

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2023)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/EIWC1999>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор

Трушев А. К., д.ф.н., профессор

Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)

Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Баратова М. Н., д.ф.н., профессор

Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор

Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор

Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ

Абдуов М. И., Абдуова Н. М.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы шариғат негіздерінің көрінісі9

Абдырова А. О.

Әдебиетші-ғалым Қ. Жүсіптің ғылыми еңбектеріндегі
архетиптік бейне және шығармашылық түпсана19

Әбілдаева Қ. Н.

Шетел әдебиетін оқу процесінде студенттердің
құндылық көзқарастарын қалыптастыру30

Әбілханова Н. М., Анесова А. Ж.

Жоғары сыныптарда сөйлеуді белсендіру үшін сөйлеу жағдайын
құру және пайдалану42

Айбекқызы Н., Кузембаева Г. А.

CLIL туралы қолданбалы лингвистика тұрғысынан көзқарастар54

Әбішева Г. К., Карипжанова А. О.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы жалқы есімдердің
реминисценттік қызметі65

Дарменова Г. Т.

Кеңес дәуіріндегі ақын-жазушылар шығармаларындағы
«Ұлы Отан» концептісі76

Ергалиев Қ. С.

Блог – интернет-коммуникация жанрларының бірі88

Ергалиева С. Ж., Уайханова М. А., Сахариева А. Ж.

Виртуалдық коммуниканттар мәтін сөзжасамындағы
әлемнің ұлттық құндылық бейнесі100

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

Х. Досмұхамедұлы – фольклорист112

Иост О. А., Толокольникова Н. И.

Еуразиялық әдеби аспект сұрағы бойынша:
А. С. Пушкиннің «Құранға еліктеу»123

Кажытай Б. К., Оразбек М. С.

Кейіпкер психологиясын ашудағы оксюморонның рөлі132

Капанова Д. Е.

Ағылшын тілін оқыту (ELT) кезінде сөйлеу дағдыларын жақсарту
үшін TikTok қосымшасын пайдалану141

Касымова А. А., Тулебаева К. Т., Кадырова Б. М.

Абай Құнанбайұлы қарасөздерінің тезаурустық сипаты153

Қожахметова Г. Б.

Қазақ тілін оқытуда ұлттық лексиканың ерекшеліктерін зерделеу165

Копеев А. Ж.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы Мұхаммедәменнің
азаматтық бейнесі және үндестік сарыны174

Кульбаева Б. Т., Саурбаев Р. Ж., Жетпісбай Ә. Қ. Лингвистикалық зерттеулердегі фонетикалық эксперименттік деректерді статистикалық өңдеудің ерекшеліктері туралы	183
Куманоя-Накагава Ё., Цветкова А., Паланджи И. Түрлі құрамды топтар бойынша фольклорлық зерттеудің болашағы: экспедициялар, мұрағаттар, басылымдар және талдау	196
Куркимбаева А. М. Дипломатиялық дискурстағы дәйексөздердің лингвопрагматикалық аспекті	209
Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т., Муталиева Р. М. Қазақ балалар әдебиетіндегі кейіпкер мінезінің ерекшеліктері	221
Мадеева А. А., Жумашева А. Ш., Кайдарова А. Ж. Лингвомәдениетті интерференция және оны меңгеру мүмкіндіктері (мысал ретінде орыс тілі иелерінің ағылшын тілін үйренуі)	232
Олжабаев Б. К., Пангереев А. Ш. Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісі	243
Оспанов Б. Ерімбет Көлдейбекұлының ислами дүниетанымдық шығармаларындағы тәлім-тәрбие	255
Погожева Е. Ю., Журавлева Е. А. Неміс баспасөз дискурсының лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері	269
Самсенова Г. С., Журавлева Е. А. Қазіргі лингвистердің еңбектерінде Қазақстандық БАҚ тілінің зерттелуі	281
Саттарова А. Т., Ерланова А. Е. Мәшһүр Жүсіп поэтикасының ерекшеліктері	295
Таласпаева Ж. С., Хамзина Г. С. Көркем шығармалардағы сөйлеу тілі элементтерінің қолданысы	308
Утегенова А. Қазақстан Республикасының батыс бөлігіндегі тілдердің қолданысының әлеуметтік-лингвистикалық көрінісі	318
Шойбекова Ғ. Б., Армия Е., Молдағали Б. Тілдік тұлғаны қалыптастыруда отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді іріктеу, бейімдеу, цифрландыру мәселелері	336
Авторлар туралы ақпарат	347
Авторларға арналған ережелер	362
Жарияланым этикасы	386

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуов М. И., Абдуова Н. М. Проявление принципов шариата в песне «Козы Корпеш – Баян сулу»	9
Абдырова А. О. Архетипический образ и творческое мировосприятие в научных трудах литературоведа К. Жусипа	19
Абилдаева К. Н. Формирование ценностных установок студентов в процессе изучения иностранной литературы	30
Әбілханова Н. М., Анесова А. Ж. Создание и использование речевой ситуации для речевой активизации в старших классах	42
Айбеккызы Н., Кузембаева Г. А. Перспективы CLIL с точки зрения прикладной лингвистики	54
Абишева Г. К., Карипжанова А. О. Реминисцентная функция имен собственных в произведениях Машхур Жусупа	65
Дарменова Г. Т. Концепт «Великая родина» в произведениях советских поэтов-писателей	76
Ергалиев К. С. Блог как один из жанров интернет-коммуникации	88
Ергалиева С. Ж., Уайханова М. А., Сахариева А. Ж. Ценностная национальная картина мира в текстопорождении виртуальных коммуникантов	100
Жусупов Н. К., Баратова М. Н. Х. Досмухамедов – фольклорист	112
Иост О. А., Толокольникова Н. И. К вопросу о литературном аспекте евразийства: «Подражания Корану» А. С. Пушкина	123
Кажытай Б. К., Оразбек М. С. Роль оксюморона в раскрытии психологии персонажа	132
Капанова Д. Е. Использование приложения TikTok для улучшения разговорных навыков при преподавании английского языка (ELT)	141
Касымова А. А., Тулебаева К. Т., Кадырова Б. М. Тезаурусный характер слов назиданий Абая Кунанбайұлы	153
Кожаметова Г. Б. Изучение особенностей национальной лексики при обучении казахскому языку	165
Копеев А. Ж. Личность Мухаммедамена как гражданина и созвучие тем в произведениях Машхур Жусупа	174

Кульбаева Б. Т., Саурбаев Р. Ж., Жетписбай А. К. Об особенностях статистической обработки фонетических экспериментальных данных в лингвистических исследованиях	183
Куманова-Накагава Ё., Цветкова А., Паланджи И. Перспективы фольклорного исследования группами разнообразного состава: экспедиции, архивы, публикации и анализ.....	196
Куркимбаева А. М. Лингвопрагматический аспект цитат в дипломатическом дискурсе	209
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т., Муталиева Р. М. Особенности характера героя в казахской детской литературе.....	221
Мадеева А. А., Жумашева А. Ш., Кайдарова А. Ж. Лингвокультурная интерференция и возможности ее преодоления (на примере изучения английского языка носителями русского языка).....	232
Олжабаев Б. К., Пангереев А. Ш. Концепт «Родная земля» в топонимических легендах	243
Оспанов Б. Воспитание в исламских мировоззренческих произведениях Еримбета Колдейбекулы.....	255
Погожева Е. Ю., Журавлева Е. А. Лексико-грамматические особенности дискурса немецкой прессы	269
Самсенова Г. С., Журавлева Е. А. Исследование языка казахстанских СМИ в работах современных лингвистов	281
Саттарова А. Т., Ерланова А. Е. Особенности поэтики Машхура Жусупа	295
Таласпаева Ж. С., Хамзина Г. С. Использование элементов разговорного языка в художественных произведениях	308
Утегенова А. Социолингвистические аспекты функционирования языков в западном регионе Республики Казахстан.....	318
Шойбекова Г. Б., Армия Е., Молдагали Б. Вопросы отбора, адаптации, цифровизации текстов патриотического содержания в формировании языковой личности	336
Сведения об авторах.....	347
Правила для авторов	362
Публикационная этика	386

CONTENT

Abduov M. I., Abduova N. M. The function of religious beliefs in the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu»	9
Abdyrova A. O. Archetypal image and creative worldview in the scientific works of literary critic K. Zhusip	19
Abildayeva K. N. Formation of students' value attitudes in the process of studying foreign literature	30
Abilkhanova N. M., Anessova A. Zh. Creation and usage of a speech situation for speech activization in senior classes	42
Aibekkyzy N., Kuzembayeva G. Applied linguistics perspectives on CLIL	54
Abisheva G. K., Káripjanova A. O. The reminiscence function of proper names in the works of Mashkhur Zhusup	65
Darmenova G. T. The concept of «Great motherland» in the works of poets and writers of the Soviet era	76
Yergaliyev K. S. Blog as one of the genres of internet communications.....	88
Yergaliyeva S. Zh., Uaikhanova M. A., Sakhariyeva A. Zh. Value-based national worldview in the text-generation of virtual communicants.....	100
Zhussupov N. K., Baratova M. N. Kh. Dosmukhamedov – folklorist.....	112
Iost O. A., Tolokolnikova N. I. On the question of the literary aspect of eurasianity: «Imitations of the Quran» by A. S. Pushkin	123
Kazhytay B. K., Orazbek M. S. The role of the oxymoron in revealing the psychology of the character	132
Kapanova D. E. The use of the TikTok application to improve speaking skills in English language teaching (ELT)	141
Kassymova A. A., Tulebayeva K. T., Kadyrova B. M. Thesaurus character of the words of edification of Abai Kunanbayuly	153
Kozhakhmetova G. B. Studying the peculiarities of national vocabulary in teaching the Kazakh language.....	165
Kopeyev A. Zh. The personality of Muhammedamen as a citizen and harmony of the themes in the works of Mashhur Zhusup.....	174

Kulbayeva B. T., Saurbayev R. Zh., Zhetpisbay A. K. On the features of statistical processing of phonetic experimental data in linguistic research.....	183
Kumanoya-Nakagawa Y., Tsvetkova A., Palange I. Prospects for folklore studies by diverse research teams: expeditions, archives, publications, and analysis.....	196
Kurkimbayeva A. M. Linguopragmatic aspect of quotations in diplomatic discourse	209
Kapassova B. K., Elikpayev S. T., Mutaliyeva R. M. Features of the character of the hero in Kazakh children's literature	221
Madeyeva A. A., Zhumasheva A. Sh., Kaidarova A. Zh. Linguocultural interference and ways to overcome it (on the example of studying English by native Russian speakers)	232
Olzhabaev B. K., Pangereev A. S. The concept «Native land» in toponymical legends	243
Ospanov B. Education in the Islamic worldview works of Yerimbet Koldeibekuly.....	255
Pogozheva E. Yu., Zhuravleva E. A. Lexico-grammatical features of the German press discourse	269
Samsenova G. S., Zhuravleva Ye. A. Research of the language of the Kazakh mass media in the works of modern linguists	281
Sattarova A. T., Yerlanova A. Y. Features of Mashkhur Zhusup's poetics.....	295
Talaspaeva Zh. S., Khamzina G. S. Using speaking language elements in works of art	308
Utegenova A. Sociolinguistic aspects of the functioning of languages in the western region of the Republic of Kazakhstan	318
Shoybekova G. B., Armiya E., Moldagali B. Issues of selection, adaptation, digitalization of patriotic texts in the formation of a linguistic personality.....	336
Information about the authors.....	347
Rules for authors	362
Publication ethics.....	386

<https://doi.org/10.48081/ASOC7092>

***M. I. Abduov¹, N. M. Abduova²**

^{1,2}Karaganda Buketov University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda

*e-mail: abduov_m@mail.ru

THE FUNCTION OF RELIGIOUS BELIEFS IN THE SONG «KOZY KORPESH – BAYAN SULU»

This article analyzes the function of Sharia terms in the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», which is popular in the Turkic world. The work developed within the framework of the doctoral dissertation focuses on the topic that has been neglected in previous studies through analyses with comprehensive scientific references. The reason is that the meaning and importance, value and necessity of this work are closely related to the new issue raised in the article. The artistic appearance of the song, the beauty of the plot, and the attractiveness of the language were particularly influenced by religious beliefs. This is the value of the article. It is known that religious principles are widely used in any of the lyric-epic poems. After all, the special place of poetic works in inculcating the conditions of Sharia in the mind of the country had a special influence on the demands of religion. In addition, religious motifs and national traditions have found appropriate expression. The article will certainly help those who are studying the application of Islamic principles in works of art.

Keywords: religious beliefs, Islamic tradition, folklore works, national knowledge, tragic knot.

Introduction

In 2002, the 1500th anniversary of the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», which became famous throughout the Turkic world, was celebrated. It's no secret that one of the valuable assets of oral literature – this song has become the basis for scientific research by many scientists. Starting with the storyline and ending with the artistic features of the work, a thorough study was conducted and final opinions were expressed. There are still unexplored aspects of this folk heritage, which has become a mainstay in the world of the beauty of a work of art. It is known that there were several objective reasons for neglecting such aspects.

Materials and methods

One of them is the description of religious beliefs in the song. Even at the very beginning of the work, the following lines immediately catch your eye:

They had had a wealth of king
That God to them has given.
Even if owning 90 thousand horse
Has not any shapan to be worn, [1, 474 p.]

or:

Sybanbai, Zhanak and Bekbau say,
To call him Turkic if it's asked,
Enough wealth and cattle has given my God,
Being Sarybai's descendants. [1, 474 p.]

The concept of the word «God» [2, 114 p.], which is repeated in these quoted verses, is only one. He is the giver of wealth – the Creator. From this we can see that in the content of the epos there are significant issues related to religion. Of course, it cannot be denied that the concept of divinity and Islamic beliefs, combined with each other, have found harmony. In one part of the work, it is said «Lord» [3, 791 p.], in the other, «God» [4, 26 p.] is now quoted as «Allah». For example:

They were people, who pasted us,
Heads of the families and nobles.
There was bay named Karabay,
Whom God gave ninety thousand horses.

However, the use adapted to the Islamic tradition can be traced more in the song. One of them is also associated with vow. One of the scientists studying the song, D. Zhakan, said: «For example, the oath of Karabay and Sarybay is of great importance. Giving a vow as a sign that affirms the relationship of people (friendship, proximity, divinity) dates back to ancient times. It is legitimized as the concurrent manifestation of words and actions. For example: swearing while dipping his sword in blood, drinking vow water, holding the Koran, etc.» [5, 110 p.]. In other words, we see that one of the aspects of the oath ritual, which was formed in the national tradition and entered the minds of the people, lies in Islam.

Islam [6, 3 p.] is a traditional religion that promotes a widely used virtue based on the beliefs of various nations in the world. In fact, even traditional religion is a modern usage. Due to the increasing number of different currents, the word traditional has been used as an additional defining member to indicate religion.

Scholar M. Bulutai, who conducted a study of religion about Islam, said: «Islam is a divine system in which all the possessors of mind worship the Creator and which carries a certain meaning in the world, that is, the connection between

man and Allah. The root of the word Islam is the Arabic verb «salime», «silm». This and the words «salim», «salam», «asleme», formed from this root, in the dictionary denote peace, tranquility, well-being, harmony, worship, compliance, confidence. In short, from a scientific point of view, he creates a concept that the verb «salime» means to submit to one higher power, the power that desires peace, and, accepting it with respect, bow down before it, put up with amen and do the things necessary to continue this word» [7, 19 p.]. Looking at any of the common folk heritage, we can see that religious beliefs have become traditional. It can even be seen that ancient religious beliefs and later Islamic beliefs were mixed and turned into a whole world.

Results and discussion

In Islam, the main duties are five different activities. These are: worship, praying by reading namaz, fasting, giving alms, pilgrimage [8, 38 p.]. Almost all of these five duties, which have become traditional in most of them, are found in folklore works. And it is not only presented in a simple way, but to a certain extent an appeal to the audience to fulfill these five duties, as well as propaganda, mentioning its useful aspects. As a result, it seems that the spread of Islam to the nomadic world was more unusual which was caused by its recognition through poetic works by a people who especially respected the art of artistic creation – the art of the word, rather than the influence of religious principles or propagators. That is, the lyro-epic songs we are talking about also play a special role in this line.

In the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», one of the five pillars of Islam is prayer by reading namaz, glorification of which is reflected to a certain extent. The story of the song begins with the acquaintance of Karabay and Sarybay, who went hunting. Sarybay, who got up early, goes hunting in order to fulfill his traditional profession. At the same time, the following lines about prayer are not left out:

The Lord also gave him an extra fortune,
Sarybay differed from other Kazakhs,
Came for hunting from the steppe.
After getting up early and reading namaz,
While he was passing the mountain,
Saw someone who tied horse to the pommel of saddle [1, 476 p.].

Reading namaz in these verses is the morning prayer. It performs several functions in the content of the song. The first tells about the time, the second tells about the time of morning prayer. The third believes that prayer can be performed at home, since there is no special mosque built in the Nomad World, and the fourth warns that it is one of the five duties inherent in Islam and promotes it to readers. In the content of the song, the appeal to prayer is not limited to this, but has found its legal application in some respects. In some places, the meaning of prayer is not only a religious duty, but also an aspect of the national character that has become

a tradition. For example, a tazsha child who conveyed the death of Sarybay to his wife in a parable language:

The Creator of all of us Lord is almighty,
If you think about this world, now it's two-pointed.
I will be scared by my dream tonight,
My turban fell from my head to the ground [1, 486 p.], –

saying this with a riddle, Sarybay's wife says in response:

Hey, tazsha, if that's the case, then cut the cattle,
My God, you will be saturated by it
When your turban falls from your head to the ground,
Meaning that you have five times to pray.

Prayer by means of reading namaz five times a day is openly propagandized here. Author seems to be paying attention to the fact that prayer through the interpretation of dreams is one of the main tasks of Islam. This is, of course, the writer's thought, the support of the people. Naturally, everyone passes some kind of artistic world through their contemplation. Improves, develops what he considers necessary. And if there are some disappointing sides, then cuts out from the work and does not allow it to consciousness. If this is the case, then we should not claim that one of the five debts concerning prayer comes from the thoughts of the writer and causes delight in many. As a result of this consonance, the arguments about prayer throughout the work have found their stable place.

Tradition is a set of actions that are regularly used due to certain rituals that have received popular recognition [9, 3 p.]. One of its ends is also connected with the legitimacy of creation. This connection is in harmony with both religion and the legitimacy of life. One of them, according to a widespread proverb in the country: «The dead will not return, the extinguished will not light up». The continuation of this thought lies in the proverb «Dying is as natural as living».

In the Kazakh understanding, the world is a lie. That is, the whole past is an illusion. In Islam, it is also often said that this world is fleeting. The harmony of national knowledge and Islamic teaching has made this issue more conscious and traditional. One of the manifestations of this can be seen in the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», which we are talking about. Sarybai's wife, telling the surrounding crowd and calming herself, says:

Oh my people, stop this crying intention,
If someone is dead, didn't we make a peer to alives?
If you find crying useful,
Let's bring dead back to life by crying and crying [1, 490 p.].

In these verses, it is on the traditional basis that a person lives in this short world only once. The continuation of this tradition was followed by the next ritual, which was widespread throughout the country, where people went to the grave

and made a pilgrimage. In principle, the pilgrimage should not be confused with the worshipping. It is believed that when visiting the graves of people considered sacred, it is advisable to remember them, read an ayat. But, turning around the grave, making a wish on it is alien to the Islamic religion. In the Kazakh tradition, this perception has been preserved. Not only the grave, but also the house should not be walked around. When the young children began to run around, they stopped at the forbidden words: «don't run around the house, it will be bad» or «don't run around the man, it will be bad». All of them reflect the harmony between religion and tradition. The song describes this issue as follows:

Everybody who was informed came,
The public was ready to see.
Making a pilgrimage, to build a shrine,
The country has decided to put it there now [1, 490 p.].

Although the pilgrimage is described here in descriptive terms, its further rituals are not fully specified. However, it was not because the poet did not know it, but because it was a habit and a world that had become completely clear to the people, and it seems that did not consider it necessary to analyze it in detail. One of the scenes in the song that has become a popular belief is to give a funeral ceremony to the deceased. This is a tradition formed on the basis of a purely Islamic principle. Therefore, Sarybay is given a funeral by gathering public.

All people who assembled to funeral,
Has gone home with showed respect.
«I was a sorrowful man»: the lady said,
I saw the soul in this fake.
It's on yours, if you want to have a wake,
I gave you the power batyr Taylak.
Who is treated equally like him,
Gathered public for the funeral were so a lot [1, 490 p.].

The first noticeable point is the mass participation of the population in the funeral. This is a ritual formed from the Islamic religion. That is, the more people there are, the greater the reward of the funeral organization will be. The second is the appointment of the person responsible for the discharge of the funeral. All of these tell us about various activities of traditional religious beliefs.

In the work, Karabay and Sarybay shake hands and swear eternal betrothal, which led to the beginning of the conflict of the story. This betrothal has a characteristic difference from another betrothal. That is, in the vast majority of cases, betrothal is reflected in this temporary world. However, betrothal in the song is eternal. We can notice it in the following verses:

Kareke-au are you out of your mind?
Are you deceiving the Lord?

Why did you become eternal in-laws?
If you confront your in-law before the Lord,
Won't you be black-faced there? [1, 493 p.].

That is, it is a great sin to break the eternal betrothal, after shaking hands. As shown in the song, when they go for the last trip in front of God, such people considered bad. There is a proverb in the folk saying «Promise is the name of God». This was born on the basis of religious faith. If so, «He who breaks his promise will regret.» The song presents this harmonious tradition to the public with an appeal to not lose your religion and erase your national identity. A Muslim does not break his vow. The song also paid attention to this:

Poor you, what a swear to slip away,
God has mercy on who slipped away
Wandering ninety thousand horses,
Wherever you go the end is already obvious [1, 495 p.].

Of course, there is a warning, a shudder. The fact is that many times, from the experience of life, it seems that the laws of tested actions that cannot be changed are applied in the same way. And if he violates it, he is not to blame for his pure state, but the tempter Satan is to blame. But it is hinted in the song that a person who has fallen into the temptation of Satan will also be a sinner:

What for is your character ruined by the devil,
Was a person denied the Lord, tempted by devil.
In the case your head will be cut,
Even if I die I won't even get up [1, 495 p.].

Failure to comply with this action based on religious beliefs makes us feel that this is one of the ways that will lead to hell. Of course, such religious use is of great importance in educating a person to virtue. As part of the fulfillment of the promise, the unity of the people, the kinship of the brother, and peace are observed. And immediately after that, the failure of this promise is described, which caused the tragedy. That is, through its history, the song promotes the strict loss of one duty of Islamic principles, which has become a tradition. Whether it's religion or use in the life of humanity, the next problem is fate. Opinions on this matter are also diverse. In some religious works, every detail of a person's life is perceived as fate, while in others only significant actions in life are approached to the account of fate. In the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», the question of fate tried to show this last statement. In other words, sleep, wake up, eat, simple conversations, in short, everyday worries were perceived as phenomena related to human intentions, not writing in fate, and large phenomena such as marriage, purposeful trips, illness, death were perceived as fate written in the human's destiny. That's why, in the song:

Karabay won't do slaughtering cattle,
Won't be fed up sitting in one place.
If God has written it your fate,
Go wherever you want, he won't leave you [1, 498 p.],

ans that no one can distinguish anything if it is written to connect Kozy and Bayan by fate. This is also a phenomenon that has become a habit based on the belief expressed in the history of Sharia. Another belief that has become a tradition in Kazakh practice is Kydyr. This is especially common in blessings. For example, our opinions are confirmed by the blessings of Shashubay, «May the Kydyr come to your hearth, may happiness smile on you», and the peoples', «First Allah bless you, and then let the Kydyr support you». In that case, Kydyr Ata, widely used in the country's literature, could not bypass the epic works. The result is also found in the plot of the song we are talking about.

God and Kydyr Ata will visit me,
Man Lukpan supported friend will be for me.
If you went on travel and look for us,
This trail of ninety thousand is probably.

In our opinion, the traditional Kydyr Ata is like the artistic equivalent of the Prophet Khizir in Islam. According to religion, three prophets are alive, one of them is this Khizir. He travels around the country, appearing to someone, invisible to someone, helping Muslims in distress. This, of course, is a thought borrowed from religious legends. The following example can also be given about him. The Prophet Moses, with whom Allah speaks, once:

Lord, Allah! Among the prophets is only I, who spoke to you, and among the people is there a prophet worthy of me in front of you? – he asks.

– There is! – was the answer. Then Moses:

«I want to be friends with that man, how do I meet him?» – he says.

«If you go to the sunset, you will face him!» – answered the Lord.

Moses met the same man as he was traveling towards the sunset. When he offered to be his comrade, the man stood up:

«No matter what I do, you don't ask why», he took oath of Moses. The first story is when he punctures a poor fisherman's boat and drowns it, while the second story is knocking down row of walls which was put up by an old man for three nights who was building a house. Moses finally finds out that all these actions were the result of charity after asking impatiently. But when he asked the name of the man who was leaving, saying that he would no longer be a comrade, he said that he was a Khizir.

Conclusions

Khizir's benevolence in such a religious legend has also found its unchanged application in the world of national spirituality. One of the manifestations of

this is in the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu». That is, the manifestation of the foundations of Sharia used in the song is not beyond the glorification of religious principles. Using edification songs is trying to reveal the essence of religion and its benefits for human beings. In principle, the edification songs is very often encountered in the overwhelming majority of folk works. According to the scientist Z. Akhmetov: «Edification songs is a poem that is dominated by preaching and advice. In the poetry of the Kazakh tradition of oral literature, these type of songs are frequent versions of poems. The chosen ones of the edification song were valuable for their moral, educational, instructive, didactic value, their imagery, which conveys the thought in beautiful and vivid words, and their attractiveness» [4, 239 p.].

In conclusion, it should be noted that, like other songs, the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu» has a significant impact on the description, propaganda of religious beliefs that have become traditional.

References

- 1 Қазақ эпосы. – Алматы : ҚМКӘБ, 1953. – 725 б.
- 2 **Ондасынов, Н. Д.** Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы : Қазақстан, 1984. – 384 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
- 4 **Ондасынов, Н. Д.** Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы : Қазақстан, 1969. – 266 б.
- 5 **Жақан, Д.** «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы салт-дәстүр көрінісі // «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосы және түркі әлемі: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының 1500 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы : Интерприт, 2003. – 328 б.
- 6 Құлшылық және сенім. – Алматы : Кәусар, 2009. – 260 б.
- 7 **Бұлытай, М. Ж.** Дін және ұлт. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2006. – 584 б.
- 8 Мұхтасар. – Алматы : Жазушы, 1992. – 208 б.
- 9 **Кенжеахметұлы, С.** Жеті қазына. – Алматы : Ана тілі, 2002. – 136 б.
- 10 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 384 б.

References

- 1 Қазақ е`posy` [Kazakh epic]. – Алматы : ҚМКӘБ, 1953. – 725 p.

2 **Ондасынов, Н. Д.** Parsy`sha-kazaksha tysindirme so`zdk [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. – Almaty` : Kazakstan, 1984. – 384 p.

3 Қазақ тілінің tysindirme so`zdgi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Almaty` : Dajk-press, 2008. – 968 p.

4 **Ондасынов, Н. Д.** Arabsha-kazaksha tysindirme so`zdk [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. – Almaty` : Kazakstan, 1969. – 266 p.

5 **Жақан, Д.** «Kozy` Korpesh – Bayan s`lu» zhy`ry`ndary` salt-dəst`yr kərinisi// «Kozy` Korpesh – Bayan s`lu» e`posy` zhəne t`rki əlemi: «Kozy` Korpesh – Bayan s`lu» zhy`ry`ny`n 1500 zhy`ldy`ry`na arnal`an xaly`qaraly`q ry`ly`mi-teoriyal`y`k konferenciyan`y`n materiialdary` [The expression of traditions in the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu» // «Kozy Korpesh – Bayan Sulu» epic and the Turkic world: materials of the international scientific-theoretical conference dedicated to the 1500th anniversary of the song «Kozy Korpesh – Bayan Sulu»]. – Almaty` : Interprit, 2003. – 328 p.

6 Құлшы`ly`k zhəne senim [Worship and faith]. – Almaty` : Kəusar, 2009. – 260 p.

7 **Бұлы`taj, М. Zh.** Din zhəne ылt [Religion and nationality]. – Almaty` , «Ary`s» baspasy` , 2006, – 584 b.

8 Мұхтасар. – Almaty : Zhazushy` , 1992. – 208 p.

9 **Kenzeaxmetuly` , S.** Zheti qazy`na [Seven treasures]. – Almaty : Ana tili, 2002. – 136 p.

10 Әдебиеттану. Terminder so`zdigi [Glossary of terms]. / Құрасты`rushy`lar: Z. Axmetov, T. Sha`baev. – Almaty` : Ana tili, 1998. – 384 p.

Material received on 09.06.23.

*М. І. Абдуов¹, Н. М. Абдуова²

^{1,2}Қарағанды Бөкетов университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫНДАҒЫ ШАРИҒАТ НЕГІЗДЕРІНІҢ КӨРІНІСІ

Бұл мақалада түркі әлеміне танымал болған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы шариғат шарттарының қызметі талданып көрсетіледі. Докторлық диссертацияның аясында әзірленген еңбек бұған дейінгі зерттеулерде назардан тысқары қалып келген тақырыпқа жан-жақты ғылыми дәйектемелері бар талдаулар арқылы кеңінен тоқталады.

Себебі, бұл туындының мәні мен маңызы, құндылығы мен қажеттілігі мақаладағы көтерілген тың мәселемен тығыз байланысты. Жырдың көркемдік келбетіне, сюжетінің сұлулығына, тілінің тартымдылығына діни наным-сенімдер айрықша әсер еткен. Мақаланың құндылығы да оысында. Лиро-эпостық жырлардың қай-қайсысында болмасын діни қағидалардың кеңінен қолданылғандығы мәлім. Өйткені, шариғат шарттарын ел санасына сіңіруге поэзиялық шығармалардың ерекше орын алуы діннің талабына айрықша ықпал жасаған. Сонымен қатар, діни мотивтер мен ұлттық дәстүрдің орынды көрінісін тапқан. Мақала көркем туындылардағы ислам қағидаларының қолданысын зерттеп жүрген ізденушілерге септігін тигізері сөзсіз.

Кілтті сөздер: діни наным-сенімдер, ислам дәстүрі, фольклорлық туындылар, ұлттық таным, трагедиялық түйін.

*М. І. Абдуов¹, Н. М. Абдуова²

^{1,2}Карагандинский университет Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ПРОЯВЛЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ШАРИАТА В ПЕСНЕ «КОЗЫ КОРПЕШ – БАЯН СУЛУ»

В данной статье анализируется функция шариатских терминов в популярной в тюркском мире песне «Козы Корпеш – Баян сулу». Работа, разработанная в рамках докторской диссертации, посвящена теме, которой не уделялось должного внимания в предыдущих исследованиях, посредством анализа с подробными научными ссылками. Причина в том, что смысл и важность, ценность и необходимость данной работы тесно связаны с новой проблемой, рассмотренной в статье. Особое влияние на художественный облик песни, красоту сюжета и привлекательность языка оказали религиозные верования. В этом ценность статьи. Известно, что религиозные принципы широко используются в любой из лирико-этических поэм. Ведь особое место поэтических произведений во внедрении в сознание страны положений шариата оказало особое влияние на требования религии. Кроме того, нашли свое выражение религиозные мотивы и национальные традиции. Статья, безусловно, поможет тем, кто изучает применение исламских принципов в произведениях искусства.

Ключевые слова: религиозные представления, исламская традиция, фольклорные произведения, национальное знание, трагический конец.

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.48081/FXAB9069>

*А. О. Абдырова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: abdyrova_77@mail.ru

ӘДЕБИЕТШІ-ҒАЛЫМ Қ. ЖҮСІПТІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АРХЕТИПТІК БЕЙНЕ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮПСАНА

Мақалада ғалым Қ. Жүсіп еңбектеріндегі архетиптік бейнелер мен қазақ әдеби шығармаларындағы қазақи сана негіздерінің қалыптасу жолдары қарастырылған. XIX ғасырдағы Еуропа оқымыстылары қазақ халқының әдет-ғұрыптары және мәдени тарихымен танысып, «тосын, жұмбақ, қызық ел!» – деп тамсанған. Ресей ғалымдары да қазақ халқының бай ауыз әдебиеті, музыкасы бар, өмірге төзімді халық деп санаған. Байырғы қазақ халқы небір түрлі заманды басынан кешірген, әсіресе жаугершілік пен табиғаттың қаталдығынан зор зардаптар шеккен. Соған қарамастан өзінің ұлттық рухани сипатын толық сақтап қалған. Ол елдің даму сатысы мен өсу эволюциясы әріден басталады. Әсіресе, өзі мен табиғаттың арасындағы байланысты түсіну, тану барысында сәби, балаң ойларға барған тұстары да бар. Сол кездің өзінде-ақ, біртіндеп дүниенің жұмбақ сырларына зерек санамен шолу жасаған: адамзат жаратылыстың бесігінде қашан пайда болған, оның өмір сүруіне белгісіз сыртқы күштің әсері бар ма, өмірдің арасалмағы неге бұзыла береді, жоқшылық пен ашаршылық адамның басқан қадамымен қатарласа жүретіні несі, індет пен ауру, зейнет пен бейнеттің тұрақты сипатын өзгертуге бола ма? Болса қалай?! Бұл табиғаттың тылсым күштерін заманымыздың он тоғызыншы ғасырында ғұмыр кешкен ақындар мен жыршылар қалай қабылдаған? Олардың жеке ой толғамдары мен танымдық ерекшеліктері және олар қалай, қандай жолдармен көрсетілген деген мақсатпен ғалым Қ. Жүсіп еңбектерінің зерделенуі қарастырылады.

Кілтті сөздер: шығармашылық түпсана, архетиптік бейне, тылсым күш, құпия, тұрақты сипат, тілтаным, тілдік бейне, әдеби таным.

Кіріспе

Тіл-ғасырлар жемісі, халықтың ересен мол ұлттық мұрасы екені белгілі. Осындай зор байлықты кейінгі ұрпаққа қаймағын бұзбай, өзіндік қалпын сақтаған түрде жеткізуші адамдардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Атақты ғұламаның ойында сақтап, қағаз бетіне түсірген еңбектеріндегі шығармашылық тұпсана негіздерін зерделеген ғалым Қ. Жүсіп, ғұлама еңбектері негізінде Мәшһүр Жүсіптің архетиптік бейнесінің көрініс ерекшеліктерін және оның бізге беймәлім тұстарын айқындап берген. Нақтылы айтсақ, Мәшһүр Жүсіп қазақ ауызындағы әдеби мол қазынаны қағаз бетіне жазбаша күйде түсіріп, кейінгі ұрпаққа қандай мағынада жеткізе білген? Нені айтпақшы болған? Бұл сұрақтардың жауабын ғалым Қ. Жүсіп ғұлама Мәшһүр Жүсіптің еңбектерінен іздестіріп, көркем қара сөзбен, өлең сөзбен айтуға тырысқан ойларын әдеби тілтанымдық негізде зерделеген. Соның бірі – қазақ халық әдебиетінде өте ерте заманда пайда болған наным-сенім өлеңдері арқылы шығармада архетиптік бейненің берілу, қалыптасу кезеңдеріндегі ерекшеліктеріне тоқталсақ, ғалым Қ. Жүсіп зерттеулеріндегі ғұламаның айтысқа қатысты өлеңдерінде Мәшһүр Жүсіп бала секілді бәріне сенеді, ақ көңілділік көрсетеді, айға, бұлтқа тіл қатады. Алыстағы аспан денелерінің құрылысында құпия, сиқырлы күш бар, ол әрі қасиетті, әрі киелі деп санаған, соған табынған, жалбарынған, өлеңмен арнау айтқан. Мысалы, «Күн жайлату», «Бұлт шақыру» өлеңдерін атауға болады. Осы тәріздес айтыс өлеңдерін немесе өлеңдердің мағынасын зерделесек, онда: «ғұлама Мәшһүр Жүсіп адам мен жаратылыстың арасындағы тепе-теңдік заңдылығы бұзылғанда, аспаннан жаңбыр жаумай, жер бетінде құрғақшылық басталғанда айтылған. – О, құдіретті, киелі күн! Сен әлемге ертеден қара кешке дейін кірпік қақпай, тесіле қарайсың. Сенің ыстық жалыныңнан жер бетіндегі өсімдік атаулы күйіп кетті, мал жайылатын жер жоқ, қоғалы көлдер шөлдеді, су тартылып, шаң-тозаң аспанға көтерілді, аштықтан жылаған баланың даусы жер мен көктің арасын жалғастыра бастады. О, құдіретті күн! Рақымды бол, жаңбыр бер, жаңбыр бер?!», – деп жалбарынған. Ғұлама өз қарақан басын ойлап жалбарынды ма немесе қара халық қамы үшін жанталасып, тығырықтан жол іздеген бе деген сұраулар міндетті түрде туындайды. Осы себепті біз ғұлама Мәшһүр Жүсіп өлеңдеріндегі тереңде жатқан ой иірімдеріне үңілсек, онда ғұлама шығармаларының танымдық негіздерінде пәлсапалық ой иірімдерінің күрделене түскендігіне тәнті боламыз.

Бұл жөнінде ғалым С. Қасқабасов: «Ежелгі тілтанушы Платонның зерттеу нысаны болған-поэтикалық мәтіндегі тіл мен ойлаудың өзара қатынасы ертеде философтарды бірден-бір ойландырған мәселе болса да, бүгінгі таңда оның әлі де күн тәртібінде тұрғандығын көруге болады. Бұның айғағы Платонның «Кратили! – тілдің танымдық құралы екендігі

жөнінде сөз қозғалған ең алғашқы философиялық талдауы. Тіл жөніндегі Платонның тәржімелеуінің негізі-атаулардың қоршаған ортаны танып білуде абсалюттік дәлме-дәл еместігінде. Платонның пікірі бойынша атаулар көмегімен қоршаған ортаны танып білу танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл процестің ең жоғары сатысы байқап-бағдарлап, мән-мағынасын түсіне танып білу болып саналады», – деп тұжырымдайды [1, 28]. Демек, қазақтың сарыарқасында емін-еркін ғұмыр кешкен, қазақтың ғұламасы атанған Мәшһүр Жүсіптің де өзіндік түйген ойы, қоршаған орта мен адамдарды сабақтастыратын табиғи тылсым күштерді жете меңгергендігін, адамзат пен табиғат арасындағы үзілмес байланыстың нәзік жібін байлай білген адам ретінде де танимыз. Әйткенмен, ғұламаның табиғат пен тілдің танымдық қызметін бұндай шеңберде шектеуі сол дәуірдегі тілді символдық белгі ретінде қарастырмай, табиғи белгі тұрғысынан қарастыру көзқарасының қалыптасуынан деп тұжырым жасауға болады.

Мысалы: «Ат басындай ақ бұлт, Қой басындай көк бұлт, Қожам, сенен тілеймін!» [2, 37], деген ғұламаның тілектеріне назар аударсақ, ол аспанда құшақ-құшақ болып, әлдеқайда ұшып бара жатқан ақ бұлттарға осындай өлеңдер арнап айтқан. Сөйтіп, жер бетіндегі адамзаттың жалбарынып, жылаған мұңлы үніне аспандағы ай мен күн қайырымдылық көрсетеді, жаңбыр береді деп иланған. Бұл арада ғұлама Мәшһүр Жүсіп қара халықтың арман-тілегін жеткізуші, табиғатпен тілдесуші адам ретінде көрінгенімен, білдіретін мәні – ғұлама көпшілікке жақсылық әкелуші, жамандыққа қарсы тұратын, еліне, жеріне жанашыр адам ретінде танылуы қажет. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің өз-өзімен немесе табиғаттың тылсым күшімен арпалысып, өлең шығаруы тұрғысында ғалым С. Қасқабасов: «Мұндай мифологиялық өлеңдерде үш түрлі ерекшелік айқын аңғарылады: бірінші – адамдар әлі жас, балалық дәуірді басынан кешіріп отыр, аңғалдау, табиғатқа тәуелді, табиғаттың бесігінен онша алыстап кете алмаған; екінші – ол кездегі адамдар табиғаттың алдында әлсіздік көрсетеді, жасқаншақ, өз беттерімен өмір сүрудегі іс-қимыл, дербестік әрекеттері тым шектелген, шағын, томағатұйық; үшінші – аталған наным-сенім өлеңдерінде алғашқы қауымдық, ерте феодалдық дәуірдегі адамдардың жаратылысты танудағы алғашқы қадамдары көрінеді. Адамның өмір сүру қабілетіне тікелей байланысты күрделі заттарды қазақ жоғары бағалаған. Мәселен, отқа табыну ырымдарын алалық. Қыз ұзатылып барған жерінде, жаңа босағаны аттағанда «от – ана, май – ана, жарылқа!» деген жалбарыну сөздерін айтқан», – деп тұжырымдайды [1, 34]. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде жиі ұшырасатын: «Біздерге оттай ыстық жарастық бер, жүрген жолымыз жарық болсын, жылатпа, жалғызсыртпа, араға эззілді араластырма! О, қасиетті от – ана, от – ана!», – деп, отқа келін бала май құйған. Демек, Мәшһүр Жүсіп ежелгі

қазақтардың салт-дәстүрлерін, наным-сенімдерін жақсы меңгерген, терең түсіне білген адам. Сондықтан ғұлама өз өлеңдерінде қазақ нанымдарына қатысты ырым-тыйымдарды, тәңірге жалбарыну негіздерін ұтымды қолдана білген. Ғұламаның тылсым күштермен тілдесе алатын адам болғандығына да көз жеткізуге болады. Біз ғұламаның еңбектерінен қазақ ауыз әдебиетіне өзіндік үлес қосқан қазаки наным-сенімдердің тек бір бөлшегін ғана оқып білеміз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Ғұлама Мәшһүр Жүсіп бейнесіне келетін болсақ, оның тарихи тұлға екендігіне, қазақ арасынан суырылып шыққан ақын екендігіне артта қалған әдеби мұралары негізгі куәгер бола алатындығына ешкім күмән келтірмейді. Қазақ әдебиеті тарихында: Дін-Мәдениет-Саясат бағыттарын тең ұстап, әдебиет әлемінің алтын қорына бейнелі шығармалар енгізген, келер ұрпаққа әдеби мол мұра қалдырып кеткен ғұламаның еңбегі өлшеусіз десек те болады. Бастапқыда ғұламаның әдеби мұраларындағы танымдық әдеби ағымдарды сол кезеңнің қазіргі қарапайым сын айту негізінде белгілі бір әдеби құрылымдар ретінде түсіндіру орын алады. Дегенмен, қарсы пікірлер де болды. Мәселен ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының мәндік маңыздылығын сол замандағы «қарапайым сын айту» немесе «сынға алу» деген тұжырыммен зерттеу әрине, өзекті, ең бастысы-іс жүзінде қолданбалы түрде дегенмен ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби танымдық құрылымдарын қарапайым әрекет құрылымдарға пара-пар етуге болмайды. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің ерекше батыл түрде ойлау қабілетін немесе оның шығармаларындағы әдеби негізгі когнициясын зерттеу – сол замандағы әдеби саяси ақпаратты символдық өңдеудің бағдарламасын зерттеумен бірдей дегенге саяды. Сол заманда ғұмыр кешкен ғұлама Мәшһүр Жүсіптің өзіне тән ой қорытуы мен халық арасында болып жатқан қилы оқиғалардың және жеке адамдардың бір-біріне деген өзара қарым-қатынасы ретінде де, оның ментальді жағдайын танымдық ғылым аясында зерттеудің әдеби таным маңыздылығы өзгеше болар еді. Демек, ғалым Қ. Жүсіптің зерделеуінде: «Ақын Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «Кейіпкерлер образы» мағыналық нәрселермен ойлағандықтан адамның іс-әрекетінің интенсификациясын зерттемей, тек қана әдеби танымдағы символдармен ғана түсіндіруге әкелінген – дейді [3, 39]. Әдебиетші-ғалым Қ. Жүсіптің зерттеулеріндегі Мәшһүр Жүсіп еңбектерінің әдеби танымдық әлемі аясының кең әрі күрделі екендігі, зерттеудің басты нысаны – білім оның шығу көздері, таным табиғаты, оларды жүйелеу, ақын ойының дамуы- бұның бәрі психология, философия, нейрология, антропология, тіл және жасанды интелектің үлгілеу ғылымдардың өзара қарым-қатынасы негізінде жан-жақты зерттеуді талап ететіндігіне әкеледі. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының тілдік

бейнесі – қазіргі әдеби танымда қалыптасып жатқан ерекшеліктерге қатысты ғалымдардың пікірлері де кей жағдайда бір-біріне қарама-қарсы келіп қалатын кездері болуы мүмкін.

Нақты айтсақ, ғалым С. Қасқабасовтың айтуынша: «ғалымдардың пікіріне назар аударсақ, онда ғұлама Мәшһүр және оны қоршаған ортаны танып білудегі ұлттық мәдениеттің ерекшеліктерін ескермеу сананы таза структуризациялауға әкеліп соғары сөзсіз. Әдебиеттаным өзінің күрделілігімен сипатталатыны ақиқат» [1, 72]. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы әдеби бейненің образдылық мәселелеріне тоқталсақ, онда әдеби танымдық ғылымның күрделі схемалық инфраструктурасындағы тіл білімінің алар орнына назар аударуға мәжбүр боламыз. Ғұлама шығармаларындағы әдеби танымдық үлгі жүйесінде тіл білімі тілдік категориялар мен бірліктердің қоршаған дүниені қабылдауымен арақатынасын, оны танып білуді қалай көрсететіндігін зерттейді. Тілші І. Кеңесбаев пікірінше, «Тіл танымдық ғылымдардың ішіндегі ең маңыздысы. Бұл тілдің ойды жеткізудегі басты құрал болып табылуымен байланысты. ...Тіл танымға өзінің әсерін беруі де мүмкін» [4, 43]. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының маңыздылығын және ондағы архетиптік бейненің түзілу негіздеріне жүргізілген талдауларға сүйене отырып, тілдің, соның ішінде ұлттық тіл мен мәдениеттің танымдық процестерде айрықша мәнге ие екендігін көруімізге болады. Бұл сайып келгенде, лингвомәдени ізденістерде танымдық ғылымның озық әдістемелері мен тәсілдерін әбден қолдануға болатындығын анықтай түседі.

Нәтижелер және талқылау

Ғұлама Мәшһүр Жүсіп бейнесінің келесі бір қыры – қазақ қауымының ру салтын көрсететін көне заман өлеңдерінің бір саласы жан-жануарлар, яғни төрт түлік малға қатысты (қой, жылқы, түйе, сиыр малы) айтқандарынан аңғарып, тілтанымдық талдау ойларын тізбектесек, онда ғұлама өлеңдеріне арқау болған – төрт түлік мал көшпелі халықтардың күнкөрісінің басты белгісі болып табылады. Әрбір шаруаның әлеуметтік орны төрт түлік малдың амандығымен, көптігімен өлшенген: «кімнің малы көп болса, оның көңіл күйі өз орнында..» деген тұжырымға келеміз. «Бұл айтылым тұрғысына ғалым С. Қасқабасов: Бүгінгі таңдағы танымдық (когнитивтік) ғылым өзінің бастауын ежелгі дәуірден алғандығы белгілі, себебі, танымдық ғылымның нысаны болып саналатын таным мен ақыл, олардың өзара қатынасы сонау ерте заманалардан пікірталас тудырып келген түсініктер. Бұл дегеніміз танымдық ғылымның ең маңызды да, басты мәселесі классикалық мәселе – тіл мен ойлау екендігін анықтай түседі» [1, 43], – деп көрсетеді.

Ал ғұлама Мәшһүр Жүсіптің архетиптік бейнесінің тағы бір қыры – қазақ әдебиеті тарихында ойламаған бұрылыс жасағандығында болып танылады. Нақты айтатын болсақ, онда Қ. Жүсіптің зерттеу еңбектерінде

Мәшһүр Жүсіп қаламынан туындаған «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз» (1907 жылдары жарыққа шыққан кітаптары) аталатын мәнді де, мағыналы шығармасы берілген. Ғұлама осы уақыт аралығына дейінгі өлеңдерінде айтқан ойларын, бірден көкке әуелетіп, халықтың саяси-әлеуметтік жағдайын сынға алады. Нақтыласақ, ғұламаның алдыңғы ұсақ өлеңдерінің басты тақырыбы - қара халықтың наным-сенімімен тығыз байланысты болып келсе, 1907 жылдардан бастап, өлең мағынасының саяси – әлеуметтік мән ауқымы өзгеріске көшкен. Мысал келтірсек, Ғұламаның «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген тамашамыз» атты өлеңіне:

«Қыран құс, көңіл ашар- жүйрік тазы,
Жігітті мұңайтады малдың азы.

Тыятын болмаған соң мүфти-қазы», – деп, ел ішіндегі іріп бара жатқан қарым-қатынас негізінен хабардар етіп,

«..Сөйлесе, жұрт пайдасын, білген ерлер,
Хакімдер атып тастар көзін жойып.

Қалайша Россияның ғәділдігі

Мүшелер терімізді тірі сойып?!» [2, 123], – деп ашығынан айтқан. Ғұламаның айтқандарына ой жүгіртер болсақ, көршілес күншығыс елінің конфуциандық ілімін еске аламыз. Ғалым Қ. Жүсіп өзінің зерттеу еңбектерінде ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларының әдеби танымдық жағына баса назар аударған. Демек, ғұламаның өзі өмір сүріп жатқан заманның саяси бағытын, ұстанған заңдылықтарын сынағанына көп назар аудара қоймаған.

Ғұлама Мәшһүр шығармалары тіліндегі ақыл қорытып, ой тоқтатқан – тіл мен ойлау, танымдық негіздегі тілдің алатын өзіндік ролі, мәселелері әлі күнге қазіргі заман ғылымдары болып табылатын әдеби негіздегі тілтаным ғылымының нысаны болып танылары ақиқат.

Қазіргі қазақ әдебиетінегі реалистік бағыт пен романтизм мәселелерін қатар зерделеген ғалым Қ. Жүсіптің пікірінше: Көркем шығармадағы «Әдеби бейне» термині (ағылш. cognitive) – шығармадағы кейіпкерлер алғашқыда белгілі бір ақпаратты қабылдап, оны белгілі бір електен өткізіп, мида сақтай отырып, қажетті кезде оны қолдану нәтижесінде адамның миында білім қыртыстарының қалыптасып және әдеби толығу процестерін зерделейтін образдылық жиынтығын нақтылау негізінде енгізілген» [3, 62]. Бұл жалпы айтқанда, адамдарың қоршаған дүниені қабылдау және танымдық қызметтерінің пайымдау нәтижесінде белгілі бір жүйеге келтіріліп, біздің санамызда «жазылып», ментальды яғни танымдық процестердің негізін құрайтын білім мен таным образы ретінде де қабылданады. Демек, ғұлама Мәшһүр шығармаларындағы әдеби бейненің түзілу жолдарына ғылыми негіздеме жасайтын болсақ, онда зерттеушілердің басым бөлігі әдеби

тілтанымдық ғылымның адамның ми қыртыстарына әртүрлі жолдармен келетін ойдың қалай «жазылу» жолдары мен сол ақпараттардың белгілі бір өңдеуге түсу жүйелерін зерттейтін ғылым деген ықшам түріндегі негізін көрсеткен деген пікірге тоқталамыз. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп көрсеткен саяси ақпараттарға нақты мысалдар алсақ, онда:

«Бір мың тоғыз жүз жылдан бес жыл асты,
Бес түгіл алтыменен жұрт араласты.
Теңдікті бір көре алмай ұлықтардан,
Халайық, қор болдың ғой аяқ асты... немесе,
«Учаске войсковой» – деген шығып,
Айырылды жерден қазақ көп ағашты.
Ата менен бабадан қалған жерге,
Мұжық кеп тіл білмейтін, бидай шашты», – деп толғаған ғұлама.

Әдеби таным ғылымына қатысты мұндай ақпараттық сипаттама жеткілікті дей келе, өз тарапынан ғұлама Мәшһүр ойларының өткір, көздеген нысанасына дөп тиетіндігін баса айтуға болады. Әйткенмен, біз ғұлама Мәшһүр өлеңдерінің тілінен, ақынның ұстанған ойын, дұшпанда кеткен ызаның ұшқындарын аңғарамыз. Сонымен қабат ғұлама ақын қазақ еліне деген өз сүйіспеншілігін білдіре отырып, туған жерінің бөгет адамдарға қор болғандығын, қолдан келер амалдың жоқтығын да ашына айтады. Ал бұл тәрізді «ызаға толы» ойлардың ғұлама бойында пайда болуы мен олардың өлең түрінде ашық жариялау құпиясын ғалым Қ. Жүсіп қазақ даласына жат жұрттықтардың келуімен ұштастырып, ойлау заңдылықтары мен әрекет заңдылықтары арасында ұқсастықтарға тоқталған.

Қорытынды

Ғалым Қ. Жүсіптің ғылыми зерттеулеріндегі архетиптік бейненің түзілуінің қалыптасу негіздері – қазіргі қазақ әдебиеті тарихында жаңадан ашылған жолдарға өзіндік ізін қалдырары сөзсіз. Қарапайым халықтың арманы мен қиялынан туған таңғажайып оқиғалар мен аңыздар – қазіргі қазақ әдебиетінің бастау көзі, тарихында алтын діңгектей дара тұрады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің аузынан шыққан, қаламынан тербелген аңыз әңгімелері, өлең сөзбен айтқандары немесе ғажайып оқиғалар тізбегі бекер айтылмаған, оның белгілі бір тәрбиелік сипаты, философиялық ойлары болғандығына әбден көз жеткізуге болады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіптің шығармаларындағы негізгі кейіпкерлерінің іс-әрекеттері болмыстан, кеңістіктен тыс тұрмаған, міндетті түрде табиғаттағы өз орнын қалай өлшейді, жаратылыстың сан түрлі күштерімен қарым- қатынасы қандай болды, қоғамдық-әлеуметтік сатысы қай дәрежеде дамыды – міне, соны сездіріп, аңғартады. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан туындаған таңғажайып шығармалардың сюжетінде адам иланбайтын, көңіл сенбейтін сан түрлі қызық оқиғалар болатыны

рас, бірақ бұған қарап, халықтың ертедегі шығармашылық күштерінде бейберекет, жалған көріністер басым болды деп ойлауға болмайды. Мейлі, көз көріп, құлақ естімеген неше түрлі суреттер бола берсін, ол халықтың сергек санасын, этика-эстетикалық көзқарастарын бүркемелей алмайды. Бұл тектес оқиғаларды әңгімелеу, кейінгі ұрпаққа жеткізу қазақ халқының өмір тарихымен бірге қос өрімдей қатар жасасып келеді. Демек, ғұламаның шығармаларының мәнінен біз қарапайым қазақ даласына ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың дүниетанымдық санасын екшей келе, салыстырмалы түрде алсақ, онда халық санасының бесіктегі шарана, еңбектеген жас бала, ересек тартып қалған бозбала, жігіт, жігіт ағасы кездерінің жарқын бейнесін сезінеміз. Әр елдің арасынан шыққан ғұламалардың шығармаларында берілген ойдың саяси-әлеуметтік сипаты болады, ал ғылымның міндеті соның қоғамдық идеясын ашып, халыққа түсіндіріп беруде. Осы салада қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұрасының, шығармаларының жиналу, зерттелу саласында екі үлкен кезең болғаны ақиқат. Оның біріншісі – Қазақ елінің ешкімге бас иемей емін-еркін өмір кешу кезеңі – қазақ даласындағы бақсы-балгерліктің емін-еркін етек жаюы болып танылса, ал, екіншісі – қазақ еліне орыстар тарапынан қысымның күшейе бастауы немесе қызыл кеңестің қырдағы ойран-топалаң жасау кезеңі танылады. Бір кездерде кейбір философ-ғалымдар табиғат пен адамның кескін-келбеті мен мінез-құлқында сұлулық деген атымен жоқ, ол ойдан, қиялдан шығарылған елесті суреттер немесе халықтың ертегілері мен аңыздары, ал көркем әдебиеттің міндеті халық айта алмай кеткен әдемілік пен сұлулықты қағазға түсіру, жазбаша баяндау, бояу, сырлау деген-ді. Тегінде, бұл көзқарастың астарында жарық дүниені жек көру, оны жоққа шығару, адамның барлық әрекеттеріне салқын қарау, жер бетінде жақсылық пен көркемдік болған жоқ, оның орнында мехнат пен азап қана болды-мыс деп санау еді. Рас, адамзаттың алғашқы дүние есігін ашқан күннен бастап, бүгінгі күнге дейінгі аралықта бәрі бал татыды деп, барлығын ақтауға болмайды, бірақ қарапайым көпшілік халық табиғатпен, өмірмен алыса-арпалыса, араласа жүріп, үнемі жақсы тұрмысқа, сапалы өмір сүруге талпынған, сол үшін күрескен. Халық төрт құбыласы тең молшылық пен байлықты, сән мен салтанатты суреттеуге баса назар аударады, соны ынтыға, аңсай суреттейді. Халық айтыпты деген ғажайып ойлардан «идиллия жасау», қолында жоқ болса да көңілімен орнату, әйтеуір жоқ емес, бар болады деп, өзін-өзі сендіру – ғұлама Мәшһүр Жүсіптің таңғажайып өміріндегі жиі кездесетін құбылыс ретінде танымыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасқабасов, С.** Жаназық : Әр жылғы зерттеулер [Мәтін]. – Астана : Аударма, 2002. – 584 б.
- 2 **Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп.** Таңдамалы шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы : Ғылым, 1990. – 548 б.
- 3 **Жүсіпов, Қ.** Өлең-сөздің патшасы: Монография [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 236 б.
- 4 **Кенесбаев, І.** Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1977. – 132 б.
- 5 **Әбдірахманова, Т.** XX ғасырдағы қазақ әдебиеті : оқулық [Мәтін]. – Алматы : Білім, 1983. – 387 б.
- 6 **Жүсіп, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2007. – 442 б.
- 7 **Жармағамбетов, Қ.** Қазақ әдебиеті: оқулық хрестоматиясы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ мем. баспасы, 1970. – 450 б.
- 8 **Жүсіпова, Г., Көпейұлы, Ж.** Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том [Мәтін]. – Алматы, «Алаш», 2005. – 336 б.
- 9 **Дүйсенбаев, Ы.** Ғасырлар сыры [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1970. – 217 б.
- 10 **Жүсіп, Қ.** Жан және аруақ [Мәтін] // ПМУ хабаршысы. Филологиялық серия. – 2010. – № 3.

References

- 1 **Kaskabasov, S.** Janazyq : Ár jylgy zertteýler [Funeral : Annual studies] [Text]. – Astana : Audarma, 2002. – 584 p.
- 2 **Kopeiuli Mashhur Yusup.** Tańdamaly shygarmalar jınagy. 1-tom [A collection of selected works. Volume 1] [Text]. – Almaty : Gylym, 1990. – 548 p.
- 3 **Yusipov, K.** Óleń – sózdiń patshasy : Monografia [The poem is the king of words: Monograph] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1991. – 236 p.
- 4 **Chesenbaev, I.** Qazaq til bilimi týraly zertteýler [Studies on Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1977. – 132 p.
- 5 **Abdirakhmanova, T.** XX ǵasyrdaǵy qazaq ádebieti: oqýlyq [Kazakh literature of the 20th century : textbook] [Text]. – Almaty: Bilim, 1983. – 387 p.
- 6 **Yusuf, K.** Qazaq lirıkasyndaǵy stil jáne beinelilik [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar : ECO, 2007. – 442 p.
- 7 **Zharmagambetov, K.** Qazaq ádebieti: oqýlyq hrestomatiasy [Kazakh literature : textbook anthology] [Text]. – Almaty: Kazakh mem. publishing house, 1970. – 450 p.

8 **Zhusipova, G., Kopeuly, Zh.** Kөp tomdy`k shy`garmalar zhinagy`. 4-tom [A collection of multi-volume works. Volume 4] [Text]. – Almaty, «Alash», 2005. – 336 p.

9 **Dyjsenbaev, Y.** Gasy`rlar sy`ry` [The secret of the ages] [Text]. – Almaty: Zhazushy, 1970. – 217 p.

10 **Zhusip, K.** Zhan zhane aruak [The soul and the ghost] [Text] // PMU xabarshy`sy`. Filologiyaly`k seriya – 2010. – № 3.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*А. О. Абдырова

Торайгыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ И ТВОРЧЕСКОЕ МИРОВОСПРИЯТИЕ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ЛИТЕРАТУРОВЕДА К. ЖУСИПА

В статье рассматриваются архетипические образы в произведениях ученого К. Жусипа и пути формирования основ казахского сознания в казахских литературных произведениях. Европейские ученые 19 века познакомились с обычаями и историей культуры казахского народа и назвали ее «удивительной, загадочной, интересной страной». Русские ученые также считали казахский народ народом с богатой устной литературой и музыкой, жизнестойким. Древний казахский народ пережил разные времена и сильно пострадал от жестокости и суровости природы. Тем не менее он полностью сохранил свой национальный духовный характер. Стадии развития страны и эволюция роста будут продолжаться. Особенно в процессе понимания и осознания связи между собой и природой есть моменты, о которых думает и ребенок. Уже в то время он постепенно острым умом всматривается в тайны мира: когда человечество оказалось в колыбели природы, есть ли влияние на его существование неведомой внешней силы, почему гармония жизни продолжает нарушаться, почему бедность и голод идут рука об руку с человеком, эпидемиями и можно ли изменить перманентный характер болезней, выхода на пенсию и инвалидности? Что, если? Как воспринимали мистические силы природы и поэты, жившие в девятнадцатом веке нашей эры? Рассмотрено изучение произведений ученого К. Жусипа с точки зрения

его личных мыслей и познавательных особенностей, а также того, как и какими способами они выражены.

Ключевые слова: творческое мировосприятие, архетипический образ, магическая сила, тайна, устойчивый характер, языкознание, языковой образ, литературоведческое знание.

*А. О. Абдырова

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

ARCHETYPAL IMAGE AND CREATIVE WORLDVIEW IN THE SCIENTIFIC WORKS OF LITERARY CRITIC K. ZHUSIP

The article examines archetypal images in the works of scientist K. Zhusip and ways of formation of the foundations of Kazakh consciousness in Kazakh literary works. European scholars of the 19th century got acquainted with the customs and cultural history of the Kazakh people and called it «surprise, mystery, interesting country». Russian scientists also considered the Kazakh people to be people with a rich oral literature and music, resilient to life. The ancient Kazakh people have lived through various times, and have suffered greatly from the brutality and harshness of nature. Nevertheless, it has completely preserved its national spiritual character. The country's development stage and growth evolution will continue. Especially in the process of understanding and recognizing the connection between oneself and nature, there are points that a child thinks about. Already at that time, he gradually looks into the mysteries of the world with a keen mind: when did humanity appear in the cradle of nature, is there an influence of an unknown external force on the existence, why does the harmony of life continue to be disturbed, why poverty and famine go hand in hand with the footsteps of man, epidemics and is it possible to change the permanent nature of illness, retirement and disability? What if? How did the poets who lived in the nineteenth century of our era perceive the mystical forces of nature? The study of the works of scientist K. Zhusip is considered with the aim of his personal thoughts and cognitive features and how and in what ways they are expressed.

Keywords: creative worldview, archetypal image, magical power, mystery, stable character, linguistics, linguistic image, literary knowledge.

<https://doi.org/10.48081/IQGU8147>

***K. N. Abildayeva**

Kazakh National Women's Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

*e-mail: abildaeva.00@mail.ru

FORMATION OF STUDENTS' VALUE ATTITUDES IN THE PROCESS OF STUDYING FOREIGN LITERATURE

This article discusses the formation of students' value attitudes when studying foreign literature, in accordance with which the results of the control are analyzed.

This study has shown the urgent need for the formation of value orientations in teaching students foreign literature. The developed methodology has determined that it is independent structural education that stimulates students' academic activity and personal motivation.

The results of the completed tasks showed some positive changes in the formation of students' value orientations according to the basic data of the comparative analysis. The overall indicator of a high level of formation of value attitudes among students who studied according to the experimental method was 14.2 % higher than in the control groups.

This research article examines an experimentally confirmed hypothesis that has shown its effectiveness using such effective methods as the introduction of interactive technologies in the teaching of foreign literature, based on the main indicators for the formation of students' value attitudes.

Keywords: formation of value orientations, foreign literature, university, experiment, spiritual values, methodology, literary education.

Introduction

The growing role of humanitarian education in the perception of the cultural values of different people, the spiritual heritage of mankind actualizes the problem of attracting students to the best achievements of world literature and culture, universal and national values, cultivating a high reading and general culture. The increasing role of literature in the intellectual development of the individual is determined by the specifics of artistic creativity as a special form of spiritual and practical activity. Currently, academic educators attach great importance to personal development. This is systematically considered in the research papers

of Robert Sternberg [1], N. Mercer [2], G. K. Selevko [3]. One of the priorities of the modern educational process is the formation of students' value orientations in the process of their literary education. Using various means of expression, foreign literature ensures the development of aesthetic tastes and preferences of readers forms a culture of interpersonal relations, promotes the education of mercy, nobility, humanity, tolerance, which constitute the main enduring values for both an individual and all people.

The formation of value orientations is a complex pedagogical process that should be considered as an integral system of interaction of all its constituent components. In general, N. A. Astashova [4] touches on the problem of value formation in her work from different sides. The methodological system of formation of students' value orientations is a unity of purpose, content, principles, methods, techniques and forms of influence on the formation of literary knowledge and skills of students, the ability to conduct a dialogue, to give convincing arguments while studying works of foreign literature.

Offering a general concept of the formation of students' value orientations, we go out to actualize certain categories of socio-social, moral, ethical and spiritual values, orientation to the value potential of the work, which is studied on the basis of the fact that the development of students' ability to choose positive values is important in modern literary education.

Materials and methods

To solve the tasks set, the following research methods were used in the work: theoretical – analysis of philosophical, psychological, pedagogical, sociological, literary and methodological literature on the problem of research; state documents regulating the process of literary education in the Republic of Kazakhstan; analysis of existing programs, textbooks, teaching aids; generalization of the experience of teachers of foreign literature; empirical – observation of the educational process in the classroom of foreign literature, conversations with teachers and students, questioning of teachers and students, analysis of oral and written works of students, stating and forming the stages of the experiment. To obtain quantitative and qualitative characteristics, the method of statistical processing, systematic and qualitative analysis of the results obtained was applied.

Results and discussion

We consider a work of fiction in the lesson as a cultural phenomenon of a certain people of a specific historical epoch. We perceive the fictional text in the aspect of acquaintance with the personality (the author, the heroes of his work, with a different point of view inherent in the reader), the history of the era, the peculiarities of ethnoculture, traditions, and the like. The interpretation of the literary writings based on an understanding of the cultural and historical conditionality of the author's idea and the regularity of the unequal perception of it by readers of different eras with a

different value system and mentality. Through this, interpretation can be defined as a holistic interpretation by the recipient of a literary writings aimed at deepening readers' perceptions, value judgments by concretizing and reconstructing textual elements, when the reader, overcoming difficulties in understanding what he has read, tries to date or reconstruct an artistic text, deepens figurative characteristics, motivates the actions and deeds of characters. When analyzing a work on the basis of textual and non-textual materials, various interpretations (cultural, critical, literary, and artistic), ideas and assessments are deepened, preliminary interpretations are updated, and skills are formed to argue their own interpretation.

Relying on the experience of native and foreign scientists, on new approaches to solving the problems of literary education, exploring the work, we go from analyzing the text to interpreting its content, and then to comprehending and assimilating the spiritual and imaginative world of the author. We see the ways of implementing this process primarily in the purposeful selection of educational material, the content of which asserts spiritual and moral values, awakens interest in moral and ethical problems. First of all, we choose such personally weighty epic works of foreign literature as «Portrait of Dorian Gray» by W. Wilde [6], «Transformation» by F. Kafka [7], «The Old Man and the Sea» by E. Hemingway [8]. Based on these works, we give their content and value characteristics (see Table 1).

Table 1 – Content-value characteristics of the studied epic works of foreign literature

№ /o	Author, title of the work	Fragments of the studied works	Value characteristics of the work
	O. Wilde «Portrait of Dorian Gray» Oscar Wilde is one of the most famous writers of his time, a thinker who offered a new understanding of art and its role in human life and society. He was a supporter of the idea of «art for art's sake», which was quite common during the XIX century. The figure of Oscar Wilde is quite odious in world literature. Critics treat his works with prejudice, since the content of most of them is ambiguous and veiled.	Dorian Gray falls in love with Sybil Wayne and dreams of getting engaged (IV). – The first changes in the portrait. – Sybil's suicide. Dorian hides the portrait so that no one can see his shame (VII – X). – From vices to crime. The murder and destruction of Basil Hallward. The suicide of Alan Campbell. Adrian's hangout (opium). Meeting with Sybil Wayne's brother James (XIII – XIV, XVI). – Dorian destroys the portrait-«conscience» (XX).	It is necessary to focus on: – philosophical, ethical and moral problems raised in the novel: beauty, good and evil, pleasure, the meaning of human existence; revealing the central conflict of beauty and morality; – the embodiment in the work of the problem of the relationship between morality and art; – showing the harmful consequences of a criminal lifestyle; – destruction of the value system. Orientation to universal values; to goodness as beautiful; to the inner beauty of a person, which is synonymous with kindness, which is manifested in actions.

E. Hemingway «The Old Man and the Sea» Ernest Hemingway is one of the brightest writers of the twentieth century. He sees the human soul as an arena of struggle between good and evil, in which both self-knowledge and spiritual evolution, self-improvement take place.	– Old Santiago's duel with fish, sharks, himself.	It is necessary to focus on: – the victory of life and the spiritual principle of man – the quintessence of Santiago's philosophy of life («... Man is not created for defeat... A person can be destroyed, but it is impossible to overcome»); – the symbolic connection between the images of old Santiago and the guy Manolino. Orientation to the power and greatness of man, the importance of the harmony of man and the World; ethical concepts of good and evil, greed and nobility.
--	---	--

In addition, we focus on three ways of organizing interactive learning: a) group; b) collective; c) collective-group. According to P. I. Pidkasisty, using methods in the classroom, it is possible to control the way of thinking of students. From the given material, students highlight the most important, compare with other things, systematize, generalize, clarify, model it [9, 640 p.]. Academician Yu. N. Babansky paid special attention to methods of monitoring the effectiveness of educational and cognitive activity [10, 256 p.]. For example, while studying O. Wilde's novel «The Portrait of Dorian Gray», groups of artists and actors are working to select thematic material that will help to better understand the moral and ethical problems of society at that time. Group work not only reveals their abilities, but also makes learning outcomes an achievement for everyone, forming the ability to conduct a dialogue and communicate tolerantly, which is especially important in educational activities and not only.

To test the effectiveness of the proposed methodological model for the formation of students' value orientations, a formative experiment was conducted.

Methodological support of the pedagogical experiment provided for the following components:

- theoretical model of formation of students' value orientations;
- research training program;
- criteria for the formation of value orientations;
- list of students' skills and abilities;
- methodological recommendations for teachers on the organization of the process of formation of value orientations;
- a system of tasks for checking and monitoring the level of formation of value orientations.

KNWTTU was chosen as the experimental base of experimental training, where ascertaining cut was also carried out. 60 students were involved in the experiment, 35 of whom studied in experimental groups, 25 in control groups.

This work was carried out during the study and assimilation of the entire course of foreign literature. The training was carried out by the same teacher in control classes according to the traditional methodology, in experimental classes – according to the program developed during the study. Control over the level of formation of students' value orientations was carried out by performing special tasks at all stages of the study of the work.

The program of the formative experiment was developed on the basis of the State Standard. Among the main requirements for the students' skills and abilities were the ability to independently formulate their own opinion about the work, analyze its content, the essence of the moral conflict and their own ethical position regarding it.

The experimental training program consisted of three stages: preparatory, basic and final. Let's consider the specifics of each of these stages in more detail.

So, at the first stage, preparatory work was carried out, which consisted in the selection of materials, the preparation of methodological recommendations for teachers, the definition of control and experimental groups, the development of criteria and levels of formation of students' value orientations, familiarization of students with the materials of the pedagogical experiment.

The second stage provided the implementation of experimental-training learning, the target of which was to purposefully change approaches to the formation of students' value orientations in accordance with the hypothesis of the study and its objectives. In addition, during the experiment, the levels of literary development of students and the degree of formation of their value orientations were determined.

At the third stage of the formative experiment, the results of experimental training are summarized based on the analysis of teacher questionnaires, as well as written responses of students to creative and test tasks aimed at determining the level of formation of students' value orientations.

At all stages of the experimental study, the formation of value orientations was tested in experimental classes.

Observation of the educational process, diagnostic control in the classroom, conducting cross-sectional work to determine the level of formation of students' value orientations allowed us to determine the effectiveness of the formative experiment.

The effectiveness of the proposed methodology for the formation of value orientations was determined based on the awareness of students with the value potential of works of foreign literature, with the ability to operate with the

knowledge of the text. The control check of students' academic achievements in experimental groups provided for the identification of the effectiveness of the methodology for the formation of students' value orientations.

The purpose of the cross-sectional work in the control groups was to establish the level of formation of value orientations, which was achieved in the process of the traditional learning system. Students of control and experimental groups are invited to answer the same questions and solve the same tasks that allowed to establish the level of formation of value orientations at different levels of education. The criteria for assessing the academic achievements of students in the EG and CG were determined in accordance with the level of formation of high, sufficient, medium and low, while the complexity of the tasks was equivalent. Additionally, we will name the main parameters of each of these levels.

A sufficient level is demonstrated by students who know and understand the text of a literary work, but show insufficient personal attitude to the image. Students have a sufficient level who are aware of the images, plot, conflict, composition of the work as an opportunity to know the spiritual world of a person, his character, views on the environment and the place of a person in it, perceive and explain the experiences of the characters, analyze their actions from the point of view of generally accepted norms of human behavior.

The average level – assumes the presence of fragmentary knowledge of the text of the literary work, the lack of explanations of their own understanding of the problems raised by the author. This level includes students who do not sufficiently evaluate the phenomena, events, actions of the characters reflected in the text, comprehend the moral, ethical, aesthetic positions of literary characters.

The low level of formation of value orientations is characterized by the students' lack of knowledge of the text of a literary work, low educational motivation, and superficial knowledge of values. Students name the genre of the work, the main characters, their actions, but they cannot always differentiate values and give them their own explanation

The levels of formation of students' value orientations were determined based on the performance of various tasks, as a result of which the students' abilities to independently use the knowledge acquired in literature lessons were revealed.

The effectiveness of the proposed methodology for the formation of students' value orientations was tested as a result of performing various types of work. In particular, this was facilitated by a written test and creative tasks aimed at determining the level of formation of value orientations

After studying each of the training topics, the same tasks were offered for thematic certification in both control and experimental groups.

Answering the test questions, most of the students of the control groups inaccurately stated the facts from the life of the writer and the professional

activity of one of the characters, incorrectly determined the ideological content of A. Wilde's novel «Portrait of Dorian Gray»; students found it difficult to explain the symbolic image of the plague in the novel.

In experimental groups, the definition of the leading idea of the work and symbolic images indicates sufficient assimilation of literary material by students, their high level of cognitive motivation to study fiction and the development of general educational skills (understanding the author's vision of social and moral and ethical problems of their time, interpretation of the content of the studied work). For example: «Lord Henry claimed that the secret of happiness is in search of beauty. But you need to know exactly what you are looking for and where to look. Beauty should be sought in a person whose main thing is the content of life and a pure soul.»

A significant number of control group students hesitated with the answers. Conversely, the students of the experimental groups give the opportunity to observe how, thanks to the purposeful work of the teacher with a focus on awareness of their responsibility for the choice made, on the cultural values that the family gives to a person, and during the execution of the relevant tasks, the students consistently explained what the tragedy of the hero about whom the crime was committed.

Answering the following test question «What features would a modern Dorian Gray have under the influence of the present?», almost all students of the experimental groups are sure that he would have even worse features than in the work «Portrait of Dorian Gray». He would have become even more cynical, more rude and cruel, would have destroyed even more human destinies. Thus, «Dorian would be comfortable in our time when priorities, goals, aspirations, moral values and human virtues are changing»

There were significant differences in the indicators of educational achievements of students of experimental and control groups during the performance of creative tasks. Certain successes were observed in the responses of EG students who performed tasks involving actions for generalization, application and transfer of literary knowledge and reading skills mainly beyond the limits of the work being taught.

Comparison of answers to the questions of students of control and experimental groups, as well as the grades they received for the performance of specific tasks made it possible to determine the generalized level of formation of students' value orientations – high, sufficient, medium and low. Qualitative and quantitative differences at these levels are presented in table 2.

Table 2 – Results of formation of students' value orientations

Course	Indicators of formation of students' value orientations by levels (%)							
	High		Sufficient		Medium		Low	
	EG	CG	EG	CG	EG	CG	EG	CG
3	31,9	8,8	38,1	32,3	25,2	35,8	6,3	22,1

The results of the control tasks of the experiment indicate significant positive changes in the development of the formation of value orientations of students of experimental groups. The data obtained allow us to state significant positive results of the proposed methodology. In Figure 1, their indicators are presented as a percentage.

The obtained data on the levels of formation of students' value orientations, given in the diagram, allow us to draw the following conclusions:

- the percentage of students with a low level of formation of value orientations in experimental groups is noticeably decreasing;
- in the control groups, the cross-sections show a similar tendency to decrease the percentage of students with a low level of formation of value orientations;
- observations of a group of students with a sufficient level of formation of value orientations indicates that in the control groups the number of students with this level increased by 4.7 %, and in the experimental groups – by 9.1 %;
- in a group of students with a high level of value orientations, the vast majority were students from experimental groups;
- In the control groups, the number of students who belonged to the category of students with a high level of formation of value orientations almost didn't change 8 % and 8.8 %, respectively, and in the experimental groups – increased to 31.9 %

So, a comparative analysis of the indicators of the formation of students' value orientations convincingly testifies to the effectiveness of the implemented methodology. Quantitative and qualitative indicators of the results of the students' performance of the proposed tasks indicate that the training according to the developed methodology allowed to show the best results of academic performance, positively affected the overall literary development of students.

To verify the reliability of the results of experimental training, a questionnaire and individual conversations were conducted with teachers of foreign literature who took part in the formative experiment. Teachers were asked to answer questions:

– How did the proposed method of forming students' value orientations affect their overall literary development? What facts confirm this?

– What effective types and forms of work, other than those used, would you suggest for experimental; training?

– Did you have any difficulties during the experiment? What is in your opinion, can explain their appearance?

The analysis of the teachers' answers shows that all the students involved in the experiment positively assessed the effectiveness of the proposed methodology and its impact on increasing the level of formation of students' value orientations; noted that this, in turn, had a positive effect on the general level of students reading culture, aroused interest in reading works of foreign literature. The teachers also drew attention to the fact that the students of the experimental groups, compared with the control groups, significantly increased the indicators of deep knowledge of the text of a literary work, the presence of beliefs in the significance of values, the ability to justify an emotional and evaluative attitude to the problems raised by the author, to find the key dominants of the text. They also noted an increase in the level of skills of students of experimental groups, which was expressed in such qualities as a reasoned expression of their own opinion about the work they read, perception and explanation of the experiences of the characters, analysis of their actions taking into account the generally accepted rules of human behavior.

So, the results of the questionnaire and individual conversations with teachers give grounds to state the effectiveness of the proposed methodology for the formation of students' value orientations. Checking its effectiveness and expediency of application during the formative experiment showed a qualitative increase in the level of formation of students' value orientations in particular and literary education of students in general.

Conclusion

The conducted training experiment aimed at the formation of students' value orientations in the process of analyzing epic works of foreign literature allows us to conclude that the proposed methodology has a positive effect on the effectiveness of teaching. Thus, a comparative analysis of the results of completed tasks demonstrated significant positive changes in the formation of value orientations among students. The overall indicator of a high level of formation of value orientations among students who studied according to the experimental methodology is much higher than in the control groups. Thus, training according to the developed methodology allowed to show the best results of academic performance and had a positive impact on the development

References

- 1 **Стенберг, Р. Ж.** Синтезделген даналық, интеллект және шығармашылық [Текст]. – Нью Йорк : Кембридж университеті, 2007. – 227 p.
- 2 **Mercer, N.** Words and Minds : how we use language to think together [Текст]. – London : Routledge, 2000.
- 3 **Селевко, Г. К.** Современные образовательные технологии [Текст] – Мәскеу, 1998. – 145 с.
- 4 **Асташова, Н. А.** Учитель : проблема выбора и формирование ценностей [Текст]. / Н. А. Асташова. – М. : МПСИ, Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2000. – 272 с.
- 5 **Мосолова, В.** Гобсек Пер. – В кн. : Бальзак О. Собр. соч. – СПб., 1899. С. 239–288.
- 6 **Уайльд, О.** Портрет Дориана Грея. / О. Уайльд, Николас Франкель – Издательство Гарвардского университета. nup.harvard.edu. (Проверено 30 мая 2011 г.)
- 7 **Kafka, F.** Selected Texts : A Collection (Translated from German), / Eds., Katseva, E. and D. Zatonsky. – Moscow : Raduga, 1989, – 576 p.
- 8 **Хемингуэй, Э.** Тандаулылар. – Мәскеу : Рипол классик, 1999. – 309 б.
- 9 **Пидкасистый, П. И.** Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей [Текст]. – М., 1998. – 640 с.
- 10 **Бабанский, Ю. К.** Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспекты [Текст]. – М : 1997. – 256 с.

References

- 1 **Stenberg, R. Zh.** Sintezdelgen danaly`k, intellekt zhane shy`farmashy`ly`k [Wisdom, Intelligence, and Creativity Synthesized] [Text]. – New York : Cambridge university, 2007. – 227 p.
- 2 **Mercer, N.** Words and Minds : how we use language to think together [Text]. – London : Routledge, 2000.
- 3 **Selevko, G. K.** Sovremenny`e obrazovatel`ny`e texnologii [Modern educational technologies] [Text]. – Moscow, 1998. 145 p.
- 4 **Astashova, N. A.** Uchitel` : problema vy`bora i formirovanie cennostej [Teacher : the problem of choice and the formation of values] [Text] / N. A. Astashova. – Moscow, : MPSI, Voronezh : Izd-vo NPO «MODEK», 2000. – 272 p.
- 5 **Mosolova, V.** Gobsek Per. – V kn. : Bal`zak O. Sobr. soch. [Collection of essays]. – SPb., 1899. P. 239–288.

6 **Uajl'd, O.** Portret Doriana Greya [The picture of Dorian Grey] / O. Uajl'd, Nikolas Frankel : – Izdatel'stvo Garvardskogo universiteta. Hup.harvard.edu. (Provereno 30 maya 2011 g.)

7 **Kafka, F.** Selected Texts : A Collection (Translated from German), Eds., Katseva, E. and D. Zatonsky. – Moscow : Raduga, 1989, – 576 p.

8 **Xemingue`j, E`.** Tаndauly`lar. – Moscow : Ripol klassik, 1999. – 309 p.

9 **Pidkasisty, P. I.** Uchebnoe pasobie dlya studentov pedagogicheskix vuzov i kolledzhej [Textbook for students of pedagogical universities and colleges] [Text] – Moscow, 1998. – 640 p.

10 **Babanskij, Yu. K.** Optimizaciya processa obucheniya: obshhedidakticheskij aspekt [Optimization of the learning process : general didactic aspect] [Text] – Moskva, 1997. – 256 p.

Material received on 09.06.23.

*Қ. Н. Әбілдаева

Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университет,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТІН ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл мақалада шетел әдебиетін оқуда студенттердің құндылық көзқарастарын қалыптастыру туралы сөз етіліп, осыған сай бақылау нәтижелері сараланады.

Бұл зерттеу студенттерге шетел әдебиетін оқытуда құндылық бағдарларын қалыптастырудың өте қажеттілігін танытты. Өзірленген әдістеме студенттердің оқу белсенділігі мен жеке мотивациясын ынталандыратын дербес құрылымдық білім болып табылғанын айқындады.

Эксперименттік әдістеме бойынша оқыған студенттерде құндылық көзқарастарының қалыптасуының жоғары деңгейінің жалпы көрсеткіші бақылау топтарына қарағанда 14,2 %-ға жоғары болды. Осы зерттеу мақалада студенттердің құндылық көзқарастарын қалыптастыру жөніндегі негізгі көрсеткіштерге сүйене отырып, шетел әдебиетін оқытуда интерактивті технологияларды енгізу сияқты тиімді әдістерді қолдану арқылы

өзінің тиімділігін көрсеткен гипотезаның эксперименталды түрде расталғандығы қарастырылады.

Кілтті сөздер: құндылық бағдарларын қалыптастыру, шетел әдебиеті, университет, эксперимент, рухани құндылықтар, әдістеме, әдеби білім

*Қ. Н. Абилдаева

Казахский Национальный

Женский Педагогический Университет,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕННОСТНЫХ УСТАНОВОК СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В данной статье рассматривается формирование ценностных установок студентов при изучении иностранной литературы, в соответствии с чем анализируются результаты контроля.

Данное исследование показало острую необходимость формирования ценностных ориентаций при обучении студентов иностранной литературе. Разработанная методика определила, что именно самостоятельное структурное образование стимулирует академическую активность студентов и личную мотивацию.

Результаты выполненных заданий показали некоторые положительные изменения в формировании ценностных ориентаций студентов, согласно основным данным сравнительного анализа. Общий показатель высокого уровня сформированности ценностных установок у студентов, обучавшихся по экспериментальной методике, был на 14,2 % выше, чем в контрольных группах. В данной исследовательской статье рассматривается экспериментально подтвержденная гипотеза, которая показала свою эффективность с использованием таких эффективных методов, как внедрение интерактивных технологий в преподавание иностранной литературы, основанных на основных показателях формирования ценностных установок учащихся.

Ключевые слова: формирование ценностных ориентаций, иностранная литература, университет, эксперимент, духовные ценности, методология, литературное образование.

<https://doi.org/10.48081/JDAQ4498>

***N. M. Abilkhanova¹, A. Zh. Anessova²**

¹K. Zhubanov Aktobe regional university,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: zhetembayeva@mail.ru

CREATION AND USAGE OF A SPEECH SITUATION FOR SPEECH ACTIVIZATION IN SENIOR CLASSES

The English language is being one of the pivotal disciplines at secondary school which provides multifarious opportunities for learners. The main aim of teaching a foreign language is to train learners at speech activities and prepare them to enter any communication.

The problem is that creation of conditions closer to real communication is still kept in the centre of foreign language teaching methodology for teaching oral speech of learners. Namely, the creation and use of a speech situation underlines the significance of real communication including conditions and circumstances which induce learners' speech act. Moreover, speech situations identify program, content and formation of speakers' utterance.

At school the teachers face with learners lacking of functional ability, that is, although acquiring language material perfectly, learners make an amount of mistakes while they express their thoughts. In order to solve such issues it is necessary to activate both training at language material and practicing at oral speech. According to Lapidus, a prominent Russian methodologist who speculated upon how to teach for oral foreign language speech has found that learners' speech is activated effectively integrating training to using language forms with the practice at oral speech. In such case, we regard to design and apply speech situation to stimulate speech of learners because it provides psychological and linguistic optimization for learners to speak freely in foreign language.

Keywords: speech activity, speech situation, communicative situation, monologue and dialogue speech, the lingo-didactic aspect.

Introduction

Education system of Kazakhstan is currently undergoing profound changes that are associated with rapid changes in the globe in order to prepare learners for XXI century. One of them is presented in the field of secondary education, teaching in a new format through application of Cambridge method that underlines pivotal questions for teacher how to teach students learning XXI century's skills and for students how to learn acquiring knowledge. Generally, this method is based on increasing learners' self-exploration knowledge and utilizing it in real life time. [1, 101] In other words, manipulation of functional capability is highly concentrated on constructive learning, because «our learners were not able to apply their acquired knowledge at International competitions» [2, p. 99].

English language is being as one of the pivotal discipline at secondary school which provides multifarious opportunities for learners. The main aim of teaching foreign language is to train learners at speech activities and prepare them to enter any communication.

There is a problem that creation conditions closer to real communication is still kept in the center of foreign language teaching methodology for teaching oral speech of learners. Namely, the creation and use of speech situation underlines the significance of real communication including conditions and circumstances which induce learners' speech act. Moreover, speech situations identify program, content and formation of speakers' utterance.

At school the teachers face with learners lacking of functional ability, that is, although acquiring language material perfectly, learners make amount of mistakes while they express their thoughts. In order to solve such issues it is necessary to activate both training at language material and practicing at oral speech. According to Lapidus, a prominent Russian methodologist who speculated upon how to teach for oral foreign language speech has found that learners' speech is activated effectively integrating training to using language forms with the practice at oral speech. In such case, we regard to design and apply speech situation to stimulate speech of learners because it provides psychological and linguistic optimization for learners to speak freely in foreign language.

Nowadays it is acknowledged that in order to teach oral speech effectively, it is necessary to create conditions which intrigue learners easily without insisting them to produce foreign language speech. Due to this aim, speech situation are used to create conditions for activation speech of learners [3, p. 10].

The aim of research work is to study the use of speech situations for activation of speech senior classes.

The objectives of research work. We have set certain objectives in order to achieve purpose of our research:

- to study characteristics of speech situations for activation speech of learners;

- to clarify conditions of speech situation for activation speech of senior classes;

- to edit study guide of collection speech situations for senior classes.

The object of research work is the speech situations for stimulating speech of senior classes.

Scientific novelty of research work lies in the fact that the theoretical and practical analysis about effectiveness creation and usage speech situation are carried out, the model of communicative speech situation by Kuznetsova is determined as the creation and use speech situation method for activation speech of learners.

Speech situations are the basic units of speech activity. Its main purpose is to provide students with the birth of the production of individual speech in the course of specially organized activities. Speech situation arises spontaneously or organized by teacher and it is necessary to be resolved through speech activity of participants because development of speech activity of students requires the creation of special speech situations. They are not separated and used to contribute effective improvements for all activities which are included in the learning process.

A. A. Leontief identified that any situation is the aggregate of condition for verbal and non verbal activity as well as necessary and adequate for performing speech activity designed in the plan. Moreover, «They are conditioned situations in which present utterance is realized because they are foundation of verbal communication and present not only their set of verbal and non-verbal conditions but also necessary and appropriate conditions for speech activity» [10, p. 250].

Materials and methods

Communicative speech includes motives to oral speech activity which is crucial to be induced by speech situation. Thus, set of external and internal motivations cause communicative speech activity of human. So that in learning process it is important to meet communicative needs of students. In this connection, it is obvious for teacher to create situations that encourage the emergence of those needs at the lesson. Pochechnyaya has emphasized that «teacher should organize such subject activities that are meaningful and worthy catching attention of students. Beside it, individual oriented learning considers to meet learners' interest» [5, 27].

Golushkin has identified that there is a system for interrelation of communicants in communicative speech situation and due to its reflection to consciousness generate and nourish personal need to purposeful oral speech activity. Golushkin has found that speech reaction is sparked by both imagination and sentences (for instance «What would you do if...») However, verbal impetus should be natural and it is dealt with real conditions of intercourse.

Golushkin has clarified two types of communicative speech situations which are used to optimize acquiring foreign language speech activity.

Natural communicative speech situation arises permanently in the procedure of acquiring oral speech activity. For example: the situation such dealt with provision learning process with audio visual aids and a relationship between learners.

Secondly, learning communicative speech situations are artificially modeled aiming at to enhance motivations of speech activity in the learning process. «Learning communicative speech activity serves as a condition for optimization foreign language speech activity and characterizes following features.

1 Speech situation is presented in the life while learning communicative speech situation are imaginary.

2 Circumstances for activity performed as exhausted for certain speech reaction in the concrete life condition, but it should be defeated in the learning process.

3 Natural speech is derived from verbal impetus in the learning conditions.

4 Characteristics and direction of human reaction to life conditional situation is predetermined whereas reactions of learners to the situation are appeared more emotional because natural speech includes with gestures, mimics and action. However, conditions to imitated and trigger emotional reactions provide difficulties act because it does not exist the reaction of learner to expressed at non-verbal activities for developing foreign language speech.

5 Natural situations and its reactions are unrepeated so that they are unique then communicative speech might act out many time in the learning process. Thus, there appeared the difference between natural and learning speech situations» [11, p. 80].

Speech situations are designed in the relation of people. Among the factors that define the most common interrelations are highlighted in the social status of a person and his role as the subject of communication activity performed by moral criteria. On this basis, E. I. Passov and A. M. Stoyanovski have identified four types of interrelations such social status interrelations, role interrelations, activity interrelations and moral interrelations. Since human relationships present an integrative unity, any type of interrelation has a synthetic character [5, p. 35]. Depending on this type of interrelation is dominant for distinguishing following synthetic characteristics:

- situations in social status interrelations (students performs as representatives of seasoned professional groups: engineer, economist, lawyer, age groups: students, pensioners and etc.)

- situation in role interrelations (students are included in communicative situation while solving communication problems which aroused in the course

of business meetings (supplier, competitor, client), interviews (journalist, writer, actor, passer), appeals to different people, orientation in an unfamiliar city)

- Situation for joint activities (students engaged in certain activities that are educational, show pleasing (lessons in circles, competitions, art, producing newsletters, debate about fashion design school)

- Situation in moral interrelations (relations that permeate all spheres of life, moral problems continually manifested in the actions of people, implicitly included in different types of situations and relationship)

To create such situations of speech communication at the lesson, objective and subjective components of communication perform as constitutive factors for generating and actualizing interrelations and the subject of interrelations [9, p. 8].

Communicative tasks plays important role in the structure of learning speech situations. The tasks including its goal for thinking activity interrelate with given conditions. Intention of thoughts in the communicative tasks might align with purpose of conversation. Regarding communicative tasks as purpose of conversation that are given by particular conditions, I.L. Bim have highlighted four basic functions of communicative tasks such as informing, motivating, expressing opinions and establishing contact [5, p. 52].

B. A. Malachova has stated influence of formulating of imperative tasks for senior classes to formation and formulation intention. Formulation of non-imperative part of task (for example «write», «tell» etc) provides evidence orientation to integrated reflection not only objective but also casual connection. Learners of senior classes oriented on imperative at the beginning then on non-imperative part of tasks. Speech utterance of senior classes characterizes the growth in comparison with teenage age, complexity of thoughts increased teenage age to senior classes [18, p. 183].

According to B. A. Stalkin «dialogue speech is united communicative motives with combination of oral expression, successively generated spontaneous speech act» [11, p. 58].

Teaching by means of dialogue is taken into account followings:

1. Choices of situations make interesting and useful auditory; 2. Relation of situation to early learnt lexis; 3. Credence in the auditory in benevolence condition; 4 Collegial consultation role of teacher; 5. Identifications of roles with accordance students' desire.

«Accepting given role, it helps not only for expressing verbal communication but also predicting actions of hero. By doing so, future career skills of learners are formulated» [11, p. 60].

Aiming at analyzing the use of speech situations for activation of speech senior classes pedagogical observation, pedagogical experiment, questionnaire

and interview as well as theoretical research such as analyzing, synthesizing, classifying and generalizing were used.

The research materials were the scientific reasonable and theoretical positions, relating to the exploration of characteristics of speech situation. The main criteria of analyzed fragments of effectiveness creation and use of speech situation for stimulating speech are offered by the Russian researchers L. L. Pochechnya and A. A. Golushkin who have considered that speech situations are teaching technique activating and optimizing speech act of learners.

In the frame of the theory of activization is based on the proposed by Kazakh and Russian researchers. Niyazova A. E. has considered not only practical using learning speech situation for motivation oral speeches but also requirements of speech situation for creation monologue and dialogue speech of learners. Lapidus A. V. has studied theoretical background of activization.

Results and discussion

Completing set objectives of the research, we have got our aims. Speech situation is regarded as didactical principle and teaching technique which stimulates thinking ability of learners, usage of grammar accurately and topical vocabulary appropriately in the flow of the speech. Regarding characteristics of speech situation for activation speech of learners, we have studied lingo-didactic aspect and psychological aspect of speech situation. Furthermore, to clarify the condition of creating speech situation, we have found out the model of communicative situation of Kuznetsova. In addition, activating speech of senior classes we have compiled study guide for teachers the collection of speech situation. Our research consisted of two parts such as theoretical background of speech situations as an effective teaching technique for activations speech of senior classes and practical usage of speech situation for activation speech of learners.

Scrutinizing the work of Lapidus, Kuznetsova, Niyazova A. E., Pochechnyaya, Gulushkin we have come into following consideration:

Speech situation is as main unit of speech activity which activates thinking ability of learners, usage of grammar accurately and topical vocabulary appropriately in the flow of the speech

Speech situations design psychological conditions to optimize and to stimulate learners monologue and dialogue speech.

Modern didactic aspect of speech situation regards many functions such as:

- Adopt language material to practice oral speech;
- Initially producing speech act in the communication.

Speech situations encompass external, internal and content side of communication.

Furthermore, to implement activation speech of learners through speech situation requires to regard learners characteristics such as:

- To generate internal and external motivations of learners to perform speech act.

- To construct variety situations for real communication.
- To modify attitude of learners to the topic of the speech
- To consider degrees of complexities for certain pupil depending on their experiences, interest and mind of set.

Practically, we have used the model of communicative situation for teaching speech of senior classes at NIS and secondary school № 25. The outcome of using the model of communicative situation for activating 9 grade learners of NIS was relevantly effective to stimulate academic English. The number of replicas increased from 12 to 15.

We have conducted overall ten lessons for activating monologue and dialogue speech of senior classes 10 grades № 1 par 25 in the city Aktobe. The rewarding outcomes were analyzed at our practical part. Creation and using speech situation motivates learners to produce individual speech throughout ten lessons. Furthermore, speech situations stimulated learners thinking ability of learners, usage of grammar accurately and topical vocabulary appropriately in the flow of the speech. The number of replicas in monologue speech increased from 7–8 to 14–15 and dialogue speech increased from 5–6 to 10–12 replicas.

As a result, particular challenges of teachers such as students standing in silence and inaccurate using grammar in the speech could be solved by creating and using speech situation. Moreover, foreign language teacher might improve foreign language speech and thinking skills of senior classes respectively using speech situations, contribute their professional-career oriented development of learners who are at the age of career choice through creating critical thinking on their future career.

In addition, regarding the psychological conditions, we have compiled the collection speech situation for teaching monologue and dialogue speech of senior classes. According to the obtained consequences we have contributed our benefits for activation speech of learners.

Conclusions

In the present senior thesis we have studied speech situations to solve teaching issues activating speech of senior classes in the process of teaching foreign language. Scrutinizing methodological, pedagogical, psychological literatures enable us to disclose the essence of activation speech of learners.

Analyzing the theory creation and use speech situation for activation speech of learners and practically utilizing them we have come into following considerations:

Foremost, speech situation is an active form of teaching oral speech. While activating speech of learners in the lesson, all learners are included to complete the

speech task. Learners work actively in pairs and in a group to learn making oral speech. They discuss speech task, share their ideas and justify their judgments.

Secondly, regarding speech situations as effective teaching technique to activate speech of learners, it coincides with student centered teaching method. Learners disclose subject matter by them and explore knowledge thinking, justifying opinions completing speech tasks of speech situations. Hence, learners increase functional abilities as they utilize their knowledge throughout completing the speech task. Moreover, student centered teaching method reveals the primary aim of constructive learning which is implemented in the secondary school system. Thus, using speech situation accelerates implementing constructive learning in English discipline at school.

Furthermore, speech situations realize using individual differentiated approach to teach oral speech of learners. For instance, there are more complicated tasks in the speech situations for more able learners such as problem solving, justifying, evaluating etc. While more straightforward tasks such as comparing advantages and disadvantages, giving message etc are given to less able learners. This leads all students to feel personal fulfillment being able to speak in foreign language.

Ultimately, speech situations create optimized conditions to learners to make individual speech. Usage of language forms such as grammar, vocabulary and pronunciation are formulated and reinforced during implementing activation speaking of learners by realizing stages of model of communicative situation. At the first stage presenting speech pattern, learners are focused on defining subject matter of conversation and memorizing logical coherence of the message. When learners are asked questions who, when or where and true or false, teachers are able to control learners comprehension general and specific details of the speech message. At the third stage preparing for uttering, learners begin to practice speaking between each other. At the next stage, learners speak to familiar situation. Teachers create the analogical speech situation to make monologue and dialogue speech. Learners are given time 1–3 minutes to prepare for utterance. Free-speaking stage, learners are encouraged to share opinions and justify their judgment.

Speech situation performs motivational aspect of the content teaching foreign language and drives forces for creation, encouragement and enhancement of learners' speech act.

Hence, speech situation stimulates the birth and development of communicative-cognitive needs of senior classes to utter thoughts in foreign language.

Speech situations in the learning process encompass learners in the realization speech activity and act as a method of teaching to set the speech task. This aspect of speech situation leads learners to organize utterance in English language as

well as to set objectives of utterance and select lexicogrammar means and to utter logically coherently.

References

1 In-se service training programme for the pedagogic staff of the Republic of Kazakhstan. First (advanced) level. / [Electronic resource] Second edition www.cpm.kz © Nazarbayev Intellectual Schools, 2012. – 141 p.

2 **Kusainov, A.** Kachestvo obrazovaniya v mire i v Kazakhstane. [The quality of education in the world and in Kazakhstan]. – Moscow : Almaty, 2012. 278 p.

3 **Lapidus, B. A.** To the question of the essence of the process of learning foreign oral speech and typological exercises // Foreign languages in school special. vyp. Golden pages. – No. 4. – 2013. – p. 10–21

4 Zakirova, R.D. Creation successful situations at English class // Modern English. – 2014. – № 1(13). – 75 p.

5 **Pasechnaya, L. A.** Rechevaya situatsiya kak metod individualizatsii inoyazychnoj podgotovki studentov [Speech situation as a method of individualization of students' foreign language training] // Dis. sugar ped. Nauk. – M., 2002. – 147 p.

6 **Amandykova, G.N., Muhtarova, SH. E., Bajmukanova, B. S., Bisengalieva, A. N.** Metodika obucheniya inostrannomu yazyku : [Methodology of teaching a foreign language : Textbook] 2nd edition. – Astana : Foliant, 2010. – 264 p.

7 **Usmanov, A. A., Sarsenbaeva, M. B.** Pedagogika: (sbornik lekcij) [Pedagogy: collection of lectures]. – Almaty : Evero, 2005. – 403 p.

8 **Zharikbaev, K. B.** Osnovy psihologii [Basics of psychology]. – Almaty : Kitab, 2002. – 415 p.

9 **Stoyanovskij, A. M.** Metodika upravleniya obucheniem, obucheniem govoreniiyu na inostrannom yazyke na osnove situatsii rechevogo obshcheniya [Methodology of management of training, training of foreign language speaking based on the situation of speech communication] // Aftoref.dis. candidate of pedagogic sciences – Moscow, 1992. – 16 p.

10 **Gez, I. I., Lyahovickij, M. V., Miroljubov, A. A.** : Vysshaya shkola [Higher school], 1982. – 375 p.

11 **Galushkin, A. V.** Psihologicheskie usloviya optimizatsii inoyazychnoj ustnoj rechevoj deyatel'nosti [Psychological conditions of optimization of foreign language oral speech activity] // Dis. ... sugar. ped. Nauk. – M., 2004. – 168 p.

12 **Mejramova, R. A.** Ispol'zovanie tekstov s nerazvitoj situatsiej dlya stimulatsii gruppovogo obshcheniya v praktike francuzskogo yazyka [The use of texts with an undeveloped situation to stimulate group communication in

the practice of French language] // Materials of the international scientific and practical conference «Innovative technologies in the theory and practice of teaching language and literature: problems and solutions» November 24–26, 2009. – Astana : L. N. Gumilev University Publishing House, 2009.

13 **Kudryashov, M.Yu.** Obuchenie uchashchihsya 4–5 klassov ustnomu obshcheniyu na anglijskom yazyke na materiale sobytij povsednevnoj zhizni [Teaching students of 4–5 classes verbal communication in English on the material of everyday life events] // Aftoref. Dis. ... candidate of pedagogic sciences. – Moscow, 1989 – 16 p.

14 **Niyazova, A. E.** Psihologiya obucheniya inostrannomu yazyku : uchebno-metodicheskoe posobie [Psychology of foreign language teaching : teaching methodical guide]. – Moscow : Astana 2013. – 115 p.

15 **Mazurik, T. N.** Vliyaniye individual'no-psihologicheskikh kachestv studenta na uspehnost' izucheniya inostrannogo yazyka [The influence of individual - psychological qualities of a student on the success of learning a foreign language] (in connection with foreign language abilities) // Aftoref. Dis. ... sugar. psychol. nauk. – Moscow, : Izd-vo MSU, 1981. – 32 p.

16 **Zhumataeva, B. K.** Sovremennaya metodika obucheniya inostrannym yazykam : metodika obucheniya [Contemporary method of teaching foreign languages : teaching method]. – Moscow : Astana, 2013. – 150 p.

17 **Irsaev, K. M.** Metodika prepodavaniya anglijskogo yazyka [English language teaching methodology]. – Moscow : Shymkent, 2011. – 192 p.

18 **Zimnaya, I. A.** Psihologiya obucheniya inostrannym yazykam v shkole. [Psychology of teaching foreign languages in school]. – Moscow : Prosveshchenie, 1991. – 230 p.

Material received on 09.06.23.

*Н. М. Әбілханова¹, А. Ж. Анесова²

¹К. Жұбанов университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.;

²Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА СӨЙЛЕУДІ БЕЛСЕНДІРУ ҮШІН СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЙЫН ҚҰРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАҢУ

*Ағылшын тілі жалпы білім беретін мектепте оқушыларға
жан-жақты мүмкіндіктер беретін негізгі пәндердің бірі болып*

табылады. Шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты – оқушыларды сөйлеу әрекетіне дағдыландыру және кез келген қарым-қатынасқа түсуге дайындау. Шет тілін оқыту әдістемесінің орталығында нақты қарым-қатынасқа жақын жағдай жасау әлі де болса оқушылардың ауызша сөйлеуіне үйрету мәселесі бар. Атап айтқанда, сөйлеу жағдаяттарын жасау және пайдалану нақты қарым-қатынастың маңыздылығын, соның ішінде оқушылардың сөйлеу әрекетін тудыратын жағдайлар мен жағдайларды көрсетеді. Сонымен қатар сөйлеу жағдаяттары сөйлеушілердің сөйлеуінің бағдарламасын, мазмұнын және қалыптасуын анықтайды. Мектепте мұғалімдердің функционалдық қабілеті жоқ оқушылармен бетпе-бет келеді, яғни тілдік материалды жетік меңгергенімен, оқушылар өз ойын жеткізуде көптеген қателіктер жібереді. Мұндай мәселелерді шешу үшін тілдік материалды оқытуды да, ауызша сөйлеуге жаттықтыруды да белсендіру қажет. Шетел тілінде ауызша сөйлеуді қалай үйрету керектігі туралы ой қозғаған көрнекті ресейлік әдіскер Лопидустың пікірінше, оқушылардың сөйлеуі ауызша сөйлеу тәжірибесімен тілдік формаларды қолдануға оқытуды тиімді біріктіре отырып белсендірілгенін анықтады. Мұндай жағдайда біз оқушылардың сөйлеуін ынталандыру үшін сөйлеу жағдаяттарын құрастыру және қолдануды қарастырамыз, өйткені ол оқушылардың шет тілінде еркін сөйлеуіне психологиялық және лингвистикалық оңтайландыруды қамтамасыз етеді. Зерттеудің өзектілігі сөйлеу жағдаяттары арқылы жоғары сыныптардың сөйлеу әрекетін белсендіруге негізделген. Ең алдымен, ауызша шет тілінде сөйлеу әрекетін жақсартуға арналған сабақтарда жоғары сынып оқушыларының «үндемеу» жағдайында мұғалімдер іс жүзінде қиындықтарға тап болды.

Кілтімі сөздер: сөйлеу әрекеті, сөйлеу жағдаяттары, коммуникативті жағдаят, монологтық және диалогтық сөйлеу, лингводидактикалық аспект.

*Н. М. Әбілханова¹, А. Ж. Анесова²

¹К. Жубанов университет,
Республика Казахстан, г. Ақтобе;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

СОЗДАНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕЧЕВОЙ СИТУАЦИИ ДЛЯ РЕЧЕВОЙ АКТИВИЗАЦИИ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Английский язык является одним из основных предметов в средней школе, который предоставляет учащимся разнообразные возможности. Основной целью обучения иностранному языку является обучение учащихся речевой деятельности и подготовка их к вступлению в любое общение. Проблема заключается в том, что создание условий, приближенных к реальному общению, до сих пор остается в центре методики обучения иностранному языку для обучения устной речи обучающихся. Именно создание и использование речевой ситуации подчеркивает значимость реального общения, в том числе условий и обстоятельств, побуждающих обучающихся к речевому акту. Кроме того, речевые ситуации определяют программу, содержание и построение высказывания говорящего. В школе учителя сталкиваются с отсутствием у учащихся функциональных способностей, то есть, хотя в совершенстве усваивая языковой материал, учащиеся допускают множество ошибок при выражении своих мыслей. Для решения таких задач необходимо активизировать как обучение языковому материалу, так и отработку устной речи. По словам Лопидуса, известного российского методиста, который размышлял о том, как обучать устной иноязычной речи, обнаружил, что речь учащихся эффективно активизируется при интеграции обучения использованию языковых форм с практикой устной речи. В таком случае мы рассматриваем разработку и применение речевой ситуации для стимулирования речи учащихся, поскольку она обеспечивает психологическую и лингвистическую оптимизацию для учащихся, чтобы они могли свободно говорить на иностранном языке. Актуальность исследования обусловлена тем, как через речевые ситуации активизировать речевую деятельность старшеклассников. В первую очередь практически учителя сталкивались с проблемой стояния учащихся старших классов в «молчании» на уроках, посвященных совершенствованию устной иноязычной речевой деятельности.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевая ситуация, коммуникативная ситуация, монологическая и диалогическая речь, лингводидактический аспект.

<https://doi.org/10.48081/SDYE8965>

N. Aibekkyzy¹, *G. Kuzembayeva²

^{1,2}K. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: kuzembayeva@mail.ru

APPLIED LINGUISTICS PERSPECTIVES ON CLIL

CLIL is an inventive approach that is swiftly being implemented at different levels in many schools of countries around the world. This leads to some representation of the needs and beliefs of teachers who are struggling to integrate content and language. Teachers' deeds, relationship, practices and expectations regarding the contemporary approach are important shifting to take into account and analyze in order to provide a successful accomplishment of Content and Language Integrated Learning practices in a secondary school practice. For this reason, focusing the attention on getting insights from the perspectives of CLIL in Applied Linguistics could facilitate the needs for the further development of the CLIL approach. This research reports on teachers' perspectives on the accomplishment of CLIL in a particular context – secondary schools in different regions of the Republic of Kazakhstan (Aktobe and Karaganda). The study was focused on six schools and involved twenty-two teachers based on a questionnaire to shed light on teachers' current experiences of CLIL, challenges and needs.

Keywords: CLIL, approach, experience, perspectives, needs, challenges.

Introduction

The policy of trilingual education in Kazakhstan, implemented in 2016, resulted in the increase of English-medium instruction subjects at secondary schools. In obedience to the strategy, the number of English lessons in the first grades were enlarged, students from the fifth by the seventh grade should study science lessons in English, World History in Russian, and History of Kazakhstan in Kazakh in all secondary schools. Secondary school teachers and pupils had to practice English in various activities outside of regular classes, and the expense of the main schools of Kazakhstan should be fully turned to trilingual education. There are no clear and unambiguous rules or guidelines for implementing policies in schools, and there are problems with the translation of textbooks, and a shortage

of professional teachers for the introduction of trilingual education [1]. Considering these problems, the purpose of the research is to explore how secondary school teachers in Kazakhstan perceive using the CLIL approach in their practices of teaching science subjects. The research work also aims at gaining insight into the secondary school teachers' challenges and needs in CLIL.

The research questions that guide this study are: RQ1. How is CLIL provision organized in secondary schools? RQ2. What are the teachers' experiences of CLIL? RQ3. What are the main advantages and drawbacks of the CLIL approach as perceived by the teachers? RQ4. What are the teachers' needs in improving their CLIL practices at secondary schools?

Kazakhstan is a multinational country with around 130 different ethnic groups, mainly Kazakhs, Russians, Uzbeks, Uighurs and others. Russian was declared as one of the world languages for all these ethnic groups during the Soviet Union. The native speakers of Russian had the privilege to get a prestigious job, while the status of the Kazakh language was significantly devalued. As Fierman (1998) notes, due to the policy of russification, the teaching of the Kazakh language was limited, Kazakh language instruction was diminished in Russian schools, and around seven hundred Kazakh secondary schools were completely eliminated. Russian was the dominant language mainly in urban areas, and since Kazakhs needed to get an education and a job, they began to learn Russian and speak it [2].

Since the fall of the Soviet Union in 1991, the creation of a current united language policy was quite a difficult task due to the influence of the complex public, policy, past and cultural context of Kazakhstan. The ex President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, reported in his speech «New Kazakhstan in a new world» that: «Kazakhstan should be perceived as a highly educated country whose population uses three languages: Kazakh as the state language, Russian as the language of international communication and English as the language of successful integration into the world economy» [3, 38]. Thereupon, the State of Kazakhstan promulgated the acceptance of a new policy «The Trinity of Languages», which is aimed at the development of multilingualism in Kazakhstan. The Ministry of Education and Culture presented the Strategy of Multilingual Education in Kazakhstan. The aim of the program was to promote joint trilingual education throughout the education system, based on international teaching standards and practice in all educational contexts [4]. The European Commission (2005) defines multilingualism as the ability of citizens or a group of people in a country to communicate effectively in more than one language [5]. In the case of Kazakhstan, multilingualism refers to «trilingualism, in which the majority of the population could speak three languages: Kazakh, Russian and English, with Kazakh being the main language» [6]. «Multilinguals are speakers of more than one language,

bilingual individuals are speakers of two languages, and those who use three and more languages are called trilinguals, quadrilinguals, etc.» [7, 1].

Knowledge of English in the era of globalization and internationalization is at the main place of education agendas through the earth. «Since the early 1990s, the European Union advocated that European citizens should be able to use their own language as well as two other languages. In this respect, Content and Language Integrated Learning (CLIL) was implemented and defined as a dual-focused educational approach in which an additional language is used for the learning and teaching of both content and language» [8, 1].

According Marsh (1994), «CLIL is defined as situations where subjects, or parts of subjects, are taught through a foreign language with dual-focused aims, namely the learning of content and the simultaneous learning of a foreign language» [9, 2]. Having considered different definitions of «perception» [10], we define it as «a capacity for understanding and judgment, which rests on experience and interaction with different objects, events, and situations, and is also closely connected with one's attitudes and views». «The literature has rarely reported a direct link to the theory and conceptualization of CLIL as an approach. The ideas expressed by the most commonly used maxims such as language of learning, language for learning, and language through learning, content, communication, cognition, and culture, which provide guidance to CLIL teachers, evoke epistemological constructs based on sociocultural and cognitivist theories. These ideas are expressed through the concept of Coyle's language triptych and the 4Cs curriculum» [8].

Teachers' perceptions of CLIL include functions, such as, providing authenticity of communication, increasing learners' motivation, raising learner autonomy, confidence, and cultural awareness, extending vocabulary [11]. Practices, such as, use of learner L1, use of kinds teaching technique including audio, visual, group work, facilitate intercultural learning, team teaching [12] and teachers' challenges as «lack of teaching materials, the low proficiency in the foreign language of both teachers and learners, lack of institutional support, lack of cooperation between team teachers» [13].

Materials and Methods

To study the subject teachers' experiences of CLIL in trilingual education, a questionnaire was conducted. The questionnaire was designed to collect various types of data, with an introductory section focusing on demographic information, such as teaching experience, language level, training, etc. The second section contained items designed to obtain information about the views of teachers: attitudes, opinions, interests, needs and beliefs towards CLIL. The language used in the questionnaire was Kazakh. The design of the questionnaire included questions in which participants expressed their opinion by checking one or more

boxes, writing a word, or placing their level of agreement or disagreement with certain statements.

Purposeful sampling method was used as the research selected urban public schools that adopted a trilingual policy. Additionally, included English language as learning tools in their curriculum. The research concentrated on the teachers' experiences and challenges in CLIL, consequently, teachers who had worked with trilingual training program and could share favorable and unfavorable experiences were chosen as sample of the study. The teachers of science classes such as Biology, Chemistry, Physics, Computer Science were included in the sample. Table 1 presents participants demographic information.

Table 1 – The participants' Demographics

<i>Region</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Aktobe	14	63.6%
Karaganda	8	36.3%
<i>School</i>		
T. Zharmagambetov Secondary School	7	31.8%
Zhambyl Specialized Boarding School	8	36.3%
«Bilim» Secondary School-Gymnasium	2	9%
M. Kusainov Specialized Boarding School «Daryn»	1	4.5%
K. Mukhanbetkaliuly Secondary School-Gymnasium	4	18.1%
<i>Age</i>		
20-30	6	27.2%
30-40	11	50%
40-50	5	22.7%
<i>Teaching experience</i>		
1-10 year	7	31.8%
10-20 year	9	40.9%
25-35 year	6	27.2%
<i>CLIL experience</i>		
1-5 year	8	36.4%
5-10 year	12	54.5%
10-15 year	2	9.1%
<i>Subject</i>		
Physics	3	21.4%
Biology	4	28.6%
Chemistry	1	7.1%
ICT	3	21.4%
English	3	21.4%

Twenty-two teachers from five selected schools completed the questionnaire, 50 % of which were subject teachers, 40,9 % were language teachers, and the 9,1 % were members of the management team or support teachers. Most teachers were aged between 28 to 45 years. Being relatively young, the participants were experienced teachers, most of them having from 5 to 10 years of experience. The survey questionnaire was adopted from Verjano [13], and was administered to secondary school teachers of Karaganda and Aktobe cities through WhatsApp. The first section of the questionnaire included age, subject, school where teachers work, years of experience, and years of experience using CLIL. The other sections of the questionnaire included items on teachers' perspectives regarding their CLIL practices, further perspective and necessities for improving it. The questionnaire was conducted in Survio; the results were presented in the form of frequency distribution of teachers' faced challenges, beliefs, and needs in CLIL.

Results and Discussion

Organization of CLIL in Secondary School

The questionnaire conducted with secondary school CLIL teachers resulted in different organization practices in different schools and subjects – ICT, Physics, Chemistry, Biology. Some respondents (31.8 %) reported on receiving training in CLIL through an experimental language programme offered to school, training at the university, and online courses. However, teachers believe that they are still not sufficiently trained and supported to provide the successful fulfillment of CLIL in their practice. More resources, materials and personnel need to be committed to ensure that this approach is not only effective but superior.

CLIL teachers' experiences at school

The teachers who participated in this research reported a satisfactory teaching experience using this approach. They all found it as a great opportunity for their students to improve their foreign language learning, and they value the CLIL approach, which positively evaluates the opportunity to teach a language through a non-linguistic subject through activities, work projects that motivate pupils and create a kind of attitude towards use of English.

Table 2 presents teachers' feelings related to different aspects of their CLIL teaching experience.

Table 2 – Correlation of feelings related to different aspects of teacher's CLIL teaching experience

Items	%
«I know how to plan my CLIL classes taking all the content and language aspects that I need to take into account»	22.2%
«I feel confident to teach through CLIL with the language level I have»	18.5%

«I feel confident to teach through CLIL with the training I have received»	16.7%
«Teaching through CLIL involves higher expectations than teaching regular classes»	11.5%
«I have enough resources and support to plan and develop CLIL units»	8.1%
«I feel motivated to teach through CLIL approach»	7.4%
«Students show interest and motivation when I teach them a CLIL subject»	6.5%
«It is easy to integrate language on the subject taught through CLIL»	5.5%
«There are not big differences on the students' level results when assessing subject goals achievement through CLIL than in the regular content subject»	3.5%

As seen from the table, most teachers are satisfied with their CLIL experience, stating that they know how to plan CLIL classes taking all the substance and language dimensions, feel confident to teach through CLIL with the language level they have, and with the training they have received.

Advantages and drawbacks of using CLIL

As stated by the teachers, one of the main advantages of using CLIL at secondary schools is the increased impact to English that students experience through an additional subject where the language is integrated. They also believe that students become more motivated, efficiently acquire communication skills and vocabulary.

Table 3 indicates teachers' opinions on pros and cons of using CLIL at secondary schools (10-point scale was used to measure the items).

Table 3 – Teacher's assessment of advantages and challenges of using CLIL

Items	Mean
«Teaching CLIL requires more efforts than teaching a regular subject or language class»	5.09
«Teaching CLIL requires more time»	8.13
«There is a lack of CLIL teacher training»	8.9
«CLIL teachers need collaborative time in their schedules»	7.13
«There are not enough materials to teach CLIL»	6.13
«We need more resources to plan and teach our classes than other subject areas»	3.31
«The help of a teaching assistant in class would benefit this approach»	3.9
«I don't feel motivated enough to teach CLIL»	5.27
«We need more support from school staff»	3.27

«English language training should be offered to other teachers who might not have enough level to teach through CLIL» 3.81

Teachers' needs in improving CLIL practices

The questionnaire resulted in teachers' opinions on what could be done to improve the CLIL practices at secondary schools. Figure 1 presents the teachers' needs in using CLIL.

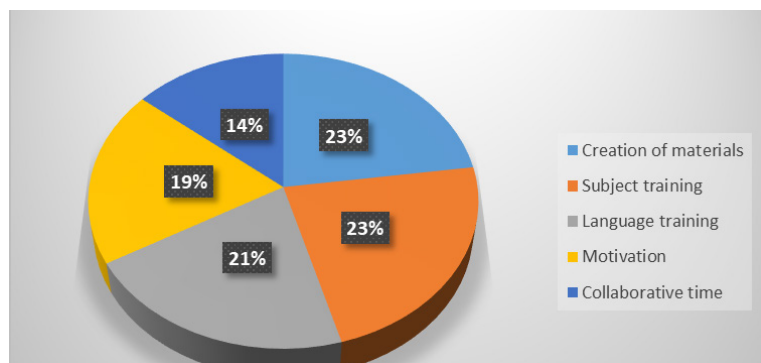

Figure 1 – Teachers' needs in CLIL

As indicated by the figure, CLIL practitioners regard the creation of learning materials as their main need, followed by motivation, subject and language training, and collaborative time with their peers. The purpose of the research was to analyze the attitudes, experiences, expectations and needs of CLIL teachers in order to further development of this approach. The participants of the study express a enormous concern about the role of content in the lesson, most of them prioritizing the content. The research verify the idea proposed by San Isidro, Calvo (2018) «that CLIL is concerned more about content acquisition and the language used as a tool for learning. Most of the current research defendants have been using the CLIL approach for two years, and inexperienced teachers face difficulties in curriculum integration, which results in the prioritization of content over language» [14].

The perception of CLIL by teachers is related to the conclusions of Karabasova (2018), stating that teachers «preferred content rather than language, assuming only an indirect role in promoting the language development of students». Teachers consider the correct transfer of the terminology of the lesson more important than the students' knowledge of English, and can do this with the help of L1. Besides, more than half of these teachers acknowledged having a poor knowledge of the English language, which also makes it more tough to implement a method like this. There were other nonpractitioners who requested a good level of the language

but did not have any training in the CLIL approach. This highlights the need for more language and CLIL training, in line with Perez Canado (2014), who pointed out the need for ongoing professional development and enhanced opportunities for training in CLIL.

Table 4 summarizes the strengths and weaknesses that emerged from teachers' perspectives in using CLIL.

Table 4 – Strengths and Weaknesses of CLIL approach

Strengths	Weaknesses
✓ Multiply of hours of exposure to the English language	✓ inadequacy of training in language and CLIL methodology
✓ Motivation	✓ shortage of collaborative time to plan
✓ More language intake	✓ need of materials and resources
✓ New activities, drafts of being in contact with a foreign language	

Mainly, all the participants showed interest and favorable relation towards the fulfillment of the CLIL approach. The encouragement of CLIL teachers' was quite adequate, as they claimed that CLIL has the many benefits for their students' language learning. In terms of CLIL subject planning, teachers did not identify any major shortcomings, but felt that they were still not fully confident in planning due to the lack of guidelines, resources and materials. Since it is an approach that still doesn't have a stable set of principles on how to balance the integration of language and content, teachers plan the CLIL lessons according to the level of English that students can have, and they usually give more weight to the content than the language when they assessment. In addition, the need of materials and resources is also a challenge faced by CLIL teachers, and one of the main needs for further development.

Conclusions

Accomplishment of CLIL in the context of this research is still at an early stage of fulfillment in the state secondary schools which were the centre of the study.

The teachers who participated in the survey have provided us with a clear perspective on their practices in applying the CLIL approach that can help expand and improve this innovative approach in other schools.

The study resulted in the fact, that CLIL is organized differently in different schools, subjects (ICT, Physics, Chemistry, Biology) and settings. Teachers put in practice the CLIL approach using the guidelines and resources received from the provided courses. Nevertheless, teachers feel that there is still an unclear

methodology to plan or assess CLIL, and they usually have to look for or create the CLIL materials on their own.

Teachers reported a satisfactory experience of teaching using the CLIL. They all found it as a great opportunity for their students to improve in learning English, and value positively being able to teach the language through a non-linguistic subject by means of activities and projects that motivate students and create a nonidentical attitude towards the use of language.

The needs of teachers' in CLIL are to support ongoing professional development outside of the online course of study received. Despite, to involve other school staffs, language training and CLIL teaching, to allocate time in their schedule to be able to plan and prepare CLIL materials.

In the specific context of this study, we can conclude that, fulfillment of CLIL is still on early stage, but the willingness of teachers to carry out the CLIL approach show a positive attitude towards the implementation of integrated way of learning language and content. Teachers' experiences and needs should be taken into account in order to improve and expand practices of CLIL.

References

1 **Khaldarova, Kh., Abdisadyk, G.** Problems and Challenges of Implementing Trilingual Education Policy in Mainstream High Schools of Kazakhstan [Text] // Policy Analysis Exercise submitted to Nazarbayev University Graduate School of Public Policy. – 2021. – P. 1–35.

2 **Fierman, W.** Language and identity in Kazakhstan: Formulations in policy documents 1987-1997 [Text] // Communist and Post-Soviet Studies. – 1998. – № 31(2). – P. 171–186.

3 **Nazarbayev, N.** New Kazakhstan in a new world: Address by the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the People of Kazakhstan. – 2007. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.akorda.kz>

4 **Kubieva, V., Sagiyeva, A., Salimgerey Z., Baiseitova, M.** Multilingualism is a trend in the development of modern Kazakhstan [Text] // Global Journal of Sociology: Current Issues. – 2021. – № 11(1). – P. 40–44.

5 European Commission. The White Paper: Education and Training. Teaching and Learning [Text] // Towards the Learning Society. – Bruxelles: European Commission. – 1995.

6 **Amrenov, S. B., Samsakova, R. A.** Trinity of Languages in Kazakhstan. – 2017. – P. 345–347.

7 **Goral, M., Conner, P. S.** Language disorders in multilingual and multicultural populations [Text] // Annual review of applied linguistics. – 2013. – № 33. – P. 128–161.

8 **Coyle, D., Hood, P., Marsh, D.** Content and Language Integrated Learning [Text] / – Cambridge: Cambridge University Press. – 2010.

9 **Çekrezi, R.** CLIL and teacher training [Text] // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2011. – № 15. – P. 3821–3825.

10 **Dalton-Puffer, C., Smit, U.** Content and language integrated learning : A research agenda [Text] // Language Teaching. – 2013. – № 46 (04). – P. 545–559.

11 **Coyle, D.** Content and language integrated learning: Towards a connected research agenda for CLIL pedagogies [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2007. – № 10 (5). – P. 543–562.

12 **Coonan, C. M.** Insider Views of the CLIL Class Through Teacher Self-observation. Introspection [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2007. – № 10 (5). – P. 625–646.

13 **Verjano, R.** Primary teachers' perspectives on the implementation of CLIL in Mataro [Text]. – 2017. – Barcelona. – 51 p.

14 **San Isidro, X., Calvo, E.** The Fusion Effect of CLIL in Language-building and Content-learning [Text] / In O. Meyer, D. Marsh (Eds). Quality Interfaces: examining evidence & exploring solutions in CLIL. – Chapter: 8. – Eichstaett Academic Press.

Material received on 09.06.23.

*Н. Айбекқызы¹, *Г. А. Кузембаева²*

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

CLIL ТУРАЛЫ ҚОЛДАНБАЛЫ ЛИНГВИСТИКА ТҮРҒЫСЫНАН КӨЗҚАРАСТАР

CLIL (Content and Language Integrated Learning) дүниежүзі мектептерінде әртүрлі деңгейлерде жүзеге асырылып жатқан инновациялық тәсіл болғандықтан, мазмұн мен тілді біріктіруде туындайтын мұғалімдердің қажеттіліктері мен сенімдері туралы кейбір рефлексияларды тудырады. Жаңа әдіске қатысты мұғалімдердің іс-әрекеті, көзқарасы, тәжірибесі мен қажеттіліктері жалпы білім беретін мектеп тәжірибесіне кіріктірілген пән мен тілді оқыту тәжірибесін табысты енгізуді қамтамасыз ету үшін ескеруді және талдауды қажет ететін маңызды айнымалылар болып табылады. Осы себепті, мұғалімнің көзқарасы бойынша ақпарат алуға назар аудару CLIL әдісін енгізуді, және оны одан әрі

дамытуға ықпал ете алады. Бұл зерттеу белгілі бір контексте – Қазақстан Республикасының әртүрлі аймақтарындағы (Ақтөбе және Қарағанды) жалпы білім беретін мектептерде CLIL енгізуге байланысты мұғалімдердің тәжірибесін сипаттайды. Бұл зерттеу 6 мектепте 22 мұғалімнің қатысуымен жүргізілді. Мұғалімдердің сауалнамасы қазіргі CLIL тәжірибесін, мәселелері мен қажеттіліктерін айқындау үшін жүргізілді.

Кілтті сөздер: CLIL, тәсіл тәжірибе, мұғалімдердің көзқарасы, қажеттіліктері, мәселелері.

Н. Айбекқызы¹, *Г. А. Кузембаева²

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актөбе.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ПЕРСПЕКТИВЫ CLIL С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

CLIL (предметно-языковое интегрированное обучение) – это инновационный подход, быстро внедряющийся на разных уровнях в школах разных стран мира, что вызывает некоторые размышления, особенно, о потребностях и убеждениях учителей, вовлеченных в интегрирование содержания и языка. Действия, отношение, опыт и ожидания учителей в отношении нового подхода являются важными переменными, которые необходимо учитывать и анализировать, чтобы обеспечить успешное внедрение практик интегрированного обучения предмету и языку в практике средней школы. По этой причине сосредоточение внимания на получении информации с точки зрения учителей может облегчить дальнейшее развитие внедрения подхода CLIL. В данном исследовании описывается практика учителей, связанная с внедрением CLIL в конкретном контексте – средних школах в разных регионах Республики Казахстан (Актөбе и Караганда).

Ключевые слова: CLIL, подход, опыт, взгляды учителей, потребности, проблемы.

FTAMP 16.21.21

<https://doi.org/10.48081/BUOB1194>

*Г. К. Әбішева¹, А. О. Карипжанова²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: Abisheva_gulnara1982@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ РЕМИНИСЦЕНТТІК ҚЫЗМЕТІ

Аталмыш мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы жалқы есімдердің реминисценттік қызметі беріледі. Реминисценттік жалқы есімдер, халық мәдениетіне қатысты және ол тікелей көркем мәтін бойында қамтылады.

Көркем мәтіндегі кез-келген жалқы есімдерді екі сипатта қарастыруға болады: біріншіден, мағыналық аспектіде, оның сырт тұрпаты тұрғысынан; екіншіден, мағыналық жағынан, оның семантикасы, жалқы есімдер ұсынатын көркем бейне тұрғысынан. Реминисценттік жалқы есімдер көркем мәтінде басқа шындықтың объектісін (физикалық немесе көркемдік) айғақтау функциясын жүзеге асыру үшін автордың ниетін объективті ететін лингвистикалық механизм ретінде қызмет атқарады. Дәйексөздер, қанатты сөздер, жеке неологизмдер, кейіпкерлер есімдері, шығармалардың атаулары, олардың авторларының есімдері, сөздер мен сөз тіркестерінің ерекше коннотациялары туралы тікелей немесе жанама сілтемелер реминисценттік есімдер ретінде қызмет атқарады.

Мәтіндік реминисценция кезінде дереккөзге сілтеме әртүрлі дәлдік дәрежесінде болуы немесе болмауы мүмкін. Осыған байланысты мақалада «реминисценттік жалқы есім» ұғымын зерделеу және олардың Мәшһүр Жүсіп қолданысындағы ерешеліктерін белгілеу мақсаты көзделді. Мәшһүр Жүсіп шығараларындағы діни-теологиялық есімдер, құдай, пайғамбар, періштелер есімдері реминисцентті есімдер ретінде зерттеліп, олардың танымдық ерекшеліктері ашылады.

Кілтті сөздер: прецеденттік жалқы есім, реминисценттік жалқы есім, мәдениет, уақыт, мәтін, лингвистикалық құрал

Кіріспе

Көркем мәтіннің мазмұндық құрылымын жасаудағы жалқы есімдер рөлінің маңыздылығына қазіргі уақытта ешбір зерттеуші күмән келтірмейді. Олар шығармада әртүрлі лингвистикалық құрал ретінде әрекет ете алады. Жалқы есімдердің аталмыш ерешеліктері зерттеушілер назарын аударып отыр. Мәтіндік реминисценция көздерінің шегі өте ауқымды. Оларға біз ауыз әдебиеті үлгілерін, аңыздардың мифтік туындыларды, ежелгі дүние әдебиеті үлгілерін жатқыза аламыз.

Реминисценция (лат. *reminiscentia* «еске алу») – бұрын белгілі өнер туындыларының жалпы құрылымын, жеке элементтерін немесе мотивтерін сол (немесе жақын) тақырыпта қолданудан тұратын көркемдік жүйенің элементі [1, 209 б.].

Көркем образдар, кейбір әдеби кейіпкерлердің есімдері, жеке мотивтер мен стилистикалық әдістердің де реминисценттік сипаты болады.

А. А. Фомин дұрыс атап өткендей, «әдеби онимдердің реминисценттілік деңгейлері өте әртүрлі болуы мүмкін, өйткені олар сілтеме жасалған атаулардың Даңқ дәрежесіне тікелей байланысты» [2, 170 б.]. Сонымен, бір топ үшін реминисцентті атауды, мысалы, қажетті фондық білімнің болмауына байланысты прецеденттік сигналдарды қабылдамаған басқа топтар реминисцентті емес деп қабылдауы мүмкін.

Ю. Н. Карауылов прецеденттік мәтіндерді қолданудың төрт түрін анықтады: дәйексөз, шығарманың атауы, автордың немесе кейіпкердің аты [3, 218 б.]. Осы мақаланың аясында біз реминисценцияны жалқы есімдер – авторлардың, кейіпкерлердің және шығармалардың атаулары арқылы автордың жеке көзқарастарын қарастырамыз.

Реминисценцияны авторлық идеялардың бейнелі көрінісі ретінде толық сипаттау үшін Мәшһүр Жүсіп шығармаларына жүгінеміз. Реминисценттік қолданыстар авторлық идеяның тарихи, мифтік немесе басқа да ағартушылық мотивтерін анықтау мақсатында қолданылғанын байқауымызға болады.

Реминисценциялар арқылы көркем кейіпкердің жеке әлемі ашылады, автордың өз туындысына деген жеке қатынасы көрсетіледі. Әйгілі діни, тарихи немесе әдеби кейіпкерлерді реминисценттік жағдаятта қамтуының өзінен автордың рухани әлеміне бағдар жасауға болады.

Поэзиядағы реминисценциялар ерекше мәнге ие болады, олардың көмегімен ақынның идеялық пайымдары шешіледі. Өнер ескерткіштеріндегі реминисценциялардың рөлі өте ауқымды, олар аталымдық функцияны ғана емес, сонымен қатар поэтонимдердің аялық мағынасын да анықтайды.

Топонимикалық объектілердің аталуындағы реминисценциялар назар аударылып отырған топонимнің географиялық орналасуын анықтайды және әдетте, белгілі бір тұлғамен байланысты болып отырады.

Мәтінде сипатталған маңызды тарихи және діни атаулар қаламгерлердің дүниетанымдық ерекшеліктері туралы ақпарат береді, бұл автордың болмысы мен авторлық идеясы мен ниетін түсінуге ықпал етеді.

Қандай да бір кейіпкердің есімі кейіпкердің өзін ғана емес, сонымен қатар оның әдеби ортасын да; сол кейіпкермен байланысты бірқатар сюжеттік жағдайлар, сөздер тобы және т.б. еске түсіреді. Шын мәнінде, есім алынған барлық мәтінді еске түсіреді. Демек, біз бір есім аталған кезде осы есіммен байланысты бүкіл тарихи суретті ассоциативті түрде елестете аламыз. Реминисценциялардың идеялық көіл-күйді де бере алу қабілеті бар. Ассоциативті қатынасты анықтауға қызмет ететін мәтіндік емес элементтер, тарихи, мәдени оқиғалар реминисценциялардың денотаты болып табылады.

Осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы поэтонимдердің де реминисценциялық қасиеттерін анықтап кетуімізге болады

Материалдар және әдістер

Ғылыми материал ретінде шетелдік және отандық лингвист-ғалымдардың, әдебиеттанушылар мен философтардың жұмыстары қызмет етті, олардың қатарына В. В. Виноградов, А. В. Суперанская, Ю. А. Карпенко, В. А. Никонов И. С. Зинин, Е. Э. Бертельс, В. А. Жуковский, М. Т. Степанянц, А. В. Смирнов, Р. Никольсон, К. Эрнст және қазақ ономастикасын жан-жақты зерттеу барысында А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, А. Т. Қайдаров, О.А. Султаньяев, Е. Жанпейісов, Ф. Мұсабекова, Қ.Қ. Рысбергенова, В. У. Махпиров, Г. Б. Мәдиева, С. Қ. Иманбердиева, Қ. Ғ. Аронов, Е. Ә. Керімбаев, Б. М. Тілеубердиев, С. Е. Керимбаева, Б. Көшімова т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектеріне, негізгі теориялық тұжырымдары мен пікірлеріне сүйендік.

Талданатын материалдың ерекшелігі және қойылған міндеттерді орындау қажеттілігі синхронды талдау, дескриптивтік, интерпретациялық, қорыту, тарихи теңестірушілік, салыстырмалы және стилистикалық талдау әдістерін пайдалануға себепші болды.

Нәтижелері мен талқылануы

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы поэтонимдердің реминисценциялар түрінде қолданылуы арқылы діни және философиялық ұғымдар берілетінін байқаймыз. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы реминисценцияның төмендегідей факторларын ұсынуымызға болады:

– пайғамбарлар және басқа да діни өкілдер есімдерінің рөлін анықтау факторы;

– сүрелер мен аяттарды ғана көрсету факторы және олардағы жалқы есімдердің сипаты;

– халықтың өткен өмірімен, оның тарихының мәдени және психологиялық маңыздылығымен тығыз байланысты көркем ескерткіштің тарихи бейнесін дәйектеу факторы;

– аңыз, миф желісімен жазылған шығармаларындағы кездесетін белгілі тұлғалар туралы бейнелеу факторы. Олардың танымдық, сипаттамалық және тәрбиелік мәндері бар екенін айта кеткен жөн.

Бірінші фактор бойынша қарастыра болсақ, алғашқы пайғамбар – Адам ата поэтонимі көптеген аңыздарда кездеседі. Аталмыш поэтонимнің Мәшһүр Жүсіп шығармаларында келуі де оның шығармашылығының көп бөлігі қасиетті Құран аңыздарын сипаттаумен байланыстылығын көрсетеді.

Адам атаның топырақтан жаратылғаны және оған Хақ сәулесінің даруы туралы аңыз Мәшһүр Жүсіп шығармаларында реминисценция формасында көптеп қайталаанады. Бұлай берілуі «барлығы Хақ нұрынан жаралған» деген философиялық идеяны көрсетумен байланысты екенін тануымызға болады:

- Әуелі жан иесі – **Адам ата**,

Жан қылып топырақтан қылған жота [4, 155 б.].

-Топырақтан жаратам **Адам!** – дейді,

Жебірейіл, бұйырамын саған! – дейді.

Бар-дағы Мағриб, Машрих ортасынан,

Бір уыс топырақ ап кел маған! – дейді [5, 59 б.].

- Жаралған ең әуелі- **Адам ата**,

Қоймады дүниеге оны да [алған].

Жаралған онан соңғы – Нух нәби,

Біз түгіл, бәрі өткен, олар кәні?!

Бәрінің құрметі үшін ол жаратқан-

Мұхаммед расул Мұстафаны [6, 20 б.].

- Сонда Хақ тағала айтты: «Ей, періштелерім, мен білгенді сендер білмейсіңдер! – деді. Адам атаны жаратты – топырақтан. **Адам ата** жиырма жастағы жігіт шамасында болып жаралды. Онан кейін Адам ғалайссалам ұйқылы-ояу жатқанда, сол жақ қабырғасының ішкі жағынан алып, Адам атаның етін ауыртпай, анамыз- Хауа ананы жаратты. Екеуін бір-біріне қосып, жұпты қылды. Жебірейіл құтпа оқып, неке қиды. Неках (неке) сонан бері мұрас (мирас) қалды. Сонан кейін Адам ата, Хауа анамыз бен көп жыл ұрмақта (жұмақта) болды [7, 179 б.].

Мәшһүр Жүсіптің шығармаларындағы Адам ата туралы ойлар Құран сүрелерінен алынғанын айта кеткеніміз жөн. Құран кәрімде адамның жаратылуы жөніндегі аяттардың барлығында да хазірет Адамның топырақтан жаратылғандығы айтылады. Ол туралы Құранда: «Аллаһ тағала сені (Адам атаны) топырақтан, сосын бір тамшы судан (Адам атаның ұрпағын) жаратты» [7, 180 б.], – дейді.

Адам атаның өмірге келуі мен алғашқы кұнаһарлықтың пайда болуы – шайтанның Адам атаға жасаған кесапаттары Мәшһүр Жүсіптің келесі жолдарынан байқалады:

Жаралған ең әуелі Адам ата,

Жайылған жанның бәрі – соған бота.

Хауа ана шайтан малғұн тілін алып,

Жұмақтан шықпады ма біржолата [8, 18 б.].

Бұдан соң шайтан өз баласы Ханнасты Хауа ананың жанына «жаныңда бола тұрсын» деп қалдырып кетеді, оны Адам ата қайтып келгенде көріп, қылышымен турап өлтіреді. Бірақ шайтан келіп, «Ханнас» деп атын атағанда, ол түк болмағандай орнынан тұрып келе жатады. Осылайша бірнеше рет қайталаанады.

Жетіп кеп Адам ата қатуланды,

Хауаға қатуланып, қамшы салды.

Білсеңіз, ашуланып қатын ұрмақ

Мирас боп кейінгіге содан қалды, – дейді [8, 20 б.].

Осылайша Адам ата бірнеше рет Ханнасты өлтіреді, ал шайтанның баласы аты аталысымен-ақ тіріліп кете береді. Бұлай жалғастыруға болмайтынын біліп, Адам ата мен Хауа ана Ханнасты өлтіріп, етін бөлшектеп, пісіріп жеп алады.

Осыдан соң шайтан келіп, «Ханнас» дегенде, Адам мен Хауаның ішінен «Мен мұндамын» деген дауыс естіледі.

Шайтан сонда: -Жайғастың, балам! – дейді,

Сен іштен, мен тыстан шалам! – дейді.

Адамды жан-жағынан біз азғырсақ,

Жанбай ма Жаханнамда олар?! – дейді.

Содан бері шайтандар жайлап алған,

Қан секілді адамның тамырында [8, 21 б.].

Міне, Мәшһүр Жүсіп Құран оқиғаларынан алынған реминисценцияларды пайдалана отырып, өз тұжырымдарын қорытып айтады. Адам баласына арақ ішудің кесапаттарын айтады:

Қан болып тамырында жүр-ау шайтан,

Тартарсың қияметте сен жазаны,

Малғұнның денеңдегі тілін алсаң, – дейді [8, 20 б.].

- Ауырса, арақ ішіп, сұрама халін!

Тәубе қылмай, дүниеден өтер болса,

Оқымаңдар жаназа-намаздарын!

- Кімде-кім: «Бұл арақты десе халал»

Тап сол жан діннен шыққан кәпір болар [8, 22 б.].

Мәшһүр Жүсіп поэзиясында Адам ата мен Хауа ананың жеуге тыйым салынған бидай дәнін жеп қойғандары үшін жұмактан қуылғандары жайлы да реминисценциялар бар:

Барады Хауа анамыз жегісі кеп,
Жоламай Адам ата отырды көп.
Екі үзіп өзі жеді, Хауа анамыз,
Кәнеки, маған жұқты немене? – деп.
Жемеске өзін Хауа тыя алмайды,
Енді айттым: Мен байдан тіл алмайды.
Көргеннен Хауа ананы сондай жақсы,
Адам да оның сөзін қия алмайды.
Екі үзіп сол бидайдан Хауа жеді,
Бір үзіп атамызға алып берді.
Аузына Адам ата салған шақта,
Шошынып өне бойы дірілдейді [9, 106 б.].
Иә, Адам, ұжмағымнан сен шық! – дейді,
Тұруға енді мұнда жол жоқ! – деді.
Екі өгіз, он қой, бір ат енші бердім,
Кешікпе, енді мұнда, тұр шық! – деді [9, 107 б.].

Кейде адамдардың жасаған күнә-қателіктері Адам атаның күнәсіне теңдестіріліп айтылады. Нәпсі мен шайтан бәр нәрсе болып айтылады. Ол Адам атаны ақ жолдан тайдырғандар ретінде көрсетіледі.

Адам мен Хауаның балалары Қабыл және Һабілмен байланысты реминисценциялар қантөгіс пен қатыгездіктің көрсеткішін дәйектейді. Шығарма желісі бойынша екі ағайынды Қабыл мен Һабіл дүниеге келген кезде олармен бірге екі қарындасы да дүниеге келді. Екі ағайынды жігіт өз қарындастарына үйленеді. Бірақ олар үйленбекші болып отырған қарындастарын айырбастау үшін араларында кикілжің туады. Бұл оқиға Адамға жетіп, ол екі ағайындыны Мина тауында құрбандық шалуды және оның құрбандығын Жаратушы қабылдайтынына көз жеткізуді бұйырды. Құрбандық шалынады, Самұрық құсы сияқты от пайда болды және Һабілдің құрбанын жұтып қойды, Қабылдың құрбаны қабылданбайды. Ашуланған Қабыл пышақты алып, Һабілді өлтіріп, «бұл құрбандық міндетті түрде қабылданады» деп айқайлайды [9, 29 б.]. Осы аңыз Мәшһүр Жүсіп шығармасында төмендегідей көрініс тапқан:

Ит – көктен жаралған, мысық – оттан,
Сол себептен адамға жақын еткен.
Адам ата, Хауа ана қосылған соң,
Ұл мен қыз егіз болып бала біткен.
Бір егіздің сынарын бірге қосқан,

Бір сұлу қыз Қабылмен бір туысқан.
Соны барып Һабілге қосқаннан соң,
Қабыл тұрып Һабілге болды дұшпан.
Ал екеуі келіспес араз болып,
Бара жатыр кеңеске ішім толып.
Бір кеңес алымсақтан айтсам керек,
Қабыл, Һабіл қоя тұрып [9, 109 б.].

Адам атаның баласы Шис есімімен байланысты реминисценциялар Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында адам бойындағы әділеттілікті, игі қасиеттерді дәріптеумен байланысты:

Қабыл тұрып Һабілді өлтіріпті,
Қырық күн Адам зар жылап отырыпты.
Тиштен Шыш есімлі бала туып,
Құдайым жүзін, нұрын келтіріпті.
Баласын Адам сопы жиып алған,
Бәріне дін үйретіп жолға салған.
Он кітап келген екен сонда өзіне,
Өзгесі кетіп, орыны Шышта қалған [9, 111 б.].

Мәшһүр Жүсіп шығармашылығында реминисценциялардың бірі – Нұх онимі. Нұх пайғамбардың есімі «Нұх кемесінен кейінгі әңгіме», «Нұх, наурыз тарихы», «Нұх пайғамбар мен бір кемпір» атты аңыз әңгімелерінде айтылады.

Осы аңыз әңгімелерінде Мәшһүр Жүсіп Нұх кемесінің судан шыққаннан кейінгі жыл санауына, «Наурызға» байланысты аңыздық белгілердің сақталуына тоқталған. Сонымен қатар «Нұх пайғамбар мен бір кемпір» аңызында Нұх пайғамбардың қателесуі сөз болады. Бұл жерден пайғамбар болса да, адамға, қарапайым пендеге тән қасиеттерге ие екендігін тілге тиек етеді.

Нұх пайғамбардың әңгімесі жер – дүниені топан су басуы туралы әңгімелерге негізделген, Құранда және Библияда айтылатын әлемді топан су басуы туралы мифтер, әлемнің теңіз астында қалатыны жайлы бізге шумер мен Вавилоннан, сондай-ақ ежелгі үнді және Қытай мифологиясынан белгілі. Ежелгі мифологияда, Библияда және Құранда дүниежүзілік су тасқыны адам үшін жаза деп айтылады. Шығарма желісі бойынша, Алла тағала Нұх пайғамбарға Дүниежүзілік су тасқыны туралы алдын-ала ескертеді және одан кеме жасап, әр жәндіктен бір-бірден алып келуді сұрайды. Мәшһүр-Жүсіп қолжазбаларынан алынған баяндаудың мазмұнын осы сюжет нұсқаларының бірі болып табылады. Онда дүниежүзілік топан су белгілері тандыр нанынан анықталады. Тандыр Куфа қаласында жасалады. Бұл қалада Нұх пайғамбар жиырма жыл бойы кеме жасайды. Жер жүзін топан су басатыны туралы хабарға басқа дін өкілдері күліп, мазақпен қарайды.

Күн сайын тек бір кемпір ғана сиыр сауып, сүт қайнатып, айран ұйытып, Нұх пайғамбарға әкеп отырады. Ол сондай-ақ Нұх пайғамбардан су тасқыны кезінде оны өзімен бірге кемеге апаруын сұрайды. Аласапыранда Нұх пайғамбар кемпірді ұмытып кетеді. Осы уақытта алты ай, он екі күн өтеді, жерде құрғақшылық пайда болады. Бір күні қарт әйел айранын алып жағаға келіп, тағы да: «су тасқыны кезінде мені және сиырымды өзіңізбен бірге ала кетіңіз!» деп тағы да сұрайды. Сонда Алла тағала Кемпірдің сезімдерінің шынайылығына таң қалады және ол туралы енді ұмытпастай болады. Кемпір сиырын сауып болып, демалуға жатады, ұйқыға кетеді. Оянып, ол жағаға айранын алып келеді.

Мәшһүр-Жүсіп Нұх пайғамбар туралы осы аңыз әңгімені келтіре отырып, ізгі тілек ешқашан назардан тыс қалмайды деген ойға келеді [10, 53–54 бб.].

Қорытынды

Қорыта айтар болақ, Мәшһүр Жүсіп ономастикалық лексикасында онимдердің ерекше санаты бөліні шығады, оларды реминисцентті деп атауға болады. Реминисцентті емес атаулардан айырмашылығы, олар белгілі бір объектіні ғана емес, сонымен қатар басқа әлемге (нақты немесе көркем) жататын басқа объектінің атауына сілтеме жасап тұрады. Нәтижесінде оқырман мәтінде көркемдік мәнге ие екі идеяның ассоциативті байланысын анықтайды, бейнені қабылдау тереңдей түседі. Кейіпкердің есімін реминисцентті қолдану бір әдеби шығарманың көркем бейнелерін басқа шығарманың әдеби шындық әлеміне енгізуге ықпал етеді. Аллюзивті онимдер, оның ішінде мифонимдер, коннотативті мағыналардың пайда болуына ықпал ете отырып, әдеби шығарма кейіпкерлерінің бейнелерін толықтыра түседі. Осыған байланысты реминисцентті есімдерді, олардың көркем мәтіндегі орнын зерттеу өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.
- 2 **Фомин, А. А.** Имя как прием: реминисцентный оним в художественном тексте // Вестн. Урал. гос. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. Екатеринбург, 2003. № 28. Вып. 6. С. 167–181.
- 3 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 264 с.
- 4 **Көпейұлы, М.-Ж.** Шығармалары. – Павлодар, 2005. – 5-т. – 535 б.
- 5 **Көпейұлы, М.-Ж.** Шығармалары. 13 том. – Павлодар : «Эко» ҒӨФ, 2008. – 385 б.

- 6 **Көпейұлы, М.-Ж.** Шығармалары. – Павлодар, 2008. – 12-т. – 362 б.
- 7 **Көпейұлы, М.-Ж.** Шығармалары. – Павлодар, 2005. – 6-т. – 396 б.
- 8 **Көпейұлы, М.-Ж.** Көп томдық шығармалары. – Алматы : Алаш, 2003. – 1-т. – 504 б.
- 9 Сөз өнерінің зергері. Акын, публицист, этнограф, фольклорист, ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналады. / Құраст.; Қосаева Н. Қ., Күзембаева В. Ред. алқасы: Әбуғалиева К.К. (жауапты ред.), ред.: Нұрғожина Ж. М., Ақашева С. С., Әбеннова Л. Д., Бравач О. П. (техн. ред.). – Алматы : Орталық ғылыми кітапхана, 2008. – 308 б.
- 10 **Көпейұлы, М.-Ж.** Шығармалары. – Павлодар, 2006. – 7-т. – 393 б.

References

- 1 **Ahmanova, O. S.** Slovar' lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. – Moscow : Komkniga, 2007. – 576 p.
- 2 **Fomin, A. A.** Imya kak priyem: reminiscentnyy onim v khudozhestvennom tekste [The name as a device: a reminiscient onym in a literary text] // Vestn. Ural. state university Ser. Humanitarian sciences. Ekaterinburg, 2003. – № 28. – Vyp. 6. – P. 167–181.
- 3 **Karaulov, Yu. N.** Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost'. [Russian language and linguistic personality.]. : Moscow Izd-vo LKI, 2007. – 264 p.
- 4 **Kopeiuli, M.-Zh.** Shıǵarmaları [Works]. – Pavlodar, 2005. – Vol 5. – 535 p.
- 5 **Kopeiuli, M.-Zh.** Shıǵarmaları [Works]. Vol 13 – Pavlodar: «Eko» ǴÓF, 2008. – 385 p.
- 6 **Kopeiuli, M.-Zh.** Shıǵarmaları [Works]. – Pavlodar, 2008. – Vol 12. – 362 p.
- 7 **Kopeiuli, M.-Zh.** Shıǵarmaları [Works]. – Pavlodar, 2005. – Vol 6. – 396 p.
- 8 **Kopeiuli, M.-Zh.** Kóp tomdıq shıǵarmaları [Multi-volume works]. – Almaty: Alash, 2003. – Vol 1. – 504 p.
- 9 Söz öneriniñ zergeri [A jewel of the art of words] . Dedicated to the famous poet, publicist, ethnographer, folklorist, educator Zhusyp Kopeev / Compiled by: Kosaeva N.K., Kuzembaeva V. Ed. panel: Abugalieva K.K. (responsible editor), ed.: Nurgozhina J.M., Akasheva S.S., Abenova L.D., Bravach O.P. (technical editor.) – Almaty: Central Scientific Library, 2008. – 308 p.
- 10 **Kopeiuli, M.-Zh.** Shıǵarmaları [Works]. – Pavlodar, 2006. – Vol 7. – 393 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Г. К. Абишева¹, А. О. Карипжанова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

РЕМИНИСЦЕНТНАЯ ФУНКЦИЯ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСУПА

В данной статье дается реминисцентная функция имен собственных в произведениях Махмур Жусупа Копеева. Реминисцентные имена собственные относятся к народной культуре и охватываются непосредственно художественным текстом.

Любые имена собственные в художественном тексте можно рассматривать по двум признакам: во-первых, в семантическом аспекте, с точки зрения его внешнего вида; во-вторых, в семантическом, с точки зрения его семантики, художественного образа, предлагаемого именами собственными. Имена собственные реминисценции служат в художественном тексте как лингвистический механизм, делающий объективным намерение автора для реализации функции свидетельства объекта другой реальности (физического или художественного). Прямые или косвенные ссылки на цитаты, крылатые фразы, личные неологизмы, имена персонажей, названия произведений, имена их авторов, особые коннотации слов и фраз служат реминисценционными именами.

При реминисценции текста ссылка на источник может иметь или не иметь разную степень точности. В связи с этим цель статьи является изучение понятия «реминисцентное собственное имя» и установление его особенностей в отношении работ Махмур Жусупа. В произведениях Махмур Жусупа изучаются религиозно-богословские имена, имена Бога, пророка, ангелов как имена-реминисценторы, раскрываются их познавательные особенности.

Ключевые слова: прецедентное собственное имя, реминисцентное собственное имя, культура, время, текст, лингвистический инструмент

*G. K. Abisheva¹, A. O. Karipjanova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

THE REMINISCENCE FUNCTION OF PROPER NAMES IN THE WORKS OF MASHKHUR ZHUSUP

This article gives a reminiscence function of proper names in the works of Mashkhur Zhusup Kopeev. Reminiscent proper names related to folk culture and covered directly by the artistic text.

Any proper names in a literary text can be considered on two grounds: firstly, in the semantic aspect, from the point of view of its appearance; secondly, in the semantic, from the point of view of its semantics, the artistic image offered by proper names. Proper names of reminiscences serve in a literary text as a linguistic mechanism that makes objective the author's intention to implement the function of witnessing an object of another reality (physical or artistic). Direct or indirect references to quotations, catch phrases, personal neologisms, names of characters, titles of works, names of their authors, special connotations of words and phrases serve as reminiscential names.

When the text is recalled, the reference to the source may or may not have a different degree of accuracy. In this regard, the article provides the purpose of studying the concept of «reminiscent proper name» and establishing its features in the application of Mashhur Zhusup. In the works of Mashkhur Zhusup, religious and theological names, the names of God, the prophet, and angels are studied as reminiscential names, and their cognitive features are revealed.

Keywords: precedent proper name, reminiscient proper name, culture, time, text, linguistic tool

<https://doi.org/10.48081/KAIX6716>

*Г. Т. Дарменова

Памуккале университеті,
Түркия Республикасы, Денизли қ.
*e-mail: gdarmenova@pau.edu.tr

КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАР ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ҰЛЫ ОТАН» КОНЦЕПТІСІ

Бұл мақалада Кеңес дәуіріндегі ақын-жазушылардың шығармаларында қалыптасқан «Ұлы отан» макроконцептісінің қолданысы жан-жақты талданып қарастырылды.

Кеңестік дәуірдегі тіл саясатын, тіл құрылысын, тілдік жағдайды жан-жақты қарастыру – сол кезеңдегі қазақ тілінің «лингвистикалық бейнесін» танытады. Әлеуметтік ортада жаңару мен жаңғыру басталды. Соған сәйкес қоғамдық идеал түбегейлі әрі тез өзгерді.

Қарастырып отырған кеңестік кезең социализмнің салтанатын дәріптеу, лениндік, сталиндік идеяның мәңгілік екендігін халық санасына сіңдіру, коммунизм орнатуда партияның сара жолына түсу қажеттігін түсіндіруді мақсат ете отырып, қалың бұқараны тек кеңестік билікке бойұсынуга шақырған уақыт болды. Бұл тұстағы мерзімді басылымдар да кеңестік мемлекет саясаты мен идеологиясын насихаттаудың ақпараттық құралы ретінде мейілінше ашық түрде қолданылды. Қоғамдық-саяси, публицистикалық, көркем дискурс мәселелеріне үңіле отырып кеңестік кезеңдегі бірнеше қоғамдық-саяси мәні бар ұғымдарды концептілік тұрғыда жүйелеп, концептілер жүйесі ретінде топтастырылды. Концептілік тұрғыда қарастыру дегенде сол бір кеңестік кезеңдегі адамдардың тілдік санасын, ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білімі мен көрсеткіштерін танытатын лингвокогнитивті құрылымдарды түсіндіру. Осы негізде кеңес дәуіріндегі қоғамдық-саяси, көркем, публицистикалық дискурс мәселелерін қамти отырып, концептілер жүйесін көлемді макроконцептілер мен шағын микроконцептілерге бөліп қарастырылды.

Зерттеу материалының кіріспесінде «Кеңес дәуіріндегі макро, микроконцептілер» деп аталып, қазіргі тіл ғылымында негізгі ұғымы

болып саналатын концепт ұғымына анықтамалар беріліп, жан-жақты қарастырылды.

«Ұлы отан» макроконцептісі тараушасында «Ұлы Отан» концептісіне қатысты «Отан», «Отан – ана», «Отан – тыныштық, мәңгілік орын» ұғымдары совет дәуіріндегі халықтың таным әлемімен байланысты көрініс тауып, «Ұлы Отан» концептісін танытудағы маңызыды концептілер болып табылатындығын дәлелдеп танытылды.

Зерттеу материалдарын қазақ әдебиеті курстарында, қосымша материал ретінде Қазақстан тарихы пәндерінде де пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: кеңес дәуірі, ұлы отан, концепті, макроконцепті, тілдік сана, лингвокогнитивті құрылым.

Кіріспе

Тіл білімінде «Концепт» термині ХХ ғасырдың 20–30 жылдарында зерттеле бастады. Бұл ұғым қоршаған орта құбылыстарының тіл әлемінде бейнеленуін зерттеумен байланысты пайда болды. «Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайымдау қажеттігін өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С. А. Аскольдов ұсынған еді. Ол «Концепт и слово» атты еңбегінде: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» – деп атап көрсетеді [1, 115 б.]. Осы пікірмен сабақтас өрбитін, В. З. Демьянков [2], Ю. С. Степанов сынды ғалымдардың ұғым мен концептінің аражігін ажырата қарастыратын тұстары кездеседі [3, 105 б.].

«Концепт – адам санасында өскен орта, дін, мәдениет дүниетаным негізінде берілетін құндылықтар – дейді Д. С. Лихачев. Ал «концептосфера» термині «концептілер аймағы» болып саналады. Концепт – жеке тұлғаның тілдік санасында ғана көрінетін коннотативті, бағалау, түрлі ассоциациясы мәнермен келетін көп өлшемді білім. Сондай-ақ концепт – объект туралы білім жиынтығының мазмұнына ие болатын ментальды ұлттық өзгеше білім ретінде танылады.

С. А. Аскольдов-Алексеевтің түсіндіруінше, концепт – сөз бен оның мәні арасын байланыстырушы. Адам сөйлегенде санадағы сөз ұғымдарын пайдалана алмайды, сондықтан жаңа мәндік элементтер ретінде ұғымдар, алғаш қалыптасқан ой – ментальды сигналдар іске қосылады. Осылардың өзі – концепт. Концепт өзі уақыт пен түсініктен тыс тұрып сөздердің уақыт пен кеңістіктегі ұғымдық-тектік байланысын табуға көмектеседі. Сөздің барлық нақтылы және потенциалды мағыналары, байланыстары, кейде тіпті

алшақ жатқан ассоциациялары концептінің арқасында бір сөзге бекітіліп тұрады [1, 98 б.].

Сонымен, концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі. Когнитивтік терминдердің қысқаша сөздігінде оған: «жадының, ментальді қордың, тұжырымдау жүйесінің әрі адам санасында көрініс табатын бүкіл әлемнің мазмұнды да белсенді бірлігі» деген анықтама беріледі.

Тіл мен мәдениеттегі құндылық концепт арқылы көрінеді. Концепт бола алатын лексикалық бірліктер шектеулі. Концепт болу үшін белгілі бір мәдениетте өзекті, бағалы, өте ауқымды тілдік бірліктерді қамтитын, мақал-мәтелге, поэтикалық, прозалық мәтінге тақырып бола алатын ақиқат құбылыстар болуы керек. Д. С. Лихачевтің анықтауы бойынша концептілер адамның санасында белгілі бір мағынаға сілтеме ретінде және адамзаттың жалпы тілдік тәжірибесінде поэтикалық, прозалық, ғылыми, әлеуметтік, тарихи т.б. нұсқаушы ретінде туындайды.

Концепт терминіне байланысты тірек концепт, кілт сөздер, концептілік өріс, макроконцепт, микроконцепт т.б. ұғымдар қолданылады. Тірек концептілер белгілі бір мәдениетті түсінуге көмектеседі. Мәдениеттің бір элементі, түсінудің кілті. Тірек концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, жай-күйін біле аламыз. Көркем мәтінге концептуалды талдау жасау үшін алдымен сол мәтінде қолданылған кілт сөздер жиынтығын айқындап алу қажет болады. Ол кілт сөздердің әрбірі концептуалдық мәнді жеткізуші. Ал макроконцептілер концептілердің әлдеқайда ауқымды формасын танытса, ол макроконцептілер өз ішінде шағын микроконцептілер құрайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі мақсаты – Кеңес дәуіріндегі қоғамдық, саяси, көркем, публицистикалық дискурс дефиницаларын негізге ала отырып, «концептілер жүйесін» топтастырып ұсыну.

Бұл зерттеу жұмысын жазу барысында Кеңес дәуіріндегі саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, әдеби, қоғамдық жағдайларды танытатын «Ұлы Отан» макроконцептісінің ерекшеліктерін көрсету.

Зерттеу мәселесі бойынша тіл біліміндегі сипаттама, компоненттік талдау, жүйелеу, бақылау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Кеңес дәуіріндегі әлеуметтік, қоғамдық-саяси, мәдени, әдеби мәселелерді қамтитын негізгі ұғымдарды лингвистикалық тұрғыда бағамдап, үлкен ауқымдылықты қамтыған бірнеше макроконцептілер мен

микроконцептілер ретінде алып топтастыруға болады. Макроконцептілер ретінде *«Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы»*, *«Ұлы Отан»*, *«Ұлы октябрь революциясы»*, *«Әйел»* концептілері алынса, микроконцептілер қатарын *«Кеңес Одағының коммунистік партиясы» (КОКП)*, *«Коммунистік партияның идеалдары мен құндылықтары»*, *«Съезд»*, *«Көсем»* концептілері құрайды.

Бұл зерттеу жұмысын жазу барысында жоғарыда көрсетілген концептілердің ішінде «Ұлы Отан» макроконцептісіне тоқталдық.

«Ұлы Отан» макроконцептісі.

Когнитивтік бағыттың негізгі қызметі – дүниенің бейнесін белгілі бір жүйеде репрезентациялау. Демек, репрезентация – алғашқы түсініктен бастап, дамыған бай концептілік жүйедегі түсінікке дейінгі ақиқат дүние туралы санадағы білімінің көрінісі болып табылады.

«Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» макроконцептісі Кеңес Одағының Коммунистер партиясының қалыптасуы мен гүлденуінің басты нысаны болған. Сол кезеңдегі стиль түрлерінің барлығында дерлік қолданысқа ие болды деуге де болады. Мәселен, сол тұстағы баспасөз беттеріндегі «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» ұғымына қатысты төмендегідей мысалдарға назар аударсақ: *Лениннің басшылығымен адамзат тарихында ең алғашқы болып жұмысшылар мен крестьяндар және халықтар одағынан тұратын – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құрылды* (Правда, 1970, № 112). *Кеңестер мемлекеті – шығармашылық гүлденуі үстінде* (КПСС XXII съезінің материалдары). *Партия Кеңес адамдарының Социалистік Отанымызға, коммунистік іске деген киелі сезімді жандандырған* (ИКПСС, 547). *Коммунизм орнату жолындағы күресте совет халқының дем беруші және ұйымдастырушы ұлы күші – Ленин ұйымдастырған Совет Одағының даңқты Коммунистік партиясы жасасын!* (Социалистік Қазақстан, 9 сәуір 1961, № 85).

Байқағанымыздай, «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» макроконцептісі *«Кеңестік Одақ»*, *«Кеңестер мемлекеті»*, *«Кеңес адамдары»*, *«Совет Одағы»*, *«Совет халқы»*, *«Совет өкіметі»* концептілік қатарларын құрайды.

«Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» макроконцептісіндегі көптеген элементтер Кеңес адамдарының Отанына деген оң көзқарастарын танытады. Соған орай, *«Ұлы Отан»* макроконцептісі де сол кезеңдегі әрбір азамат үшін айырықша мәнге ие болғандығын (*Бүкіл еліміз партияның XXII съезін лайықты қарсы алуға әзірленіп жатқанда, бүкіл совет жастары Отанымыз бұрынғыдан да дәулетті және бай болып, молшылыққа кенелуі үшін қолдан келгеннің бәрін істеуге бел байлаған*) басылым беттеріндегі мысалдар арқылы бағамдауға болады.

«Ұлы Отан» макроконцептісі Ел және Жер концептілері арасындағы тығыз байланыстың, ұлттық құндылықтар жүйесінің тұтастығы негізінде жасалады. Ол тұтастық туралы ұғым-түсініктер қазақтың паремиологиялық дүние бейнесінде: «Отанға опасыздық еткенің – өз түбіңе жеткенің»; «Отан оттан да ыстық»; «Отан – отбасынан басталады»; «Отансыздың оты жанбайды»; «Отаны бірдің – тілегі бір, ошағы бірдің – білегі бір»; «Отансыз адам – қор, Отаны бар – зор» т.б. тілдік модельдер түрінде бекіп, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде жалғасын табады.

«Отан» концептісін құраушы тілдік модельдердің жалпы мазмұны этногенетикалық қауымдастықтың әр мүшесіне өмір сүрудің, өз мемлекетін құрудың бірден бір кепілі этностың иемденген жері болуы керектігін, ел болып қалудың, этнос үшін күллі тіршілігінің көзі саналатынын ол жерді ата-бабамыз қорғап, сақтап, бүгінгі ұрпаққа тарихи отан етіп мұрагерлікке табыстағанын, ал бүгінгі ұрпақ оны келер ұрпаққа мұраға қалдыруы қажет екендігін түсіндірген дидактикалық-пайымдық сипатта болып келеді.

«Ұлы Отан» концептісінің өзін бірнеше когнитивтік модельдерге топтастыруға болады.

«Отан», «Ұлы Отан» когнитивтік моделі.

«Отан», «Ұлы Отан» макроконцептісінің көрінісін Қ. Аманжолов, Т. Молдағалиев, Ж. Молдағалиев, С. Мәуленов, М. Мақатаев сынды ақын-жазушылардың шығармаларынан анық байқауға болады. Өрнек;

Көз салдым өмір тереңіне,
Құлашым жетсе дүние көлеміне.
Әлпештеп мені өсірген – Ұлы Отан,
Жарасам сол Отанның керегіне.
Отан сүйгіш елімнің ізгі салтын,
Әлем білген әйгілі совет халқын.
Дарқан күш, қайнар бұлақ білім шыққан,
Мадақтасам Ұлы Отан өшпес даңқын!

(М. Мақатаев. «Арманым»).

Отан үшін, семья үшін, мен үшін,
Аямады ол не өмірін, не күшін.
Тәрбие ал, деп, қалдырыпты ол маған
Коммунистік ерлік ісін, жеңісін.

(М. Мақатаев. «Әкем туралы сөз»).

Сайратқан бұлбұл құстай Ұлы Отаным,
Сұңқардай алмас қанат құлшынамын.

(Ж. Молдағалиев. «Серт»).

Қасиетті күші Ұлы Отанның,
Қанатын бер қыран құстың,
Ашуын бер арыстанның,
Жүрегін бер жолбарыстың.

(Қ. Аманжолов. «Ақын өлімі туралы аңыз»).

Күңгірлейді жат тілдерден көр-апан,
Заңмен мұны жазаламақ бір қатаң.
Білмеді олар сол кітапта жатқанын,
Солдат емес, социалистік Ұлы Отан!

(С. Мәуленов. «Бақыт кітабы туралы баллада»).

Бірақ Қызыл Армия
Отанына боп ие
Әрқашан да тұра алад,
Жауының бетін бұра алад.
Дүние пролетариатының
Ұлы Отаны – СССР!

(Қ. Аманжолов. «Он бес»).

Отанымыз – ССРО бақыт, үміт тірегі,
Астанамыз бақыт құшқан – жер жүзінің жүрегі.
Алып жүрек секунд санап шаттық кернеп соғады,
Соққан сайын құлпырады дүние бақыт Одағы.

(Қ. Аманжолов. «Отан үшін жан пида»).

«Отан», «Ұлы Отан» концептісі Кеңес дәуіріндегі ақын-жазушылар шығармаларындағы тілдік бейнеде «әлпештеп өсірген отан», «күш-қуат берген қоныс», «бақыт, үміт тірегі» ұғымдарының қолданылуымен терең ашылған.

«Отан – ана» когнитивтік моделі.

Поэзиялық шығармалардан нақты мысалдар келтірсек:
Біз сендердей жаңа ашылған гүл едік,
Жерге бақыт, елге бақыт тіледік.
Отан-ана отқа күйіп жатқанда,
Біздер ме едік үй бағатын тірі өлік.

(Ж. Молдағалиев. «Махабат оты сөнбейді»).

Қол ұстасып халықтар, тұрды сапқа,
Қосыл, қазақ, бас, қазақ, нұрлы шаққа!

Отан деген ұлы ана перзентісің,
Бауырларың өзіңмен бір құшақта.
(Ж. Молдағалиев. «Мен – қазақпын»).

СССР – бақыт кені ардақты анам,
Саянды жырға қосып сан мақтанам.
Сен үшін керек десе жаным құрбан,
Сен мені адам еткен, ардақтаған.
(Ж. Молдағалиев. «Серт»).

Сол кезеңдегі әрбір совет адамы «Отан – ана» үшін жанын пиде етуге дайын «Отан-ана отқа күйіп жатқанда», «Сен үшін керек десе жаным құрбан», «СССР – арадақты анам» өлең жолдарында отан – ана үшін ерлікпен өлуді мақтаныш көру Кеңес дәуіріндегі ақын шығармаларының тілдік бейнесінде көрініс тапқан бірліктер айрықша мәнге ие болған.

«Отан – тыныштық, мәңгілік орын» когнитивтік моделі.

Отан – жалпы адамзаттың өмір сүріп, тіршілік етер ортасы, қасиетті, киелі мекені.

...Менің жаным Отандық,
Отан деп өлем, өлсем де,
О, сүйікті Отаным,
Балам деп көм, көмсең де...
(Н. Байғанин. «Ер туралы жыр»).

Сондықтан да биіктеп барады елім,
Барады Ұлы Отаным - балалы елім.
Жер бетінде ырысты бір мен болсам,
Бақытсызға өзімді балар едім.
(Ж. Молдағалиев. «Мен – қазақпын»).

Қайратым бар, айбатым бар!
Отаныма – оттан ыстық
Жүрегім бар суық шалмас.
Дұшпаныма – мұздан салқын,
Домна да жылыта алмас!
(Ж. Молдағалиев. «Батыр туралы баллада»).

Сандырақтап естен танған кісідей,
Қалды ол кенет ешнәрсеге түсінбей.

Конституция оған сол кез көрінді,
Байтақ Отан, бүкіл үйдің ішіндей.
(С. Мәуленов. «Бақыт кітабы туралы баллада»).

Бұл кітапта жер мен аспан бәрі бар,
Бұл кітапта елдің еркін жаны бар.
Бұл кітапта: «Қорға деген Отанды»
Оқып қара, қасиетті заңы бар.
(С. Мәуленов. «Бақыт кітабы туралы баллада»).

Байқағанымыздай, сол кезеңдегі совет адамының өзі социалистік отанын жақсы көретін, нағыз отаншыл, елі мен халқы үшін аянбай қызмет етуді басты міндет деп санайтын, коллектившіл, қоғамдық мүддені көздейтін, социалистік мемлекеттің күш-қуатын арттыра беру үшін күресетін патриот болуы көзделеді.

Қорытынды

Біздің қарастырып отырған дәуір 1917–1990 жылдар аралығы саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени тұрғыда ерекше кезең болды деуге болады. «Кеңестік» деп аталатын бұл кезең қазақ тілінің жүйелік, функционалдық, коммуникативтік құрылымдарына әсерін тигізбей қоймады. Кеңестік дәуірдегі тіл саясатын, тіл құрылысын, тілдік жағдайды жан-жақты қарастыру – сол кезеңдегі қазақ тілінің «лингвистикалық бейнесін» танытады. Ұлттың, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі тіл болса, тіл құрылысы саясатында бұл факторға жеткілікті мән берілмеді. Қоғамдық өмірде болып жатқан әр алуан саяси, әлеуметтік, мәдени өзгерістер мен оқиғалар тілдің жүйелік құрылымы мен функционалдық типтеріне коммуникативтік құрылымына ықпалын тигізбей қоймады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі барысында төмендегідей түйіндемелер жасауға болады:

Кеңес дәуіріндегі концептілер жүйесін әлеуметтің тілдік санасындағы қолданысын, алатын орнын бағамдай отырып төмендегідей макроконцептілер арқылы топтастырдық:

«Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы» макроконцептісі: «Кеңестік Одақ», «Кеңестер мемлекеті», «Кеңес адамдары», «Совет Одағы», «Совет өкіметі»; «Ұлы Отан» макроконцептісі: «Отан – ана», «Отан – тыныштық, мәңгілік орын» концептілік қатарлар.

Осыған орай, Кеңес дәуірі кезіндегі қазақ поэзиясы; тақырыпты ашатын ғылыми, саяси және көркем шығармалар; қазақ мерзімді басылымдарында «Ұлы отан» концептісі негізгі концептілік жүйені құрайтын когнитивтік құрылым болып табылады. Кеңес дәуірінде өмір сүрген ақын-жазушылардың

шығармаларында «Ұлы отан» концептісі композициялық құрылымы мен мазмұны жағынан түрліше көрініс тапқан.

Көркем мәтінде танылған концептілердің ерекшелігін ескере отырып, мынадай қағидаларды ұсындық: концепт дүние құндылықтарын танытады; санадағы ұғымды бейнелейді, тіл арқылы объективтенеді; санада концептілік құрылымдар көмегімен репрезентацияланады; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын береді; тұлғаның танымдық стилін айқындайды.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Аскольдов-Алексеев, С.** Концепт и слово: Русская словесность: Антология [Текст]. – М : Academia, 1997. – С. 271.

2 **Демьянков, В. З.** Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке. Вопросы филологии. – 2001. – № 1. – С.44–48.

3 **Степанов, Ю. С.** Константы : Словарь русской культуры [Текст]. – М : 1997. – С. 401.

4 Правда. – 1970. – № 112.

5 Социалистік Қазақстан. – 9 сәуір 1961. – № 85.

6 **Мақатаев, М.** Шығармаларының толық жинағы : Көп томдық. Өлеңдері мен дастандары [Текст]. – Алматы : Жалын, 2006. – Т. 1. – Б. 320.

7 **Аманжолов, Қ.** Шығармаларының толық жинағы [Текст]. – Алматы, 1956. – Т. 2. – Б. 530.

8 **Молдағалиев, Ж.** Өлеңдер мен поэмалар [Текст]. – Алматы : Раритет, 2007. – Б. 240.

9 **Байғанин, Н.** Нарқыз. Дастандар мен өлеңдер [Текст]. – Алматы: Жазушы, 1974. – Б. 350.

10 **Мәуленов, С.** Өлеңдер, поэмалар, балладалар, аудармалар [Текст]. – Алматы: Ан Арыс, 2010. – Б. 320.

11 Қазақ совет поэзиясының антологиясы. Екі томдық [Текст]. – Алматы: Жазушы, 1977. – Т. 1. – Б. 568.

References

1 **Askoldov-Alekseev, S.** Konzept i slovo: Russkaya slovesnost: Antologiya [Concept and Word : Russian Literature: An Anthology] [Текст]. – Moscow: Academia, 1997. – P. 271.

2 **Demyankov, V. Z.** Ponyatie i koncept v khudozhestvennoj literature i v nauchnom yazyke [Concept and concept in fiction and scientific language] [Текст]. Voprosy filologii. – 2001. – № 1. – P. 44–48.

3 **Stepanov, Yu. S.** Konstanty : Slovar russkoj kultury [Constants: Dictionary of Russian Culture] [Текст]. – Moskva, 1997. – P. 401.

4 Pravda. – 1970. – № 112.

5 Sosialistik Qazaqstan. – 9 säuir 1961. – № 85.

6 **Maqataev, M.** Şyğarmalarynyň tolyq jinaғы: Köp tomdyq. Öleñderi men dastandary [Complete collection of works: Multi-volume. Poems and sagas] [Текст]. – Almaty : Jalyn, 2006. – T. I. – P. 320.

7 **Amanjолоv, Q.** Şyğarmalarynyň tolyq jinaғы [Complete collection of works] [Текст]. – Almaty, 1956. – T. II. – P. 530.

8 **Moldağaliev, J.** Öleñder men poemalar [Poems] [Текст]. – Almaty : Raritet, 2007. – P. 240.

9 **Baiğanin, N. Narqyz.** Dastandar men öleñder [Price. Tales and poems] [Текст]. – Almaty : Jazuşy, 1974. – P. 350.

10 **Mäulenov, S.** Öleñder, poemalar, baladalar, audarmalar [Poems, ballads, translations] [Текст]. – Almaty : An Arys, 2010. – P. 320.

11 Qazaq sovet poeziyasynyň antologiasy. Eki tomdyq [An anthology of Kazakh Soviet poetry. Two volumes] [Текст]. – Almaty : Jazuşy, 1977. – T. I. – P. 568.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Г. Т. Дарменова

Университет Памуккале,

Республика Турция, г. Денизли.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

КОНЦЕПТ «ВЕЛИКАЯ РОДИНА» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СОВЕТСКИХ ПОЭТОВ-ПИСАТЕЛЕЙ

В данной статье подробно проанализировано употребление макроконцепта «Великая Родина» в творчестве поэтов-писателей советской эпохи.

Всесторонний обзор языковой политики, структуры языка, языковой ситуации советского периода показывает «лингвистический образ» казахского языка в тот период. В связи с началом обновления в социальной среде, общественный идеал изменился радикально и быстро.

Рассматриваемый советский период был временем, когда массы призывались подчиняться только советской власти, с целью разъяснения необходимости идти путем партии в установлении

коммунизма, прославления славы социализма, внушения в сознание людей вечности ленинских и сталинских идей. В этот период периодические издания также открыто использовались как информационный инструмент для пропаганды советской государственной политики и идеологии. Рассматривая вопросы общественно-политического, публицистического и художественного дискурса, были концептуально систематизированы и сгруппированы как система концептов несколько понятий, которые имели общественно-политическое значение в советское время. Концептуальное рассмотрение означает объяснение языкового сознания, мыслительных единиц и психических ресурсов, знаний и показателей людей того же советского периода. Исходя из этого, система концептов была разделена на большие макроконцепты и малые микроконцепты, охватывающие вопросы общественно-политического, художественного, публицистического дискурса в советское время.

Во введении материала исследования было дано и всесторонне рассмотрено определение понятия концепт, который носит название «макро, микроконцепты советского периода» и считается основным понятием в современном языкознании.

В главе макроконцепта «Великая Родина» отражены понятия «Родина», «Родина – мать», «Родина – мир, вечное место», связанные с концептом «Великая Родина» в мире знаний народа советского времени и являются важными понятиями в продвижении концепта «Великая Родина».

Материалы исследования могут быть использованы на курсах казахской литературы, а также как дополнительный материал по предмету «История Казахстана».

Ключевые слова: советская эпоха, великая родина, концепт, макроконцепт, языковое сознание, лингвокогнитивная структура.

*G. T. Darmenova

Pamukkale University,

Republic of Turkey, Denizli.

Material received on 09.06.23.

THE CONCEPT OF «GREAT MOTHERLAND» IN THE WORKS OF POETS AND WRITERS OF THE SOVIET ERA

This article thoroughly analyzes the use of the macro concept «Great Motherland» in the works of poets and writers of the soviet era.

A comprehensive review of the language policy, language system, language situation in Soviet times reveals the «language image» of the Kazakh language at that time. Renewal and rebirth began in the social environment. Accordingly, the social ideal has changed radically and rapidly.

The Soviet period under consideration was a time when the masses were called upon to submit only to Soviet power, with the aim of glorifying the glory of socialism, instilling in the minds of people the eternity of Lenin's and Stalin's ideas, explaining the need for the party to take a different path in establishing communism. At this point, periodicals were also openly used as an information tool to promote Soviet state policy and ideology. Considering the issues of socio-political, media and artistic discourses, several ideas of socio-political significance of the Soviet period were conceptually systematized and grouped into a system of concepts. Conceptual consideration means an explanation of linguistic consciousness, mental units and mental resources, knowledge and indicators of people of this period. Based on this, in Soviet times, the system of concepts was divided into large macro-concepts and small micro-concepts, covering issues of socio-political, artistic, media discourses.

In the introduction of the research material, the definition of the concept «macro, microconceptions in Soviet times» was given and comprehensively considered, which is considered one of the basic concepts in modern linguistics.

The results and discussion section reflect the concepts of «Motherland», «Motherland – mother», «Motherland – world, eternal place», associated with the concept of «Great Motherland» in the worldview of the Soviet era's people and they are important ideas in promoting the concept of «Great Motherland».

The materials of this study can be used in Kazakh literature courses and as an additional material on the subject History of Kazakhstan.

Keywords: soviet era, great motherland, concept, macroconcept, language consciousness, linguocognitive structure.

<https://doi.org/10.48081/VDOA1662>

*Қ. С. Ергалиев

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: ergaliev1976@mail.ru

БЛОГ – ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЯ ЖАНРЛАРЫНЫҢ БІРІ

Мақалада интернет пен ақпараттық технологияның қарқынды дамуы негізінде пайда болған интернет-коммуникация жанры – блогтің қалыптасу тарихы қарастырылып, ғалымдардың ол жөнінде білдірген пікірлері сараланған. Осы бағыттағы шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми еңбектері талданып, олардың әлеуметтік, психологиялық, психоллингвистикалық, когнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық, паралингвистикалық т.б. зерттеу аспектілерде зерделенгені айқындалған. Сондай-ақ автор тарапынан блогке берілген анықтамалар сипатталып, өзіндік тұжырым да шығарылған. Ол мазмұндық және техникалық тұрғыдан түйінделді: 1) блог – мәтін, сурет, сілтеме, анимация түріндегі ақпарат (контент немесе мазмұн); 2) блог – күнделіктер қағидаты бойынша құрылған, кері хронологиялық тәртіпте орналасқан, жарияланған уақыты көрсетілген мультимедиялық (тіл таңбалары, гиперсілтемелер, суреттер, аудио, бейне) сипаттағы жазбаларды қамтитын веб-сайт. Сонымен қатар мақалада кәсіби және кәсіби емес, жеке және топтық болып бөлінетін блогтің полифониялық, мультимедиялық, интерактивтік, гипермәтіндік, креолдану, анонимдік, қашықтық, еркіндік т.б. сынды сипаттамалары оның кең таралуы мен танымалдығының артуына ықпал еткендігі сөз болады, құрылымы көрсетіліп, ақпараттық, қатысымдық, ойын-сауық, шығармашылық, өзін-өзі таныстыру т.б. атқаратын қызметтері қарастырылады. Бұл жинақтау, сипаттау, баяндау, талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері арқылы жүзеге асырылады.

Кілтті сөздер: ақпараттық технология, интернет-коммуникация, виртуалды кеңістік, блог, онлайн-күнделік, веб-парақша, блогер.

Кіріспе

Қазіргі қоғамның дамуы ақпараттық үрдістің жаһандануы ықпалына қатысты жүреді. Ол интернет желісінің пайда болып, жаңа ақпараттық кеңістіктің қалыптасуынан көрінеді. Интернет, ақпараттық технология, виртуалды кеңістік, әлеуметтік желі т.б. сынды сөздер бүгінгі күні адам өмірінің барлық салаларына етене еніп қана қоймай, ғылым мен білімнің, мәдениеттің жиі қолданылатын тілдік бірліктеріне айналды.

Интернет пен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адамның тұрмыс-тіршілігін виртуалды сипатқа ие болуына әкелді: жұмыс іздеу, пікірлес жолдас табу, сауда-саттық жасау, ойын ойнау, музыка тыңдау, кино көру т.б. виртуалды кеңістікте жүзеге асырыла бастады. Сондай-ақ интернет қарым-қатынастың жаңа жанрларының қалыптасуына да ықпал етті. Виртуалды кеңістікте жүзеге асырылатын интернет-коммуникация жанрларына электронды пошта, жедел хабар алмасу жанры, қонақ кітабы, электронды хабарландыру тақталары, форум, чат т.б. жатады. Солардың ішінде кең таралғаны әрі жиі қолданылатыны – блог.

Зерттеу нысаны: интернет-коммуникация жанрларының бірі – блог.

Зерттеу пәні: блогті зерделеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері.

Мақсаты – интернет-коммуникация жанрларының бірі – блог жайлы жалпы тіл білімінде қалыптасқан тұжырымдарды талдап, оның өзіндік ерекшеліктерін ашу.

Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

– блог лексемасының шығу тарихын, ғылыми айналымға түсу жайын анықтау;

– интернет пен ақпараттық технологияның дамуы негізінде пайда болған интернет-коммуникация жанры – блог бағытында қалам тартқан зерттеушілердің еңбектері қандай аспектіде жүзеге асырылғандығын айқындау;

– блог туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді сипаттап, оның өзіндік ерекшеліктерін, атқаратын қызметтерін көрсету.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу материалы ретінде интернет-коммуникация, оның жанрлық түрлері бойынша жарық көрген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері (диссертация, монография, мақала т.б.) алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай жинақтау, сипаттау, баяндау әдістері қолданылды. Блогтің өзіндік ерекшеліктерін көрсетуде талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Блог интернет-коммуникацияның ең танымал жанрларының бірі болып табылады. «Веблог» немесе «блог» (ағылшын тілінде «web» – ғаламдық желі, «log» – журнал деген сөздердің бірігуінен жасалған) терминінің пайда болу уақыты жайлы ғылымда түрлі пікір қалыптасқан. Кейбір дереккөздерде 1994 жылы Джастин Холл алғашқылардың бірі болып интернетте күнделік жүргізген деген ақпарат ұшырасады. «Ол HTML мысалдарына шолулардан тұрған. Осыны негізге алып New York Times Дж. Холлды жеке блогтің «атасы» деп атаған» [1]. Келесі бір еңбекте 1997 жылы Robot Wisdom сайтының негізін қалушы американдық программист Джорн Барджер (Jorn Barger) блогті сипаттау үшін «weblog» сөзін енгізген. Ол «logging the web» («желіде күнделік жүргізу») тіркесінен пайда болған. Кейін аталған етістік зат есімге айналады деген пікір кездеседі [2]. Ал Х.А. Ермолаев «weblog» және «weblogger» лексемалары тек 2003 жылы Оксфорд сөздігінде пайда болғандығын айтады [2]. Осы кезден ол жаппай таралып, кең қолданысқа түседі.

Жаңа ақпараттық және коммуникативтік ортаға айналған блог жанры бүгінгі күні шетелдік және отандық зерттеушілер тарапынан түрлі аспектіде зерделенуде:

– *блог саласының жанрлық ерекшеліктері*: R. Blood, C. R. Miller, D. Sheperd, S. C. Herring, L. A. Scheidt, S. Bonus, E. E. Wright, N. Baron, Л. Ю. Щипицина, М. О. Кочеткова, Е. И. Горошко, Е. А. Жигалина, Т. М. Колокольцева, Т.О. Максимова т.б.;

– *блог саласының когнитивтік, лингвомәдени және әлеуметтік сипаттары*: И. В. Ковтуненко, О. В. Лутовинова, Т. М. Гермашева, Н. В. Черкасова, Е. И. Горшкова, Е. Г. Ефимов, П. В. Морослин, О. М. Елькина, Т. В. Евсюкова, Ф. О. Смирнов, И. Н. Шамаев, С. В. Бондаренко, А. А. Калашникова, S. Nowson т.б.;

– *блогтің психологиялық және психолингвистикалық негіздері*: В. Л. Волохонский, Ю. Е. Зайцева, М. М. Соколова, Т. В. Сафонов, В. Nardi т.б.;

– *блогті күнделікпен т.б. салыстыра зерделеу*: Е. Г. Новикова, Е. А. Баженова, И. А. Иванова, А. В. Борисова, Т. А. Семилет, Т. Л. Каминская, С. В. Полякова т.т.;

– *туристік және сән блогінгілері*: G. Dann, J. Urry, A. Jaworska, В. А. Митягина, И. В. Показаньева, В. Д. Брагина, А. Куркимбаева т.б.;

– *саяси блогінг мәселелері*: М. В. Петрова, В. В. Васильева, Л. Р. Дускаева, К. Л. Зуйкина т.б.

Ғалымдар блогтің пайда болу, даму тарихын саралап, ол туралы қалыптасқан жалпы түсінікке сипаттама берген, негізгі белгілерін анықтап, басқа қатысым жанрларынан айырмашылықтарын көрсеткен.

М. О. Кочеткова блог-күнделіктің «дәстүрлі» күнделіктен басты айырмасы оның интернет арқылы жүзеге асырылатынын әрі оқырманға бағытталатынын, ол адресат пен адресант арасындағы қатынастар өзгерісінен көрінетінін айта келіп, Т. В. Шмелеваның жанрлық модель құрылымы негізінде блогосфера дамуын төмендегідей кезеңдерге жіктейді [3, 14–17]:

1) блог-күнделік – блогосфера дискурсы дамуының алғашқы кезеңіндегі жанр (2001–2003) – «дәстүрлі» қағаз түріндегі күнделіктің нысаны сақталып, таныс адамдарға ғана оқуға бағытталады. Бұл оның (блог авторының іс-әрекеті төңірегінде құрылатын әрі оның өмірін бейнелейтін) тақырыбынан және оны ұсыну түрінен (тұлға өмірін суреттейтін іс-әрекеттердің, сезімдердің сипатталуынан) көрінеді;

2) күнделікті өмірді қарастыратын блог – блогосфера қолданушылары шеңберінің кеңеюімен әрі қатысымның қоғамдық сипат алуымен байланысты пайда болған жанр (2004–2006) – автордың тұлғалық көрінісі әлсіреп, оқырманға бет бұрғандығы байқалады. Блогосфера интерфейсі күрделі өзгереді: блогті автормен байланыс орнатқан пайдаланушылар ғана оқи алатын техникалық қызмет жойылады. Осыған орай автор тарапынан блогтің танымалдылығын арттыруға, бейтаныс аудиторияны өзіне қаратуға негізделген айла-амалдар жанданады;

3) блогосфера дискурсы дамуының үшінші кезеңінде (2007–2011) интернет-коммуникация қайта қарастырылады: қоғамда фактілер мен оқиғаларды жан-жақты талдау қажеттілігінің туындауы пікірталастың қалыптасуына түрткі болып, жауап қайтару мүмкіндігіне қол жеткізіледі. Бұның барлығы блогосфераға публицистикалық жанр элементтерінің енуіне ықпал етеді. Автордың, сондай-ақ басқа да адамдардың сезімдері мен іс-әрекеттерін, оқиғалар мен фактілерді түсіндіру пост тақырыптарына негіз болады, әлеуметтік маңызы бар мәселелерді талқылау ерекше рөл атқарады.

Бұл кезеңде блогтің күнделік түрі мәтіннің коммуникативтік тартымдылығының құралы ретінде манипуляциялық тұрғыда қолданыла бастайды, оқырманның мойындауы алдыңғы қатарға шығады, блогосфераның нақты иерархиялық құрылымы қалыптасады, танымал блогерлер пайда болады. Блогосфера жаңа жүйелі иерархиялық медиақауымдастыққа айналады.

4) блогосфера дискурсы дамуының төртінші кезеңінде (2011 жылдың аяғы – қазіргі уақыт) блог-күнделік түбегейлі өзгеріп, резонанстық оқиғалар жайлы пікірталастарды қамтитын қоғамдық кеңістікке, яғни түрлі көзқарастарды, ой-пікірлерді білдіретін платформаға айналады. Блогосфера

жанры қайта жанданады: блог жанры беделді коммуникативтік пікірталас алаңы ретінде оқырман қабылдауын қалыптастыратын институционалды дизайнға ие болады.

Оксфорд сөздігінде «blog/weblog» сөзіне мынадай анықтама берілген: «...a website that contains online personal reflections, comments, and often hyperlinks, videos, and photographs provided by the writer» [4]. Ал тіл мен дискурс мәселелерін сабақтастыра саралаған С. Херринг: «frequently modified web pages in which dated entries are listed in reverse chronological sequence – are the latest genre of Internet communication to attain widespread popularity», – деген түсінік береді [5, 142]. Зерттеуші веб-блогтердің өзара байланысынан басқа бір блогтен екіншісіне гиперсілтемелердің болуы блогерлерге бір-бірінің жазбаларына сілтеме жасай алуға немесе өзіндік пікір қалдыруға мүмкіндік туғызатындығын, бұл оны айрықша қарым-қатынас алаңына айналдырғандығын айтады [6, 4]. О. М. Елькинаның пайымдауынша, «блог – мазмұны бойынша күнделік, формасы бойынша жеке веб-парақша болып табылатын гибриді жанр» [7, 11]. Осымен үндес пікірді М. Р. Нашхоева еңбегінен де кездестіреміз. Ғалым блог жанры веб-парақша және онлайн-күнделік сынды екі түрлі мағынада қолданылатынын, біріншісінің мағынасы «басқа сайттарға сілтеме жасауға болатын веб-парақша, яғни тақырып бойынша сілтемелер мен шағын түсіндірмелерді қосу мүмкіндігі бар жаңалықтар арнасы», ал екіншісінің мағынасы «жеке желілік күнделік, яғни блог авторының өмірін баяндайтын, кері хронологиялық тәртіпте орналасқан жазбалар, түсіндірме (комментарий) жазу мүмкіндігі бар көпшілікке арналған күнделік» дегенді білдіретінін және ол коммуникативтік, өзін-өзі таныстыру, ақпараттық, ойын-сауық, әлеуметтік байланыстарды біріктіру және сақтау, мемуарлық т.т. қызметтерді атқаратынын сөз етеді [8, 19–20]. Демек, зерттеушінің түсінігінше, блог – хронологиялық тәртіпте орналасқан, суреттерді, мультимедианы қамтитын, адам, топ не адамдар қауымдастығының іс-әрекеттері, ой-пікірлері немесе арман-тілектері туралы түсіндірмелерден тұратын, үнемі толықтырылып отырылатын жазбалар, яғни веб-парақша немесе онлайн-күнделік. Онда қатысым барысы «біреу-көпшілікке» принципі бойынша жүреді.

Орыс блогосферасындағы мәтіндердің жүйелі құрылу модельдерін прагматикалық және лингвомәдени тұрғыдан зерделеген И. В. Ковтуненко блог автордың бақылауымен, оның өзіндік қалауы және сұраныстарымен орындалатын дискурс екенін, басқа жанрларға қарағанда ол жеке тұлғалық болып табылатынын, хабарламаларда блогер оқырман реакцияларының мазмұнды әрі эмоционалды сипатын, олардың стилистикалық безендірілуін қарастыратынын, блогер мен респонденттер арасындағы қарым-қатынас

бірлесе құрылған мәтін арқылы жүзеге асырылатынын, олар соңғы мәтіннің мазмұнында айқын көрініс табатынын айтады [9, 4].

А. М. Куркимбаева: «... блог-дискурс – коммуниканттардың өзара әрекеттесуін жеңілдететін және ортақ мүдделері мен мамандықтары бойынша пікірлесе алатын кеңістік. Блогтер аудиторияға тек ақпарат ұсынумен шектелмей, мәселе бойынша пікір алмасуға, талқылауға мүмкіндік тудырады және блогердің басқа блогерлер әлеміне өзін көрсететін алаң ұсынады», – дей келіп, блог түсінігінің тар және кең мағынада қолданылатынын зерттеушілердің білдірген пікірлерін келтіре отыра көрсетеді [10, 15–16]: блог дегеніміз – «веб-сайт», «кері хронологиялық тәртіппен орналасқан оқу және түсініктеме беруге ашық, мерзімі көрсетілген мәтіндік және мультимедиялық жазбаларды қамтитын сайт» (Е. А. Баженова, И. А. Иванова); «онлайн журналдың жаңа түрі» (S. C. Herring, I. Kouper, J. C. Paolillo, L. A. Scheidt, M. Tyworth, P. Welsch, E. Wright, N. Yu); «жеке тұлғалардың домени» (C. Puschman); «жеке электронды күнделік» (S. Nowson; О. В. Лутовинова; Т. О. Максимова); «бір автордың мәтіндер жинағы», «бір қолданушылар тіркеу жазбаларын жасап, мақалаларын жариялайтын, ал басқа қолданушылар (соның ішінде тіркелмеген қолданушылар да) сол мақалаларды оқу мүмкіндігіне ие болып, оқыған материалдар бойынша өз түсініктемелерін қалдыру мүмкіндігіне ие болатын жаңа дискурсивті орта» (Т. М. Гермашева); «желіде пайда болып, дамыған жанр» (R. Blood); «әңгіме» (А. Еркімбаев); «жаңа медиаформат» (З. Қ. Буенбаева); «интернеттегі жеке күнделік, әр адамның виртуалды жеке төлқұжаты» (А. Сабырова, А. Ертілеу, А. Ақмұрзиев); «күнделіктің, веб-сайттың және интернет-қауымдастықтың бірігуі» (Т. R. Embrey); «әдебиет, медиа, тұрмыс, сонымен қатар визуалды және музыкалық код тоғысуында қалыптасатын синтетикалық құбылыс» (Т. О. Максимова); «интернет коммуникацияның ерекше жанры» (Н. В. Черкасова); «компьютерге негізделген асинхронды тұлғааралық және топтық коммуникация» (И. Н. Розина); «кәсіби білім алу кеңістігі» (Т. С. Томина)».

Блогті интернет-коммуникацияның бір түрі ретінде арнайы қарастырған Е. И. Горшкова: «Блог – веб-сайттың желілік кеңістігінде (немесе веб-сайт бөлімінде) жүзеге асырылатын интернет-коммуникацияның жаңа түрі. Ол түсіндірме беру мүмкіндігіне ие мультимедиялық және іскерлік сипаттағы уақыты көрсетілген жазба», – деген анықтама береді [11, 21]. Ғалым оны басты үш құрылымнан тұратынын көрсетеді: автордың өзін-өзі ерекшелеу және таныстыру құралдары, посттар (жазбалар), диалогтік бөлім [11, 9].

Автордың өзін-өзі ерекшелеу және таныстыру құралдарына мыналарды жатқызады:

- вербалды: пик (пайдаланушының аты-жөні немесе бүркеншік есімі), блог атауы, қызығушылықтар тізімі, «статус» (қолтаңба);

- бейвербалды: интернеттің аудио-визуалды ресурстарын пайдалану; ішкі және сыртқы сілтемелер; блогердің эмоционалды көңіл күйінің/ жағдайының символдық көрсеткіштері (эмотикондар), блог дизайны (блог элементтерінің негізгі фоны, безендірілуі мен орналасуы, қаріптің түсі, өлшемі мен түрі), пайдаланушының суреті (аватар немесе юзерпик) және т.б.

Әр посттың жарияланған күні болады. Жарияланымның абсолютті уақытын көрсету (минутқа дейін) хабарламаның дейктикалық орталығы болып табылады және ол реципиенттерге түсіндірме жазу барысында нұсқаулық ретінде қызмет етеді. Бұл оларға пост пен болашақ түсіндірме жазу арасындағы уақыт алшақтығын (яғни автор мен оқырманның дейктикалық орталықтары қаншалықты қиылысатынын) анықтауға және іс-әрекеттің өзектілігін бағалауға мүмкіндік береді.

Е. И. Горшкова блог авторларын, сондай-ақ блогті тақырыптарының іскерлік қарым-қатынасқа бағытталуына қарай кәсіби блогерлер және кәсіби емес блогерлер (эуескойлар) және, сәйкесінше, кәсіби/кәсіби емес блогтер деп жіктейді [11, 9].

Зерттеуші кәсіби блогерлерге қарағанда кәсіби емес блогерлер блогті аз жүргізетінін, алайда олардың жазбалары әдетте көлемі жағынан ауқымды, аморфты құрылымға және көрнекі ақпаратқа (медиаконтент мен эмотикондарға) толы болатынын айтады. Кәсіби емес блогтерге «Күнделікті тұрмыс-тіршілік» (денсаулық, дін, өнер, сән, үй жануарлары, тамақ, отбасы, үй, саяхат) және «Ойын-сауық» (кітаптар, аниме, комикстер, ойындар, музыка, фильмдер, танымал адамдар, теледидар) сынды тақырыптар тән. Тілдік тұрғыдан олардың жазбаларында жаргондар, балағат сөздер мен субъективті модальділікті білдіретін құралдар жиі ұшырасады.

Кәсіби блогтердің тақырыптары жоғары технология, бизнес, ғылым, экология, құқық т.б. бағыттарда өрбиді. Олар жаңа ақпаратты таратуға бағытталады және көп жағдайда тақырыпқа қатысты кілт сөздерді белгілеу арқылы материалды берудің ретке келтірілген құрылымына ие болады. Тілдік тұрғыдан онда арнайы терминология мен нормативтік лингвистикалық құралдар жиі қолданылады. Негізінен, кәсіби блогерлердің бұқаралық ақпарат құралдарында жұмыс тәжірибесі болады. Сондықтан олардың жазбаларында публицистикалық стильдің ерекшеліктері (публицистикалық жанрлардың құрылымдық-композициялық өзгешеліктері, қалыпты фразалар, эмоционалды реңкі бар сұрақтар, дәйексөздер) кездеседі.

Сондай-ақ ғалым авторлардың санына қарай блогтер жеке (бір ғана авторы бар блогтер) және топтық (бірнеше авторы бар блогтер) болып бөлінетінін айтады. Топтық блогтерде оқырмандарды белгілі бір тақырып

бойынша ақпараттандыру басты орын алса, жеке блогтерде қандай да бір автордың мүддесіне байланысты көп тақырыпты болумен сипатталады. Топтық блогтерде тұлғаға бағытталған қарым-қатынас форматын сақтау үшін посттарда белгілі бір автордың өзін-өзі таныстырудың вербалды және бейвербалды құралдары пайдаланылады.

Блогтердің барлығында экспрессивті синтаксистік құралдар (лепті сөйлемдер, параллелизм, қайталаулар, номинативті сөйлемдер тізбегі), оның ішінде ауызекі сөйлеу элементтері (сұраулы сөйлемдер, парцелляция, эллипсис) ұшырасады. Блогтердегі графикалық құралдар (мультипликация, қаріпті белгілеу, бас әріптер, тыныс белгілері) көбінесе суперсегменттік сөйлеу бірліктерін жаңғырту үшін, интернет-коммуникацияға тән ауызекі сөйлеу әсерін құру үшін қолданылады.

Блог – қолданушының жеке кеңістігі. Сондықтан қатысымға түсу мен оны реттеу тек авторға тиесілі және қатынас басқа бір адресатқа емес, автордың өзіне бағытталады. Блогтерде реципиенттердің санына шектеу қойылмайды, осыған орай ондағы қатынас белгілі бір адамға емес, жалпылық сипатқа ие болады. Оқырмандарды желіге тарту мен ұстап қалудың басты құралдарының бірі – маңызды әрі тың ақпаратты хабарлау. Бұл ерекшеліктер блогтер арқылы коммуникацияның прагмасемантикалық және лингвистикалық аспектілеріне әсер етеді. Ол блогерлердің коммуникативтік стратегиялар мен тактикаларды қолдануынан көрінеді.

Қысқасы, блог – мәтін, сурет, сілтеме, анимация түріндегі ақпарат (контент немесе мазмұн). Оны жариялау мақсатында желіде парақша ашылады және автор (блог жасаушы) өз қалауы бойынша өзгерте алады. Техникалық тұрғыдан келгенде блог (ағылш. «web log» – оқиғалар жайлы интернет-журнал, интернет-күнделік, онлайн-күнделік) деп күнделіктер қағидаты бойынша құрылған, кері хронологиялық тәртіпте орналасқан, жарияланған уақыты көрсетілген мультимедиялық (тіл таңбалары, гиперсілтемелер, суреттер, аудио, бейне) сипаттағы жазбаларды қамтитын веб-сайтты (немесе веб-сайт бөлімін) айтамыз. Қандай да бір жазбаны көріп, танысумен қатар, оқырмандар кез келгеніне өзіндік пікір (түсіндірме – комментарий) қалдыра алады.

Блогтер авторларының, сондай-ақ оқырмандарының да гедонистік, когнитивтік, аффективтік, экономикалық, басқарушылық, шиеленісті бәсеңдету, тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру т.б. қажеттіліктерін қанағаттандыратын коммуникативтік, өзін-өзі таныстыру, ойын-сауық, әлеуметтік байланыстарды құру, сақтау және кеңейту, психотерапиялық, шежірелік, тауарлар мен қызметтерді жүзеге асыру т.т. функцияларды атқарады.

Қорытынды

Ақпараттық технологиялар мен интернет желісінің қарқынды дамуы негізінде пайда болған жаңа коммуникативтік кеңістік – блогтің жоғарыдағы сипатталуынан мынадай түйін шығаруға болады:

– блогтің қолданысқа түсуін ғалымдар XX ғ. 90-жылдарымен байланыстырғанмен, ғылыми еңбектерде ол жөнінде бірізді пікір кездеспейді. Алайда олардың қай-қайсысы болмасын аталған интернет-коммуникация жанры зерттелуінің ілгері басуына өзіндік үлес қосқандығы анық;

– блог жанры шетел және орыс ғалымдары тарапынан әлеуметтік, психологиялық, психоллингвистикалық, когнитивтік, лингвомәдени, прагматикалық, паралингвистикалық т.б. аспектілерде барынша сараланғанмен, қазақ тіл білімінде ол кейінгі кезде ғана қолға алынып жатқан мәселе болып табылады. Бұл осы бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізуді күшейту қажеттілігін айғақтайды;

– полифониялық, мультимедиялық, интерактивтік, гипермәтіндік, креолдану, анонимдік, қашықтық, еркіндік т.б. ерекшеліктерді бойына жинақтаған блог жанрына зерттеушілер мазмұндық әрі техникалық тұрғыда тар және кең көлемде анықтама беріп, ақпараттық, қатысымдық, ойын-сауық, шығармашылық, өзін-өзі таныстыру мен көрсету т.б. қызметтерді атқаратынын қарастырады. Оны жүзеге асыруда кәсіби және әуесқой блогерлердің рөлі зор.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Журавлева, М. А.** Краткая история развития блогинга [Электронный ресурс]. URL: <https://texterra.ru/blog/kratkayaistoriya-razvitiya-blogginga.html> (дата обращения: 15.02.2018)

2 **Ермолаев, Х. А.** История возникновения и развития блогов [Электронный ресурс]. URL: http://mysbsblog.blogspot.ru/2008/06/blog-post_17.html (дата обращения: 21.01.2018)

3 **Кочеткова, М. О.** Жанровая динамика дискурса блогосферы: социоллингвистический аспект: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Томск, 2016. – 22 с.

4 Oxford Dictionaries [Электронный ресурс]. URL: <https://www.oxforddictionaries.com> (дата обращения: 15.02.2018)

5 **Herring, S. C., Scheidt, L. A., Bonus, S., Wright, E.** Weblogs as a bridging genre // Information, Technology & People. – 2005. – Vol. 18 (2). – P. 142–171

6 **Herring, S. C., Kouper, I., Paolillo, J. C., Scheidt, L. A., Tyworth, M., Welsh, P., Wright, E., & Yu, N.** Conversations in the blogosphere: An analysis «from the bottom up». Proceedings of the Thirty-Eighth Hawai'i International Conference. – 2005. – P. 1–11

7 **Елькина, О. М.** Лингво-социокультурные особенности речевой деятельности в сфере компьютерно-опосредованной коммуникации (на материале англоязычных блогов): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Пятигорск, 2012. – 25 с.

8 **Нашхоева, М. Р.** Особенности пунктуации в сетевых текстах форумов и блогов (на материале английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2012. – 29 с.

9 **Ковтуненко, И. В.** Модели связного порождения текстов в русской блогосфере: прагматический и лингвокультурный аспект: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М., 2021. – 43 с.

10 **Куркимбаева, А. М.** Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде): филос. докт. ... дисс. – Алматы, 2021. – 214 б.

11 **Горшкова, Е. И.** Блог как вид интернет-коммуникации: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2013. – 23 с.

References

1 **Zhuravleva, M. A.** Kratkaya istoriya razvitiya blogginga [Brief history of blogging] [Electronic resource]. – URL: <https://texterra.ru/blog/kratkayaistoriya-razvitiya-blogginga.html> (date of the application: 15.02.2018)

2 **Ermolaev, H. A.** Istoriya vozniknoveniya i razvitiya blogov [The history of the emergence and development of blogs] [Electronic resource]. – URL: http://mysbsblog.blogspot.ru/2008/06/blog-post_17.html (date of the application: 21.01.2018)

3 **Kochetkova, M. O.** Zhanrovaya dinamika diskursa blogosfery: sociolingvisticheskiy aspect [Genre Dynamics of the Discourse's Blogosphere: Sociolinguistic Aspect]: abstract of diss. ... cand. philol. sciences. – Tomsk, 2016. – 22 p.

4 Oxford Dictionaries [Electronic resource]. – URL: <https://www.oxforddictionaries.com> (date of the application: 15.02.2018)

5 **Herring, S. C., Scheidt, L. A., Bonus, S., Wright, E.** Weblogs as a bridging genre // Information, Technology & People. – 2005. – Vol. 18 (2). – P. 142–171

6 **Herring, S. C., Kouper, I., Paolillo, J. C., Scheidt, L. A., Tyworth, M., Welsh, P., Wright, E., & Yu, N.** Conversations in the blogosphere: An analysis «from the bottom up». Proceedings of the Thirty-Eighth Hawai'i International Conference. – 2005. – P. 1–11

7 **Elkina, O. M.** Lingvo-sociokul'turnye osobennosti rechevoj deyatel'nosti v sfere komp'yuterno-oposredovannoy kommunikacii (na materiale angloyazychnyh blogov) [Linguo-sociocultural features of speech activity in the field of computer-mediated communication (on the material of English-language blogs)]: abstract of diss. ... cand. philol. sciences. – Pyatigorsk, 2012. – 25 p.

8 **Nashkhoeva, M. R.** Osobennosti punktuacii v setevykh tekstah forumov i blogov (na materiale anglijskogo yazyka) [Features of punctuation in online texts of forums and blogs]

(on the material of the English language): abstract of diss. ... cand. philol. sciences. – M., 2012. – 29 p.

9 **Kovtunen, I. V.** Modeli svyaznogo porozhdeniya tekstov v russkoj blogosfere: pragmaticheskij i lingvokul'turnyj aspekty [Models of connected generation of texts in the Russian blogosphere: pragmatic and linguocultural aspects]: abstract of diss. ... doc. philol. sciences. – M., 2021. – 43 p.

10 **Kurkimbaeva, A. M.** Turistik blogging: kommunikativtik strategiyalar men taktikalar (arylshyn zhәне қазақ тilderi materialdary negizinde) [Travel blogging: communication strategies and tactics (on the material of English and Kazakh languages)]: philos. doc. ... diss. – Almaty, 2021. – 214 p.

11 **Gorshkova, E. I.** Blog kak vid internet-kommunikacii [Blog as a type of Internet communication]: author. diss. ... cand. philol. sciences. – St. Petersburg, 2013. – 23 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*К. С. Ергалиев

Павлодарский педагогический университет

имени А. Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

БЛОГ КАК ОДИН ИЗ ЖАНРОВ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

В статье рассмотрена история становления блога как одного из жанров интернет-коммуникации, возникшего на основе стремительного развития интернета и информационных технологий. Проанализированы научные труды зарубежных и отечественных исследователей данного направления в социальном, психологическом, психолингвистическом, когнитивном, лингвокультурном, прагматическом, паралингвистическом и др. аспектах. Также автор дал комментарии определения понятия блог и сделал собственные выводы. Он рассматривает с содержательной и технической точек зрения: 1) блог – информация (контент или содержание) в виде текста, изображения, ссылки, анимации; 2) блог – веб-сайт, содержащий мультимедийные (языковые символы, гиперссылки, изображения, аудио, видео) записи, созданные по принципу дневников, расположенных в обратном хронологическом порядке, с указанием времени публикации.

В статье также рассматриваются блоги профессиональные и непрофессиональные, индивидуальные и групповые, которые имеют такие характеристики, как полифоничность, мультимедийность, интерактивность, гипертекстовость, креолизация, анонимность,

дистанция, свобода. Эти качества блога, способствуют его широкому распространению и росту популярности. Изучена структура блога и функции, как информативная, развлекательная, творческая, самопрезентация и т.д. Для достижения поставленной цели использованы такие научные методы, как сбор фактического материала, описание, наблюдение, анализ, сравнение и другие.

Ключевые слова: информационная технология, интернет-коммуникация, виртуальное пространство, блог, онлайн-дневник, веб-страница, блогер.

*K. S. Yergaliyev

Pavlodar Pedagogical University

named after A. Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

BLOG AS ONE OF THE GENRES OF INTERNET COMMUNICATIONS

The article discusses the history of a blog's formation as one of the genres of Internet communication, which arose on the basis of the rapid development of the Internet and information technology. The scientific works of foreign and domestic researchers in this area are analyzed in social, psychological, psycholinguistic, cognitive, linguocultural, pragmatic, paralinguistic and other aspects. The author also commented on the definition of the concept of a blog and made his own conclusions. He considers from the content and technical points of view: 1) blog – information (content) in the form of text, image, link, animation; 2) blog – a website containing multimedia (language symbols, hyperlinks, images, audio, video) entries created on the principle of diaries arranged in reverse chronological order, indicating the time of publication. The article also discusses blogs professional and non-professional, individual and group, which have such characteristics as polyphony, multimedia, interactivity, hypertext, creolization, anonymity, distance, freedom. These qualities of a blog contribute to its wide distribution and growth in popularity. The structure of the blog and functions, such as informative, entertaining, creative, self-presentation, etc., have been studied. To achieve this goal, such scientific methods as the collection of factual material, description, observation, analysis, comparison, and others were used.

Keywords: information technology, internet communication, virtual space, blog, online diary, web page, blogger.

<https://doi.org/10.48081/YUSY1326>

***S. Zh. Yergaliyeva¹, M. A. Uaikhanova², A. Zh. Sakhariyeva³**

^{1,2,3}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
*e-mail: samal17.12@mail.ru

VALUE-BASED NATIONAL WORLDVIEW IN THE TEXT-GENERATION OF VIRTUAL COMMUNICANTS

The object of the study is Kazakhstani Internet texts posted on the social network Facebook. The choice of the object is substantiated with a study on the material of texts compiled by ordinary native speakers of Internet communicators that are in line with ordinary linguo-political science, linguistics of everyday life. The study of this type of texts, relatively recently appeared in human everyday life, can significantly expand scientific understanding of a person, communication and society. The purpose of the study is to determine the value factor of text generation of Kazakh virtual language personalities. The subject of the study is the correlation between the value potential of the source text and the value settings of the virtual linguistic personality, implemented in the Internet space. The results of the study showed that the texts of Kazakh language personalities are dominated by the value potential. A virtual linguistic personality is the bearer of the national heritage and culture, since it belongs to a certain linguocultural group, which has its own worldview and stereotypes, which are manifested in the text generation of Internet communicators. Appeal to various communicative spheres of written speech, in our case – to everyday virtual communication as a special zone, reflecting the beginning modification of the most important axiological dominants of Kazakh virtual communicators at the present stage. The studied type of Internet discourse in modern science belongs to the circle of scientific facts that have not yet been subjected to a detailed linguoculturological description within the framework of this issue, which determines the scientific novelty of the work.

Keywords: value, virtual communication, picture of the world, text generation.

Funding information

This article was supported by a grant from the MSHE RK, project AP13068417 «Axiological Dominants of Kazakh Linguistic Culture: Traditions and Innovation (based on the material of Everyday Virtual Communication)».

Introduction

The rapid development of the Internet in recent decades has had a huge impact on all spheres of life of modern society, changing its consciousness and way of life. It not only provides the opportunity to obtain the necessary information, but also helps to conduct quick and effective communication. Communication in the virtual space of the Internet is a challenge to the society of the 21st century. It requires a deep scientific analysis of the spontaneously arisen phenomenon of modernity. Virtual communication on the Internet easily stimulates the younger generation and opens up wide opportunities for information and communication activity, therefore it becomes the main communication platform for modern society. A person in the virtual world is a new type of person, a new ethics, a new culture, a new psychology and biology, in which modern consciousness, ideological and cultural values and other communicative behavior are formed. Therefore, the socio-economic transformation of Kazakhstani society, associated with the integration of the country into the global information technology and information and communication space, contributes to the modernization of the consciousness of modern Kazakhstan. In the new conditions of the modern state, in which the individual exists, various structures of the consciousness of the individual are formed, including axiological structures.

Language is a unique property of humanity that distinguishes it from the rest of the world [1]. With all its features, it is so connected with human activity that «a person ceases to distinguish an object from a name, a layer of reality from a layer of its reflection in the language» [2, p. 35]. W. von Humboldt raises the study of language to the philosophical and anthropological level, seeing in the linguistic property not only a unique gift of a person, but also his essential features [3].

Each language reflects a certain method of conceptualizing the world, based on the experience of human interaction with the environment, and in its totality forms a linguistic worldview [4].

The term «linguistic worldview» was proposed by J. L. Weisgerber, who believed that each language presents a special view of the world of a native speaker [5, p. 111–112].

Scientists put forward a considerable number of definitions of the term «worldview». Thus, according to the opinion of V. I. Karasik, «the worldview is an integral set of images of reality in the collective consciousness ... and concepts as logically formed general thoughts about classes of objects and phenomena» [6, p. 88].

The worldview is a reflection of a holistic image of the world, which is created from the totality of all spiritual activity of a person. Such a set is formed in a linguistic personality in the course of interaction with the world. At the same time, «the worldview as a subjective image of objective reality is objectified in sign forms, without being fully imprinted in any of them» [7, p. 21].

The term «linguistic worldview» was proposed by J. L. Weisgerber, who believed that each language presents a special view of the world of a native speaker [5, p. 111–112].

Scientists put forward a considerable number of definitions of the term «worldview». Thus, according to the opinion of V. I. Karasik, «the worldview is an integral set of images of reality in the collective consciousness ... and concepts as logically formed general thoughts about classes of objects and phenomena» [6, p. 88].

The worldview is a reflection of a holistic image of the world, which is created from the totality of all spiritual activity of a person. Such a set is formed in a linguistic personality in the course of interaction with the world. At the same time, «the worldview as a subjective image of objective reality is objectified in sign forms, without being fully imprinted in any of them» [7, p. 21].

One cannot but agree with those researchers who note that «the Internet should be considered a continuation of the human environment where, through social communications, a person has the opportunity to satisfy his/her social needs» [8, p. 13].

According to Z. D. Popova and I. A. Sternin, the language picture of the world is «a set of people's ideas about reality fixed in language units at a certain stage of the people's development, the idea of reality reflected in the meanings of linguistic signs – linguistic division of the world, linguistic ordering of objects and phenomena, embedded in the systemic meanings of words, information about the world» [9, p. 25].

The culture of the virtual environment of the Internet, also called cyberculture, is notable for being fictional, constructed in accordance with the assigned goals, ideas and desires of its creator, its own qualities and language of communication is «a single system of views, a kind of collective» philosophy «of the participants in the virtual discourse. This gives us the right to say that there is a certain linguistic view of the virtual world, which is part of the linguistic worldview in general» [10, p. 27].

O. V. Lutovinova believes that «the basis for the reconstruction of the linguistic worldview can be either linguistic nominations, or «language facts», which include various lexemes, grammatical forms, word-formation tools, prosody, syntactic constructions, phrasemes, rules of lexico-semantic compatibility, etc., or cultural concepts, the expression of which is the whole set of linguistic and

non-linguistic means, directly or indirectly illustrating, clarifying and developing their content» [11, p. 27]. The linguist considers the concept from the standpoint of linguoculturology as «a multidimensional semantic formation, a concentrate of culture, the structure of which includes conceptual, figurative and value components» [11, p. 27]. A triad of basic concepts is distinguished: «computer», «Internet» and «user». «The first is a tool that allows you to enter the virtual world and engage in the process of interaction in it, the second serves as a way, a means of achieving the desired, and the third is the creator and «consumer» of virtual reality, «closing» the first two concepts into a single «chain» [11, p. 29].

As a result of the study of basic concepts, O. V. Lutovinova singles out the basic concept of «user» as the most basic among the other concepts of virtual discourse, since it is based on «an aggregate typified image of a simultaneous creator and consumer of virtual reality – a person. This type of concept is a linguocultural type, and in virtual discourse it is represented by such types as «hacker», «programmer», «lamer», «dummies», «system administrator» («sysadmin»), «moderator», «fluder», «spamer», «gamer», «bastard» [11, p. 30]. These types are gender-marked; according to the researcher, they constitute a certain value in virtual culture. A deep study of each type can become the basis for modeling the language view of the virtual world, which is currently less clear than the language view of the real world.

Scientists A. Yu. Bagiyani and A. R. Arakelova consider modern English-language written popular science discourse in the field of information technology. This discourse is studied in the aspect of its axiological loading and professional conditioning. The interrelation of a professional worldview, language and value and anti-value concepts embodied with its help is studied. A discursive-pragmatic opposition of these entities is established. Attention is paid to the definition of linguistic structures and means by which axiological concepts are verbalized, and a systematization of the identified concepts is proposed [12, p. 61].

«The value worldview of a professional who is a participant in the popular science discourse in the IT sphere includes a number of values that we define as significant guidelines that serve as a regulator of professional activity, relationships (including addresser – addressee), behavioral and communication models. The role of axiological concepts embodied in texts is extremely great, since it is these entities that reflect the professionally conditioned worldview of the authors of the texts, as well as influence the addressee. Value and anti-value concepts, when decoded by the addresser, form the image of information technology, indicate how IT functions, develops and changes the surrounding reality» [12, p. 71–72].

Each communicative worldview of one or another ethnic community (advertising, political, pedagogical, medical, virtual, etc.) has unique properties, but it also has points of intersection with other discursive pictures, which is

determined by the community of communicants. Thus, the model of the world of virtual discourse carried out by the Russian-speaking segment of the Internet (Runet), on the one hand, is incredibly multifaceted, since it is objectified in a variety of genres that form this discourse. On the other hand, each fragment of the virtual model of the world is characterized by common features associated with a national peculiarity, since any ethnic society individually reproduces various fragments of reality.

When modernizing fragments of the worldview, one of the main aspects is the value one. The study of the value attitudes of participants in a particular communicative subspace makes it possible to select a valuable fragment of the discursive worldview. In this paper, we study the model of the value worldview of virtual communication, updated in the chat as a genre of virtual discourse, implemented in the informal interaction of interlocutors, performed using the Internet in real time. As L. M. Gritsenko notes, «chat is a special socio-cultural community with a carnival beginning that leaves an imprint on the nature of the worldview of the participants in its communication. The discursive worldview of the chat world reflects the values of this community, which are based on both general cultural values and those specific to the virtual community. We can talk about the existence of values inherent in any linguocultural group, at the same time, each community is characterized by its own hierarchy of values» [13, p. 18]. Obviously, the value system of one culture determines its variability, which is determined by differences in terms of value priorities, depending on the features of the linguocultural community, the spiritual experience of the people, the personal temperament of a person, etc. In the virtual space of chats, its own value system is also formed, due to the peculiarity of communication on the one hand, and the national mentality of the communicants, on the other.

Thus, virtual communication appears as «its own» space, and its inhabitants are endowed with both positive and negative semantics. With the help of texts loaded with value orientations, functioning in a communication environment, a fragment of the value worldview of this discursive space is reconstructed.

In the course of our study, a virtual linguistic personality is reconstructed on the basis of Internet texts produced by it, in which its linguistic abilities are manifested in proper-linguistic and mental-psychological planes.

The object of the study is Kazakhstani Internet texts posted on the social network Facebook.

The subject of the study is the correlation between the value potential of the source text and the axiological attitudes of the virtual linguistic personality, implemented in the Internet space.

The purpose of this study is to determine the value factor of text generation of Kazakh virtual language personalities.

Research methods and materials

To study this object, methods of collecting and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods were used.

Results and discussions

Realization of values is carried out through certain means of language, which are embodied as keywords. As M. V. Bets notes, «the study of the text-generating activity of a linguistic personality helps to recreate its value worldview, to determine the interaction of the source text and the linguistic personality» [14, p. 60].

Let's consider a number of examples in which commentators use nationally specific words expressing the values of a Kazakh commentator.

Let's consider a number of examples in which commentators use nationally specific words expressing the values of a Kazakh commentator.

Kuralai

«Әкелер мектебі» өте керемет нәтиже беретін дүние!

Bizde әкелер күйі, аналар күйі деген мерекелер бар, сол кездерде көбінесе әкелерімен бірдеңе жасап, шешелерімен бірге видеоға түсіп, бір дымпулик науқандар басталады. Сосын болды!

Ернар, senderdi zhylda көрем, zharajsyңдар. Өте tamasha!

Balamen бірдеңе жасасу шарт емес. Bala кынделикті сенің тирлиғиңді көріп-ақ тәрбиеленеді. Bireu balasyна «Bajқаp зһыр, балам, bajқаp зһыр» – деpti, сөйтсе ұлы: «Әке, өзің тызу зһыр, мен сенің ізіңмен зһыремін» – деген екен. Senderдің тирлиkeriңді көрген бала да birlikке, azamattyққа. Bayaғыда қарыялар zhinalanda nemerelerin ala барady, зһыр оқыса, қисса айтса, ойнап зһырған бала бір қылағы тырик зһыреді, тыңдады. Syjly қарыялардың аузындағы мақтаулы zhigitke ұқсағаны keledi, сол сияқты batyr, eliniң syjenishi болғысы keledi. Solaj болady да.

Kesheden beri әскерде қайтыс болған бала туралы оқып zhatyrm. Ojlap қоям.... sol zherdegige de әке тәрбиесі zhetispej тұр ма екен? Zәbir көрсеткender nege сонша қатигез? Tәrtip жоқ па? Tәrtipke көндиге алмай zhatыр ма?

As you can see, the virtual language personality Kuralai in his text, presented on the social network Facebook, expresses the national peculiarity in the upbringing of the younger generation, especially draws a positive attitude towards the formation of «Akeler mektebi» (school of fathers) in modern general education schools. The authors give several examples in the text to support this ideology in education, which will give positive results. In the modern world, the lack of participation of men in the upbringing of children is a problem of society.

Historically, fatherhood is associated with the emergence of private property, when it became necessary to inherit it by one of the sons. So the society for a man, the custodian of traditions, was assigned the function of providing for women and children. In addition, the psychological content of the father's role depends on

one's own experience in the family – on the model of fatherhood demonstrated by previous generations of fathers [16, p. 60].

Ernar

Өткен сенбиде Қарағанды қыздар BIL-дің (Bilim-Innovaciya liceji) «Әкелер кеңесі» Нұра ауданы, Ізінді ауылына Асылан ағайдың (мектепте ата-аналар арасында «ағай», «арай» деп сыйласу қалыптасқан) үйіне қонаққа бардық. ЗHыл сайын Асекең досымыздың ауылына бару дәстүрге айналды. Биыл 15 әке бардық. Осымен қатарынан үшінші жыл баруымыз. Асекеңнің қонақжай дастарханнан соғым дәмін татып, 15 әке ауыл азаматтарымен бірге атқа қондық. Арамызда Қарағандыдағы BIL-дің (қлдар, қыздар) директорлары бар.

The next linguistic personality of the Internet space, under the nickname **Ernar**, represents the owl's opinion on the «Akeler kenesi» (Council of the Fathers). Giving an example from school life, in which he reflects the value in communication and the example of fatherhood, emphasizing co-education between the school and the fathers' community. This example describes a trip to a village where fathers and children get acquainted with the traditions of hospitality of the Kazakh people, especially with the tradition of sogym, horse racing, etc.

Let's analyze the following Internet text of the language personality **Kuralai**:

Қазақ, «ketken қыз shiden әрі» deidi, яғни, ketken қызға тек tileuqor bop otyrady da, «қлдың аты қл» деп қлдardy қлқытqap otyrady. Bәrin bilgen қазақым қл аlyстаp ketpesin деп, ony beri tartyp, onsyз da zhanashyr kyzdy, өзeginen tepse de, өzi деп тыратынyn bilip, барған zherine siңsin деп, әpirek ұстаған-au... Қазір үлкenderдің аузында, «кыздан артығы жоқ» degendi zhii estisiң, дұғыs emes. Бұғындары, «кызға күнімді қаратпасын» degendi estitin edik. Sol қызға қарап қалғанның да қазақтың zhany күжеledi. SHynyнда, қлдың аты қл рoј, shirkin, kashanda. Ұldar aman bolsyn, ақылды zharға zholyқтыrsyn. Ұl - мәртебе! мәртебелеріңіз төменdemesin, төмендетpejik. azamattar aman bolsyn!

In his text, the linguistic personality demonstrates the important and high position of men in society, which has been respected for centuries. She compares the position of men and women with the position of the Kazakh people and their mentality, bringing a folk tale about them. However, it gives an example that in modern society there are changes in relation to men, placing equal responsibility and hope on women, which indicates a modification of values.

Conclusion

Internet texts are able to include a rich variety of culturally significant components that reflect the properties of the values of the community. This is embodied in the actualization of a number of mythological, folklore and ritual meanings of lexical units that model the manifestations of national consciousness.

Fixing themselves in the facts of the language, value norms reflect the culture of human behavior of the politician's linguistic personality. However,

the socio-economic transformation of Kazakhstani society, associated with the integration of the country into the global information technology and information and communication space, contributes to the modernization of the consciousness of modern Kazakhstan. In the new conditions of the modern state, in which the individual exists, various structures of the consciousness of the individual are formed, including axiological structures.

Список использованных источников

- 1 **Ерофеева, Л. А.** Метафорические репрезентации доминантных концептов в поэтической картине мира Р. М. Рильке : дис. ... канд. филол. наук / Ерофеева Лариса Анатольевна. – Саратов, 2007. – 200 с.
- 2 **Лотман, Ю. М.** Беседы о русской культуре : Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 1994. – 399 с.
- 3 **Гумбольдт, В. фон.** Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – С. 37–38.
- 4 **Кубрякова, Е. С.** О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и культурологии / Е. С. Кубрякова // Реальность, язык и сознание. Международный межвузовский сборник научных трудов. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2003. – Вып. 2. – С. 67–75.
- 5 **Вайсгербер, Й. Л.** Язык и философия // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 114–124.
- 6 **Карасик, В. И.** Язык социального статуса. – М., 2002. – 477 с.
- 7 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
- 8 Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
- 9 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Язык и национальное сознание. – Воронеж : Истоки, 2007. – 61 с.
- 10 **Бальжирова, Т. Ж.** Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества: автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Улан-Удэ : Бурятский гос. ун-т, 2003. – 21 с.
- 11 **Лутовинова, О. В.** Базовые концепты виртуального дискурса. «Пользователь» // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2008. – № 5(19). – С. 26–36.
- 12 **Багиян, А. Ю., Аракелова, А. Р.** Концептуальное воплощение ценностей и антиценностей в научно-популярном дискурсе сферы

информационных технологий как способ актуализации профессиональной аксиологической картины мира // Научный диалог. – 2019. – № 10. – С. 61–78.

13 **Гриценко, Л. М.** Прецедентный текст как средство формирования ценностной картины мира (на материале чатов) // Язык и культура. – №. 1(21). – Томск, 2013. – с. 16–23.

14 **Бец, М. В.** Аксиологическая соотнесенность текста информационно-аналитической статьи и комментария в виртуальном пространстве Рунета: дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2012. – 189 с.

15 <https://www.ya-roditel.ru/national-campaign/regions2/shkola-ottsov-ukreplyaet-semi/> [Electronic resource]

References

1 **Erofeeva, L. A.** Metaforicheskie reprezentacii dominantnykh konceptov v poeticheskoy kartine mira R. M. Ril'ke [Metaphorical representations of dominant concepts in R. M. Rilke's poetic picture of the world]: dis. ... cand. philol. sciences. – Saratov, 2007. – 200 p.

2 **Lotman, Y. M.** Besedy o russkoj kul'ture: Byt i tradicii russkogo dvoryanstva (HVIII – nachalo XIX veka) [Conversations about Russian culture: Life and traditions of the Russian nobility (XVIII – early XIX centuries)]. – St. Petersburg: Art, 1994. – 399 p.

3 **Humboldt, W.** Izbrannye trudy po yazykoznaniyu [Selected works on linguistics]. – Moscow: Progress, 1984. – P. 37–38.

4 **Kubryakova, E. S.** O sovremennom ponimanii termina «koncept» v lingvistike i kul'turologii [On the modern understanding of the term «concept» in linguistics and cultural studies] // Reality, language and consciousness. International interuniversity collection of scientific papers. – Tambov, 2003. – Issue. 2. – P. 67–75.

5 **Weisgerber, J. L.** YAzyk i filosofiya [Language and Philosophy] // Questions of Linguistics. – 1993. – No. 2. – P. 114–124.

6 **Karasik, V. I.** Yazyk social'nogo statusa [The language of social status]. – Moscow: 2002. – 477 p.

7 **Postovalova, V. I.** Kartina mira v zhiznedejatel'nosti cheloveka [The picture of the world in human life] // The role of the human factor in language. Language and picture of the world. – Moscow: Nauka, 1988. – P. 8–69.

8 Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: yazyk i kartina mira [The role of the human factor in language: Language and picture of the world] / otv. ed. B. A. Serebrennikov. – Moscow: Nauka, 1988. – 216 p.

9 **Popova, Z. D., Sternin, I. A.** Yazyk i nacional'noe soznanie [Language and national consciousness]. – Voronezh: Origins, 2007. – 61 p.

10 **Balzhirova, T. Zh.** Internet kak sredstvo social'noj kommunikacii v usloviyah formiruyushchegosya v Rossii informacionnogo obshchestva [Internet as a means of social communication in the conditions of the information society emerging in Russia]: author. dis. ... cand. sociological sciences. – Ulan-Ude: Buryat state. un-t, 2003. – 21 p.

11 **Lutovinova, O. V.** Sushchestvovanie, real'nost', virtual'naya real'nost' [Basic concepts of virtual discourse. «User»] // Bulletin of the Leningrad State University A. S. Pushkin. – 2008. – No. 5 (19). – P. 26–36.

12 **Bagiyan, A. Y., Arakelova, A. R.** Konceptual'noe voploshchenie cennostej i anticennostej v nauchno-populyarnom diskurse sfery informacionnykh tekhnologij kak sposob aktualizacii professional'noj aksiologicheskoy kartiny mira [Conceptual embodiment of values and anti-values in popular science discourse in the field of information technology as a way to update the professional axiological picture of the world] // Scientific Dialogue. – 2019. – No. 10. – P. 61–78.

13 **Gritsenko, L. M.** Precedentnyj tekst kak sredstvo formirovaniya cennostnoj kartiny mira (na materiale chatov) [Precedent text as a means of forming a valuable picture of the world (based on chats)] // Language and Culture. – no. 1 (21). – Tomsk, 2013. – p. 16–23.

14 **Bets, M. V.** Aksiologicheskaya sootnesennost' teksta informacionno-analiticheskoy stat'i i kommentariya v virtual'nom prostranstve Runeta [Axiological correlation of the text of an information-analytical article and commentary in the virtual space of the Runet]: dis. ... cand. philol. sciences. – Kemerovo, 2012. – 189 p.

15 <https://www.ya-roditel.ru/national-campaign/regions2/shkola-ottsov-ukreplyaet-semi/> [Electronic resource]

Material received on 09.06.23.

*С. Ж. Ергалиева¹, М. А. Уайханова², А. Ж. Сахариева³

^{1,2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ВИРТУАЛДЫҚ КОММУНИКАНТТАР МӘТІН СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ ӘЛЕМНІҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Зерттеу нысаны Facebook қоғамдық желіде орналастырылған саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-мәтіндер болып табылады. Нысанды таңдау қарапайым лингвоясаясаттанумен,

күнделікті өмірдегі лингвистикамен сәйкес келетін Интернет-коммуникаторлардың қарапайым ана тілінде сөйлейтіндер құрастырған мәтіндер материалын зерттеумен негізделеді. Салыстырмалы түрде жақында адамның күнделікті өмірінде пайда болған мәтіндердің бұл түрін зерттеу адам, қарым-қатынас және қоғам туралы ғылыми идеяларды едәуір кеңейте алады. Зерттеу мақсаты – қазақстандық саяси интернет-түсіндірмелер мәтін сөзжасамының құндылық факторын анықтау. Зерттеу пәні – интернет-түсіндірмелерде жүзеге асырылатын бастапқы мәтіннің құндылық әлеуеті мен виртуалды тілдік тұлғаның құндылық параметрлерінің арақатынасы. Зерттеу нәтижесі қазақстандық виртуалдық тілдік тұлға мәтіндерінде құндылық әлеуеті басым екенін көрсетті. Виртуалды тілдік тұлға ұлттық мұра мен мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылады. Өйткені ол өзінің дүниетанымы мен стереотиптері бар белгілі бір лингвомәдени топқа жатады. Олар интернет-мәтіндерінде көрінеді. Жазбаша тілдің әртүрлі коммуникативтік салаларына, біздің жағдайда қазіргі кездегі қазақстандық виртуалды коммуниканттардың маңызды аксиологиялық доминанттарының бастапқы модификациясын көрсететін ерекше аймақ ретінде күнделікті виртуалды қарым-қатынасқа жүгінеміз. Интернет-дискурстың зерттеуге алынып отырған түрі бүгінгі ғылымда толыққанды лингвомәдени сипаттамаға әлі ұшырамаған ғылыми фактілер шеңберіне жатады. Бұл жұмыстың ғылыми жаңалығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: құндылық, виртуалдық қарым-қатынас, әлем бейнесі, мәтін сөзжасамы.

*С. Ж. Ергалиева¹, М. А. Уайханова², А. Ж. Сахариева³

^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ЦЕННОСТНАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА В ТЕКСТОПОРОЖДЕНИИ ВИРТУАЛЬНЫХ КОММУНИКАНТОВ

Объектом исследования являются казахстанские интернет-тексты, размещенные в социальной сети Facebook. Выбор объекта обосновывается с исследованием на материале составленных рядовыми носителями языка текстов интернет-коммуникантов находятся в русле обыденной лингвополитологии, лингвистики повседневности.

Исследование такого типа текстов, сравнительно недавно появившихся в обиходе человека, может значительно расширить научные представления о человеке, коммуникации и социуме. Цель исследования – определить ценностный фактор текстопорождения казахстанских виртуальных языковых личностей. Предмет исследования – соотносительность ценностного потенциала исходного текста и ценностных установок виртуальной языковой личности, реализуемых в интернет-пространстве. Результаты исследования показали, что тексты казахстанских языковых личностей преобладают ценностным потенциалом. Виртуальная языковая личность является носителем национального наследия и культуры, поскольку принадлежит определённому лингвокультурному коллективу, обладающему своим мировоззрением и стереотипами, которые и проявляются в текстопорождении интернет-коммуникантов. Обращение к различным коммуникативным сферам письменной речи, в нашем случае – к повседневной виртуальной коммуникации как особой зоне, отражающая начинающую модификацию важнейших аксиологических доминант казахстанских виртуальных коммуникантов на современном этапе. Исследуемый тип интернет-дискурса относится в современной науке к кругу научных фактов, ещё не подвергавшихся детальному лингвокультурологическому описанию в рамках данной проблематики, что обуславливает научную новизну работы.

Ключевые слова: ценностный, виртуальная коммуникация, картина мира, текстопорождение.

<https://doi.org/10.48081/GWKJ4255>

***Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²**

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: nartai1970@mail.ru

Х. ДОСМУХАМЕДОВ – ФОЛЬКЛОРИСТ

В данной статье подробно рассматривается фольклористическая деятельность активиста движения «Алаш», лингвиста, литературоведа, собирателя редких образцов народной устной литературы, умелого переводчика, природоведа, историка Х. Досмухамедова.

В статье особое внимание уделяется докладу Х. Досмухамедова «Казахская народная литература». В докладе ученый указывает на следующие недостатки при изучении казахского фольклора: нехватка образцов прессы, малочисленность вариантов распространения, низкое благосостояние населения для их приобретения, а также недостаточное количество народных библиотек, малочисленность ученых-специалистов с фольклористическим образованием и др. И представляет населению пути его решения, в виде проекта-модели. Кроме того, Х. Досмухамедов разделил ученых-фольклористов на две группы: первая – это фольклористы с западной точки зрения (В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев и др.). Вторая, ученые-фольклористы национальной направленности: М. Ж. Копеев, А. Байтурсынов, Х. Досмухамедов, А. Бокейханов, М. Ауэзов и др. В конце научного доклада видно, что ученый Х. Досмухамедов уделял особое внимание поэтическим образцам фольклора, а не прозаическим образцам, и больше рассматривал научные труды, связанные с этой темой. Данный научный доклад является ценным научным произведением монографической степени, в основе которого лежит изучение фольклора с его публикационных, собирательских, исследовательских сторон.

Ключевые слова: Х. Досмухамедов, казахская фольклористика, доклад, образец, А. Диваев, сбор, публикация, исследование.

Введение

Как известно, доклад Х. Досмухамедова «Қазақ халық әдебиеті» была прочитана в 20-х годы XX века в Ташкенте в кабинете казахского языка Казахского высшего педагогического института [1]. Вместе с тем, данное выступление исследователя посвящено известному казахскому фольклористу А. Диваеву, который в течение сорока пяти лет неустанно собирал казахский фольклор: во-первых, проявилось большое внимание и признательность А. Диваеву за труд по сбору фольклора, который неустанно служил для того, чтобы наследие народа не исчезло бесследно, а во-вторых, в фольклористической деятельности он считал А. Диваева своим учителем.

Из слов Х. Досмухамедова в предисловии к своему докладу «Хотя и были в русской литературе некоторое количество статей про казахскую народную литературу систематических, полных очерков, охватывающих всю народную литературу не было» [1], мы видим признание актуальности данной темы уже в то время, и некоторые труды были им по-своему рассмотрены. То есть, если предпосылкой для написания научного труда является обязательное сопоставление предшествующих ему трудов, то это условие выполнено. Отсюда следует, что в начале XX века казахская фольклористика начала обретать самостоятельную форму, которые заметны уже по этим небольшим трудам. Также примечательно мнение: «А отдельные статьи разбросаны по специальным журналам и другим периодическим изданиям, поэтому неспециалисту (а иногда и самим специалистам) с ними невозможно ознакомиться» [1]. Вот из этого отрывка мы можем сделать вывод, что периодическая пресса была малообеспеченной, мало распространяемой, а у населения (из-за низкого уровня благосостояния) для приобретения не было возможности, а также почти не было общенародных библиотек и т.д. все это показывает, что в начале XX века, во-первых, отражало причины отставания науки казахской фольклористики, а во-вторых, подтверждением такого отставания была нехватка ученых с специальным фольклористским образованием.

Несмотря на эти препятствия, Х. Досмухамедов в своем предисловии определяет главные цели и задачи, стоящие перед казахской фольклористикой, и представляет проект-модель систематического изучения богатой истории науки казахской фольклористики:

- дать более или менее полный обзор народной литературы на казахском языке;
- по возможности повествовать, классифицировать содержание казахской народной литературы;
- раскрытие чистых источников образцов;
- определение истории развития народной литературы;

- принять во внимание причины и обстоятельства, способствовавшие всестороннему развитию литературы;
- остановиться на вопросах взаимодействия и внешних влияний в народной литературе народов, родственных казахам;
- обосновать развитие современной европеизированной казахской художественной литературы на основе народной литературы;
- дифференциация влияния этих новых предпосылок на отдельных представителей новой литературы;
- анализ сущности народной литературы в формировании казахской научной литературы;
- констатировать, что такие актуальные вопросы, как история, общественное развитие и быт казахского народа, а также место в познании казахской личности (поведения) и т.д. [1] в настоящее время изучаются в фольклористике и т.д. – все это показывает актуальность высказываний Х. Досмухамедова в начале XX века, и тот огромный вклад в науку казахской фольклористики.

Материалы и методы

При написании статьи использовались следующие научные методы: типологический, аналитический, сравнительно-исторический, историко-функциональный, нарративный, экспедиционный и др.

Результаты и обсуждение

Очевидно, что в истории казахской фольклористики I половины XX века, в период после Октябрьской революции, необходимо уделять особое внимание и проводить всестороннюю экспертизу проделанной работы наряду с русскими исследователями таких деятелей казахской интеллигенции, как Х. Досмухамедов.

Здесь мы подчеркнули, что помимо того, что ученый стремился внутренне классифицировать фольклор, обращал внимание на то, что в этой области также есть различные недостатки и широкий спектр путей их исправления и последующих поисков. Тем не менее, при внутренней классификации фольклора на 46 жанров [1] основная цель ученого состоит не в том, чтобы продолжать преумножать фольклорные термины, а в том, чтобы показать, насколько богат казахский фольклор в жанровом отношении. Доказательство тому – одно из высказываний данного деятеля: «В этом очерке мы лишь систематически и наглядно оцениваем реалии казахской народной литературы, раскрываем содержание каждого раздела, выявляем истоки и показываем ее существующие образцы на казахском и русском языках. Наш очерк в целом, тем более, раздел классификации не лишен недостатков, а их исправление станет задачей последующих поисков-исследований» [1].

Кроме того: «Со второй половины XIX века жизнь казахской общины начала претерпевать изменения, и эти изменения также повлияли на путь развития народной литературы» [1], учитывая его это высказывание мы видим как он особо обращал внимание на то, что социально-экономическое культурное развитие народа, в свою очередь, не мог не влиять на ход развития фольклористики, и для того, чтобы образцы фольклора не исчезли бесследно, все образцы народной литературы должны быть собраны и запечатлены в письме.

В главе «Содержание народной литературы» говорится: «Основу казахской литературы составляет народная литература. Казахская народная литература богата по количеству, очень разнообразна по содержанию. Все моменты казахской личной жизни – от рождения до смерти, а также все события общественной жизни всего народа или отдельного рода – воспеваются в народной литературе» [1], – данное мнение дает основание утверждать, что в фольклоре преобладает народный характер, анализируя фольклор, убеждаемся что наряду с охватом всех сторон народной жизни, он составляет основу казахской литературы. Следовательно, мы обнаруживаем, что ученый не только познал народную литературу как искусство слова, но и рассматривал ее как источник познания народа, т.е. как этнографические данные и источники истории страны.

В то же время, цитируя колыбельные песни, показывал когда они поются, какую воспитательную функцию несут, какую роль играют в развитии детского языка и формировании личности и т.д., – все это [1] доказывает, что ученый Х. Досмухамедов рассматривал фольклор как один из источников народной педагогики (этнопедагогики).

В этой связи хотелось бы отметить, что, несмотря на то, что в данном повествовании количество образцов всего 14, но сведений о том, откуда, от кого они были получены, не представлены. Однако в конце доклада под названием «Образцы казахской народной литературы» [1] приведен опубликованный список образцов фольклора известных ученых-фольклористов: В. В. Радлова, Я. Я. Лютш, И. Алтынсарина, А. Диваева, А. Е. Алекторова, Н. И. Ильминского, Г. Н. Потанина и др. Отсюда следует, что фрагменты текста, приведенные в докладе, могут иметь место в трудах этих названных ученых. Таким образом, ученый показывает, что образцы фольклора в этом докладе взяты из готовых статей, книг и различных сборников. Также одним из первых среди казахских фольклористов он попытался создать библиографический указатель изданных текстов казахского фольклора, то есть цель собрать и систематизировать сведения о том, от какого издательства, в каком году, где и от чьего имени был издан образец и т.д., тот факт, что тексты, содержащиеся в докладе, точно не показывают, откуда, от кого

они получены, – все это свидетельствует о спешке в фольклористике того времени, недостоверности и т.д. т. е. незрелость науки.

Отсюда следует, что в казахской фольклористике I половины XX века существует в основном три закономерных причины, по которым существует такой недостаток: первая – незрелость науки казахской фольклористики; вторая – отсутствие у науки этой области специализированного фольклористического образования; третья – наличие различных вредных идеологий, негативно влияющих на развитие науки и культуры при Советском правительстве, т. е. «классовая борьба», «партийность литературы», «Советская идеология» и др.

В разделе «любовная литература» ученый говорит: «...в основном что касается молодежной жизни они очень богаты по содержанию, наполнены лиризмом [1], – в любовных песнях воспеваются темы любви, прекрасный облик возлюбленного, надежды на встречу, ностальгия во время расставаний и т.д.». Это определение, кажется, больше подходит к письменной литературе, чем к народной устной литературе, и ближе к любовной лирике. А цитирование «Ер Таргын» как источника доказательств правильности своих суждений, по-видимому, было сделано для того, чтобы передать мысль о том, что в основе эпических сказаний (жыров) лежат такие любовные сказания.

Далее ученый, обращаясь к свадебным песням, делит его на три части по внутренней специфике пропевания: как жар-жар, тойбастар, беташар. В докладе также представлены: прощание, приветствие, гостинцы, похороны, похвала и т.д., каждый из которых описан в виде 5–20 предложений, а их внутренние особенности представлены в виде справки [1]. Ученый также утверждает, что сатира и ирония также занимают видное место в народной литературе, говорит: «Сатира направлена против отдельной личности, целого рода и семейства, против определенного события или против того, что хвалит его противник или враг. Сатира показывает то, что пороки в характере отдельного человека, целого рода или семейства «скупость, взяточничество, несправедливость, трусость, произвол, ущербность и т.д.», а также выявляет внутренние проблемы семьи. Одна из метко высказанных фраз или шуточных песен, иногда быстро распространяется по всей казахской степи и превращается в поговорку» [1].

По-нашему мнению, они рассматривались в фольклоре как средства изобразительности, нежели как жанр фольклора [2]. Известно, что ирония относится к средствам изобразительности художественной литературы, используемой для образности, красоты и изящества казахского литературного языка [3].

Это говорит о том, что проворно вводя термины относящиеся к понятию «народная литература» в устной литературе, фольклоре и даже к казахской

литературе, ученый не ставит целью разграничить отличительные моменты данных терминов.

Материалы относительно разгадки снов, речи биев, траурной речи, плача, целительской литературы и др. были немного рассмотрены в труде Р. Т. Альмухановой [4-6].

Хотя ученый в своем докладе не дал исчерпывающих определений относительно понятий легенды, летописи, героических песен-сказаний, бытовых песен-сказаний и айтыса и рассмотрел примеры фольклора [1] в качестве образцов таких жанров, которые в точности совпадают с требованиями современной науки фольклористики и т.д. еще раз доказывает правильность конечной цели и глубину мыслей Х. Досмухамедова.

Из слов ученого: «Некоторые казахские пословицы с нецензурными словами были собраны А. Диваевым и впервые опубликованы в рукописном виде в 1900 году в городе Ташкенте» [1], – находим ценные источники, относящиеся к истории публикации казахских пословиц начала XX века.

В конце доклада говорит: «Форма языка народной литературы в основном состоит из стихотворных слов. В то время как простым повествованием часто рассказываются сказки и тюркские истории, поэтическая сказка также широко представлена» [1] – из этого следует, что ученый уделял больше внимания поэтическим образцам фольклора, чем простым прозаическим образцам, и рассматривал больше работ, связанных с ними.

Х. Досмухамедов говорит: «Несмотря на то, что именно казахский народ является создателем и хранителем народной литературы, проявителями народного творчества являются: поэты импровизаторы, исполнители и биі народа» [1], – и приводит также ценные сведения о формировании образцов фольклора:

- люди создающие фольклор;
- повсеместные распространители;
- борцы за чистоту языка;
- передающие из поколения в поколение;
- причины несохранения имен создателей народной литературы;
- автор образцов по некоторым причинам неизвестен, говорится о

вхождении в число народных произведений и т.д.

Далее исследователь считает, что формы существования фольклорных вариантов устное развитие, многовариантность и т.д. [1] – все это связано с историей прошлого народа, с способностью рассказчика запоминать, а главное, с любовью народа к культурному наследию, уважением к прошлому, духовной силой и т.д.

Также ученый обращает внимание на происхождение и природу причин множественности вариантов, распространенных среди народа [1]. Ученый, пытающийся доказать, что чем старше версия, тем больше вариантов, утверждает, что если в этих образцах обнаруживаются признаки коллективного творчества, то, несомненно, они принадлежат народной литературе. Кроме того, цитируя, что с I половины XX века казахский фольклор начал систематически переноситься на бумагу: «...Обычно их записывали любители и специалисты – востоковеды, такие как Радлов, Потанин, Ильминский, Мелиоранский» [1], – похоже, ученый разделил собирателей фольклора на любителей и востоковедов.

Также приводит ценные сведения, касающиеся ученого А. Диваева, который и собирал, и публиковал, и изучал казахский фольклор в I половине XX века: «Настоящим собирателем казахской народной литературы был этнограф Абубакир Ахметжанович Диваев. Более сорока лет он неустанно собирал, систематизировал и переводил на русский язык образцы казахской народной литературы. Собранные Диваевым материалы, в основном из Сырдарьинской области, составляют около 200 печатных листов; полный список представлен в журнале «Наука и просвещение», изданном в 1922 году в Ташкенте. 86 печатных листов из них напечатаны Диваевым до революции в различных русских журналах» [1].

Далее мы познакомимся с фольклористом А. Диваевым:

- более 40 лет занимается сбором фольклора;
- систематизировал их и переводил на русский язык;
- образцы, собраны в основном из населенного пункта Сырдарья;
- объем образцов составляет 200 печатных листов;
- даже полный их список был в издании;
- до Октябрьской революции было опубликовано 86 печатных листов

и т.д.

Следовательно, приведение таких ценных источников, касающихся становления казахской фольклористики в I половине XX века, несомненно, повысит значимость труда.

Ученые казахские фольклористы I половины XX века вели свою фольклорную деятельность по 2 направлениям: по западному и национальному. Первые, это фольклористы западных взглядов: В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, А. Диваев и др.

Они часто выполняли свою деятельность в познавательных, информационных и т. д. целях. И в соответствии с профессиями, которыми владели, преобладало рассмотрение фольклора как первоисточника. Например, известно, что В. В. Радлов является известным корреспондентом, тюркологом [7]. Поэтому он часто использовал фольклор в качестве языкового

первоисточника. Известно, что Потанин Г. Н. являлся представителем русской мифологической школы, в качестве первоисточника собирал легенды и сказки, часто считавшиеся древнейшим жанром фольклора [8]. А. Диваев, будучи ученым-этнографом, часто собирал фольклор для познания быта, культуры, особенностей поведения населения [9].

Ученые второго, национального направления: М. Ж. Копеев [10], А. Байтурсынов, Х. Досмухамедов, А. Бокейханов, М. Ауэзов и др. они трудились над фольклором с целью пробуждения у казахского народа национального чувства, сознания традиций, представления другим национальных особенностей, национальной истории, языка, культуры и др. А все это, в свою очередь, создает основу национальной идеологии каждого народа.

Выводы

Таким образом, когда речь идет об основоположниках Казахской национальной фольклористики I половины XX века после Ш. Ш. Уалиханова называем ученых-фольклористов М. Ж. Копеева, А. Байтурсынова, А. Бокейханова, М. Ауэзова и др. и отмечаем, что наряду с ними огромный вклад в эту науку внес и Х. Досмухамедов.

Список использованных источников

- 1 **Досмұхамедұлы, Х.** Аламан [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1991. – Б. 14–37.
2. **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі** [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1985. – Т. 8. – 201 б.
- 3 **Қабдолов, З.** Таңдамалы шығармалар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1983. – Т. 2. – 233 б.
- 4 **Жарықбаев, Қ., Боранғалиқызы, А.** Халел Досмұхамедұлының психологиялық пікірлері хақында [Мәтін]. // Жалын. – 1996. – № 9–10. – Б. 213–219.
- 5 **Әлмұханова, Р. Т.** Халел Досмұхамедов – ақындар мұрасын жинаушы һәм зерттеуші [Мәтін]. // ҚР FM - ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1996. – № 2. – Б. 44, 49.
- 6 **Шәріп, А.** Болжал сөздің шебері [Мәтін]. // ҚР FM – ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1998. – № 3. – Б. 46–53.
- 7 **Уахатов, Б., Молдағалиев, Ж. В.** В. В. Радлов. Қазақ фольклористикасының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1988. – Б. 203–204.
- 8 **Қасқабасов, С., Сикымбаева, С. Г.** Н. Потанин. Қазақ фольклористикасының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1988. – Б. 224–272.

9 **Садықов, Т., Сүбханбердина, Ү. Ә.** Диваев. Қазақ фольклористикасының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1988. – Б. 317–353.

10 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1990. – Т. 1. – 273 б.

References

1 **Dosmukhameduly, H.** Alaman [Alaman] [Text]. – Almaty : Ana tılı, 1991. – P. 14–37.

2. Qazaq tılınıń tüsındırme sözdıgı [Explanatory dictionary of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Ğylım, 1985. – T. 8. – 201 p.

3 **Kabdolov, 3.** Tańdamaly şyǵarmalar [Selected Works] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1983. – T. 2. – 233 p.

4 **Zharykbayev, K., Borangaliyevna, A.** Halel Dosmūhamedūlynyñ psihologialyq pıkrlerı haqında [Psychological comments of Khalel Dosmukhamedov] [Text]. // Jalyn. – 1996. – № 9–10. – P. 213–219.

5 **Almukhanova, R. T.** Halel Dosmūhamedov – aqyndar mūrasyn jınauşy hām zertteuşı [Khalel Dosmukhamedov – collector and researcher of the heritage of poets] [Text]. // QR ĞM - ĞA Habarlary. Tıl, ādebiet seriasy. – 1996. – № 2. – P. 44, 49.

6 **Sharip, A.** Boljal sözdñ şeberı [The master of prediction] [Text]. // QR ĞM – ĞA Habarlary. Tıl, ādebiet seriasy. – 1998. – № 3. – P. 46–53.

7 **Uakhatov, B., Moldagaliyev, Zh. V. V.** Radlov. Qazaq fōlkloristikasynyñ tarihy [V. V. Radlov. History of Kazakh folkloristics] [Text]. – Almaty : Ğylım, 1988. – P. 203–204.

8 **Kaskabasov, C., Sikymbaeva, C. G. N.** Potanin. Qazaq fōlkloristikasynyñ tarihy [G. N. Potanin. History of Kazakh folkloristics] [Text]. – Almaty : Ğylım, 1988. – P. 224–272.

9 **Sadykov, T., Subhanberdina, Y. Ä.** Divaev. Qazaq fōlkloristikasynyñ tarihy [A. Divaev. History of Kazakh folkloristics] [Text]. – Almaty : Ğylım, 1988. – P. 317–353.

10 **Kopeev, M. Zh.** Tańdamaly. [Essays] [Text]. – Almaty : Ğylım, 1990. – Vol. 1. – 273 p.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

***Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова²**

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

Х. ДОСМҰХАМЕДУЛЫ – ФОЛЬКЛОРИСТ

Бұл мақалада Алаш қозғалысының қайраткері, тілтанушы, әдебиеттанушы, халық ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап насихаттаушы, шебер аудармашы, табиғаттанушы, тарихшы Х. Досмұхамедұлының фольклортанушылық қызметі жан-жақты қарастырылады.

Сондай-ақ мақалада Х. Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» атты баяндамасы сөз болады. Баяндамада ғалым қазақ фольклорын зерттеу барысында баспасөз үлгілерінің жетімсіздігін, таралу нұсқаларының аздығын, оларды сатып алу үшін халықтың әл-ауқатының төмендігін, сондай-ақ бұхаралық кітапханалардың жеткіліксіздігін, фольклортанушылық білімі бар арнайы маманданған ғалымдардың аздығын т.б. кедергілер ретінде көрсетеді. Әрі оның шешу жолдарын да жоба-үлгі ретінде халыққа ұсынады. Сонымен қатар, Х. Досмұхамедұлы фольклортанушы ғалымдарды екіге бөліп қарастырған: біріншісі, бұл батыстық көзқарастағы фольклортанушылар (В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, Ә. Диваев т.б.). Екіншісі, ұлттық бағыттағы фольклорист ғалымдар: М. Ж. Көпеев, А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедұлы, Ә. Бөкейханов, М. Әуезов т.б. Ғылыми баяндама соңында ғалым Х. Досмұхамедұлы фольклордың қара сөзбен жазылған прозалық үлгілерінен гөрі поэзиялық үлгілеріне ерекше мән беріп, соған қатысты еңбектерді көп қарастырғандығы байқалады. Бұл ғылыми баяндама түп негізінде фольклорды жариялаушылық, жинаушылық, зерттеушілік қырларынан қарастырған монографиялық дәрежедегі құнды ғылыми еңбек болып табылады.

Кілтті сөздер: Х. Досмұхамедұлы, қазақ фольклортану ғылымы, баяндама, үлгі, А. Диваев, жинау, жариялау, зерттеу.

Kh. DOSMUKHAMEDOV – FOLKLORIST

This article examines in detail the folkloristic activity of the activist of the Alash movement, linguist, literary critic, collector of rare samples of folk oral literature, skilled translator, naturalist, historian Kh. Dosmukhamedov.

The article pays special attention to the report of Kh. Dosmukhamedov «Kazakh folk literature». In the report, the scientist points out the following shortcomings in the study of Kazakh folklore: a shortage of press samples, a small number of distribution options, low welfare of the population for their acquisition, as well as an insufficient number of national libraries, a small number of specialist scientists with folklore education, etc. And presents to the public the ways to solve it, in the form of a project model. In addition, Kh. Dosmukhamedov divided folklore scientists into two groups: the first is folklorists from a Western point of view (V. V. Radlov, G. N. Potanin, A. Divaev, etc.). The second is folklore scientists of national orientation: M. Zh. Kopeev, A. Baitursynov, Kh. Dosmukhamedov, A. Bokeikhanov, M. Auezov, etc. At the end of the scientific report, it can be seen that scientist Kh. Dosmukhamedov paid special attention to poetic samples of folklore, rather than prose samples, and considered scientific works related to this topic more. This scientific report is a valuable scientific work of a monographic degree, which is based on the study of folklore from its publication, collecting, research sides.

Keywords: Kh. Dosmukhamedov, Kazakh folklore studies, report, sample, A. Divaev, collection, publication, research.

***О. А. Иост¹, Н. И. Толокольников²**^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: olga_jost@mail.ru**К ВОПРОСУ О ЛИТЕРАТУРНОМ АСПЕКТЕ
ЕВРАЗИЙСТВА: «ПОДРАЖАНИЯ КОРАНУ»
А. С. ПУШКИНА**

В настоящей статье предметом исследования является литературный аспект евразийства в творчестве А. С. Пушкина, который выступает родоначальником классического русского художественного слова и русского национального самосознания. Объектом рассмотрения выступает цикл «Подражания Корану».

Анализ функционирования евразийского наполнения данного литературного текста при использовании мировоззренческого, имагологического и биографического методов литературоведческого исследования свидетельствует о принципиальной значимости его в мировоззренческом движении Пушкина.

Евразийский компонент «Подражаний Корану» имеет безусловный метафизический смысл, отражая творческую способность Пушкина к инокультурному и иноконфессиональному перевоплощению, что является результатом обращения поэта к священным книгам трех монотеистических религий (иудаизма, христианства и ислама), с попыткой автора разобраться в общих и специфических моментах – с акцентом на объединяющие параметры – указанных авраамических вероисповеданий.

Концентрируя в себе онтологическую специфику русской словесности, которую он гениально воспринял от Святой Руси и передал всему последующему художественному слову, Пушкин во всей полноте и глубине воплотил суть национального самосознания русского народа с его открытостью к плодотворному диалогу различных культур и религий как неотъемлемой составляющей собственного всемирного предназначения.

Ключевые слова: евразийство, Пушкин, Коран, русская словесность, авраамические религии.

Введение

Евразийство, осознанное как важная проблема современной гуманитарной науки, актуальность которой обоснована нами ранее (например, [1]), выступает в качестве значимого аспекта литературного творчества [2], проявляемого в наличии у русских авторов диалога культур и религий с акцентом на восточный колорит. Это диктует необходимость изучения евразийского содержания конкретных художественных текстов. Результаты функционирования евразийского компонента в русской словесности древнего этапа и нового времени (XVIII в., XIX в. – на материале В. А. Жуковского как зачинателя «золотого» периода) опубликованы нами в номерах научного журнала Торайгыров университета предыдущих лет.

В данном случае объектом рассмотрения выступает цикл А. С. Пушкина «Подражания Корану», который принципиально важен и с позиций евразийского содержания, и в плане мировоззренческого движения родоначальника классического русского художественного слова и национального самосознания. «Подражания Корану» А. С. Пушкина – наиболее яркое обращение русского гения к Востоку, где во всей полноте и глубине представлен диалог культур и религий, столь характерный для русской словесности всех периодов ее развития, и в особенности для «золотого века».

Материалы и методы

Цикл «Подражания Корану», который создавался Пушкиным в ноябре 1824 г. в Тригорском, куда поэт переехал из Михайловского после размолвки с отцом, демонстрирует безусловный интерес автора к священному для мусульман тексту, отражающему своеобразие восточного культурного и конфессионального мира. Читать Коран Пушкин начал ранее, на юге, признание о чем он делает в 1825 г.: «В пещере тайной, в день гоненья, // Читал я сладостный Коран» [3, т. II, с. 77]). Б. Васильев убежден: «И тогда, и теперь, в Тригорском, это чтение служило ему духовным утешением. Трудясь «во славу Корана», он скоро успокоился от тяжких семейных разборок» [4, с. 94].

Художественный материал диктует применение мировоззренческого, имагологического и биографического методов литературоведческого исследования.

Результаты и обсуждение

«Подражания Корану» стоят в ряду произведений, отражающих «поэтические образы других народов», где с наибольшей силой проявилась, по определению Ф. М. Достоевского в его знаменитой «Пушкинской речи», «способность всемирной отзывчивости» – «перевоплощении своего духа в дух чужих народов, перевоплощении почти совершенном, а потому и

чудесном, потому что нигде ни в каком поэте целого мира такого явления не повторилось... и в этом смысле он явление невиданное и неслыханное, ... и пророческое» [5, с. 411]. Свойство «перевоплощаться вполне в чужую национальность» предполагает и религиозный аспект, говоря о котором Достоевский приводит в качестве примера именно исследуемый нами цикл: «... религиозные... строфы из Корана или «Подражания Корану»: разве тут не мусульманин, разве это не самый дух Корана и меч его, простодушная величавость веры и грозная кровавая сила ее?» [5, с. 412]. Достоевский, сам гениальный художник-пророк, констатируя «народность поэзии» Пушкина, в которой «выразилась наиболее его национальная русская сила», «народность нашего будущего», утверждает посредством риторического вопроса пророческое призвание Пушкина и русского народа: «Ибо что такое сила духа русской народности как не стремление ее в конечных целях своих ко всемирности и ко всечеловечности?» [5, с. 412].

В рассматриваемом цикле «всемирность» и «всечеловечность» Пушкина проявляется, прежде всего, в религиозном плане: поэт в «Подражаниях Корану» подчеркивает принципиальную близость трех монотеистических авраамических религий. Что и отмечается многими исследователями. Например, специфика цикла справедливо характеризуется следующим образом: «Подражания» пропитаны глубоким, искренним религиозным и моральным чувством. Содержание отдельных глав «Подражаний Корану» ясно показывает, что поэт выбрал ключевые религиозные темы книги [далее – перечисление двенадцати тем, которые укажем кратко, без подтверждения цитатами: Божественное призвание Магомета к пророческому служению; высокая моральная и глубоко личная цель пророческого служения; пророк – глашатай истины; высокое учение о Едином милосердном Боге – проповедь библейского монотеизма; учение об абсолютном превосходстве Творца над дьяволом; учение о человеке как существе падшем; учение о Страшном Суде и всеобщем Воскресении; учение о нравственной высоте самопожертвования и социального служения; похвала от Бога человеку, щедро творящему милостыню; учение о творческой плодотворности пророческого слова; радостное признание Промысла Божия в земной жизни человека <выделено нами – О. И.>]... перечисление показывает, что поэтом были выбраны из Корана догматические и религиозно-нравственные темы, причем именно те, которые переключаются с христианством» [4, с. 94–97]. Как видим, исследователь разворачивает проблему в план религиозно-конфессионального соотношения, подчеркивая при этом ориентацию Пушкина на общие близкие в христианстве и исламе моменты.

Конфессиональные основы цикла раскрывает и Х. Исхаков, который, представляя историко-культурный комментарий к пушкинскому тексту,

к использованному в нем кораническому материалу, указывает и иные генетические источники, в частности, библейские (например, в первой песне цикла, по мнению исследователя, присутствует реминисценция из Евангелия от Марка) и приходит к мысли: «Подражания Корану» – один из итогов южного периода жизни, совпавшего... с соприкосновением с мусульманским миром Кавказа и Крыма, отраженным в песнях «Кавказский пленник» и «Бахчисарайский фонтан» [6, с. 290], а также утверждает факт введения Пушкиным в данном цикле «совершенно новой темы – ислама» [6, с. 311]. Все это подтверждает глубинное тяготение Пушкина к осознанию бытия инокультурного и иноконфессионального человечества – с акцентом в указанный период мировоззренческого движения самого автора на религиозность.

Религиозное содержание «Подражаний» подчеркивает и митрополит Анастасий (Грибановский): «... наиболее возвышенные страницы Корана, в которые углубляется поэт, настраивают его лиру на величественные религиозно-молитвенные мотивы» [7, с. 142].

Во время создания цикла, в период Михайловской ссылки, поэт в процессе поиска Истины активно обращается к Боговдохновенным священным книгам различных религий. Так, в письме к брату он требует присылки Библии: «Библию, Библию! И французскую непременно» [3, т. IX, с. 153]. В пушкинское время еще не существовал полный перевод Библии на русский язык. В 1816 г. Библейское общество лишь приступило к нему, публикуя отдельные книги по мере готовности. В указании связанных с этим дат существует разногласие. Так, по мнению И. Юрьевой: «В 1820 г. на русском языке впервые был издан Новый Завет с Псалтирью (одним из авторов перевода был свт. Филарет, будущий митрополит Московский)» [8, с. 10]. М. И. Рижский же указывает, что в 1818 г. на русском языке впервые был издан Новый Завет, в 1823 г. – Псалтирь [9, с. 130–133]). Закономерно поэтому, что, прилагая к письму в 1824 г. список требуемых книг, Пушкин указывает два перевода Библии – церковнославянский и французский. Что свидетельствует о сугубом интересе поэта к библейским текстам: ему крайне важен истинный смысл священных текстов, нюансы которого зависят от перевода; он желает читать все ветхо- и новозаветные книги в имеющихся переводах.

При этом само название рассматриваемого цикла указывает на творческое притяжение поэта именно к Корану, вызванное не только стремлением автора к изучению священных текстов мировых религий, но и уровнем высоко поэтического изложения: «... многие нравственные истины изложены в Коране сильным и поэтическим образом» [3, т. II, с. 23]). Мастер слова, являющий в своем творчестве совершенное единство содержания и

формы, не мог не отметить подобное идеальное сочетание в священном тексте мусульман. Закономерно, «Подражания Корану» неизбежно должны были иметь указание на источник, не известный широкому кругу русских читателей христианского вероисповедания, что Пушкин и делает в комментариях к тексту своего цикла. При этом Пушкин пользовался русским переводом Корана М. Веревкина, изданного в 1790 г. Интересен в этом смысле факт того, что Коран был переведен на русский язык значительно ранее, чем Ветхий и Новый Заветы. И значим, конечно, при обращении автора к Корану метафизический характер подражания: «Принимая в Коране «образность», Пушкин, как поэтическое допущение, должен принять его целиком: как грандиозное метафизическое построение, ибо в том-то и гениальность этого «контакта», что он не может остановиться на внешнем или шутливом подражании. Это – подражание метафизическое...» [10, с. 115].

Таким образом, именно духовный смысл приоритетно важен в евразийском наполнении данного художественного материала. Пушкин демонстрирует принципиальный интерес к религии как таковой – независимо от конкретного вероисповедания, выражая свое неизменное уважение к ключевым мировым религиям. При этом материал библейских книг Пушкин использовал в своем творчестве ранее неоднократно, к кораническому же материалу поэт обратился лишь в данном цикле, в чем и заключается его принципиальная значимость.

Обращение поэта в своем творчестве к священным книгам трех монотеистических религий (иудаизма, христианства и ислама), при этом, подчеркнем, именно в порядке их возникновения в человечестве, напрямую связано с внутренним движением религиозного чувства Пушкина, с его попыткой разобраться в общих и специфических моментах – с акцентом на объединяющие параметры – указанных авраамических вероисповеданий.

Выводы

Итак, евразийский аспект цикла «Подражания Корану», отражающий наличие инокультурного и иноконфессионального для его автора материала с акцентом на восточный колорит, свидетельствует не только о глубинном интересе Пушкина к другим народам, но и об осознании принципиальной их близости, что выражено, в первую очередь, на уровне метафизическом. Пушкин, обретая Истину, в процессе сложнейших мировоззренческих поисков обращается к опыту различных культур и религий, составляющих континуум единого по своему божественному происхождению человечества.

«Всечеловечность» и «всемирность» гениального поэта, ставшего родоначальником классического русского художественного слова и национального самосознания, является закономерным воплощением «русской идеи» как реализации исторического и метафизического

предназначения русского народа в мире. Пушкин – поистине всечеловек, вмещающий в себе весь позитивный опыт различных мировых культур и религий. Концентрируя в себе онтологическую специфику русской словесности, которую он гениально воспринял от Святой Руси и передал всему последующему русскому художественному слову, Пушкин во всей полноте и глубине отразил суть национального самосознания русского народа с его открытостью к плодотворному диалогу различных культур и религий как неотъемлемой составляющей собственного всемирного предназначения.

Список использованных источников

- 1 **Иост, О. А.** Евразийство как актуальная проблема современной науки [Текст] // Русская словесность в России и Казахстане: аспекты интеграции. Материалы международной научно-практической конференции [Текст]. – Барнаул, 2011. – С. 10–17.
- 2 **Иост, О. А.** Евразийство в русской литературе [Текст] // Казахстан и евразийская идея в новом мире: Сборник материалов международного научного форума: в 2 т. [Текст]. – Астана, 2012. – Т. 2. – С. 261–268.
- 3 **Пушкин, А. С.** Собр. соч. : в 10-ти тт. [Текст]. – М. : Правда, 1981.
- 4 **Васильев, Б.** Духовный путь Пушкина. [Текст]. – М. : Sam & sam, 1994. – 360 с.
- 5 **Достоевский, Ф. М.** Пушкин. (Очерк). [Текст] // Достоевский Ф. М. Собр. соч. : в 9-ти т. // Дневник писателя. – Т. IX : в 2-х кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 401–415.
- 6 **Исхаков, Х. И.** Пушкин и религия [Текст]. – М. : Алгоритм, 2005. – 624 с.
- 7 **Митрополит Анастасий (Грибановский).** Пушкин в его отношении к религии и Православной Церкви [Текст] // А. С. Пушкин: путь к Православию. – М. : Отчий дом, 1999. – С. 114–182.
- 8 **Юрьева, И. Ю.** Пушкин и христианство: Сборник произведений А. С. Пушкина с параллельными текстами из Священного Писания и комментарием [Текст]. – М. : Издательский дом «Муравей», 1999. – 279 с.
- 9 **Рижский, М. И.** История перевода Библии в России [Текст]. – Новосибирск, 1978. – 208 с.
- 10 **Урусьева, Ф.** «Подражания Корану» как историко-культурный феномен [Текст] // Пушкин через двести лет. Материалы международной научной конференции юбилейного (1999) года. – М. : ИМЛИ РАН, 2002. – С. 108–120.

References

- 1 **Iost, O. A.** Evrazijsstvo kak aktual'naya problema sovremennoj nauki [Eurasianism as an actual problem of modern science] [Text] // Russian literature in Russia and Kazakhstan: aspects of integration. Materials of the international scientific-practical conference [Text]. – Barnaul, 2011. – P. 10–17.
- 2 **Iost, O. A.** Evrazijsstvo v russkoj literature [Eurasianism in Russian literature] [Text] // Kazakhstan and the Eurasian idea in the new world: Collection of materials of the international scientific forum: in 2 volumes [Text]. – Astana, 2012. – V. 2. – P. 261–268.
- 3 **Pushkin, A. S.** Sobr. soch.: v 10-ti tt. [Collected works in 10 volumes] [Text]. – Moscow : Pravda, 1981.
- 4 **Vasil'ev, B.** Duxovny'j put' Pushkina [Spiritual path of Pushkin]. [Text]. – Moscow : Sam & sam, 1994. – 360 p.
- 5 **Dostoevskij, F. M.** Pushkin. (Ocherk) [Pushkin. (Feature article)] [Text] // Dostoevsky F. M. Sobr. cit.: in 9 volumes // Writer's Diary. – T. IX : in 2 books. – Prince. 2. – M., 2004. – P. 401–415.
- 6 **Isxakov, X. I.** Pushkin i religiya [Pushkin and religion] [Text]. – Moscow : Algorithm, 2005. – 624 p.
- 7 **Mitropolit Anastasij (Gribanovskij).** Pushkin v ego otnoshenii k religii i Pravoslavnoj Cerkvi [Pushkin in his attitude to religion and the Orthodox Church] [Text] // A. S. Pushkin: the path to Orthodoxy. – Moscow : Father's house, 1999. – P. 114–182.
- 8 **Yur'eva, I. Yu.** Pushkin i xristianstvo: Sbornik proizvedenij A. S. Pushkina s parallel'ny'mi tekstami iz Svyashhennogo Pisaniya i kommentariem [Pushkin and Christianity: A collection of works by A. S. Pushkin with parallel texts from the Holy Scriptures and commentary] [Text]. – Moscow : Publishing house «Ant», 1999. – 279 p.
- 9 **Rizhskij, M. I.** Istoriya perevoda Biblii v Rossii [The history of Bible translation in Russia] [Text]. – Novosibirsk, 1978. – 208 p.
- 10 **Urushieva, F.** «Imitation of the Quran» as a historical and cultural phenomenon [«Imitation of the Koran» as a historical and cultural phenomenon] [Text] // Pushkin in two hundred years. Materials of the international scientific conference of the anniversary (1999) year. – Moscow : IMLI RAN, 2002. – P. 108–120.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

*О. А. Иост¹, Н. И. Толокольников²

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ӘДЕБИ АСПЕКТ СҰРАҒЫ БОЙЫНША: А. С. ПУШКИННІҢ «ҚҰРАНҒА ЕЛІКТЕУ»

Осы мақалада зерттеу пәні классикалық орыс көркем сөзінің және орыс ұлттық санасының негізін қалаушысы болып табылатын А. С. Пушкиннің шығармашылығындағы еуразияның әдеби аспектісі болып табылады. Қарастыру объектісі – «Құранға еліктеу» циклі.

Әдеби зерттеудің дүниетанымдық, имагологиялық және өмірбаяндық әдістерін қолдану кезінде осы әдеби мәтіннің еуразиялық мазмұнының жұмыс істеуін талдау оның Пушкиннің дүниетанымдық қозғалысындағы принципті маңыздылығын көрсетеді.

«Құранға еліктеу» еуразиялық құрамдас бөлігі Пушкиннің егеменді және конфессиялық емес қайта қалтына келтіруге деген шығармашылық қабілетіне қатысты сөзсіз метафизикалық мағынаға ие, бұл ақынның үш монотеистік діндердің қасиетті кітаптарына (иудаизм, христиан және ислам), автордың жалпы және нақты тармақтарды түсінуге тырысқанымен – параметрлерді біріктіруге баса назар аударатыны – авраамдық негізделген діндер болып табылады.

Пушкин орыс әдебиетінің онтологиялық ерекшелігін шоғырландыра отырып, қасиетті Ресейден данышпандықпен қабылдап, барлық кейінгі көркем сөзге жеткізді, сонымен қатар орыс халқының ұлттық сана-сезімінің мәнін өзінің бүкіләлемдік мақсатының ажырамас бөлігі ретінде әртүрлі мәдениеттер мен діндердің жемісті диалогына ашықтығымен толық және терең бейнеледі.

Кілтті сөздер: еуразияшылдық, Пушкин, Құран, орыс әдебиеті, авраамдық діндер.

*O. A. Iost¹, N. I. Tolokolnikova²

^{1,2}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 09.06.23.

ON THE QUESTION OF THE LITERARY ASPECT OF EURASIANITY: «IMITATIONS OF THE QURAN» BY A. S. PUSHKIN

In this article, the subject of the study is the literary aspect of eurasianity in the work of A. S. Pushkin, who is the ancestor of the classical Russian artistic word and Russian national identity. The object of consideration is the cycle «Imitations of the Quran».

The analysis of the functioning of the eurasian content of this literary text with the use of ideological, imagological and biographical methods of literary research testifies that it is of fundamental importance in the ideological movement of Pushkin.

The eurasian component of the «Imitations of the Quran» has an unconditional metaphysical meaning, reflecting Pushkin's creative ability to reincarnate in other cultures and confessions, which is the result of the poet's appeal to the sacred books of three monotheistic religions (Judaism, Christianity and Islam), with the author's attempt to understand the general and specific points – with an emphasis on the unifying parameters – of these abrahamic faiths.

Concentrating in himself the ontological specificity of russian literature, which he genius took from Holy Russia and passed on to the entire subsequent artistic word, Pushkin fully and profoundly embodied the essence of the national identity of the Russian people with their openness to a fruitful dialogue of various cultures and religions as an integral part of their own universal destiny.

Keywords: eurasianity, Pushkin, the Quran, Russian literature, Abrahamic religions.

<https://doi.org/10.48081/ZVUK4682>

***Б. К. Кажытай¹, М. С. Оразбек²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: k_azhytay@mail.ru

КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫН АШУДАҒЫ ОКСЮМОРОННЫҢ РӨЛІ

Әдебиеттануда зерттеу нысаны ретінде қарастыратын құбылыстар көп. Бұл ретте дәстүрлі түсінікті бұрмаламай, зерттелетін категория туралы пікірлерді де қамтып, оның ерекшелігін дұрыс анықтау маңызды. Автордан асқан сауаттылықты, сөз қолдану шеберлігін талап ететін тәсілдердің бірі – оксюморон. Қазіргі қазақ прозасында оксюморон құбылысы поэтикалық құрал ретінде пайдаланылып жүр, алайда әдебиеттану саласында кенже қалып келе жатқаны зерттеу жұмысының өзектілігіне жетелейді. Бұл мақалада біз оксюморон ұғымына жан-жақты анықтама беріп, оның поэтикалық құбылыс ретіндегі ерекшеліктерін, кейіпкер психологиясын ашудағы өзіндік рөлін жазушы Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романында кездесетін мысалдар арқылы түсіндірдік. Оксюморонның кейіпкер психологиясын, оның ішкі әлемінде болып жатқан қарама-қайшы сезімдерін, ол өмір сүрген кезеңді танытуда өзіндік орны бар екенін байқаймыз. Оксюморон мәтін құрылымында көркем сөздің эмоциялық мәнін күшейтіп, қарама-қарсылықтың тұтастығын танытады. Сол арқылы оқиға желісінің ширығуы, шиеленісуі көрсетіліп, кейіпкердің болмысы ашылады. Қазіргі қаламгерлер шығармашылығында ерекше ізденісті барын кейіпкердің бойындағы қоғам тудырған қайшылықтарды айтуы, оның өзімен-өзі қайшыласқан тұстарын ұсына білуінен аңғаруымызға болады. Яғни қаламгерлер өздері жасаған кейіпкерлері арқылы адам тұлғасы туралы көзқарастарын көрсетуге ұмтылады.

Кілтті сөздер: оксюморон, қарама-қайшылық, психологизм, поэтикалық оксюморон, кейіпкер психологиясы

Кіріспе

Қаламгер – жан ділінің, кейіпкер өмірінің сарапшысы. Ол мінез-құлқы әртүрлі адамдардың әрқайсына тән даралықтарын да, өзара үндес қасиеттерін де, бір-бірімен үйлескен іс-әрекеттерін де тарихи шындыққа сүйене отырып бейнелейді. Сонымен қатар бір жерді басып, бір аспанның астында қатар жүре тұра бір-бірімен үйлеспейтін, кереғар адамдардың қактығыс, қанды шайкастарын да өмір шындығының негізінде тарихтың аясындағы психологиялық күрделі болмысымен саралайды. Жазушы М. О. Әуезов айтқандай нағыз көркем прозаға «психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» екеніне күмән жоқ [1]. Сол себепті біз зерттеу нысанын психологиямен байланыстыруды жөн көрдік.

Ғалым Г. Н. Пospelов бейнелілікке жетудің жолдары туралы: «образность достигается не только применением каких-то особых средств языка (в частности, иносказаний), но и умелым подбором изобразительных деталей, которые могут обозначаться элементарно простыми речевыми средствами», – дейді [2, 67]. Бұл ең қарапайым сөздер де кейіпкердің эмоциясын, мінез-құлқын жеткізуге қабілетті екенін білдіреді. Сондай-ақ көркем сөздің маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның ұйымдасуы екенін айта кеткен жөн. Әдеби-көркем шығармадағы әрбір сөз айналымы, әрбір реңктің өз орны, өз мәні бар.

XIX ғасырдың басында оксюморон әлі дербес поэтикалық құбылыс ретінде танылмаған әрі нақты анықтамасы жоқ құбылыс болса да, ол ең маңызды троптардың бірі – метафора туралы мақалада қарастырылды [3, 11]. Оксюморонның табиғатын белгілеу жоспарланған бұл мақала 1821 жылы Н. Остолопов құрастырған «Ежелгі және жаңа поэзия сөздігінде» жарық көрді.

Л. А. Брусенская, Г. Ф. Гаврилова, Н. В. Малычева атты ғалымдардың авторлығымен жазылған «Учебный словарь лингвистических терминов» сөздігінде оксюморон құбылысы былай сипатталады: «Оксюморон – семантическая фигура слова, состоящая в приписывании понятию несовместимого с этим понятием признака, в сочетании противоположных по смыслу понятий, которое представляется абсурдным, но на деле вскрывает противоречивую природу объекта описания: живой труп, молодые старички, спешу медленно. Эта фигура создается на основе антонимии» [4, 134].

Л. И. Тимофеев пен С. В. Тураевтың «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» оксюморон көркемдегіш троп ретінде қарастырылады – «мағынасы жағынан қарама-қарсы сөздердің, түсініктердің қосылуы нәтижесінде пайда болатын жаңа мағыналық сапа» [5]. Оксюморон контекске байланысты бір нәрсені жасырып, басқа ұғымды ашу қабілетіне ие. Бұл құбылыс көбіне стандартқа

сай келмейді, сондықтан оқырманды ойлануға, мән-мағынаның тереңіне бойлауға, жаңа қырларын ашуға итермелейді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде шетелдік және қазақстандық ғалымдардың теориялық еңбектері, жазушы Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романы басшылыққа алынды. Тақырыпты зерттеу барысында оксюморон мағынасындағы сөздер мен сөйлемдердің мәтіндегі мәнін анықтау, оксюморон категориясының кейіпкер психологиясын ашудағы рөлін анықтау негізгі мақсатымыз болғандықтан герменевтикалық әдісті қолдандық. Оксюморонның кейіпкер психологиясын ашудағы рөлін зерделеуде жинақтау, даралау және структуралық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Кез келген көркем шығармада кейіпкер мен оның ішкі әлемі қарама-қайшы сезімдер, орта, ол өмір сүрген кезең негізінде суреттелуі – заңды құбылыс. Кейіпкердің ішкі жай-күйін, алай-дүлей сезімдер қақтығысын бейнелеп көрсетуде түрлі тәсілдердің маңызы айрықша. Бұл тәсілдер автордан аса сауаттылықты, сөз қолдану шеберлігін, қырағылықты талап етеді. Сондай бір тәсілдердің бірі – оксюморон. Әдеби кеңістіктегі контраст бояулар, қарама-қарсы сезімдер қақтығысын таныту, антитеза, бинарлық композиция сияқты көркемдік тәсілдер негізінде пайда болған оксюморонның кейіпкер психологиясын ашудағы маңызы ерекше.

Оксюморонның көркем әдебиеттегі қолданысы турасында «Қазіргі қазақ әдеби тілі» еңбегінде мынандай тұжырым жасалады: «Кейде қаламгерлер кереғар ұғымдарды қатар синтаксистік тіркеске түсіріп, антоним сөздерді оксюморон жасау үшін қолданады. Бұл әдіс көркем шығармада айтапак ойды көрнекі етіп жеткізіп, нақты аша түсуге көмек береді» [6, 29]. Әрине, кереғар ұғымдарды біртұтас етіп, тың бейне тудыру кез келген қаламгердің қолынан келмейді. Десек те, қазіргі қазақ прозасынан мұндай құбылысты кездестіре аламыз.

Оксюморон қарама-қарсылықтың және қарама-қайшылықтың тұтастығы ретінде жазушы Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» романында қалай көрініс тапты, әуелі соған тоқталсақ.

Қаламгер әртүрлі объектілерді, адамдарды ашық, айқын суреттеу үшін әрбір сөзді өте өткір, айқын, әсерлі етіп беруге зер салады. Өмірде кездесетін сөздерді де айтылған күйінде алмай, одан гөрі жандандырып, бір сөзді екінші бір сөзге қатар қойып салыстырып алады. Расында жалғыз нәрсенің артық, кемдігі, айқындығы дара тұрғанда ашық сезілмейді, екінші бір ұғыммен қатар қойса жанданып, жаңғырады. Бұл ретте «Талтүс» романындағы Әжігерей мен Ырысқалидің әңгімесі аптаптан маужырап тұрған ауылдың көрінісі сипаттаудан басталады. Кейін қора маңында жүрген екеуді көрген Әжігерей

оларды: «Әне, анау екі батыр шықты», – деп әжуалап, Ырысқалиге тиісе бастаған Қайырбекті жекпе-жекке шақырады. Осы тұрғыдан келгенде автор оксюморон көмегімен шығарма кейіпкері Қайырбектің адамдық болмысын бірден аңғартады. «Әжігерей мен Қайырбек төбелескен сәтте, Әжігерей оны «Козлиный атаман» деп мазақ етеді» [7, 57]. Бұл тіркес бас кейіпкердің аузынан шығуы да бекер болмаса керек. Осы тіркес арқылы біз Қайырбектің атаман бола тұра, қорқақ екенін аңғарамыз. Демек, автор «Козлиный атаман» ұғымы арқылы сарказм түрінде кейіпкердің болмысындағы қорқақтықты айқындай түседі. Осылайша сөйлемге экспрессивті-эмоционалды реңк бере отырып, кейіпкердің психологиялық бейнесін ашқан. «Талтүс» шығармасындағы бұл оксюморондық қолданыс Қайырбектің ішкі жан дүниесін айқындайды. Козел және атаман сөздері тура қарсылықты мәндес болып қолданылып тұр. Алайда осы оксюморондық қолданыстағы сөздерді жекелей алып қарағанда ешбір қарама-қарсы мәні жоқ сияқты болып көрінеді. Дегенмен, ауызекі тілде «козел» сөзінің мағынасы адамның теріс психикасын көрсететін ұғым. Әлімжеттік көрсету болмаса өзінен жасы кішілерді басыну сияқты адамның психологиялық ерекшелігін анықтайтын мағынада қолданылады. Таласбек Әсемқұлов өзі өмір сүрген қоғамдағы осы көзқарасты нақты кейіпкердің образы арқылы суреттейді. Жазушының оксюморон жасаудағы шеберлігі сол – контекстік қарама-қарсылықты мағына арқылы қоғамдағы қалыптасқан ұғымды адам мінезі арқылы бейнелеуінде.

Көркем шығармадағы адамның тағдыры тек жеке адамға ғана қатысты емес, «әлеуметтік типтің» жүгін арқалаған кейіпкердің бойынан қоғамға тән қалыптасқан психологиясы, сол заманға тән идеология және оның мақсаттары анық аңғарылып тұруы қажет. Осы туралы С. Қирабаев өзінің «Әдебиет және дәуір талабы» деген еңбегінде әдебиеттегі адамның образына мынадай тұжырымдама береді: «Әдебиеттің адам мен оның өмірін зерттеп, зерделейтіндігі жалпыға мәлім, дегенмен оны көркемдік тұрғыдан бейнелеудің жолы әртүрлі. Қаламгерлердің бір тобы кейіпкердің іс-әрекетін нақты суреттеу арқылы адам өмірін көрсетуге тырысса, ал енді бір тобы кейіпкердің өмір сүрген ортасы арқылы танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен тығыз байланыста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да назардан тыс қалмайды. Адамның жай-күйін, жан-дүниесін тереңірек бейнелеуде оны қоршаған табиғат та, оның маңындағы жан-жануарлар тіршілігі де қатыса алады. Неге десеніз, Адам – жалпы тіршілік атаулының ішіндегі ең сапалы да саналы өмір иесі, ал қалған тіршілік құбылыстары оны толықтырып тұруға, оның қуанышты яки ренішті жай-күйін ашуға көмектеседі, оның жанын, ұғымын байытады» [8, 58]. Адам баласы күнделікті тіршілікте жан мен тән, өмір мен өлім, ар мен ұят, жақсылық пен жамандық тәрізді сөздерді жиі қолданса да, әсте бұл ұғымдардың берер мәнін әртүрлі

түсінеді, кейде аса көңіл де бөле бермейді. Ал көркем шығарманың негізгі міндеттерінің бірі – кейіпкерлер галереясын жасау арқылы заман шындығын бейнелейтін көркем шығарма тудыру.

Таласбек Әсемқұлов шығарма кейіпкері Әжігерейдің өзіне тән ерекшелігін, психологиялық даралығын, адамдық болмысын, ішкі жан-дүниесін бір ғана оксюморонмен бейнелеген. «Кәмелетке жете алмай-ақ қартайған бейбақ», – деп суреттеуінен Әжігерейдің ерте есейген бала екенін аңғаруымызға болады [7, 64]. Өзіндік мұңы, Сабыт атасынан алған тәлім-тәрбиесі де Әжігерейдің ерте есеюіне себеп болғаны анық. Оның осы жастан ақ өлім жайлы ойлауы, өмір мен өлімнің бір-біріне жақын екенін түсінуі де, оның психологиялық бейнесін ашады. Қайғысына қайғы жамаған Құлбағиладан көрген қорлығы, Жетім баланың қорлануы, өмірде бар ма, жоқ па екенін білмейтін анасына деген сағынышы, өз ішіне үңілгенде тапқан жиреніші де осы оксюморондық тіркестен байқалады.

Оксюморонды көркем шығарма мәтінінде қолданудың маңызы ерекше «Өйткені тіліміздегі осы қарсы мәнді сөздерді ақын, жазушылар өзара қатар алып, шығарма тілінің көркемдігіне жұмсайды», – деген ғалым М. Белбаеваның пікіріне ден қойсақ, Таласбек Әсемқұлов та өз шығармаларында тек көркемдік үшін ғана емес, кейіпкер мінезін, портретін айқындауда және қоғам, заман келбетін бейнелеу барысында қолданады [9, 80]. Мысалы: «Құндыз енді ешқашанда бұл топырақты баспайды. Ол енді... басқа елдің анасы, оты бөлек адам. Әпкесімен ойша қоштасып, жерлеп қайтқан» [7, 94]. Тірі адамды жерлеп қайтқаны, Әжігерейдің мұң-наласын, сол уақыттағы көңіл-күйін анық көрсетеді. Әпкесі Құндыздың тұрмысқа шығуы Әжігерейге қатты ауыр тиді, одан тірідей айырылған кейіпкердің көңілі қалып, әпкесін өмірі көрместей күй кешуі де жалғыз оксюморондық тіркес арқылы әсерлі суреттеледі. Ғалым Г. Пірәлиеваның: «Психологиялық проза жазушылар адамзаттың рухани өмірінің өзі көпқырлы көп қабатты, сан сапалы психологиялық құбылыстардан тұратынын жақсы түсініп, соны тереңдей талдап, танытуға тырысады», – деген пікіріне жүгінсек, Т. Әсемқұлов психологиялық талдаудың озық үлгілерін көрсеткен жазушылардың бірі екеніне күмән жоқ [10, 189]. Түрлі оқиғалар арқылы бас кейіпкер Әжігерейдің мұң-наласын оның ішкі жан дүниесіне үңіліп, жан-жақты талдауы осының айқын дәлелі бола алады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, оксюморон кейіпкердің өзіндік ерекшелігін, қарым-қатынасының күрделілігін атап көрсетуге, оның дүниеге қарама-қайшы көзқарасын жеткізуге мүмкіндік береді. Оксюморон (функционалдық мүмкіндіктеріне байланысты) поэтикалық мәтіннің көркемдік кеңістігін үлгілейді, поэтикалық тұтастықтың жеке эпизодтарына еніп, кейіпкер

бейнелері аясында жеке бөлшектердің семантикалық эпицентрін құрайды. Оксюморон – айналадағы шындықты танудың және бағалаудың ең тиімді әдістерінің бірі. Оксюморондық синтагмалардың көмегімен Таласбек Әсемқұлов кейіпкерлердің ішкі жай-күйін, мінезін айқын көрсетеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **М. Әуезов.** «Анкетаға жауап» [Мәтін]. – Алматы : «Жұлдыз», 1991. № 10.– 12 б.
- 2 **Поспелов Г. Н.** «Введение в литературоведение» : Учеб. для филол. спец. ун-тов [Текст]. 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк. – 1988. – 528 с.
- 3 **Остолопов Н.** Словарь древней и новой поэзии : в 3-х частях [Текст] / Санкт-Петербург, 1821. – 73 с.
- 4 **Брусенская Л. А., Гаврилова Г. Ф., Малычева Н. В.** Учебный словарь лингвистических терминов [Текст] – Ростов на Дону : Феникс, 2005. – 23 с.
- 5 **Тимофеев Л. И., Тураев С. В.** «Краткий словарь литературоведческих терминов». 2-е изд., дораб. [Текст]. – М. : Просвещение, 1985. – 312 с.
- 6 **Серғалиев М., Айғабылов А., Күлкенова О.** Қазіргі қазақ әдеби тілі [Мәтін]. – Алматы : Зият Пресс, 2006. – 256 б.
- 7 **Т. Әсемқұлов.** «Талтүс. Тәттімбет сері», [Мәтін]. Астана : Күйшілер одағы, «KazHeritage», Лиля Калаустың Баспа үйі, 2020. – 436 б.
- 8 **Қирабаев С. С.** Әдебиет және дәуір талабы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1976. – 300 б.
- 9 **Белбаева М.** Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы [Мәтін]. – Алматы, 1976. – 18 б.
- 10 **Пірәлиева Г.** Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем): Монография [Мәтін]. – Алматы : Алаш, 2003. – 328 б.

References

1. **M. Auezov.** «Anketaga zhauap». [Answer to the questionnaire] [Text]. – Almaty: «Zhuldyz», 1991. – № 10.– 12 p.
2. **Pospelov G. N.** (red.) «Vvedenie v literaturovedenie». [Introduction to literature] / Ucheb. dlya filol. spec. un-tov. [Text] 3-e izd., ispr. i dop. – Moscow : Vy'sh. shk., 1988. – 528 p.
3. **Ostolopov N.** Slovar' drevnej i novoj poe'zii : v 3-x chastyax [Dictionary of ancient and new poetry : in 3-x parts] [Text] Sankt-Peterburg, 1821. – 73 p.

4. **Brusenskaya L. A., Gavrilova G. F.** Maly'cheva N.V. Uchebny'j slovar' lingvisticheskix terminov. [Educational dictionary of linguistic terms] [Text]. – Rostov na Donu : Feniks, 2005. – 23 p.

5. **Timofeev L. I., Turaev S. V.** «Kratkij slovar' literaturovedcheskix terminov». [A short dictionary of literary terms] [Text] / 2-e izd., dorab. – Moscow : Prosveshchenie, 1985. – 312 p.

6. **Sergaliev M., Ajgaby'lov A., Kulkenova O.** Kazirgi qazaq adebi tili. [Modern Kazakh literary language] [Text]. – Almaty : Ziyat Press, 2006. – 256 p.

7. **T. Asemkulov.** «Taltus. Tattimbet seri», [A life at noon. Tattimbet seri] / [Text]. – Astana : Kuishiler odagy', «KazHeritage», Lilya Kalausty'n Baspa uji, 2020. – 436 p.

8. **Kirabaev S. S.** Adebiet zhane dauir talaby' [Literature and the requirements of the era] [Text]. – Almaty : Zhazushy', 1976. – 300 p.

9. **Belbaeva M.** Kazirgi kazak tili leksikologiyasy'. [Lexicology of the modern Kazakh language] [Text]. – Almaty', 1976. – 18 p.

10. **Piralieva G.** Korkem prozadagy' psihologizmnin kejbir maseleleri (Tus koru, bejverbaldy' isharattar, zatty'k alem) : Monografiya. [Some problems of psychologism in artistic prose (color vision, nonverbal gestures, the material world). Monograph.] [Text]. – Almaty : Alash, 2003. – 328 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. К. Кажытай¹, М. С. Оразбек²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана. Материал поступил в редакцию 09.06.23.

РОЛЬ ОКСЮМОРОНА В РАСКРЫТИИ ПСИХОЛОГИИ ПЕРСОНАЖА

Существует множество явлений, которые можно рассматривать как объект исследования в литературоведении. При этом важно не исказить традиционное понимание, включать мнения об изучаемой категории и правильно определять ее признаки. Оксюморон – один из приемов, требующий от автора очень грамотного и умелого обращения со словами. В современной казахской прозе феномен оксюморона используется как поэтический инструмент, но тот факт, что в области литературоведения он все еще остается второстепенным, обуславливает актуальность исследовательской

работы. В данной статье мы дали комплексное определение понятия оксюморон, объяснили его особенности как поэтического явления, его уникальную роль в раскрытии психологии персонажа на примерах, встречающихся в романе «Талтус» писателя Таласбека Асемкулова. Можно заметить, что оксюморон имеет свое место в изложении психологии персонажа, противоречивых чувств, происходящих в его внутреннем мире, периода, в котором он жил. Оксюморон в структуре текста усиливает эмоциональный смысл художественного слова и показывает целостность контраста. Тем самым показывается закрученность и напряженность сюжетной линии, раскрывается характер персонажа. Это видно из того, что современные писатели обладают особым поиском в своих произведениях, они могут выразить противоречия, созданные обществом в характере, представить его внутренние противоречивые моменты. То есть писатели пытаются выразить свои взгляды на человеческую личность через своих персонажей.

Ключевые слова: оксюморон, контраст, психологизм, поэтический оксюморон, психология персонажа.

*B. K. Kazhytay¹, M. S. Orazbek²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana. Material received on 09.06.23.

THE ROLE OF THE OXYMORON IN REVEALING THE PSYCHOLOGY OF THE CHARACTER

There are many phenomena that can be considered an object of research in literary studies. At the same time, it is important not to distort the traditional understanding, include opinions about the category being studied and correctly identify its features. An oxymoron is one of the techniques that require the author to be very competent and skillful with words. In modern Kazakh prose, the phenomenon of the oxymoron is used as a poetic tool, but the fact that it remains second in the field of literary criticism determines the relevance of research work. In this article we have given a comprehensive definition of the concept of an oxymoron, explained its features as a poetic phenomenon, and its unique role in revealing the psychology of the character on the examples found in the novel «Taltus» by writer Talasbek Asemkulov. It can be noted that the oxymoron has its place in the presentation of the psychology of the character, the contradictory

feelings occurring in his inner world, and the period in which he lived. The oxymoron in the structure of the text enhances the emotional meaning of the artistic word and shows the integrity of the contrast. This shows the twisting and tension of the storyline, revealing the character of the character. This is evident from the fact that modern writers have a special search in their works, they can express the contradictions created by society in character and present its internally contradictory moments. That is, writers try to express their views on human personality through their characters.

Keywords: oxymoron, contrast, psychology, poetic oxymoron, character psychology.

SRSTI 16.01.45

<https://doi.org/10.48081/ZFGY9810>

***D. E. Kapanova**

Academy of Physical Education and Mass Sports,
Republic of Kazakhstan, Astana

*e-mail: damelia07@mail.ru

THE USE OF THE TIKTOK APPLICATION TO IMPROVE SPEAKING SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (ELT)

TikTok is one of the popular applications that contain short-video sharing. Every year, the number of users grows up in every country, including our country Kazakhstan. They use TikTok not only as the media for entertainment and business but also as the media for learning. This research aims to investigate how the TikTok application is used to improve students' speech abilities in English Language Teaching (ELT) and show students' viewpoints on the subject.

TikTok is a useful application that not only improves speaking ability but also improves the students' creativity, motivation, and vocabulary. Tiktok app is one of the platforms that students use to hone their skills. The survey employed a descriptive-qualitative methodology and gathered information from several students using questionnaires. The responses to the queries revealed that: 1) Students frequently used the Tiktok application, particularly for English content, to hone their speaking abilities. 2) Students can be amused and kept from getting tired while learning English through the Tiktok app. However, the researchers found that the Tiktok application is a very creative medium to aid students in honing their speaking ability, particularly in ELT.

Keywords: TikTok application, speaking skill, English language teaching, qualitative and quantitative methodologies, motivation

Introduction

We all know that there are your language skills such as listening, speaking, reading, and writing. From all for key language skills, speaking is deemed to be the most important in learning a second or foreign language.

Therefore, in teaching and learning English, speaking instruction must give a chance for the students to express their idea.

Speaking is considered as one of the most important skills in learning English as a second language. (EFL). The act of generating words that viewers can understand is referred to as good speaking skills. Speaking is at the heart of second language learning, according to Kathleen B. Egan [1, 278 p.]. Because speaking is a part of everyday life, and most people's first perceptions are based on their ability to communicate smoothly and thoroughly. Therefore, in teaching and learning English, speaking instruction must give a chance for the students to express their idea. One of the media to improve the students speaking is by using TikTok platform.

Different cutting-edge technologies are now one of the key tools used to teach English in the classroom in the quickly growing twenty-first century. According to Barnes, English teachers frequently use media in the classroom. Students can readily comprehend and absorb the information from the teachers by using the means of learning [Barnes, K., Marateo, R. C., & Ferris, S. P., 2007]. Therefore, it should be possible for instructors to create the media that is used to instruct their pupils. Students also need to refresh their information by using a variety of sources to develop their speaking abilities. The TikTok app is one of the platforms that can be used to acquire speech skills. We all know that TikTok, a platform that allows users to upload brief films up to 60 seconds in length, is currently very well-liked and widely used by users. The fact that the TikTok app includes a brief movie can encourage students to use it to improve their speech abilities.

Now, the learning tools must change to reflect the current growth and patterns, such as the TikTok app. Additionally, there are a lot of content producers who talk a variety of English learning materials while presenting sleek and engaging English learning.

The purpose of this study was to educate the audience that the well-known social media platform TikTok can also be a learning tool. You only need to type a hashtag (#) into the TikTok search bar to find videos that contain the keyword we're searching for.

It has been demonstrated that the Tik Tok program can boost pupils' enthusiasm in learning English. Tik Tok can be used as a learning tool to motivate students, stimulate learning tasks, and even have a psychological impact on them. This program is a novel medium for students to improve their speaking skills, particularly in ELT.

Who hasn't heard of the TikTok tap? Tik Tok appears to be one of the issues in English language education. Many people have become so adept at TikTok dancing that it is challenging for them to balance study and relaxation during the pandemic. When it comes to education, that either make or view TikTok material.

Do not pay attention to the content. As a result, the information being presented cannot be correctly digested. As a result, we devised a method to create a TikTok more than just a vague movement. Rather, it can be used to help pupils improve their speaking abilities in English Language Teaching. (ELT).

Who doesn't know the TikTok application. TikTok is a social platform owned by the Beijing company Byte Dance. he service gives users the opportunity to view and create short videos about themselves using a variety of visual filters or video clips using audio fragments from a wide range of musical genres. The international version of the application, launched in 2018, has tripled its reach in two years, and analysts predict the growth of the TikTok audience in 2021 to 1.2 billion active users per month [3]. According to AppAnnie, the success of the application is due to the combination of user-generated content in videos with clear tools for editing them. The short and looped video format makes the service an advertising tool and contributes to reaching a large audience, thereby helping to promote a personal brand or business. Many people have become so adept at tapping TikTok with dancing that it is difficult for them to divide time between study and rest during the pandemic. When it comes to learning, they either make fun of or watch TikTok content. Not listen to the material. Thus, matter that is being explained cannot be digested properly. Therefore, we thought of a way to make a TikTok more than just a vague dance. Rather, it can be used for learn students speaking skills in English Language Teaching (ELT).

According to the research of R. B. Kozma, the combination of audio and visual presentations increases the recall of newly received information and the construction of mental models [4].

Materials and Methods

This research uses both qualitative and quantitative methodologies. We collect information about the usage of the TikTok program in acquiring speaking skills using a questionnaire. Using qualitative and quantitative methodologies, the author may establish goals that focus on the usability and efficacy of The Implementation of TikTok Application to Learn Speaking Skill in English Language Teaching. (ELT).

This research also featured numerous students from the Academy of Physical Education and Mass Sports who utilized TikTok as a learning medium by asking a series of questions on how to use the TikTok app to improve their English speaking abilities. This study's data collection comprised both personal and quantitative information. The information was gathered using a form. The students completed a Google Form questionnaire regarding the uses and benefits of Tik Tok as learning aids. The experts altered the subjects. The output of the data collection was a ratio in, and the scales used were a five point Likert scale with a range of «Strongly Agree» to «Strongly Disagree» and a five point Guttman scale with a range of «Yes/

No.» Through the usage of Tik Tok, it is utilized to evaluate students' development in speaking. The study was finished in a single sitting. The purpose of the exam was to show that students who use the TikTok app are motivated to learn English, particularly speaking skills.

This study demonstrates that utilizing the TikTok app to learn English speaking boosts students' self-assurance and speaking skills, and the results are clearly evident in the students' test scores. The survey findings were looked at by assessing the student's development after utilizing Tik Tok as a platform to hone their speaking abilities. The data is presented as a chart with statistical measurements or as numbers, and it is described in words that provide a narrative account of the outcomes based on the data that the author was provided.

The advantages of playing games on the Tik Tok app while learning English.

What benefits have you noticed from utilizing Tiktok, particularly in terms of speaking and vocabulary development?

A (1): «TikTok has inspired me to work on my speaking skills.»

The benefits of using the Tik Tok app for amusement while learning English

Q: «What are the advantages did you get from using Tiktok, especially in developing vocabulary and speaking?»

A (1): «Using TikTok has motivated me to improve my speaking ability.»

As mentioned by Arnold [5] motivation is an important component for the students to succeed in their English learning. One of the interesting tips that can be used to motivate ourselves (learners) is to take advantage of several social media that are on the rise and are favored by young people, one of which is Tiktok.

As cited in Burnes [6], the focus of motivation is on the individual's choice, people's desire to experience what they pursue, and the effort that they put out. «In an online learning situation like now, English that I put into written communication on this online learning platform, of course, it still has to use good and correct grammar,» he responded. I need to be able to compose phrases that are easily understood by others who read them, both instructors and students. This will obviously necessitate the use of pertinent and acceptable syntax and terminology to communicate questions, responses, facts, or concepts. In the end, I utilized TikTok, often viewed videos in English, and mimicked the pronunciation. I felt inspired to work on my public speaking. so that I may communicate when I find it tough to write in English by speaking it well. It might be argued that the success of learning English does not exclusively depend on the delivery mode, whether it be online learning or conventional classroom education. It is feasible to guarantee pupils' success in learning English, particularly in conversing, with enough practice, though.

A (1): «I think using Tik Tok has given me the confidence to speak more,» These responses demonstrate that the learner's motivation and perspective are the

most crucial factors in language learning. Not everyone who enrolls in an English program, whether online or in person, possesses the confidence needed to speak in front of others. They could appear to be silent, never speak until the teacher orders them, and never ask questions in a conventional classroom. However, if we employ the appropriate media, we may honestly demonstrate ourselves.

One advantage of attending an online English class using a tool like TikTok is that it increases our students' confidence in their ability to speak in English. They stated that as long as they continue to practice speaking on TikTok, they would gradually increase their confidence in speaking and enhance their English speaking abilities. TikTok is an effective medium for pupils who are apprehensive speaking English in front of a large audience. Furthermore, we no longer get the impression that everyone is watching at us and waiting for us to say something. The questionnaire is created using Google Form and has ten questions on the Likert Scale. The responses ranged from «Strongly Agree» to «Strongly Disagree.»

Table 1 – Likert Scale Rating

Optional	Score
Strongly Agree	5
Agree	4
Neutral	3
Disagree	2
Strongly	1
Disagree	-

The questionnaire was delivered online. The pupils then replied to the evaluation by ticking the boxes next to the statements with which they agreed. The following criteria were used to assess the level of agreement and disagreement in the students' responses:

Table 2 – Standard of Mean

Mean Range	Interpretation
2.68–5.00	High degree of Advantages
2.34–3.67	Moderate degree of Advantages
1.00–2.33	Moderate degree of Advantages
	Low degree of Advantages

The Result of the Questionnaire

The explanation was followed by a table with the questionnaire's results:

Table 3 – Questionnaire of the Integration of Motivation and Tiktok as Learning Tools

No Statement Motivational level	
1 I can speak English in TikTok to communicate with others from different countries	3,56 Moderate
3 I use TikTok to create my speaking style	3,32 Moderate
4 I am not worry about making mistakes at TikTok because it is just for fun	2,02 Low
5 I improve my speaking in TikTok from English content creator	3,84 High

Statements 1 and 2 received an average mean score of 3.56 and 3.32, respectively. According to both claims, students had a moderate benefit in motivating themselves to study and improve their speaking abilities by using TikTok. The findings revealed that TikTok is a channel for connecting users with native speakers, and students may push themselves to practice speaking by performing a duet with a native speaker. Furthermore, statement 3 earned an average mean score of 3.32 since it demonstrated that practicing speaking using TikTok stimulates students to develop their speaking style and even boosts their confidence.

Additionally, the mean score for assertion number four was just 2,2. It was evident that some of them were still concerned about making errors on TikTok, while others said they did not care because they were only using the app for fun. As a result, statement number fifth's mean score was greater than that of the other statements. It was really motivating. The result was a 3.84, which indicates that TikTok's English content creators mostly assisted pupils in honing their speaking abilities.

Table 4 – Students' perception in using TikTok application in learning speaking skill

No Statement	Agree	Strongly Agree	Disagree	Strongly Disagree
1.TikTok application is often used by the students to improve their English speaking skill	60%	20%	10%	10%
2. TikTok application is very efficient to use particularly to improve English speaking skill	70%	30%	0%	0%
3.TikTok application is very interesting to learn English speaking skill, since it has various attractive features that being displayed on a particular channel	60%	30%	10%	0%
4.TikTok application is very helpful in order to help the students pronouncing the word correctly	50%	30%	20%	0%
5.TikTok application helps students to speak English fluency	55%	35%	5%	5%

According to the above table, the first claim is that «Students frequently use the TikTok application to hone their English speaking skills». Of all respondents, 60 % said they agreed with the statement that they used the TikTok app frequently, and 20 % said they strongly agreed with the statement that they used the app to enhance their speaking ability. About 10 % of respondents disagreed, and 10 % strongly disagreed, with the idea of utilizing TikTok frequently to hone their speaking abilities.

«TikTok application is very efficient to use, especially to improve English speaking skill,» reads the second claim. The majority of respondents – 70 % – said they used the Tiktok app frequently, and 30% said they highly agreed with utilizing it to sharpen their communication skills. As for utilizing Tiktok frequently to hone one's speaking ability, 0% of respondents opted to disagree, and 0 % strongly disagreed.

The third claim is that “the TikTok application is very interesting for learning English speaking skills, because it has various attractive features that are displayed on a specific channel.” A total of 60 % of respondents agreed with this statement, with 30 % strongly agreeing. There are 10 % of respondents who choose disagree and 0 % who strongly disagree with this statement.

The fourth statement is about «TikTok application is very helpful in order to help the students pronouncing the word correctly.» There are 50 % respondent agree and 30 % respondent chose strongly disagree. Then, 20 % from respondent chose disagree and 0 % respondent chose strongly disagree with statement number four.

The last remark is, «The TikTok application assists students in speaking English fluently.» According to this statement, 55 % agree that they use Tiktok application very often, 35 % strongly agree that they use Tiktok application to enhance their speaking skill, 5 % disagree, and 5 % strongly disagree that they use TikTok very often to increase their speaking talent.

Results and Discussions

According to the data in the table above, the first indicator in this study is the statement «TikTok application is frequently used by students to improve their English speaking skill.» The more you study, the better you will comprehend or get. This is consistent with prior study by Suleimanova O. A. [7], who agree that people cannot learn a language unless they have several opportunities for meaningful repetition. Speaking in language interaction and having the opportunity to generate the language in meaningful practice are critical for internalizing the language. This indicates that when learning to speak, we must practice in order to improve our language knowledge. In this case, TikTok application is frequently used by students to assist them in learning speaking skill because TikTok provides various content with short duration which makes the students interested in accessing the channel and learning speaking skill more frequently from those specific channel on TikTok.

Then, another remark shown that the TikTok program is quite beneficial in assisting pupils in accurately pronouncing words. Speaking is a production skill that is divided into two categories, according to Brown, H. D. [8.] Speaking is a production skill that is divided into two categories: accuracy and fluency. Accuracy is defined as the use of vocabulary, grammar, and pronunciation in a variety of tasks, whereas fluency is defined as «the ability to keep going when speaking spontaneously.» [Bailey, K., 2008]. When learning to talk, people should be very careful to pronounce the words correctly. Because it greatly influences a person's ability to speak English and be understood by those who get information from the speaker. There is a lot of stuff in the TikTok application.

The TikTok app contains various tools. Duet Video is one of the intriguing tools. To collaborate with someone or other TikTok users, utilize the duet video. Two videos will load simultaneously in a TikTok duet video. On T, we may select

the best categories of material. There is no denying that duet videos involve more than just singing with fans or friends. We can create duet videos with English content providers utilizing TikTok duet videos, and one of them may be someone from a different country or even a native speaker. The benefits of using this technique for English learners include our ability to pick up on and mimic their speaking style. Additionally, the students might develop their speaking voice and perhaps grow more comfortable speaking English.

A video that successfully enters FYP will often receive a huge amount of likes and views very away, sometimes even reaching millions of people every day. As a result, pupils worry about making mistakes when filming videos. They might thus utilize additional features, including Save Video. We may store a variety of videos onto our smartphone using this function. other tool then enjoys Place in Favorites. Use this tool to upload your favorite videos of all types. We can add them to a list of our favorites. The benefit is that consumers will find it simpler to watch films that will be watched later.

Apart from taking advantages of the exciting tools, there are many English content creators on TikTok from Indonesia. Students should select and choose their favorite English content creators that can be followed to learn speaking English. Besides also there is English content account.

Conclusion

From the survey we can conclude that many social media are effective learning media to assist the learning and teaching process especially using mobile devices to assist language learning. The goal of this study was to ascertain whether utilizing TikTok helped students' speaking abilities. The study's findings lead to the conclusion that the questions have been addressed. The researchers initially came up with three questions to put to the respondents.

However, the TikTok application had an unanticipated influence on student motivation, according to the three questions, which received favorable replies from respondents. As long as he continued to practice speaking on Tiktok, respondents claimed, he gradually gained confidence.

Because they had fresh experiences studying languages, respondents felt particularly inspired to communicate. When students use the TikTok learning tool, kids are thrilled to learn English. The findings of this study demonstrate that utilizing TikTok to help students improve their speaking abilities is extremely engaging and successful, with students' self-confidence exhibiting a marked improvement and a positive attitude throughout their usage of the Tiktok application to learn the language.

The use of TikTok is not only as the medium to entertainment but also can used as the learning process [10]. In TikTok, the students have limited time to speak up, therefore it enhanced their fluency and idea to develop their idea. Moreover,

in TikTok video, the students could retake and revise their video as many times as they need them.

They can pause their talk also it can be one of drilling techniques of the oral performance to gain the fluency and improve their vocabulary. By uploading the video, the students also will boost their self-confidence and motivation to speak up. The video showed them that they excessively used the fillers when they used the vocabularies.

References

- 1 **Kathleen B. Egan** Special Issue : Tutors that Listen: Speech Recognition for Language Learning // CALICO Journal. – Vol. 16. – 1999. – No.3. – 277–293 p.
- 2 **Barnes, K., Marateo, R. C., & Ferris, S. P.** Teaching and learning with the net generation // Innovate : Journal of Online Education, Vol.3, Issue 4, 2007, Article1. [Electronic resource]. – <https://nsuworks.nova.edu/innovate/vol3/iss4/1>
- 3 The New Normal in 2021 : Five Things You Need to Know in Mobile. [Electronic resource]. – URL:<https://www.appannie.com/en/insights/market-data/2021-five-things-you-need-to-know-in-mobile/> (Accessed: 12.06.2020).
- 4 **Kozma R. B.** The Influence of Media on Learning: The Debate Continues // School Library Media Research. – Vol. 22. – № 4. – 233–239 pp.
- 5 **Arnold, J.** Affect in language learning [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 364 p.
- 6 **Burns, Anne.** Doing Action Research in English Language Teaching [Text]. – New York : Pearson Education, 2009. – 207 p.
- 7 **Suleimanova O. A.** Towards synergetic combination of traditional and innovative digital teaching and research practices. // Training, Language and Culture. – Vol. 4. – 2020. – № 4. – 39–50 p.
- 8 **Brown, H. D.** Principles of Language Learning and Teaching. 4th Ed. [Text]. – New York : Pearson Education, 2000. – 347 p.
- 9 **Bailey, K.** Issues in teaching speaking skill to adult ESOL learners. In J. Coming, B. Garner, & C. Smith (Eds.), Review of adult learning and literacy: Volume connecting research, policy, and practice. New York : Taylor & Francis., 2008. – 113 – 164 pp.
- 10 **Alexandro, R., Hariatama, F., & Uda, T.** TikTok Analysis as a Learning Media and Activism Instrument. //Jurnal Pendidikan Dan Pengajaran, 2022. – Vol. 55. – № 1. – 211–221 p.

Material received on 09.06.23.

*Д. Е. Капанова

ЖСС «Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы»,
Қазақстан республикасы, Астана қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ (ELT) КЕЗІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖАҚСARTY YШІН ТІКТОК ҚОСЫМШАСЫН ПАЙДАЛАНЫ

TikTok-қысқа бейнелерді бөлісуге арналған танымал қосымшалардың бірі. Жыл сайын әрбір елде, соның ішінде біздің еліміз Қазақстанда да пайдаланушылар саны артып келеді. Олар TikTok-ты ойын-сауық пен бизнес үшін бұқаралық ақпарат құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оқу құралы ретінде де пайдаланады. Бұл зерттеудің мақсаты-TikTok қосымшасы оқушылардың ағылшын тілін (ELT) оқыту кезінде сөйлеу қабілетін жақсарту және оқушылардың осы пәнге деген көзқарасын көрсету үшін қалай қолданылатынын зерттеу.

TikTok – бұл ауызекі сөйлеуді жақсартып қана қоймай, оқушылардың шығармашылығын, мотивациясын және сөздік қорын дамытатын пайдалы бағдарлама. TikTok қосымшасы – студенттер өз дағдыларын шыңдау үшін қолданатын платформалардың бірі. Сауалнама сипаттамалық-сапалық әдістемені қолданды және сауалнамалар арқылы бірнеше студенттерден ақпарат жиналды. Сұрауларға жауаптар мынаны көрсетті: 1) студенттер TikTok қосымшасын жиі қолданды, әсіресе сөйлеу қабілеттерін шыңдау үшін ағылшын тіліндегі мазмұнды қарау үшін. 2) Студенттер TikTok қосымшасының көмегімен ағылшын тілін үйрену кезінде көңіл көтеріп, шаршамауы мүмкін. Дегенмен, зерттеушілер TikTok қолданбасы студенттерге, әсіресе ELT-де сөйлеу қабілеттерін шыңдауға көмектесетін өте креативті құрал екенін анықтады.

Кілтті сөздер: TikTok қосымшасы, сөйлеу дағдысы, ағылшын тілін оқыту, сапалық және сандық әдістер, мотивация.

*Д. Е. Капанова

ТОО «Академия физической культуры и массового спорта»,

Республика Казахстан, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЛОЖЕНИЯ ТИКТОК ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ РАЗГОВОРНЫХ НАВЫКОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (ELT)

TikTok – одно из популярных приложений для обмена короткими видео. С каждым годом количество пользователей растет в каждой стране, включая нашу страну Казахстан. Они используют TikTok не только как средство массовой информации для развлечений и бизнеса, но и как средство обучения. Целью этого исследования является изучение того, как приложение Tiktok используется для улучшения речевых способностей учащихся при обучении английскому языку (ELT) и демонстрации точек зрения учащихся на этот предмет.

TikTok – это полезное приложение, которое не только улучшает разговорную речь, но и развивает творческие способности, мотивацию и словарный запас учащихся. Приложение Tiktok – это одна из платформ, которую студенты используют для оттачивания своих навыков. В опросе использовалась описательно-качественная методология и была собрана информация от нескольких студентов с помощью анкет. Ответы на запросы показали, что: 1) Учащиеся часто использовали приложение Tiktok, особенно для просмотра контента на английском языке, чтобы отточить свои разговорные способности. 2) Студенты могут развлекаться и не уставать во время изучения английского языка с помощью приложения Tiktok. Однако исследователи обнаружили, что приложение Tiktok является очень креативным средством, помогающим студентам оттачивать свои разговорные способности, особенно в ELT.

Ключевые слова: приложение Tiktok, разговорный навык, обучение английскому языку, качественные и количественные методики, мотивация

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/QHQV2545>

***А. А. Касымова¹, К. Т. Тулебаева², Б. М. Кадырова³**

¹Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.;

²Alikhan Bokeikhan university,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.;

³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: assemzere.ak@gmail.com

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ҚАРАСӨЗДЕРІНІҢ ТЕЗАУРУСТЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақтың дана ақыны Абай Құнанбайұлының қарасөздері тіліне тезаурустық талдау жасау жолдары қарастырылады. Абай шығармалары – ізі өшпес асыл мұра, әдебиеттің негізгі константы. Оқырманның осындай асылдан үлгі алып, шығармаларынан рухани сусындауы жеке тұлға үшін ғана емес, ұлт келешегі үшін де азық болмақ. Бірақ қазіргі оқырман үшін Абай тілі ауыр болып жүргені белгілі. Ол Абай тілінің кемшілігі емес, ақын жүрегінен шыққан асыл сөзді түсіну үшін оқырман көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі қажеттігін айтады. Сол себепті де қарасөздердің ішкі концепциясын жете түсіну қажет. Қарасөздердің мәнін ашудың бірден-бір амалы әрбір сөзге тезаурустық талдау жасау болып табылады. Тезаурус – тілдік-лингвистикалық талдау жүйесінде ерекше маңызға ие құрылым. Тезаурустың жай сөздікке қарағанда мағынасы мен мазмұны ауқымды. Сондықтан да қарасөздердегі мәтіннің ішкі мазмұнын тезаурустық тәсіл арқылы талдау үлкен мәнге ие. Тезаурустық талдау аспектісі, ең алдымен, мәтіннің квинтэссенциялық мағынасын ашып көрсетуге негізделді. Сөздіктің басқа түрлерінде сөздер әліпби реті бойынша тізбектелсе, тезаурустық сөздіктерде сөздер мағынасы бойынша топтастырылады. Бұл тұста қарасөздерде кездесетін сөздердің тек лексикалық мағынасын беріп қоймай, оның атрибуты мен гипернимдік сипатын ашып көрсету көзделіп отыр.

Мақала API4869894 «Абай қарасөздерінің тезаурусы» ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Кілтті сөздер: Абай, қарасөз, тезаурус, лексикалық мағына, сөз мағынасы, тезаурустық талдау.

Кіріспе

Қазіргі таңда әдеби шығармаларды тезаурустық талдау қарқынды дамып келе жатқаны белгілі. Тәжірибеге сүйенсек, тезаурустық талдау тіл ғылымында, әдебиеттануда және гуманитарлық білімнің басқа салаларында оң нәтижелер беріп жатқанын аңғарамыз. Көп жағдайда қолданбалы сипаттағы жұмыстарда ұсынылған тезаурустық тәсілдің теориялық және әдіснамалық аспектілері, мәселен, көркем шығармада оны терең түсіну үшін қажет деген пікірдеміз. Олай болса, ең алдымен «тезаурус» терминінің мәнін ашып алу маңызды болмақ.

Жалпы лексикографияда тезаурус мәселесі батыс және орыс ғалымдарының тұжырыдамалары негізінде сипатталып келеді. Атап айтқанда, тезаурус – қазіргі тіл ғылымында лексикалық бірліктер арасындағы мағыналық қатынастар (синонимдер, антонимдер, паронимдер, гипонимдер, гиперонимдер т.б.) көрсетілген жалпы немесе арнайы лексикалық сөздіктердің ерекше түрі. **Тезаурус** (грек тілінен аударғанда – қазына, қор) дегеніміз – белгілі бір ұғымды сипаттау, ашып жазу [1].

Қазіргі тіл білімінде «тезаурус» 1) «жалпы немесе арнайы сөздіктің ерекше түрі, лексикалық бірліктердің арасындағы мағыналық қатынасты көрсету»; 2) «сөзді басқа сөздермен мағыналық байланысы бойынша іздеуге арналған сөздік»; 3) «сөздіктегі сөздерді жүйелеудің (реттеу) белгілі бір тәсілі»; 4) «экономикалық тұрғыдан «әлемді модельдеуге» мүмкіндік беретін лексикалық құрамды ұйымдастыру тәсілі» деп сипатталып жүр.

Тезаурус терминін кәдімгі жалпы немесе арнайы сөздік деп қабылдайтын зерттеушілердің бірі – лексикограф ғалым Л. В. Щерба. Ғалым бұл ойын бірнеше ғылыми мақаласында дәлелдеуге тырысады [2]. Тезаурус – сөзді басқа сөздермен мағыналық байланысы бойынша іздеуге арналған сөздік тұжырымын зерттеуші Ф. Соссюр ұстанады [3]. Зерттеуші О.С. Баранов болса, сөздіктегі сөздерді жүйелеудің (реттеу) белгілі бір тәсілі тезаурус болып табылатындығын алға тартады [4].

Тезаурус терминін экономикалық тұрғыдан «әлемді модельдеуге» мүмкіндік беретін лексикалық құрам ретінде түсіндіру Ю. Н. Карауловтың тұжырыдамасы болып табылады. Бұл тұрғыдан алғанда тезаурус-сөздік «кез келген ғылыми немесе техникалық саланың сөздік құрамының, ал ең жалпы түрінде – жалпы әдеби лексиканың, оның үстіне белгілі бір тілдің бүкіл сөздік құрамының жүйелі реттілігі» болып табылады [5, 17].

Тезаурус термині тіл білімінде белгілі бір дәрежеде «дүние суретін», «дүниенің тілдік моделін» көрсететін сөздіктердің ерекше түрін белгілеу

үшін кеңінен қолданылып келеді [5, 43]. Қазіргі таңда тезаурус «қазына» ретінде өзінің мағыналық ауқымында өсті, жаңа мағынаға ие болды. Ол тілдің барлық лексикалық байлықтарын бойына сіңіріп қана қоймай, белгілі бір логикалық жүйеге келтіретін сөздік деп атала бастады.

Қазіргі уақытта ең танымал тезаурус ұғымын зерттеушілер ағылшын тілші ғалымы Ф. Соссюр, орыс тілінің идеографиялық сөздігін әзірлеуші лексикограф О. С. Баранов, орыс тілінің семантикалық сөздігінің авторлары Ю. Н. Караулов, Н. Ю. Шведова және орыс тілінің тақырыптық сөздігін әзірлеуші Л.Г. Саяхова, Д.М. Хасанова және В. В. Морковкин тәрізді тіл мамандары тезаурус-сөздігін қалыптастырушылардың қатарында келеді.

Қазіргі қазақ тілінде алғашқы тезаурустық сөздік жүйесін қалыптастырушылардың бірі Ы. Алтынсарин болып табылады. Тезаурустық сөздіктер өзара лингвистикалық және статистикалық тезаурус деп екіге бөлінетінін ескерсек, қазақ тіл білімінде белгілі бір ақын-жазушы тілінің жиілік сөздіктері тезаурустың статистикалық түріне жататындығы – анық. Бұл ретте 1968 жылы А. Ысқақовтың редакциялығымен әзірленген Абай тілінің сөздігі өте құнды болмақ [6]. Тіл ғылымында Г. Мамырбекова, А. Сейітбекова тарапынан әзірленген Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресі» еңбегінің тезаурусы шығармадағы барлық лексикалық қордың жинақталып, қамтылуымен ерекшеленеді [7]. Сонымен қатар қазіргі таңда Абай шығармаларын тезаурустық талдау тақырыбы да әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан қолға алынып, ақын шығармаларындағы ғылым мен білім тезаурусы зерттеуші Қ. Саркенованың тұжырымында жан-жақты талданды [8]. Сондай-ақ, зерттеуші ғалым Ж. Айтмұхамбет Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейне» образына тезаурустық талдау жасап, ақын тілінің ерекшелігін айқындай түскендей [9].

Олай болса, қазақтың дана-ойшылы Абай Құнанбайұлының қарасөздеріне тезаурустық талдау жасап, кез келген оқырманға түсінікті етіп жеткізу мақсатында қарасөздердің тезаурус сөздігін құрастыру маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу жұмысында 1933 жылдан бері жинақталып жарыққа шыққан Абайдың қарасөздері пайдаланылды.

Мақалада салыстырмалы-тарихи, лингвомәдени, коммуникативтік, психолингвистикалық, статистикалық, сипаттама, кешенді әдістердің кейбір элементтері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы тезаурус терминінің басқа тілдердегі ғылыми тұжырымдамасы мен олардың басқа тілдердің лексикасымен байланысы қарастырылды. Мұнымен бірге салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақ тіліндегі тезаурустық сөздіктердің тарихи қалыптасқан варианттары анықталып, бір-бірімен салыстырылады.

Мақала кешенді формаға ие. Себебі Абай қарасөздерінің тезаурусын қалыптастыру үшін ең алдымен, «тезаурус» терминінің мәнін ашып, қарасөздердегі тезаурустық ұғымның сипатын анықтап алу қажет. Кешенді әдіс арқылы психоллингвистика, лингвомәдениеттану салалары мен Абай қарасөздерінің арасындағы өзара байланыс пәнаралық әдістер арқылы ғылыми тұрғыдан зерделенді. Мұнымен бірге сипаттама әдісі арқылы Абай қарасөздерінің тақырыптық аясы ажыратылып, синтезделді.

Нәтижелер мен талдау

Ұлы ақын Абай Құнанбайұлының қарасөздері – көркемдік, әлеуметтік гуманистік, діни көзқарастары терең сипатталған филологиялық шығарма және ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік ерекшелігін, дүниетанымын айқындайтын прозалық туынды. Қарасөздердің тақырыбы әр алуан, мазмұны Абайдың басқа шығармаларымен салыстырғанда өзгеше. Бұл ретте ғалым Қ. Жұмалиев: «Көркем қарасөз қазақтың жазба әдебиетінің тарихында Алтынсариннан басталады. Публицистиканың алғашқы негізін қалаушы Шоқан болса, оны одан әрі дамытушы – Абай. Абайдың қарасөздері – көркем әңгіме емес, даналық сөздер, мақала, ғылымдық, философиялық шолулар. Сөйтіп ол өзінің көзқарасын, дүниетануын қара сөзбен де кейінгілерге қалдырып кетті. Бірақ Абайдың қарасөздерінің өзінше ерекшелігі бар. Оның сөйлем құрылысы да басқашалау болып келеді. Сөздерінің көлемі аз болса да, мағынасы терең. Көпшілігі сұрау-жауап, не оқушылармен, не өзімен-өзі кеңесу болып құрылады. Бұл – батыс, орыс елдерінің ұлы адамдарының көп қолданған әдісі. Ғылым, көркемөнер, тағы басқа мәселелер туралы өз көзқарастарын айтқанда, олар осы әдісті пайдаланған. Түбі сонау ескі гректердің философтарында жатыр», – деген тұжырым жасайды [10, 89].

Абай қарасөздерін зерттеу саласында әдебиеттанушылар тарапынан әртүрлі бағыттағы зерттеулерді кездестіруге болады. Мәселен, қарасөздерді Ғарифолла Есім «Сөз жанры» деп атап: «Абай ойына келген нәрселерін еркін айту үшін өзі арнайы жанр ойлап тапқан. Ол – сөз жанры. Ақынның қарасөздері – нағыз еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай бір дәстүрге, тәсілге бағынушылық жоқ. Ой еркін айтылған, мазмұны өзіне лайықты форма тапқан», – деген сипаттама береді [11, 129]. Ал абайтанушы ғалым Б. Кенжебаев Абай қарасөздерін теориялық тұрғыдан зерделей отырып, Абайдың қарасөздерінің «Ғақлия» деп аталуына қарсы пікір айтып: «... ғақлия-ғибрат, мысал жөнімен дін, мінез-құлық жайында айтылған өсиет, насихаттау сөздер. Абайдың қарасөздерінің бәрі бірдей мұндай ғибрат, мысал болып, бәрі бірдей дін, мінез-құлық туралы болып келе бермейді. Тек бірнеше сөзі (1, 15, 25, 28, 32, 34 сөздері) ғана дін, мінез-құлық туралы ғибрат, мысал-ғақлия болып келеді. Естуіміз, Абайдың өзі о баста тек осы сөздерін ғана «Ғақлия» деп атаса керек», – деген тұжырым

жасайды [12, 192]. Сонымен қатар әдебиеттанушы ғалым Абайдың прозасында ғақлия, накыл сөздер де, ғылыми мақала да, ойшылдық трактат та, өткір сын, мысқыл ретінде келетін сатиралық әңгіме де, адамгершілік өсиеттер де, публицистикалық насихат түрлері де, шешендік әңгіме де орын алатындығын атап көрсетеді.

Абайдың ақын шәкірттерінің тілін зерттеген, абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлы қарасөздердің мазмұндық, тақырыптық аясы жайлы айта келіп: «Абай қазақ үшін Ғазалидей биік тұлға. Абай өмір сүрген дәуірде мұсылман әлемі ауыр кезеңдерді бастан кешіріп жатқан еді. Себебі, Абайдың тұсында мұсылман мемлекеттердің ешқайсында тәуелсіздік болған жоқ. Отарлаушы империялардың құрсауында қалған мұсылман елдері дін тұрмақ, ғылымнан, білімнен ажырап қалды. Міне, бүтін мұсылман әлемін қараңғылықтан алға сүйреп шығару туралы көзқарас тұсында өмір сүрген Абай мұсылмандықты ғылым, білім арқылы дәріптеп, қазақ қоғамына жаңашылдық серпінін алып келді», – деген сипаттама береді [13, 124]. Әдебиеттану ғылымына жаңа жанрмен келген қарасөздер ең алғаш рет 1933 жылы «Абай» жинағында жарық көрген. Олар Абайдың кемелденген шағында өмірге келген, автордың жүрек толғанысы, философиялық тұжырымы, өмірлік тәжірибесінің негізі болып табылады. Сол себепті де ақынның қара сөзбен жазылған ой толғамы қай кезеңде оқылса да, кез келген жан оның ішінен өз заманының белгілерін көре алады.

Қарасөздерінде Абай қарапайым адам мінезінен бастап, ақыл, ар, ұждан, тәрбие, білім, ғылым, дін, билік, туыстық қарым-қатынас сынды мәселелерді қозғады. Өлеңдерінің мазмұнында көтерілген терең мәселелерге оқырманы терең бойлай алмайтынын сезінген автор ойын осы қарасөзге төкті. Бұл жайында ең алғашқы абайтанушылардың бірі М. Әуезов: «Сонда тыңдаушысы туралы Абайдың күдігі көп. Кейбір терең өсиет, озғын ойлары бұның тыңдаушыларының санасына жетпеуі мүмкін. Сол себепті өлең сөздерінде ұзақтан, тереңдеп айтылған кейбір ағартушылық, адамгершілік үлкен ойлары мен қоғамдық тартыстың қайшылықтарын ашатын, оның шыншыл және күшті азаматтық сындарын мынау қара сөздерінде оңайлатып, азайтып, қысқартып айтатыны да болады. Бұл ретте ақынның өлеңінде кездесетін қайшылықтар және тарихтық тар көлемді түсініктер көбірек көрінетін кездері болады. Оқушы мен көпшілік тыңдаушыларының өз тұсындағы сенім-нанымдарын еске алғандықтан, ақын дін тақырыбын көбірек сөз қылады. Әрине, оның өз наным-өзгермейді. Сондықтан өлеңіндегі сияқты дінді адамгершілік моральді тәрбиенің қараңғылыққа қарсы, шартты түрдегі өткелі есебінде бағалайды», – деп түйіндейді [14, 2].

Қазіргі таңда ақын қарасөздерін оқу, ұғыну, философиялық мәнін айқындауда тоңы жібімеген үлкен мәселе байқалады. Олай дейтініміз, Абай

қазақтың бой тұмары болғанына қарамастан, ұрпақ жалғастығы мәселесінде қарасөздердің мәнін ұғыну қиындап бара жатқаны байқалады. Қоғамда Абай ізін салған «Толық адам» бейнесі ақын шығармашылығын терең түсініп, бойымызға сіңіргенде ғана қалыптасатындығын ескерсек, әрбір қарасөздің ішкі мазмұнын, оқырманға берер нақылын, ой толғамын жіті ұғыну маңызды болып табылады. Мәселені шешу жолы қарасөздердің тезаурустық сөздігін құрастыру болса керек. Жоғарыда атап өткендей, қарасөздер тезаурусы туындыны жаңаша көзқараспен оқуға, Абайдың даналық философиясын жаңа қырынан қабылдауға жеңілдік тудыратын болады. Бұл ретте ең алдымен қазіргі қоғамдағы жас ұрпақ Абаймен жақындай түседі.

Тезаурус ұғымын зерделеген ғалымдардың тұжырымына сәйкес, Абай қарасөздерінің мәнін ашу үшін тезаурустық сөздік негізгі тәсіл болып табылады. Осы орайда Абай шығармаларының тілін зерттеген академик Р. Сыздықованың: «Абай тілі зерттеліп келді дегенге екі түрлі ұғымды сыйғызуға болады: бірі – ұлы қаламгердің тілі туралы жалпы пікір айту, екіншісі – Абай шығармалары тілінің өзін талдап-тану», деген пікір айтады [15]. Осы күнге дейін жүздеген, мыңдаған әдебиеттерде Абай шығармалары жан-жақты зерттеу объектісіне алынып, сан алуан пікірлер айтылып келді. Енді ақын шығармаларының, соның ішінде қарасөздерінің тілін зерттеу уақыт күттірмейтін мәселелердің бірі. Себебі абайтану ілімінің қалыптасқанына жүз жылдан астам уақыт өтсе де, ақынның рухани мұрасы қазақ халқының жанын кемелдендіруге аса қажет еңбектердің бірі болып табылады. Уақыт өткен сайын ақын тілі үнемі жаңарып жатқан қоғам үшін күрделеніп барады. Себебі заманның өзгеруімен бірге оқырманның сұранысы, пайымдауы өзгерді. Абай мұрасын, оның ішінде қарасөздерін оқып, түсіну, санаға сіңіру қазіргі оқырманға, әсіресе жастарға қиындық тудырады. Бұл мәселенің шешімін табудың бірден-бір жолы қарасөздерге тілдік-әдеби талдау жасап, қарасөздердің тезаурус сөздігін қалыптастыру. Бұл жайында жекелеген ғалымдардың пікірлері де жоқ емес. «Жазушы сөздігі тезаурус типінде болуы тиіс. Оған себеп жалпы мен жекенің арасындағы шектеу жалпы түсіндірме сөздікте де, жеке жазушы сөздігінде де ғылыми дәлдікпен беріле алмайды, себебі жалпы мен жеке бір-біріне қарама-қайшылықта емес, өзара қатынаста зерттелуі тиіс» [16, 96], – деген тұжырымды басшылыққа ала отырып, Абай қарасөздерінің тезаурусын жасауды мақсат етіп отырмыз.

Бұл ретте ең алдымен кез келген автордың сөз саптауы оның өмір сүрген ортасымен байланысты болады. Мақсатымыз Абай дәуіріндегі лексикалық негізді өскелең ұрпаққа түсіндіріп беру. Себебі өткенін білген ұрпақ, болашаққа нық қадам басады. Түсіндіру жұмыстары көп жағдайда тезаурус сөздігін жасай отырып, ақын тіліндегі күрделі ұғымдарды контекстік аяда қарастыру арқылы жүзеге асады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, тезаурус сөздіктер өз ішінен лингвистикалық және статистикалық деп екіге бөлінеді. Мұндағы тезаурус сөздігінің статистикалық түріне шығармадағы барлық сөздер тізіліп, олардың саны, қолданылу жиілігі анықталып берілетін сөздік түрі жатады. Біздің зерттеу объектіміз – қарасөздердің құрамындағы сөздердің лексика-семантикалық қолданысы. Яғни тезаурус сөздігін түзудегі лингвистикалық ерекшеліктерді негізге ала отырып, қарасөздегі жекелеген сөздерге ғана емес, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, мағынасы күрделі сөздердің синонимдік, антонимдік қатары да салыстырмалы контексте қарастырылады. Мәселен, ақын екінші қарасөзінде өзге халықтардың қазақтан озық жерлерін айта келіп, қазақтың жағымсыз қылықтарын сынады. Халқының бос мақтанға әуестігін айтады. Адал еңбекпен мал табуды, жер бетіндегі өзге жұрттар жетістігін санамалап көрсетіп, олардың жетістігінен үлгі алуға үндейді. Қарасөзінің соңында «Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?» деп кері сауал қояды. Бұл – осы сөзде айтылған ойдың мәнін ашатын негізгі түйіні, қорытындысы.

«Енеңді ұрайын, кең қолтық, шүлдірлеген тәжік, арқада үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке десіп», шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» – ақын қазақ халқының тәжік, сарттардың мінездеріне, кәсіптеріне күле қарағандығы туралы айтады.

«Ноғай» – түркі тектес халық.

«Түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе шаршап, жаяу жүрсе демін алады, ноқай дегеніше, ноқай десеңші, түкее ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқың ноғай, «бакалшиқ ноғай» – қазақтың ноғай халқының мінезсіз, икемсіздігін сынға алуы.

«Ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» – ауызекі сөйлеу тілінде орысқа айтылған бейнелі сөз (сасыр – сасық иісті құрай шөп).

«Ойына келгенді қылады» – істегісі келген істі істейді.

«Не айтса соған нанады» – айтылған сөздің бәріне сене береді.

«Ұзын құлақ» – біреудің біреуге айтқанын қосып айту.

«Айтылмыш сөздерді бір үлкен қызық көріп, қуанып күлуші едім» – айтылған сөздерге мақтанушы едім.

«Антұрған» – сөзінде тұрмайтын, оңбаған.

«Қылмаған шеберлігі жоқ» – қолынан бәрі келу, бәрін жасай алу

«Шаһар» – қала.

«Ахиреттігін» – ахиретке (о дүниеге) аттанарда өлген кісіні орайтын кебін (ақ мата).

«Кірілеп» – көшіріп, айдап алып кету

«Үлкен молдалар» – ислам дінін ұстанып, уағыздаушы адам.

«Ептілік» – икемділік, бір істі жақсы істеу.
 «Қырмызылық» – әдемілік, әсемдік, сұлулық.
 «Сыпайылық» – әдептілік, адамдарды сыйлау.
 «Солдаттыққа да шыдайды» – әскери қызмет етуге де шыдау.
 «Медресе» – Ислам дінінің орта және жоғары мектебі.
 «Дін күту» – Құдайға құлшылық ету.
 «Мал табу» – еңбек ету, кәсіп қылу.
 «Салтанат» – әсемдік, асқан әдебімілік.
 «Құзғын тамағымыз үшін» (құзғын – өлексемен қоректенетін қарғаға ұқсас құс) – дайын тамағымыз үшін.
 «Біріміз жалшы» – қызмет көрсетуші, қызметші.
 «Біріміз хош алушымыз» – қызметті қабылдаушы.
 «Бірін-бірі қуып қор болмай» – бірін-бірі аңду, көреалмаушылық.
 «Шаруа қуып» – жұмыс жасау.
 «Зор болғандық әсері» – ақылды болу, барлық шаруа қолынан келу.
 «Біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз» – салыстыруға келмейтін, өте төмен.
 Екінші қарасөздің соңында ақын «Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?» деп кері сауал тудырады. Бұл осы сөзде айтылған ойдың түйіні мен мәнін ашатын негізгі сұрағы, қорытындысы болып табылады. Бұл типтес талдау әрбір қарасөзге жеке-жеке жасалғанда жаңашыл қоғамда осы туындының мәнін түсініп, санаға сіңіру анағұрлым жеңілдей түседі деген сенімдеміз.

Қорытынды

Сонымен қорытындылай келе, мақалада ғұлама ойшыл Абай Құнанбайұлының аса құнды еңбектерінің бірі саналатын қарасөздерін көпшілік оқырманның түсініп, қабылдауына оңай болуы үшін тілдік-әдеби тұрғыдан зерделеп, тезаурус сөздігін қалыптастырудың жолдарын қарастырдық. Бұл ретте тезаурус сөздігі дегеніміз не, оның қандай түрлері болады, тезаурус сөздігін қалыптастыруда қандай принциптерді басшылыққа алуға болады деген сұрақтарды негізге алдық. Соған орай мысал ретінде екінші қарасөздің тезаурустық қатарын қалыптастырдық.

Аталған мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылады (AP14869894 «Абай қарасөздерінің тезаурусы»).

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Шайкевич, А. Я. Тезаурус // Лингвистический энциклопедический словарь [Мәтін]. – М. : Совет. энцикл., 1990. – С. 506.

- 2 Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность [Мәтін]. – Ленинград : Наука, 1974. – 428 с.
- 3 Соссюр, Ф. Труды по языкознанию / пер. под ред. А. А. Холодовича [Мәтін]. – Москва : Прогресс, 1977. – 695 с.
- 4 Баранов, О. С. Идеографический словарь русского языка [Мәтін]. – Москва : ЭТС, 1995. – 820 с.
- 5 Караулов, Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка [Мәтін]. – М. : Наука, 1981. – 365 с.
- 6 Абай тілі сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1968. – 864 бет.
- 7 Мамырбекова, Г., Сейтбекова, А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі [Мәтін] – Алматы : Фирма Орнак, 2013. – 480 б.
- 8 Сарекенова, Қ. Қ. Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша тезаурустық талдау [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – Павлодар, 2022. № 2. – Б. 222–229.
- 9 Айтмұхамбет, Ж. Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» тезаурустық талдау [Мәтін] // «Keruen» scientific journal. – Алматы, 2022. №1 (74). – Б. 85–102.
- 10 Жұмалиев, Қ. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. Кітапта: Абайтану. Таңдамалы [Мәтін] – Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2020. – 440 б.
- 11 Есім, Ғ. Хакім Абай [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1995. – 183 б.
- 12 Кенжебаев, Б. Әдебиет белестері [Мәтін]. – Алматы, 1986. – 400 б.
- 13 Мырзахметұлы, М. Абайтану, 10-том. Абайдың адамгершілік мұраттары [Мәтін]. – Алматы : «Қазығұрт» баспасы, 2020. – 340 б.
- 14 Әуезов, М. О. Абай Құнанбаев [Мәтін]. – Алматы, 1967. – 389 б.
- 15 Сыздықова, Р. Абай тілінің зерттелуі [Электронды ресурс]. <https://abai.kaznu.kz/?p=1276>
- 16 Нуржанова, Б. Ақын-жазушы шығармалары тілі сөздігінің теориялық және практикалық мәселелері [Мәтін] // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2016. – № 2/2 (160). – Б. 141–144.

References

- 1 Shajkevich, A. Ya. Tezaurus // Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar [Thesaurus // linguistic encyclopedic dictionary] [Text]. – Moscow : Sovet. encikl., 1990. – P. 506.
- 2 Sherba, L. V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost [The language system and working activities]. [Text]. – Leningrad: Nauka, 1974. – 428 p.
- 3 Sossyur, F. Trudy po yazykoznaniiu / per. pod red. A. A. Holodovicha [Trudy in the language]. [Text]. – Moscow : Progress, 1977. – 695 p.

4 **Baranov, O. S.** Ideograficheskiy slovar russkogo yazyka [Ideographic Dictionary of the Russian language]. [Text] – Moskva: ETS, 1995. – 820 p.

5 **Karaulov, Yu. N.** Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurs literaturnogo yazyka [Linguistic design and thesaurus of literary language] [Text]. – Moscow : Nauka, 1981. – 365 p.

6 Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abai language] [Text]. – Almaty : Gylym, 1968. – 864 p.

7 **Mamyrbekova, G., Seiitbekova, A.** Abilgazy bahadyr hannyn «Turki shezhiresinin» tezaurs sozdigi [Thesaurus Dictionary of the «Turkic Chronicle» of Abilgazy Bahadur Khan] [Text]. – Almaty : Firma Ornak, 2013. – 480 p.

8 **Sarekenova, Q. Q.** Abay Qunanbaiuly shigarmalary boynsha tezaurstiq tal daw [Thesaurus analysis of the works of Abai Kunanbayuly] [Text] // Toraygirov universitetinin habarshysy. Filologiya seriyasy. – Pavlodar, 2022. – № 2. – P. 222–229.

9 **Aitmukhambet, Zh.** Abay poeziyasindagi «mangilik beyneni» tezaurstiq tal daw [Thesaurus analysis of «eternal image» in Abai's poetry]. [Text] // «Keruen» scientific journal. – Almaty, 2022. – № 1 (74). – P. 85–102.

10 **Zhumaliev, Q.** Abaiga dejingi qazaq poeziyasy zhane Abai poeziyasynyn tili. Kitapta: Abaitanu. Tandamaly [Pre-Abai Kazakh poetry and the language of Abai poetry]. [Text] – Nur-Sultan: Foliant, 2020. – 440 p.

11 **Esim, G.** Hakim Abai [Philosopher Abai] [Text]. – Almaty : Gylym, 1995. – 183 p.

12 **Kenzhebaev, B.** Adebiet belesteri [Milestones of literature] [Text]. – Almaty, 1986. – 400 p.

13 **Myrzahmetuly, M.** Abaitanu, 10-tom. Abaidyn adamgershilik murattary [Abai studies] [Text]. – Almaty: Qazygurt, 2020. – 340 p.

14 **Auev, M. O.** Abai Qunanbaev [Abai Qunanbaev] [Text]. – Almaty, 1967. – 389 p.

15 **Syzdyqova, R.** Abai tilinin zerttelui [Study of the Abai language]. [Electronic resource]. – // <https://abai.kaznu.kz/?p=1276>

16 **Nurzhanova, B.** Aqyn-zhazushy shygarmalary tili sozdiginin teoriyalyq zhane praktikalyq maseleleri [Theoretical and practical problems of the dictionary of the language of the works of the poet and writer]. [Text] // Al-Farabi atyndagy QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy. – Almaty, 2016. – №2/2 (160). – P. 141–144.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

***А. А. Касымова¹, К. Т. Тулебаева², Б. М. Кадырова³**

¹ Университет имени Шакарима города Семей,

Республика Казахстан, г. Семей;

² Alikhan Bokeikhan university,

Республика Казахстан, г. Семей;

³ Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ТЕЗАУРУСНЫЙ ХАРАКТЕР СЛОВ НАЗИДАНИЙ АБАЯ КУНАНБАЙУЛЫ

В данной статье рассматриваются пути тезаурусного анализа языка слов назиданий казахского поэта Абая Кунанбайұлы. Произведения Абая – бесспорное благородное наследие, основная константа литературы. Духовное погружение читателя в такие благородные произведения станет пищей не только для личности, но и для будущего нации. Но для современного читателя известно, что язык Абая становится тяжелым. Для понимания благородного слова, которое исходит из сердца поэта, необходима широта взглядов и мировоззрения читателя. Поэтому необходимо досконально разобраться в внутренней концепции слов назиданий. Единственный способ раскрыть суть слов – это провести тезаурусный анализ каждого слова. Тезаурус – структура, имеющая особое значение в системе Языково-лингвистического анализа. Тезаурус имеет более широкий смысл и содержание, чем просто словарь. Поэтому большое значение имеет анализ внутреннего содержания текста в высказываниях с помощью тезаурусного подхода. Аспект тезаурусного анализа основывается, прежде всего, на раскрытии квинтэссенциального смысла текста. В других типах словарей слова сгруппированы в алфавитном порядке, а в тезаурусных словарях слова сгруппированы по значению. При этом предполагается не только дать лексическое значение слов, встречающихся в словосочетаниях, но и раскрыть их атрибут и гипернимический характер. Статья разработана в рамках научного проекта АР14869894 «Тезаурус слов назиданий Абая».

Ключевые слова: Абай, слова назидания, тезаурус, лексическое значение, значение слова, тезаурусный анализ.

*A. A. Kassymova¹, K. T. Tulebayeva², B. M. Kadyrova³¹Shakarim University of Semey,
Republic of Kazakhstan, Semey;²Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey;³Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

**THESAURUS CHARACTER OF THE WORDS
OF EDIFICATION OF ABAI KUNANBAYULY**

This article discusses the ways of thesaurus analysis of the language of the words of edification of the Kazakh poet Abai Kunanbayuly. Abai's works are an indisputable noble heritage, the main constant of literature. The reader's spiritual immersion in such noble works will become food not only for the individual, but also for the future of the nation. But for the modern reader, it is known that the language of Abai is becoming difficult. To understand the noble word that comes from the poet's heart, the breadth of the reader's views and worldview is necessary. Therefore, it is necessary to thoroughly understand the inner concept of the words of edification. The only way to reveal the essence of words is to conduct a thesaurus analysis of each word. Thesaurus is a structure of particular importance in the system of Linguistic analysis. The thesaurus has a broader meaning and content than just a dictionary. Therefore, it is of great importance to analyze the internal content of the text in statements using a thesaurus approach. The aspect of thesaurus analysis is based primarily on the disclosure of the quintessential meaning of the text. In other types of dictionaries, words are grouped alphabetically, and in thesaurus dictionaries, words are grouped by meaning. At the same time, it is supposed not only to give the lexical meaning of the words found in the phrases, but also to reveal their attribute and hypernymic character. The article was developed within the framework of the scientific project AR14869894 «Thesaurus of words of edification of Abai».

Keywords: Abai, words of edification, thesaurus, lexical meaning, meaning of the word, thesaurus analysis.

SRSTI 16. 01. 45

<https://doi.org/10.48081/KQJU3909>***G. B. Kozhakhmetova**

The International Kazakh-Turkish University

named after Akhmet Yassawi,

Republic of Kazakhstan, Turkestan

*e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru**STUDYING THE PECULIARITIES OF NATIONAL
VOCABULARY IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE**

The article discusses effective methods for the formation of students' vocabulary at the lessons of the Kazakh language. The author starts by telling about the importance of preserving the verbal wealth of the Kazakh language and passing on the latter to the younger generation of the country since a language is the national spiritual-cultural code that reflects the uniqueness of every nation. The article goes on to say that using words in terms of the Kazakh national tradition implies observation of the principle of moral, ethical and aesthetic values. The author points out that the norms of literary language and national speech etiquette are among the priorities when teaching the Kazakh language. The article presents some results which illustrate efficient didactic strategies of teaching schoolchildren the peculiarities of national vocabulary in the Kazakh language classroom. The author comes to conclusion that introducing the national vocabulary to schoolchildren contributes to the formation of national self-consciousness, and the realization of cognitive, cultural, emotional, intellectual, social, personal, and spiritual development.

Keywords: language, culture, vocabulary, word usage features, speech act, linguistic relations, the linguistic norm.

Introduction

Today, the actual problem of the Kazakh language, by the status of the state language, is its historical preservation. The preservation of the national language is a struggle to prevent the disappearance of the Kazakh people and the Kazakh nation, since language is a national-spiritual and cultural code that reflects the individuality of each nation.

Language is not only a means of communication. Thanks to the knowledge of the language, a person becomes a full-fledged representative of the nation.

Language is a way that corrects the national consciousness. In this context, we understand that the actual goal today is not only “safely” to pass on the Kazakh language to the next generations of our country, but also to preserve the verbal wealth accumulated over the centuries, sound harmony, and grammatical consistency [1, 4].

A. Potebnya calls language «a cultural, social initiative of the speech act» [2, 133].

The only task in education today is to teach the younger generation to compose and pronounce words correctly and observe the culture of speech. Although the norms of the language are generally accepted, everyone’s speech is different. During linguistic communication, each person chooses certain words and formulates a sentence. Therefore, one person’s speech may differ from another’s.

The main goal of speech communication is the exchange of information. From time immemorial, the Kazakh people have attached great importance to every word. This is evidenced by proverbs: «A quiet conscience sleeps in thunder», «Speech is silver but silence is gold», «Good words without deeds are rushes and reed», «Deed, not words» etc. According to the ability to express one’s thoughts, and the ability to speak, one can determine not only the social status of a person but also his character.

According to the scholar-researcher of linguistic culture Uali, the Kazakh national tradition of using words is subject to the principles of universal values, such as morality, honor, responsibility, duty, virtue, kindness, justice, honesty, and truth. In language communication, these principles underlie the speaker’s speech.

According to national traditions, expressions such as respect elders; do not interrupt the speaker, do not neglect the speaker, behave with restraint, etc., are included in the concept of speech etiquette. And the rules of speech etiquette are based on the principles of politeness [3].

Materials and methods

Methods of analysis, comparison, compilation, and experimental methods were applied in the research.

Having analyzed the peculiarities of the national vocabulary we proved that teaching those ones at Kazakh lessons should be realized with taking into consideration the national traditions of the Kazakh people, namely, observation of politeness, respectfulness, and kindness.

Having experimented through designing and conducting lessons of the Kazakh language in a secondary school we state that when teaching children the peculiarities of the national vocabulary, one should take into account the norms of literary language and national speech etiquette, for example, such speech acts as raising the tone of the voice and switching to shouting in language communication are not acceptable.

Results and discussion

One of the main goals in the formation of word usage skills is to teach students to speak without mistakes. Scholars believe that «the level of mistake probability is determined by the forms of speech: in oral form, the probability of mistakes is higher than in writing due to the simultaneous implementation of the moment of reasoning and expression of thought. Because here a person has the opportunity to differentiate, systematize their thoughts and speak without mistakes [4, 4]. Therefore, when choosing the types of work with students, special attention should be paid to writing and oral speech. Students often make mistakes in speech. Especially often they are found in oral speech. For example, mistakes in words and even incorrect use of words in a sentence.

Incorrect speech by schoolchildren often occurs due to incomplete assimilation of the norms of the literary language, careless attitude to language traditions, misunderstanding or even unwillingness to understand the semantic nature of some words, and also due to excessive and inappropriate use of jargon. This indicates the impossibility of distinguishing linguistic features, and the low level of development of the culture of speech.

Therefore, it is necessary to teach students to work systematically with language units, that is, to correctly determine their form and combination with other words, revealing the meaning of words. To do this, while working with the text in the Kazakh language lesson, one should use such methods as determining the meaning of words and working with unfamiliar words [5, 45].

Some researchers emphasizing the practical significance of spelling say that «culture and literacy are not only in the correct spelling but also in the transfer of the magical music of the native language in such a way that it is pleasant to the ear and does not violate its natural state. Since language is a means of communication in society, its social function is realized only at its level, it serves as a means of communication for everyone. At the same time, she emphasized that for children whose speech is just being formed, «it is important that the kindergartener’s speech is perfect, as children learn to speak from adults. In the future, difficulties may arise in their correction. Therefore, there should be no mistakes in the speech of people working in kindergarten. Only then will it be possible to learn to speak correctly? Thus, the competent speech of the kindergartener will be the first alphabet for teaching children the native language» [6, 36–37]. In our opinion, the ability of school teachers to correctly use words is an example for students. Students imitate the teacher. Therefore, the teacher should observe the language norms and culture of speech.

When forming the students’ word usage skills, the teacher should, first of all, determine what mistakes students face and their causes. These mistakes need to be corrected and clarified to prevent them from happening again.

The mistakes of modern schoolchildren most often arise based on the interaction of elements of the language system in a bilingual situation. This phenomenon in linguistics is called interference. For example, students incorrectly pronounce Kazakh words according to the orthoepic rules of the Russian language. For example, the surname *Ospanov* is pronounced like *Aspanov*, and *Omarov* is pronounced like *Amarov*. *Сіз білесің бе? Екі мұғалімдер келді* and etc. In some words, one of the two vowels is omitted. For example: *келе жатыр* – *келатыр*, *айтып жатыр* – *айтыватыр* and etc. Students must know the generally established norms for the pronunciation of the literary language. Also, without knowing the lexical meaning of a word, you can use a word that is close in meaning.

For example, violation of intact correct connections when using word combinations. Also, for example, *біз сайыс қатысушылары (біз, сайысқа қатысушылар)* – this wording deviates from the topic of the narrative. This phenomenon in scientific language is called digression («deviation»). This is especially true for students studying in schools with a different language of instruction, who often have to perform tasks such as summarizing text and writing an essay in the Kazakh language class. In some cases, sounds, syllables, and even phrases are used interchangeably. For example, *қақпан* – *қапқан*, *қолған* – *қолбақ*, etc.

Especially it is necessary to correct mistakes in the written works of students (composition, essay, presentation, dictation). In this case, it is necessary to pay attention to the structure of the sentence and compliance with the grammatical rules and norms of the language.

The theme of the lesson: The culture of speech.

The goal of the lesson: teaching: to improve student's knowledge of the culture of speech; developing: to develop language culture, to teach clearly and competently to express one's thoughts; educational: teach to respect the national language, appreciate the richness and strength of the language, show the national characteristics and national dignity of the Kazakh people.

Type of lesson: Lesson on acquiring new knowledge. Methods: methods of using technical teaching aids, explanation, question-answer, explanation through visualization, use of situational tasks, and didactic games to improve cognitively-oriented competence. Visual aids: tables, handout.

The course of the lesson:

- 1 Organizational moment. Psychological preparation
- 2 Repetition of the passed material.
- 3 New topic.

Introduce students to the topic and purpose of the lesson. Repetition of knowledge about the culture of speech. Increase of interest. (Information questions) - students are divided into four groups.

Proverbs and sayings on the topics of education, morality, kindness, and friendship are repeated.

Group 1 Proverbs about upbringing. For example, A child that's born must be kept.

Group 2 Proverbs about morality: Saying is one thing and doing another.

Group 3. Proverbs about kindness: As fire warms the body so does good warm the heart.

Group 4 The proverb about friendship: Faithful friend is better than gold.

The task. Family. School. Friends. In the store. (Each group chooses a topic and makes up a dialogue between two or three interlocutors. The expressions of Kazakh speech etiquette should be used in the dialogue. The volume should consist of 100–150 words.) Make sentences and compare them.

4 Repetition.

5 Gallery visit strategy. Making up a conversation

6 Group strategy.

7 Summing up the lesson: What have we learned? Discussion. Homework: Write an essay about the use of national vocabulary.

The main task of educational organizations is to assess the knowledge and activity of students in the modern era of the development of science and technology, increase the flow of information, the formation of mental abilities, and the development of human abilities and talents [7].

It is planned to use modern teaching methods and all types of communication during the lesson. To achieve the goal of learning, and obtaining new knowledge, one should use communicative-mediated visual perception with the audience (slides, pictures, flipchart records, video presentations), as well as audio (the word of the teacher, musical accompaniment, timer-signal), and cinematic aesthetic (construction of situations, it is possible to work out active exercises, team-building tasks).

To increase the activity of students in the performance of analytical work, it is possible to use interactive methods and perform it in the form of work in pairs or groups. In the course of the formative experiment, this work was carried out in a group form. Its result was more productive compared to independent work in the control class, and at the same time, students' motivation for classes increased. First, students read the text and distinguish which type of speech it belongs to and prove the game. Next, the purpose of the author is determined by making dictionary activities, and content analysis. Then they evaluate the role of words written in bold in conveying thoughts. Students replace the words by synonyms and express opinions depending on the use of words. They write the introductory and final sections following the content of this text. Then students draw up a plan for the content of the text. At the very end, students put a title in the text. Then the

most successful topic is defined by the whole class. In the homework assignment, students were given to write a reasoning text about their native land, taking this exact text as a basis and modeling it. The effectiveness of this work is that the students not only analyzed the finished sample. They also do their research, practical writing work, supplementing and differentiating the text. Students listen others' answers and assess each other. Where there is an assessment, there is work on self-improvement [8, 24].

It is also methodically rational to transform tasks for distinguishing between speech types as narrative, descriptive, and reasoning. In a language lesson connected with a comprehensive analysis of texts, students learn the importance of orthoepic, grammatical, and stylistic literary norms in conveying thoughts, as well as learn to correctly perceive them, and understand the reason for reasonable deviations from the norm. Because «depending on the purpose of speech activity, deviations from the norm will be motivated and unmotivated. Errors that occur due to the illiteracy of the speaker and ignorance of the established norms in the language are unprovoked deviations. And a mistake made consciously, pursuing a specific goal on the part of the speaker, is a motivational mistake» [9, 8].

As a result of the discourse, through communication students enrich their active vocabulary and get acquainted with the methods of creating synonymous diversity. Thus, they learn to correctly use semantic groups of words (synonyms, antonyms, and homonyms), catchphrases, and phraseological expressions, master the laws of correct sentence construction, and recognize the quality of words. This, in turn, increases the students' knowledge of the language and develops practical speech skills. Unfortunately, the teaching of natural speech is now flawed in school practice. Therefore, children should be allowed to discuss, share ideas, and argue through interactive methods when performing these tasks.

Conclusion

The technology for the development of critical thinking helps to increase the cognitive activity of the child, independence in learning, creativity, and at the same time, such activities are interesting and accessible to students; they learn to work in a team, the depth and thoroughness of knowledge increases [10, 4]. It is necessary to emphasize the importance of methods of joint group work: they are an effective means of knowing oneself and other people, forming a worldview, promoting the self-development of a person, and understanding other people's actions and their causes. Group work ensures the active participation of all students. In such work, students work out their communication skills (listening skills, making joint decisions, avoiding conflicts).

Thus, introducing schoolchildren to the traditions of using national vocabulary contributes to the formation of national self-consciousness, reflected through the

language, and contributes to the implementation of cognitive, cultural, emotional, intellectual, social, personal, and spiritual development.

Список использованных источников

- 1 **Кон, И. С.** В поисках себя : Личность и ее самосознание, Москва : Политиздат, 1984. – 335 с.
- 2 **Потебня, А.** Слова и миф, – М. : Правда, 1989, – 622.
- 3 **Ермекбаева, А. Ш.** Бейіндік мектеп оқушыларының оқу мотивтерін қалыптастыру // Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация, 2017. – 176 б.
- 4 **Сыздықова, Р.** Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы : Ел-шежіре, 2014. – 296 б.
- 5 **Сыздық, Р. С.** Сөз-сазы. (сөзді дұрыс айту нормалары), Алматы : Санат, 1995. – 120 б.
- 6 **Дәулетбекова, Ж. Т.** Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. Монография., 2-басылым редактор. – Алматы : Нұрай-принт, 2017, – 240 б.
- 7 **Амонашвили, Ш. А.** Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск : Университетское, 1990. – 559 с.
- 8 **Гадамер, Г.** Взаимосвязь диагностики, коррекции и контроля при обучений фонетическому оформлению речи на неродном языке. – СПб., 2004. – 254 с.
- 9 **Миролюбов, А.** История отечественной методики обучения иностранным языкам, – М. : Ступени, 2002. – 448 с.
- 10 **Қабдықайыров, Қ.** Оқытудың педагогикалық жана технологиясы: оқу құралы. – Алматы : Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 149 б.

References

- 1 **Кон, I. S.** V poiskah sebya: Lichnost' i ee samosoznanie [In the eyes of sebya: personality and self-awareness] [Text]. – Moscow : Politizdat, 1984, p. 335.
- 2 **Potebnya, A.** Slova i mif [Words and myth] [Text]. – Moscow : Pravda, 1989. – 622 p.
- 3 **Yermekbaeva, A. Sh.** Bejindik mektep oqushylarynyn oqu motivterin qalyptastyru [Formation of educational motives of students of profile schools] dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). [Text]. – 2017. – p. 176.
- 4 **Syzdykova, R.** Soz qudireti. [The Power of the word. Collection of multi-volume works] [Text]. – Almaty : El-shezhire, 2014. – p. 296.

5 **Syzdykova, R.** Soz-sazy(sozdi durys ajtu normalary), [The word is clay (Norms of correct pronunciation of the word)] [Text]. – Almaty : Category, 1995. – P. 120.

6 **Dauletbekova, Zh. T.** Soz madenieti – tildik bilim natizhesi. [Culture of the word – the result of language education]. Monograph., 2nd Edition editor, [Text]. – Almaty : Nuray-print, 2017. – P. 240.

7 **Amonashvili, Sh. A.** Lichnostno-gumannaya osnova pedagogicheskogo processa [The pedagogical process of a personal and Human Resource], [Text] – Minsk: Universitetskoye, 1990. – P. 559.

8 **Gadamer, G.** Diagnostiki, korrekcii i kontrolya pri obuchenii foneticheskomu oformleniyu rechi na nerodnom yazyke [Comprehensive diagnostics, correction and control of phonetic formation of speech in foreign language] [Text] St. Petersburg, 2004. – P. 254.

9 **Mirolubov, A.** Istoriya otechestvennoj metodiki obucheniya inostrannym yazykam [History of domestic methods of training foreign languages]. [Text]. – Moscow : Stupeni, 2002. – P. 448.

10 **Kabdykairov, K.** Oqytudyn pedagogikalyq zhana tekhnologiyasy [Pedagogical new technology of teaching] [Text]. – Almaty : Republican Publishing Office, 1999. – P. 149.

Material received on 09.06.23.

*Г. Б. Қожахметова

Ахмет Яссауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ҰЛТТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ

Мақалада қазақ тілі сабақтарында оқушылардың сөздік қорын қалыптастырудың тиімді әдістері қарастырылады. Егер тіл қарым - қатынас құралы болса, онда сөйлеу – бұл тіл арқылы қарым-қатынас процесі, тілді жүзеге асыру, тілдің белгілі бір бірліктерін қолдану процесі. Әлеуметтік коммуникацияның негізі күнделікті әңгімелер ғана емес, сонымен қатар іскерлік қарым-қатынас және бұқаралық ақпарат құралдарында сөйлеу болып табылады. Әрбір адам қоғам мүшесі бола отырып, қоғамда қабылданған белгілі бір нормаларды сақтауға міндетті. Қазақ халқы

әрқашан сөздің күшіне ерекше мән берген. Ұлттық лексиканың өзіндік ерекшелігі ретінде біз тілдік қарым-қатынаста ұлттық тіліміздің тиімді түрін қолдануды, тілдік нормаларды сақтауды, сөйлеу мәдениетінің принциптерін ескеруді айтамыз. Мақалада жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілін оқыту кезінде оқушыларды ұлттық лексиканың ерекшеліктеріне үйрету тәсілдері келтірілген. Мақалада талдау, салыстыру, материалдар жинақтау, эксперименттік әдістер қолданылады.

Кілтті сөздер: тіл мәдениет, лексика, сөз қолдану ерекшеліктері, сөйлеу әрекеті, тілдік қатынастар, тілдік норма.

*Г. Б. Қожахметова

Международный казахско-турецкий университет
имени Ахмета Яссави,
Республика Казахстан, г. Туркестан.
Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ИЗУЧЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматриваются эффективные методы формирования словарного запаса учащихся на уроках казахского языка. Если язык – это средство коммуникации, то речь – это процесс общения посредством языка, реализация языка, процесс использования определенных единиц языка. Основой социальной коммуникации являются не только повседневные разговоры, но и деловое общение и речь в средствах массовой информации. Каждый человек, будучи членом общества, обязан соблюдать определенные нормы, принятые в обществе. Казахский народ всегда придавал особое значение силе слова. Под оригинальностью национальной лексики мы подразумеваем использование соответствующей формы нашего национального языка в языковом общении, соблюдение языковых норм, учет принципов культуры речи. В статье представлены способы обучения учащихся особенностям национальной лексики при преподавании казахского языка в общеобразовательных школах. В статье использованы методы анализа, сравнения, экспериментальные методы.

Ключевые слова: язык, культура, лексика, особенности словоупотребления, речевой акт, языковые отношения, языковая норма.

<https://doi.org/10.48081/NCCT8146>***А. Ж. Копеев**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

МӘШҲҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МҰХАММЕДӘМЕННОҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ҮНДЕСТІК САРЫНЫ

Осы мақалада Мәшһүр Жүсіптің ортаншы ұлы Мұхаммедәменнің көркем бейнесі ашылады. Жалпы Мәшһүр Жүсіптің ақындық мектебі тұрғысынан толыққанды зерттеуді қажет ететіндігі жасі айтылуда. Осы орайда ұрпақтар арасындағы сабақтастық, тақырып үндестігі, көтерілген мәселелердің ортақтығы, кейіпкерлер өлемінің тұтастығы секілді категориялар басты назарға ілінуге тиіс. Ендігі бір жағынан тарихи аспекті тұрғысынан да сараланып, пайымдала түсуі керек. Сондықтан осы мақалада Мұхаммедәменнің азаматтық тұлғасы ашылып, автордың өзіндік көзқарасы тұрғысынан зерделенді.

Мұхаммедәмен өз заманында қоғамдық-саяси науқандарға белсене атсалысқан тарихи тұлға, алғашқылардың бірі болып білім орындарын ашқан педагог. Оның кісі қолынан қаза табуы Мәшһүр Жүсіптің «Әмен қазасына», «Әменді жоқтау» секілді туындылардың дүниеге келуіне себеп болды. Осы шығармалары арқылы Мұхаммедәменнің көркемдік-тарихи бейнесі айқын көрініс тапқан. Сол себептен мақалада оның жеке адами қасиеттері талданып, тұлғалық-азаматтық қызметтік жолындағы байланыстың бірізділігін ашуға талпыныс жасалған. Сонымен қатар Мұхаммедәменнің кей өлеңдері Мәшһүр Жүсіптің 20 томдығында жарияланған.

Еңбекте қос тұлғаның шығармалары арасындағы тақырып үндестігі де бірішама сөз етілген. Осылайша Мұхаммедәмен көтерген мәселелер арқылы тақырыптардың сабақтастығы мен өміршеңдігі қаузалған.

Кілтті сөздер: тарихи бейне, үндестік, күрескерлік, азаматтық ұн, қазақ зиялылары

Кіріспе

Мәшһүр Жүсіп шығармаларының көп томдығының жарыққа шығуы – қазақ руханиятының әлеміне үлкен рух бітіріп, көптеген белгілі тұлғалардың есімі түлеп, әдебиеттің алтын парақтары ақтарыла ашылып, асыл қазынасы табылғандай болды. Тіпті ақынның өз айналысындағы ауыздан ауызға тарап келген оқиғалар, тұлғалар жайында деректер алғаш жарияланып, көркемдік-тарихи сипатқа ие болды.

Соның бірі ретінде ақынның ортаншы баласы – Мұхаммедәмен. Ол әкесінің жолын қуып, халқы үшін оқу-білім майданында от кешкен тұлға. Ташкентте жүріп алғаш қыздарға арналған білім орнын ашып, жас балаларды оқуға тартқан ұстаз. Өзінің миссионерлік қызметінде кісі қолынан қаза тапқан «шаһид».

Мұхаммедәмен бір жас қызды күштеп әйелдікке алған байдан құтқарып, интернатқа тұрғызады. Көп ұзамай 1921 жылы осы өшіккен залымның қолынан қаза тапқаны мәлім. Бұл сұм оқиғадан кейін Мәшһүр Жүсіп «қан түсті 63-те аяғыма» деп қатты қайғырып, «Әмен қазасына», «Әменді жоқтау» секілді жоқтау өлеңдерін жазған [1]. Сол сияқты Мұхаммедәменмен үзегілес жастар да баспа құралдарына көңіл айту мақсатында мақалалар жариялап, оның азаматтық-тұлғалық болмысына қатысты ойларын білдіріп, үлкен бағаларын берген.

Бүгінде Мұхаммедәменнің көптомдық шығармаларда кездесетін өлеңдері бар. Сол сияқты Мәшһүр Жүсіптің өз баласының атынан сөйлеп жазған туындысы да назар аударарлық құбылыс. Осы шығармаларды оқи отырып, олардың арасындағы ортақ тақырыптық ұқсастықтар мен сабақтастықтарды анық көруге болады. Жалпы Мұхаммедәменнің ақындық жолына әкесінің үлкен рөл ойнағаны белгілі. Себебі С. Көпеевтің естелігіне сүйенетін болсақ, бір күні үйге келген жолаушыларға ұлдарының өнерін көрсетуі – балаларының тәрбиесіне қатты көңіл бөлгендігін байқатады [2]. Осы тұста Мәшһүр Жүсіптің өз баласына ақындық жолда бастау болды деуге толық негіз бар.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Зерттеуге Мәшһүр Жүсіптің шығармалары мен Мұхаммедәменнің төл еңбектері пайдаланылды. Мақаланы жазу барысында теориялық материалды жинау, талдау, салыстыру, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Нәтижелер және талқылау

Мұхаммедәмен жайында ойлар Ж. Аймауытұлының Мәшһүр Жүсіппен жазысқан хаттарында кездессе, кейінірек З.Ақышев [3], С. Ш. Көпеев [2], Ө.Тұрманжанов [4], Н. Қ. Жүсіпов [5] секілді зерттеушілер қалам тартқан. Сонымен қоса Мұхаммедәменнің өлеңдеріндегі көтерілген мәселелерге

қатысты баспасөз беттерінде айтылған талдаулар де баршылық [6]. Дегенмен Мәшһүр Жүсіппен, басқа да ақындармен тақырып үндестігі жағынан жете салыстыра зерттеу кешеуілдеп қалғаны байқалады. Осы іспеттес жұмыстарды атқару арқылы Мұхаммедәменнің ақындық ерекшелігі мен бейнесін анық бақауға болады.

Мәшһүр Жүсіптің «Әмен қазасына» өлеңінде алдымен күрескер, айтқанынан қайтпайтын тұлға ретінде көрінеді:

Турашыл, түзушілдік сыбағасы –

Кесімді әуел ақыр нақақ өлім [1, 245 б.],

- дей отырып, өзінің әділдігі өлімге апарғанын аса қиналыспен жазады. Әдетте «сыбаға» қадірлі, құрметті адамдарға берілетін малдың мүшесі. Демек, осы жерде ақын Әменге біткен ең асыл қасиеттердің бірі – турашылдық пен түзушілдік екені меңзеп отыр. Түбінде оның осы мінезі өзіне жау болып, қазаға апарғанына қатты налиды. Алайда ақын келесі бір жолдарында елі үшін қасық қаны төгілгені азаматтық парыз деп біліп, «өлмей ме жаман да үйде қағындыдан» деген басу айтады.

Ендігі бір сөзінде ортаншы ұлына аса үміт артқанына, ерекше жаратылысына тәнті болғанын байқаймыз:

Жасымнан бұрылмаған бетім ыққа,

Ұл еді қарсы туған атқан оққа [1, 245 б.],

- дей отырып, «оқ» сөзінің метафоралық қолданысы арқылы оның өжет, қайсар мінезін аша түседі де келесі ойлармен дамыта түседі:

Құдайдың бір зор сыйы маған берген,

Толық қып бергендігін алаш көрген.

Толық боп көзге түсіп тұрған төлім,

Жұрт қолына алынған аққан сөлім [1, 245 б.].

Осы берілген мысалдарда ақынның «толық» сөзі аса назар аудартады. Бұл жерде Абайдың «толық адам» концепциясымен ұштасатындығын анық байқауға болады. Осыдан Мәшһүр Жүсіптің өз баласының ілімі мен білімінің, ақылы мен адамгершілігінің толық қалыптасқандығын нық сеніммен айтып отырғандығын байқаймыз.

Мұхаммедәменнің бұлқынған асау да асыл қасиеттері оның ары қарай ұлт үшін қызмет ету жолына апармай қоймады. Тарихта оның Ташкентте жүріп, бірнеше қазақ зиялыларымен бірге интернат ашып, талай қиындықтарды басынан өткергенін білеміз. Осы ерліктері мен ағарту жолындағы қызметін Мәшһүр Жүсіп «Әменді жоқтау» атты өлеңінде кеңінен баяндап өтеді:

Екеуі жалықтастан тіке тұрды,

Таңырқанып, тамсанып қыр мен сырды.

Он төртінші интернат бос тұр еді,

Өзі барып, тіленіп, соған кірді [1, 247 б.], –

деп қасындағы серігімен бірге қалайша оқу-ағарту жолына келгендігін сипаттайды. Одан әрі оның іскерілігі суреттеліп, білім орнының жұмысын тасын өрге сүйрегендей домалатып алып кеткендігі айызын қандыра паш етеді. Әкелік асқақ сезімі мен ықыласын төге шашып, қаламының көк сиясымен астан-кестен долы тағдырдың нәубатына, мезгілсіз өлімнің қасіретін сурет қылып жеткізеді. «Шыға алмай кетті есіл ер биік өрге» деп армандарының асқақ болғанын қатты қынжылады.

Жалпы Мәшһүр Жүсіп пен Мұхаммедәменнің шығармаларындағы рухани үндестік пен ойдың астас болғанын анық көруге болады. Мәселен, «Мәшһүр Жүсіптің Әмен атынан сөйлегені» деген өлеңнің көркемдік-идеялық жағынан қарағанда, ақынның неліктен өз ұлының атынан өлең шығаруға барғаны бірнеше ойларға жетелейді. Соның бірі – сол кездегі саясаттағы өзгерістерді, хал-ахуалды сипаттау үшін жастардың көзімен беру үшін ұлының атынан сөйлеген болуы мүмкін. Осы өлеңдегі негізгі кейіпкер – Мұхаммедәмен. Бұл шығармада ақ патша заманында қазақтарды қара жұмысқа алған кезі суреттеледі. Бас қаһарманның еріксіз қара жұмысқа алынып, Керекуге бет алып бара жатқаны, жол жөнекей туған-туыстарымен қоштасқаны, сол кездегі байлардың әділетсіздігі, патша саясатының ауыр қысымын ашына баяндайды:

Болыстар байды іріктеп алып қалып,

Кедейдің бірыңғай ғып саралаған.

Жарлыға бұ да тиген дәурен шығар,

Көшені патша жүрген аралаған [1, 235 б.].

Бұл өлең көпке дейін Мұхаммедәменнің төл туындысы ретінде қаралып келген [7]. Алайда кейін Жолмұрат Жүсіпұлының жазбасына сүйене отырып, аталмыш туындының Мәшһүр Жүсіпке тиесілі екені белгілі болды [8, 394 б.]. Сол сияқты зерттеуші М. Н. Баратова да ақынның стильдік ерекшелігіне зер салып, «жырлау машығына» қарай Мәшһүр Жүсіптікі деген қорытынды ойға келеді [9, 58 б.]. Осыны айтудағы біздің негізгі мақсатымыз – Мәшһүр Жүсіптің өз баласының атынан сөйлей отырып, оның көркем бейнесін жасаудағы ерекшелігін ашу болып отыр. Алдыңғы шығармаларда Мұхаммедәменнің бойынан қаһармандық бейнеге тән қасиеттерді көрсек, енді бас кейіпкердің қиналысқа түскен сәттеріне куә боламыз:

Не келер қанша айтқанмен біздің қолдан,

Жазу бір Алланың – не дүр шарам?! [1, 233 б.] –

деп басқа түскен тағдырға мойынсұну байқалса, ендігі бір жолда шарасыздық танытқаны анық көрінеді:

Қойша иіріп призывка қамағанда,

Құр сүлдең, жүре алмайсың, басып қадам [1, 233 б.].

Шығармада негізгі кейіпкердің зілдей ауыртпашылыққа тап болуы, ішкі жан қиналысы, оның қарындасымен қоштасуы, анасының жоқтығына қапалануы секілді ойлары бір ғана оның басына тән емес, сол кездегі барлық шокпардай қазақ азаматтарының тағдырына шырмаланған қыл бұғау, қара бұлттай төнген қатері еді. Осының барлығын Мәшһүр Жүсіп өзінің баласы арқылы жинақтап беруінен Мұхаммедәменді типтік бейне ретінде қарастыруға болады. Сайып келгенде, осы өлеңге ортаншы ұлын арқау етіп алуы – оның қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуы мен ұлт азаттық көтеріліс идеясына жақын болуы әсер етуі мүмкін. Өйткені Мұхаммедәмен шығармаларынан азаматтық ұстанымын айғақтайтын келесі жолдарды кездестіруге болады:

Жазған сөз жаным ашып Алашыма,

Алаштың ұраны «Үш жүз» – баласына

Қаннан – қан, еттен – етім, бауыр жырттым,

Қараған қаз[ақ] таптың қаласына [10, 141 б.].

Мұхаммедәмен өзі де өлең жазып, түрлі тақырыптарды көтерген ақын. Оның көптеген өлеңдері адам бойындағы кері қасиеттерге арналған. Мәселен ол бір өлеңінде:

Жалқаулық жастан үйір бойды басып,

Күшті ақыл, өткір зейін, ойды басып [10, 140 б.], –

деп адам бойындағы жаман мінезді мінесе, Мәшһүр Жүсіп те:

Қайрат қыл, жалқаулықтың жібін үзіп,

Көрген жан түңілмесін күдер үзіп [11, 84 б.], –

дей келе, жалқаулықпен күресуге шақырады. Осылардан арылу жолдарын, жарқын болашаққа ұмтылуды кейінгі ұрпаққа мақсат етеді:

Мал көзде, ертеңді-кеш ұйқынды бөл,

Кім жұмсаса, ұшып жүр, қайтарма тіл [11, 85 б.].

Осы оймен Мұхаммедәмен да келісіп, қалай да болсын жаман қасиеттерден құтылудың амалын іздестіруді көздейді. Бұл мінезден арылмаса, оның болашағы бұлыңғыр болатынын қорқынышпен жеткізеді. Бір өзінің күші жетпесе, айналасындағы жақын адамдардың көмегімен, алынбас камалдан орғып, шырмаудан босап шығуды көксейді:

Мен арсыз: жүрек сезбей, жұрт та сенбей,

Алдым – жар, артым – тұман, қалдым сасып.

Дос-тамыр арттан қуып, алдан буып,

Кел құтыл: ордан қарғып, тордан қашып [10, 140 б.].

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіптің ортаншы баласы Мұхаммедәменге арналған өлеңдерінен оның жеке қасиеттері, көркем бейнесі толық байқалады. Талдаудан байқағанымыз, ақынның образды сомдауда тарихи деректерге негізделген фактілерді қатар бере отырып жазған. Осылайша Мұхаммедәменнің көркемдік бейнесі көбінесе тарихи оқиғалармен астасып жатады. Мәшһүр Жүсіптің бір шығармасында кейіпкердің шындық пен әділеттік жолындағы қаһармандық сипаттағы мінезі ашылса, енді бірінде ұлттық-азаттық идея жолында тауы шағылған азаматтың үнін көруге болады.

Сол сияқты екі ақынның арасында рухани байланыс орнап, идеялық-тақырыптық үндестік жалғанған. Осы бағыттағы жұмыстар әлі де болашақта тереңірек зерттеуді, кешенді қарастыруды қажет ететіні анық байқалып отыр.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы [Текст]. – Павлодар : ЭКО, 2013. – Т. 4. – 546 б.

2 **Шарапиев, Т. Ш., Көпеев, С. Ш.** Ғұлама ғұмыры : Мәшһүр Жүсіп туралы аңыз бен ақиқат [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2007. – 188 б.

3 **Ақышев, З.** Әмен ақынның 1920 жылдары Коммунистік партияға мүше болып, мемлекеттік жұмыстарға қатысуы [Мәтін] // Қазақстан мұғалімі. – 1983, 16 қыркүйек

4 **Тұрманжанов, Ө.** Жас сұңқар [Мәтін] // Қазақстан пионері. – 1958, 24 қыркүйек

5 **Жүсіпов, Н.** Әмен Ақын. Қолыма хат алғалы жаздым қалам : Әмен Мәшһүр Жүсіпұлы Көпеевтің туғанына 100 жыл [Мәтін] // Семей таңы. – 1998. – № 223

6 **Пазылов, Ә.** Мәшһүр Жүсіп хәм жастар тәрбиесі [Мәтін] // Сарыарқа самалы. – 2022. – № 35

7 **Жүсіпов, Н.** Ұл еді қарсы туған көк дауылға [Мәтін] // Жалын, 1989. – № 1

8 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы [Текст]. – Павлодар : ЭКО, 2013. – Т. 13 – 412 б.

9 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық сипаты. Оқу-әдістемелік құрал [Мәтін]. – Павлодар, 2007. – 71 б.

10 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы [Текст]. – Павлодар : ЭКО, 2013. – Т. 11 – 418 б.

11 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1990. – Т. 1 – 273 б.

References

- 1 **Kopeuly, M. J.** Shygarmalary. 20 tomlyq shygarmalar jinagy [Works. Collection of works in 20 volumes.] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2013. – T. 4 – 546 p.
- 2 **Sharapiev, T. Sh., Kopeev, S. Sh.** Gulama gumyry: Mashhur Jusip tyraly anyz ben aqıqat [The life of the scholar: The Legend and truth about Mashhur] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2007. – 188 p.
- 3 **Aqyshev, Z.** Amen aqynny 1920 jylgary Kommynistik partıyaga mushe bolyp, memlekettik jumystarga qatysy [Amen Akyn became a member of the Communist Party in the 1920s and participated in state work] [Text] // Qazaqstan mugalimi. – 1983, 16 qyrkuiek.
- 4 **Turmanjanov, O.** Jas sunqar [Young falcon] [Text] // Qazaqstan pioneri. – 1958, 24 qyrkuiek.
- 5 **Jusipov, N.** Amen Aqyn. Qolyma hat algaly jazdym qalam: Amen Mashhur Jusipuly Kopeevtin tyganyna 100 jyl [Amen The Poet. 100 years since the birth of Amen Mashhur Zhusupovich Kopeev] [Text] // Semei tany. – 1998. – № 223.
- 6 **Pazylov, A.** Mashhur Jusip ham jastar tarbıesi [Mashhur Zhusup and youth education] [Text] // Saryarqa samaly. – 2022. – № 35.
- 7 **Jusipov, N.** Ul edi qarsy tygan kok dayylga [The boy was born against the Blue Storm] [Text] // Jalyn, 1989. – № 1.
8. **Kopeuly, M. J.** Shygarmalary. 20 tomlyq shygarmalar jinagy [Works. Collection of works in 20 volumes] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2013. – T. 13. – 412 p.
- 9 **Baratova, M. N.** Mashhur Jusip olenderinin janrlyq sıpaty. Oqy-adistemelik qural [Genre character of mashhur Zhusup's poems. Educational and methodical manual] [Text]. – Pavlodar, 2007. – 71 p.
- 10 **Kopeuly, M. J.** Shygarmalary. 20 tomlyq shygarmalar jinagy [Works. Collection of works in 20 volumes] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2013. – T. 11 – 418 p.
- 11 **Kopeev, M. J.** Tandamaly [Custom] [Text]. – Almaty : Gylym, 1990. T. 1. – 273 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*А. Ж. Копеев

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ЛИЧНОСТЬ МУХАММЕДАМЕНА КАК ГРАЖДАНИНА И СОЗВУЧИЕ ТЕМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСУПА

В этой статье раскрывается художественный образ среднего сына Маишхур Жусупа Мухаммедамена. В целом речь часто идет о том, что Маишхур Жусупа нужно исследовать с точки зрения поэтической школы. В связи с этим основное внимание должно быть уделено преемственности поколений, созвучности тем, общности поднимаемых проблем, единству мира героев. С другой стороны нужно провести анализ исторического аспекта. Поэтому в этой статье раскрывается личность Мухаммедамена, а также представлено авторское осмысление.

Мухаммедамен – историческая личность, принимавшая активное участие в общественно-политических мероприятиях своего времени, который одним из первых открывал учебные заведения. Его убийство стало причиной появления таких произведений Маишхур Жусупа, как «К смерти Амена», «Оплакивание Амена». В этих произведениях раскрывается художественный и исторический образ Мухаммедамена. Поэтому в этой статье была попытка проанализировать его личные качества, системность его личностного и гражданского пути. Вместе с тем некоторые стихотворения Мухаммедамена были опубликованы в 20-томнике Маишхур Жусупа. Здесь также были затронуты и вопросы сходства тем двух поэтов. Таким образом через проблемы, которые поднимал Мухаммедамен в произведениях, были показаны преемственность и жизнеспособность тем.

Ключевые слова: историческая личность, созвучность, способность к борьбе, голос гражданина, казахская интеллигенция.

*А. Ж. Копеев

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 09.06.23.

THE PERSONALITY OF MUHAMMEDAMEN AS A CITIZEN AND HARMONY OF THE THEMES IN THE WORKS OF MASHHUR ZHUSUP

This article reveals the artistic image of the middle son of Mashhur Zhusup Muhammedamen. In general, it is often said that Mashhur Zhusup

needs to be studied from the point of view of the poetic school. In this regard, the main attention should be paid to the continuity of generations, the consonance of themes, the commonality of the problems raised, the unity of the world of heroes. On the other hand, it is necessary to analyze the historical aspect. Therefore, this article reveals the identity of Muhammedamen, and also presents the author's understanding.

Muhammedamen is a historical figure who took an active part in the socio-political events of his time, who was one of the first to open educational institutions. His murder was the reason for the appearance of such works by Mashhur Zhusup as «To the death of Amen», «Mourning for Amen». These works reveal the artistic and historical image of Muhammedamen. Therefore, this article was an attempt to analyze his personal qualities, the consistency of his personal and civic path. At the same time, some poems by Muhammedamen were published in the 20-volume Mashhur Zhusup.

The similarity of the themes of the two poets was also touched upon here. Thus, through the problems raised by Muhammedamen in the works, the continuity and viability of the themes were shown.

Keywords: historical personality, consonance, ability to fight, citizen's voice, Kazakh intelligentsia.

SRSTI 16.41.21

<https://doi.org/10.48081/MRW17706>

B. T. Kulbayeva¹, R. Zh. Saurbayev², *A. K. Zhetpisbay³

¹A. Marghulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³A. Marghulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

ON THE FEATURES OF STATISTICAL PROCESSING OF PHONETIC EXPERIMENTAL DATA IN LINGUISTIC RESEARCH

This article discusses the problem of using statistical methods for processing experimental data in the study of quantitative and qualitative properties of phonemes based on literary texts. The article studies the duration of vowels in the Russian language and its analogues in English in statistical terms. The duration of speech sounds is measured in thousandths of second - milliseconds (ms). In English, stressed vowels are longer than unstressed. The authors of the article note that it is not the statistical apparatus itself that presents the greatest difficulties. It turns out that it is most difficult for a phonetic researcher to see a statistical problem in his linguistic hypothesis, choose the correct statistical procedure, and then give an adequate interpretation of statistical calculations in terms of a linguistic problem. The authors regret that despite the rapid development of applied, statistical linguistics, there are no methodological developments yet, as in other applied fields. So far, the only way for a researcher is equal mastery of both linguistic problems and the apparatus of mathematical statistics.

In theoretical linguistics, linguistic research is usually divided into observation and experiment. The presented statistical methods apply mainly to observations. However, modern linguistics is becoming more and more experimental, especially in its field, which is called psycholinguistics.

Keywords: English, quantitative and qualitative linguistics, experimental phonetics, phonetic phenomenon, processing data.

Introduction

Experimental methods are also extremely developed in phonetic research. At the same time, there are no developments or manuals for processing linguistic experiments. The exception is a book published in a small edition by T. A. Brovchenko et al. [1], which certainly reflects the fact of the greatest «experimentality» of phonetics, at least in its Shcherbovsky version.

Practice, however, shows that the use of statistical methods is not a trivial procedure. The «collision» of the two sciences requires their adaptation to each other. So, on the one hand, the application of several criteria requires «fitting» the material to a certain framework. This is natural, since every statistical criterion model a well-defined «picture of the world». Therefore, if there is a desire to use this criterion, it is necessary that the experimental material exactly corresponds to the given «picture of the world», otherwise the obtained calculation results correspond to who knows what. However, the requirement of the correctness of the application of statistical procedures usually forces one to discard part of the material, thereby distorting the structure of the object.

On the other hand, linguistic material has the right to require the adaptation of the statistical apparatus and the development of specialized criteria and procedures. Some attempts are being made in this direction, but they are practically absent if we keep in mind the processing of data from linguistic experiments. Practice shows that the so-called standard software packages for processing data on computers are even less suitable for linguistic material. They take into account the specifics of the tasks and the material for which they are built and which is included in the «applied» experience of their creator. It is necessary to build a software package for solving linguistic problems properly, although one can doubt its universality in advance. Each time the task can be unique. And this means that it is necessary to adapt the statistical procedure to it, and not to adjust the task to the described canons.

Materials and methods

The use of statistical methods in the processing of data obtained as a result of an experimental study is an important component of the success of the experimental study itself. It is extremely important not only to obtain the data themselves but also to conduct a comparative analysis, the results of which will allow an objective assessment of their linguistic significance.

In the linguistic literature, unfortunately, little attention is paid to the explanation, interpretation and comparison of statistical methods themselves [2]. This seems to be a big omission since the description of statistical methods allows researchers to expand the tools when conducting an experimental study. In the Russian linguistic literature, several authors can be noted who have studied this problem. Among them should be mentioned the well-known work

of Golovin B. N. «Language and statistics» [3]. The problems of statistical processing of experimental data were also dealt with Grabe E. and Low E. [4], Fletcher J. and Grabe E. [5], Potapova R. K., [6], Kanter L. A. [7] and others. In foreign linguistics, methods of statistical data processing are actively used in their research by E. Grabe, Post B. and Nolan F. [8], Siok Wai Ting and Fletcher J. [9], P. Warren [10], as well as Ladd R. [11], et al.

In this paper, when describing methods of statistical data processing, it seems appropriate to rely on the results of an experimental phonetic study [2]. The sound material used in the study is part of a database created within the framework of the IViE project, the authors of which are E. Grabe, B. Post, F. Nolan [8]. The sound material is represented by the speech of speakers of nine regional varieties of the British version of modern English: Newcastle, London, Leeds, Liverpool, Cambridge, Cardiff, Dublin, Bradford, and Belfast.

Taking into account the above, we will focus in more detail on those moments where the specificity of the material is manifested, and where statistical methods are not unambiguous.

Statistics studies a varying trait, and a trait exists insofar as its gradations exist. For example, in Russian, sentences can be of different lengths. This means that length is a varying feature, and one, two, three, etc. words in a sentence are gradations of the «length» feature. Another example is the place of a stressed syllable in a word. In Russian, it can be a word's first, second, etc. syllable. This is also a variable feature that statistics can deal with. In French, the stress always falls on the last syllable. For phonetists, it makes sense to talk about the place of the French accent, at least in comparison with other languages, but for statistics, this is not a sign, since there is only one gradation, i.e. there is no variation.

Probability theory is based on the concept of a random event (A). It converges with the basis of statistics if we mean by a random event the appearance of gradations of a feature. But then it should be said that statistics consider such events for which the strict inequality $0 < P(A) < 1$ is valid, where P is the probability of an event A.

Linguistic features can be quantitative and qualitative. So, according to V. Yngve [12] quantitative is the length of a sentence measured in words, letters, or any other units, as the depth of the phrase. There is also can be included in the number of morphemes in a word, the pitch of the main tone, or the intensity of the sound. A quantitative feature can be compared with any measure or measured in «pieces». Note that we are often interested in measuring not only the feature itself but also the frequency of gradations.

Linguistic features can also have a qualitative nature, for example, «syntactic construction». «Stress» – you can set 2 gradations – a stressed and unstressed

vowel, and you can set, for example, 3 gradations – stressed, semi-stressed, «letter», «vowel phoneme», etc. It is clear that these signs themselves are not measured, it is possible to investigate only one of their characteristics – the frequency of occurrence of gradations of these signs. This question becomes more complicated when the researcher is interested in the gradation of a trait. For example, we are interested in sentences with direct word order and want to know the frequency of such sentences in speech. The question arises on which array of sentences to look for this frequency – whether to include interrogative and exclamation sentences, or incomplete, complex sentences here. It is a question of which attribute and with which gradations we study.

Special difficulties for processing arise when we are dealing with a branching feature. The sign «rhythmic structure of the word» is branching, since first of all it is the length of the word, and then the place of the stressed syllable. One can imagine that in the conditions of some tasks, all gradations of such a feature are lined up: monosyllabic: choreic, iambic, dactylic, amphibrachic, etc. However, for several objectives, such a system is illogical – primarily due to the inclusion of monosyllabic words here, strictly speaking, having no rhythmic structure. Such linguistic incidents force a researcher who applies the statistical apparatus to very clearly determine which feature and which gradation of the feature is being studied since the results and their interpretation depend significantly on this.

Intuitively, it is clear that if we want to make some kind of conclusion about the general population based on observations of the sample, then the sample from it should represent this general population quite well. In this case, statisticians speak about the quantitative and qualitative reliability of the sample. Strange as it may seem at first glance, the question of quantitative reliability is solved more simply. If there are preliminary ideas about the variation of the studied feature, then according to the appropriate formulas it is possible to calculate the necessary volume. It would ensure the specified accuracy of determining the studied parameter, or, in other words, it is possible to draw some kind of conclusion about the general parameters. Qualitative reliability is available when the sample structure repeats the structure of the general population. For example, we are interested in the length of a word in a newspaper. A novice researcher often does this: he takes 20 lines from editorials, political notes, sports news, etc., and on this combined sample gets the value of the average word length in the newspaper text. However, it is known that the headings in the newspaper do not occupy the same volume. Therefore, the result obtained in the described way is not reliable; the resulting parameter answers some other, but not the question posed. It would be necessary to make a sample so that the weight of each column in the newspaper was taken into account.

So, in the case when the structure of the general population is known, more precisely, the factors affecting the parameter under study are known, and the sample is built by these distributions. However, the structure of the general population is not always known. In this case, the sample is made according to a random law, i.e. with the help of any random number sensor. For example, if you need to find out the average length of a word in the novel «War and Peace», then you can use the random number table to select the pages that will be included in the selection.

Sometimes both ways are impossible. For example, you need to study the characteristics of vowels in normative pronunciation. These characteristics may vary from person to person. If it is not possible to increase the material so much that the group of speakers includes people of different ages, men and women with different speaking rates, different timbral features, etc., then they choose the principle of representativeness. This means that, based on linguistic considerations, a speaker is chosen – a typical representative of norms.

Results and discussions

The construction of the distribution is necessary to identify its shape. Statistical criteria do not apply to all types of distributions. The distribution must have a single vertex, i.e. be single-modal. If we have obtained two or more vertices, statisticians say that the observations belong to different general aggregates. Such a sample should be carefully analyzed and find a way to split it into two or more sets to obtain single-vertex distributions. Such distributions indicate the homogeneity of the studied feature.

So, the general totality in statistics is a set of objects organized not just by the studied attribute, but necessarily by a homogeneous attribute. And here there may be a contradiction between the linguistic and statistical understanding of the general population. Let us analyze the following example.

We study the duration of Russian vowels. Definitely, for a phonetist, this is a sign that is homogeneous at the phonemic level. The distribution of vowel durations turns out to be bimodal – with one vertex about 50–60 ms. On the other, it is – about 110–120 ms. The duration of speech sounds is measured in thousandths of second – milliseconds (ms). In English, stressed vowels are longer than unstressed ones. From the point of view of statistics, this feature is heterogeneous. It is not difficult to guess that unstressed vowels are grouped around the first mode and stressed vowels are grouped around the second. If we want to continue using statistical methods, we must comply with the requirements of mathematical statistics and consider the two general aggregates separately.

Let us note that the appearance of two or more modes in the construction of the distribution may also be a good device for establishing patterns. We might not have known anything about it before the experiment. It is not always a priori possible to assume heterogeneity of the material in the sense of the studied feature.

The question of the arithmetic mean, which is familiar to everyone from school, is not so simple. Let us note that the appearance of two or more modes in the construction of the distribution may also be a good device for establishing patterns. We might not have known anything about it before the experiment. Since it is not always a priori possible to assume heterogeneity of the material in the sense of the studied feature. The question of the arithmetic mean that is, the average duration of the vowels and consonants.:

$$\begin{array}{cc} \text{Vowels} & \text{Consonants} \\ - & - \\ n1=40, x1=90 \text{ ms;} & n2=120, x2=50 \text{ ms.} \\ \text{where, ms – average value} & \end{array}$$

The question is: what is the average duration of the sound? The average can be found in two ways. Method I:

$$\frac{x1 + x2}{2} = 70$$

This is the so-called unweighted average. Method II:

$$\frac{x1n1 + x2n2}{n1 + n2} = 60 \text{ ms.}$$

This is the weighted average. Which one is correct? Both averages are true, but each is for its case. The unweighted average is needed for the case when we want to find the average duration of a sound, regardless of how often these types of sounds occur in speech. It's like the average duration of a sound in a language system. The weighted average indicates the average duration of the sound in a given sounding text: it depends on how often long and short sounds occur in the text. This is the duration of the sound in speech. Thus, the types of arithmetic mean correlate with the opposition of speech and language.

Here is another example. A conversation between several people, i.e. a polylogue, is recorded on tape. Let four announcers participate in the polylogue. You need to find out the average rate of speech. We note right away that the question asked in this way is incorrect. What tempo of speech are we interested in? The average tempo of the speakers who participated in the polylogue? Then

this is the unweighted average. The average tempo of the sound of this polylogue, then it is a weighted average.

In linguistic works, there is a mixture of the arithmetic mean and the median, i.e. the use of the first instead of the second. Recall that if the studied feature only seems quantitative, the median should be an indicator of the central trend. In principle, in some cases, replacing it with an arithmetic mean does not change the conclusions, but you should make sure of this by making several parallel calculations. Our experience shows that when calculating factor analysis according to expert estimates, in some cases the results for averages and medians do not differ, in others the conclusions turn out to be different.

When processing experimental data, the question often arises about the significance of certain answers, which usually boils down to an assessment of the deviation of empirical probability (p). Auditors are invited to listen to a vowel sound cut from a magnetic recording and identify it. The subjects are informed that there are 6 possible answers. Let as a result of the experiment we obtain, f.e. such reaction frequencies:

V	a	o	u	e	y	i
1 (V)	0,30	0,19	0,25	0,10	0,16	0,00

We draw attention to the fact that the responses |a| and |u| have maximum frequencies. The non-randomness of each answer is determined by the Student's t-criterion. However, this requires setting a theoretical probability, i.e. evaluating the subjects' prior knowledge of the possibilities of the appearance of various stimuli. There are several ways to do this.

1) Since all the answers are entered immediately before the experiment, we assume that they are all equally possible. And then $p | a | = p | u | = \dots = 0.17$. In the conditions of this problem, the answers |a| and |u| that interest us turn out to be random.

2) Although 6 responses were introduced, the |i| reaction is practically impossible since the vowel stood after a solid consonant. This is confirmed by $| i | = 0$. It can be thought that the subjects, after presenting them with several main stimuli, refine this alphabet and work in a field of 5 answers. Then a priori $p = 0, 20$, and only the answer |a| turns out to be non-random.

3) Despite the introduction of the alphabet of answers, they are not equally possible, and the subjects use the frequencies that they acquired in speech experience. Then $p | a | = 0, 42$, $p | g | = 0, 20$, and only the answer |a| turns out to be non-random.

Let us complicate the task a little now. Let us be interested in the fact that the vowel is broken in the answers, then the frequency of the ruined is 0.44. If

we calculate the probabilities $|o|$ and $|u|$ in the three proposed ways, we get that in the first and third cases the answers of the ruined are not random, and in the second – within the limits of random. However, one more way of calculation can be assumed: it can be assumed that the subjects initially react to the coarseness of the vowel, and only then choose a specific implementation by one of the methods. Then at the first stage p (or.) = 0.5 (or another p). And then the answers in the sense of coarseness turn out to be random.

Then it should be concluded that the results of calculations (and, accordingly, conclusions about the properties of stimuli) will depend on which procedure we take as the initial one, i.e., strictly speaking, on some «extra-statistical moment».

Examining only the «peaks» of distributions, and «modes», we lose most of the information, because, with this type of analysis, all the answers that turn out to be random from the point of view of the statistical criterion remain «overboard». At the same time, two stimuli may have the same «peaks» in responses and differ in distributions in general «phonemic images of stimuli», according to L. A. Chistovich [13]. Therefore, it is necessary to apply criteria for comparing distributions.

However, the situation is complicated in cases where the alphabet of answers is not limited. In this case, however, as in the previous one, the Shannon estimation of the entropy of experience (H) can be successfully applied. It has the advantage of avoiding questions about the a priori distribution of reaction frequencies and the alphabet of answers. However, at the same time, we are moving away from the problem of the “quality” of reactions. As a result, the uncertainty of the experience, or the uncertainty of the stimulus in the perceptual experiment, is evaluated.

Researchers should be warned against possible errors in calculating the average entropy estimates. It is important to distinguish between two ways. In one case, you can get the entropy for each stimulus, and then average it for the entire group of stimuli – H . In another case, you can get the average phonemic image of a group of stimuli, and then calculate the entropy for it – $H\{\bar{p}\}$.

These estimates do not match: $H < H\{\bar{p}\}$. The degree of discrepancy between the two H is greater, the more the phonemic representations vary within a group of stimuli; equality is possible only if the phonemic images of all the stimuli of the group coincide. Let us show this with examples:

	Example 1					Example 2					
	A	o	u	I		a	O	U	e	i	Y
S1	50	50			S1	50	50				
S2	50	50			S2			50	50		
S3	50	50			S3					50	50

In Example 1, the uncertainty of each stimulus S is 1 bit and $H\{\bar{p}\} = 1$. Average distribution of responses (R) – {50, 50, 0, 0, 0, 0} and $H\{\bar{p}\} = 1$. In Example 2, the entropy of each stimulus is also equal to 1 and $H=1$. But the average distribution of incentives is {17, 17, 17, 17, 17, 17}. And then $H\{\bar{p}\} = 2.58$ bits. The qualitative interpretation of each of them should be taken into account H indicates the average uncertainty of a group of stimuli, and a $H\{\bar{p}\} - o$ indicates the uncertainty of the average stimulus from a certain group, taking into account the variation of phonemic images.

Note also that H , if there are many different stimuli, can be considered as a quantitative trait and, thus, investigated using distributions and other methods for quantitative traits. The solution to some problems of perceptual phonetics using this method is described in the work of L. V. Ignatkina, and Stern A. S. [14], and the study of the associative power of the Russian word is presented in the work of I. G. Ovchinnikova, and A. S. Stern [15].

When selecting verbal material, it turns out that there are few long high-frequency words in English or, for example, there are no monosyllabic verbs in German, etc. This, on the one hand, seems to distort the objective picture of the action of factors, but, on the other hand, reflects the specifics of the language as a system.

The spread of variance analysis in linguistic research unexpectedly encountered psychological «rejection» of the results on the part of some researchers, since the weights of the factors (η^2/x) are small. However, a small value of the correlation ratio, provided that it is significant, may correspond to the significance of the difference according to the Student's t -criterion at a 5 % level with a fairly small difference between the averages. However, the fact that the Student's criterion has been used in linguistics for a long time does not confuse researchers, but the corresponding small correlation relation is unusual. From the accumulated experience, it only follows that language is a very multifactorial and poorly formalized system.

The correlation coefficient can become a tool for finding decision-making units in which a person works when perceiving speech. In some cases, it is known that there must be a correlation between the sign and the results of perception. Thus, it has been widely confirmed by experiments of different modalities that probabilistic forecasting occurs during perception, i.e. the more frequent the stimulus, the better it is perceived. However, the «frequency» attribute itself is initially continuous. You can specify several ways to divide the frequency range into gradations. For example, in a linear scale, in a logarithmic scale, with more complex methods. The number of gradations may also be different. For each

method, you can get your correlation coefficient with the frequency of correct identification. The maximum coefficient in this case will correspond to the optimal assignment of class intervals; optimal – in the sense of units of this attribute.

When working with correlation coefficients, the greatest number of questions arise on the interpretation of these coefficients: what is a large and what is a small correlation, etc. There is, say, the Guilford scale, where it is proposed to consider the correlation from 0.8 to 1.0 very high, and from 0.4 to 0.6 average. But these interpretations are proposed for psychological and pedagogical research. We should not forget about the specifics of linguistic features and language as a system. It may turn out that with a very large number of experiments, the same type of correlation does not exceed 0.7. Apparently, in this case, based on the nature of the trait, it is necessary to change the scale and assume that 0.6 – 0.7 is a very high correlation, and 0.4 – 0.6 is high, etc.

Conclusion

In conclusion, we would like to note that it is not the statistical apparatus itself or even the mutual adaptation of methods, material, and apparatus to each other that presents the greatest difficulties. It turns out that it is most difficult for a researcher to see a statistical problem in his linguistic hypothesis, choose the right statistical procedure, and then give an adequate interpretation of statistical calculations in terms of a linguistic problem. Unfortunately, there are no such methodological developments yet. So far, the only way for a researcher is equal mastery of both linguistic problems and the apparatus of mathematical statistics.

References

- 1 **Brovchenko, T. A., Varbanets, P. D., Taranets, V. G.** Method of statistical analysis in phonetic research. – Odessa, 1976. – 100 p.
- 2 **Nenasheva, Y. A.** Codification of the phonetic norm in the intonation contour of neutral utterances in modern English : experimental phonetic research: abstract of the dissertation of the Candidate of Philological Sciences. 2007. – 167 p.
- 3 **Golovin, B. N.** Language and statistics. – Moscow : 1971. – 160 p.
- 4 **Grabe, E., Low, E. L.** Durational. Variability in Speech and Rhythm Class Hypothesis. – 2002. – 7. – Mouton.
- 5 **Fletcher, J., Grabe, E.** Intonational variation in four dialects of English : the high rise tune. Prosodic typology. The Phonology of Intonation and Phrasing. Oxford, 2004. OUP. – P. 98–110.
- 6 **Potapova, R., Potapov, V.** Sentiment analysis of digital communication. Bulletin of the Moscow State Linguistic University. – Humanities. – 2023. – № 1.
- 7 **Kanter, L. A.** System analysis of speech intonation. – Moscow, 1988. – 128 p.

- 8 **Grabe, E., Post, B., Nolan, F.** Modelling intonational Variation in English. The IViE system. Proceedings of Prosody. Adam Mickiewicz University, Poznan. 2001. – 207 p.
- 9 **Siok, Wai Ting, Fletcher, J.** The role of phonological awareness and visual-orthographic skills in Chinese reading acquisition. Developmental Psychology, 2001. 37(6), p. 886–899.
- 10 **Warren, P.** Introducing Psycholinguistics. Cambridge University Press. 2012. – 265 p.
- 11 **Ladd, R.** Intonational phonology. – Cambridge : 1996. – 350 p.
- 12 **Ingve, A.** Model and hypothesis for language structure. Economics. // Proceedings of the Amer. Philosophical Society. – 1960. – № 104. – No.5.
- 13 **Chistovich, L. A.** Speech : Articulation and Perception. Department of Commerce, Clearinghouse for Federal Scientific and Technical Information // Joint Publications Research Service. – 1969. – 272 p.
- 14 **Ignatkina, L. V., Stern, A. S.** Uncertainty in the perception of vowels. Hearing and speech in norm and pathology. Issue 5. – Leningrad, 1984. – P. 3–10.
- 15 **Ovchinnikova, I. G., Stern, A. S.** Associative power of the Russian word. Psycholinguistic problems of phonetics and vocabulary. – Kalinin, 1989. P. 110 – 117.

Material received on 09.06.23.

*Б. Т. Кульбаева¹, Р. Ж. Саурбаев², *Ә. Қ. Жетпісбай³*

¹Ә. Марғұлан ат. Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

²Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³Ә. Марғұлан Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ДЕРЕКТЕРДІ СТАТИСТИКАЛЫҚ ӨНДЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада авторлар көркем мәтіндер негізінде фонемалардың сандық және сапалық қасиеттерін зерттеу кезінде эксперименттік деректерді өңдеудің статистикалық әдістерін қолдану мәселесін қарастырады. Мақалада орыс тіліндегі дауысты дыбыстардың ұзақтығы және оның ағылшын тіліндегі аналогтары статистикалық

түрде зерттеледі. Сөйлеу дыбыстарының ұзақтығы секундтың мыңнан бір бөлігімен – миллисекундпен (мс) өлшенеді. Ағылшын тілінде екпінді дауысты дыбыстар екпінсіз дауыстыларға қарағанда ұзағырақ. Мақала авторлары ең үлкен қиындықтар статистикалық аппараттың өзі емес екенін атап өтті. Фонетика зерттеушісіне лингвистикалық гипотезадағы статистикалық мәселені көру, дұрыс статистикалық процедураны таңдау, содан кейін лингвистикалық мәселе тұрғысынан статистикалық есептеулерге барабар түсінік беру қиынға соғады екен. Қолданбалы, статистикалық лингвистиканың қарқынды дамуына қарамастан, басқа қолданбалы салалардағыдай әдістемелік әзірлемелер әлі жоқ. Әзірге зерттеушінің жалғыз жолы – лингвистикалық мәселелерді де, математикалық статистика аппаратын да тең меңгеру.

Теориялық тіл білімінде лингвистикалық зерттеулер әдетте бақылау және эксперимент болып бөлінеді. Ұсынылған статистикалық әдістер негізінен бақылауларға қолданылады. Дегенмен, қазіргі лингвистика, әсіресе психоллингвистика деп аталатын сала да дами келе эксперименталды болып келеді.

Кілтті сөздер: ағылшын тілі, сандық және сапалық лингвистика, эксперименттік фонетика, фонетикалық құбылыс, деректерді өңдеу.

Б. Т. Кульбаева¹, Р. Ж. Саурбаев², *А. К. Жетписбай³

¹Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СТАТИСТИЧЕСКОЙ ОБРАБОТКИ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ДАННЫХ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В данной статье рассматривается проблема использования статистических методов обработки экспериментальных данных при изучении количественных и качественных свойств фонем на основе художественных текстов. В статье исследуется

длительность гласных в русском языке и ее аналогах в английском языке в статистическом выражении. Длительность речевых звуков измеряется в тысячных долях секунды – миллисекундах (мс). В английском языке ударные гласные длиннее безударных. Авторы статьи отмечают, что наибольшие трудности представляет не сам статистический аппарат. Исследователю фонетики труднее всего увидеть статистическую проблему в своей лингвистической гипотезе, выбрать правильную статистическую процедуру, а затем дать адекватную интерпретацию статистических вычислений в терминах лингвистической проблемы. Несмотря на стремительное развитие прикладной, статистической лингвистики, пока нет методологических разработок, как в других прикладных областях. Пока что единственный путь для исследователя – это равное владение как лингвистическими проблемами, так и аппаратом математической статистики.

В теоретической лингвистике лингвистические исследования обычно делятся на наблюдение и эксперимент. Представленные статистические методы применимы в основном к наблюдениям. Однако современная лингвистика становится все более экспериментальной, особенно в своей области, которая называется психоллингвистикой.

Ключевые слова: английский язык, количественная и качественная лингвистика, экспериментальная фонетика, фонетическое явление, обработка данных.

<https://doi.org/10.48081/PWTQ7220>

***Y. Kumanoya-Nakagawa¹, A. Tsvetkova², I. Palange³**

¹Keio University, Japan, Tokyo;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³University of Wisconsin, USA, Madison

*e-mail: kumanoya@keio.jp

PROSPECTS FOR FOLKLORE STUDIES BY DIVERSE RESEARCH TEAMS: EXPEDITIONS, ARCHIVES, PUBLICATIONS, AND ANALYSIS

In CIS countries, field recordings of folklore materials are stored and used by academic institutions, who have also typically acted as organizers of and participants in fieldwork expeditions. However, since the 1990s there has been more international participation in such trips, resulting in greater diversity among fieldwork groups.

The diversification of an expedition research team can produce positive outcomes, such as an increase in the academic interests and knowledge of the participants, as well as the opportunity for collaboration between specialists from various fields of study. This article will describe one example of these phenomena based on an international expedition to East Kazakhstan in 2022 organized by the American non-profit Partnership for Russian, East European, and Eurasian Folklore.

Another trend in folklore research is also of note, which is the creation of digital archives and the shared ownership of such archives with the local community in which the materials were collected. In contemporary research, the discussion of intellectual property rights of the bearers of a given culture and the question of public domain has raised the issue of open access to archival materials both for researchers and for members of the community where the materials were recorded.

One author of this article is a member of a group of Japanese folklorists who completed five expeditions to the Verkhniaia-Toima District in the Arkhangel'sk Region of the Russian Federation in collaboration with local regional specialists, as well as a local museum and library. From the very beginning, the researchers have sought to share their collected

materials with the museum, and starting in 2015, they began creating a digital archive in this effort. The digital archive «Verkhniaia-Toima Archive of Japanese-Russian Folklore and Ethnographic Expeditions,» as well as a book with links to video and audio recordings, published in March 2023, is described at the end of this article.

Keywords: folklore, intellectual property rights, diversification, collaboration, digital archive.

Introduction

Since the nineteenth century, field recordings of folkloric materials have been made both by researchers belonging to the culture of study, as well as by folklorists who do not belong to the given cultural group. National universities and research institutes in various regions of the former Soviet Union have systematically organized expeditions and archived collected recordings. Researchers at these institutions have been responsible for systematically storing, describing, publishing, and of course, studying the collected materials. This academic tradition has made an enormous contribution to scholarship, but on the other hand, access to archives by those who are unconnected to these institutions has remained an obstacle, and the use of field materials by those who belong to the community in which they were gathered has been all but impossible. It has also been difficult for foreign researchers to learn where specific materials are housed. A. C. Kargin articulated this problem at the Second All-Russian Congress of Folklorists: «By far not all organizations tend to open up their archives for the academic work of representatives of outside institutions» [1, p. 12]. Another discussion at the same academic forum also addressed the issue of “returning” folklore to its bearers: «People are generally committed to making sure that the collected information reaches the public in some way, and also that it returns to its community» [2, p. 431].

In the 1990s, certain trends began to develop in the collection and study of folklore in CIS countries. One of these trends is the emergence of folklore fieldwork teams comprised of researchers from a variety of countries. After the fall of the Soviet Union, foreign researchers were granted more opportunities to travel freely throughout its territory, a development that also increased opportunities for local folklorists to interact with their foreign colleagues. The following collaboration model appeared: local institutions or researchers organize expeditions and invite foreign participants and other guests who are interested in folklore. The international participants bear the costs of the trip, while the organizers plan the itinerary, secure housing and meals for the participants, identify informants for interviews, develop questionnaires, and act as research supervisors.

This type of collaboration leads to the diversification and internationalization of research through the organization of international conferences and strengthening of ties between researchers from different countries. In this context, the issue of archiving, processing, publishing, and studying these field recordings becomes particularly relevant.

Materials and Methods

The following study of diversification and internationalization within folklore studies is premised on materials recorded during expeditions to East Kazakhstan and the Verkhniia-Toima District of the Arkhangel'sk Region, in which the authors of this article participated. Our methodology for this investigation includes participant observation and audiovisual folkloristics, in addition to source study and ethnography.

Results and Discussion

In the 1990s, issues of intellectual property rights and public domain became topics of active discussion both in Europe and in the U.S. One point of view within the field of folklore has ascertained that the protection of indigenous peoples' intellectual property rights should limit the use of folkloric works by outside parties. Conversely, other folklorists have expressed the opposite stance: folklore is in the public domain, and its authorship is not recognized; therefore, it should be accessible to all [3, 4]. The discussion on this topic has become even more complex, and now those who use folkloric works in their research acknowledge certain intellectual property rights of the bearers of that culture, while simultaneously considering such works as belonging to the public domain.

Let us turn our attention to one assumption of this discussion: the cultural group to which the informant belongs both knows and preserves folkloric tradition, the fragments of which had once been established as existing among their ancestors. However, in reality, it is more common to find that local people neither remember their traditions, nor do they know about the existence of folkloric works that were recorded and brought from their communities to urban centers. In such cases, local inhabitants lose their cultural «richness» without realizing its value. The discussion of license to use folklore has drastically altered researchers' mindsets: it is now impossible to avoid considering both the joint ownership of field materials with local populations, as well as the necessity to receive permission from informants to publish such materials.

This article will present examples from folklore research projects, as well as discuss the prospects of folkloristics both from a contemporary and international perspective. The first example is an international folklore expedition to the East Kazakhstan Region, which took place in 2022 and demonstrated how diversifying the research team led to a broadening of the study. As a second example, we will present a 25-year project involving one of this article's authors. This multi-faceted

project consists of joint expeditions with local regional experts, the creation of a digital archive with the collected materials, and the publication of a book with links to online video and audio recordings and photographs. The following discussion of contemporary methods in conducting folklore expeditions, along with the archiving and publication of collected materials, will draw on these examples.

The international folklore expedition to the East Kazakhstan Region in 2022 was organized by the American non-profit *Partnership for Russian, East European, and Eurasian Folklore* («PREEEF»). PREEEF moderates international folklore expeditions, which are led by researchers from Russia, Eastern Europe, and Eurasia. When the COVID-19 pandemic was spreading across the world, the organization offered a seminar on Russian folklore in 2021 and a seminar on Ukrainian folklore in 2022. Some participants of the 2022 expedition attended these seminars in preparation for the expedition and as a way of becoming familiar with PREEEF's work.

PREEEF chose the Katon-Karagai District of the East Kazakhstan Region of the Republic of Kazakhstan as the site of this expedition. The rural communities of this district, located in the Bukhtarma River valley, were established in the eighteenth century by Old Believers from western, northern, and central regions of Russia, who fled religious persecution to seek secluded, mountainous, and remote locations. The current inhabitants of this territory include the descendants of these Old Believers, as well as the descendants of mine workers. Despite persecution during the Soviet period, these long-standing mountain settlements have largely preserved their sociocultural traditions and folk beliefs up to the present day, as evidenced by recordings of numerous legends and myths, family narratives, oral histories of both Old Belief and the region itself, and also birth, funereal and marriage rituals. The expedition research team was comprised of participants from various countries. A. D. Tsvetkova, a prominent Kazakhstani folklorist and professor at Toraigyrov University, acted as expedition leader. Two participants – M. McKibben, a member of PREEEF's board of directors, and I. Palange, a Ph.D. candidate at the University of Wisconsin-Madison – came from the U. S. The team also included Y. Kumanoya, a folklorist and professor at Keio University in Japan, and Praew Siriudomset, a graphic designer from Thailand. Finally, Anar Uizybaeva, from Astana IT University, served as the team's translator.

During the expedition, the entire group traveled together, recording interviews with their informants, with whom they had established contact in advance. However, a number of interviews were recorded separately by Y. Kumanoya and I. Palange. The interviewers' scholarly interests were reflected in their primary research questions, which included the following: 1. How did people end up in the region? What do people know about Belovod'e? 2. Are you or your parents Old Believers? What do people say about Old Belief here?

3. What calendrical (family) holidays do you celebrate, or have you celebrated, and how? While it is beyond the scope of this article to address the aforementioned questions, we nonetheless present them in service of the authors' goal, which is to characterize the expedition in the context of diversification, and as an example of how the diverse geographical and educational backgrounds of the expedition team ultimately broadened the knowledge and interests of its participants. Each participant applied their own individual knowledge, skills, and competencies in their work toward common goals, which was undoubtedly an advantage.

The area along the Bukhtarma River is known colloquially as Belovod'e, where settlers once arrived in search of a free and happy life, and Belovod'e is often considered the final, idealized destination for Old Believers who fled their homelands in the eighteenth century. However, some Old Believers migrated even further, to China and Japan. E. E. Blomkvist and N. P. Grinkova write that having arrived to this «promised land» along the Bukhtarma River, Old Believers nonetheless saw a number of elements that contradicted their romanticized image of the place, despite the otherwise positive aspects of the region. Owing to humanity's inherent tendency toward dissatisfaction, the Old Believers pressed on in pursuit of even better places, and once again the legendary Belovod'e retreated farther east, to China and the «Oponskoe Kingdom» [5, p. 37]. As a result, Old Believers set out to various parts of the world.

Y. Kumanoya of Japan, despite no previous, formal study of the Old Believers, was able to acquaint participants with the history of Russian Old Believers who immigrated to Japan in the nineteenth century, as well as the Old Believers who resettled in Japanese-controlled Manchuria before World War II. She was familiar with this thanks to the detailed work of Professor Y. Nakamura, a member of the Russian Academy of Sciences [6, 7].

Another participant of the expedition, M. McKibben, lived among Old Believers in the state of Oregon for eight years. Working as a translator, she became acquainted with the lives of American Old Believers including their foodways, songs, weaving, embroidery and traditional clothing. McKibben recounted her observations, showed a documentary film that was made in the Oregon, and sang a marriage ritual song that she heard there. Through McKibben's experience, members of the Katon-Karagai expedition team learned about American Old Believers and their traditions while residing thousands of miles away, in the Kazakhstani village of Korobikha.

P. Siriudomset, the graphic designer from Thailand, proved an excellent photographer and compiled a professional-quality photo album. I. Palange, possessing technological expertise, systematized all video and audio recordings, along with the field notes of other participants, edited this material, and finally, prepared it for upload to an online drive, which was created by McKibben. This

drive then became a digital archive of the expedition and was accessible on the internet for a limited time. The recorded materials are retained by all participants, and also by PREEEF's official foundation, which acts as the institution responsible for access to these materials by the studied communities.

Verkhniaia-Toima Archive of Japanese-Russian Folklore and Ethnographic Expeditions. From 1995 to the present day, there have been five folklore expeditions to the Verkhniaia-Toima District, in the Arkhangel'sk Region of the Russian Federation, expeditions in which one of this article's authors – Y. Kumanoya (*henceforth YK*) – participated. These expeditions received no financial assistance from the government, and only some were financed by the universities to which the participants belonged. Therefore, the expeditions took place specifically thanks to the enthusiasm of Japanese folklorists and the love of local regional specialists for their homeland.

The first expedition, in 1995, was organized by a team from Kunstkamera (St. Petersburg) and led by the ethnographer A. Finchenko. Four folklorists from Japan participated: K. Saito, who has translated a number of works by V. Propp, S. Watanabe, a writer and collector of scary stories, H. Nakagawa, an Ainu language specialist, and YK. They met with the regional specialist and *chastushka* (short folk song) collector Z. P. Nekrasova, and with the director of the Verkhniaia-Toima Regional Museum, A. N. Rychkova (later Sinitsyna). The expedition lasted two weeks, and the team collected many valuable materials recorded from long-time residents of the district.

The second expedition took place a year later, in July 1996. The duration of this expedition was also two weeks, during which time the participants worked with Rychkova in various villages in the district. Many informants, whom the team had recorded the previous year, were eager for a second meeting with the Japanese researchers.

The third expedition occurred in 2000. This time, the Japanese researchers were accompanied by regional specialists, again working in various villages in the district. As a result of this trip, the number of informants surpassed one hundred people.

The Japanese folklorists collected a substantial number of recordings on this expedition and in that same year, and they began to actively work on the materials they had collected. YK and K. Tsukazaki (*henceforth – KT*) prepared several publications and defended their doctoral dissertations using field recordings from these expeditions [8, 9, 10, 11], and they also presented at academic conferences, including at the Third All-Russian Congress of Folklorists (Moscow, 3 – 7 February 2014). At the conference, YK learned about Syktyvkar University's multimedia publication of folklore materials [12] and decided to publish the materials collected in the Verkhniaia-Toima District in the same manner.

The fourth expedition took place in 2015 with new participants: M Nakahori, the author of several books about Russian lamentations, and T. Yamada, who researches Russian memorates (oral mythological narratives). Fifteen years later, A. N. Sinitsyna (formerly Rychkova) again assisted the researchers, and participants worked enthusiastically in different villages, endeavoring to get permission from previous informants themselves, or from their descendants, to publish the recordings. Thanks to technological developments, the materials collected during this trip could be quickly systematized, and the Japanese folklorists began work on creating the digital archive, which involved digitizing older analog recordings and compiling an inventory in Russian.

In 2018, KT won a grant for an «Endeavor to Create an Integrated Description of Traditional Culture» (Grant from the Ministry of Education and Science of Japan №19K00478: 2019-2022), and the folklorists decided to bring to fruition their digital archive and multimedia project. Since all the collected materials were digitized in 2019, YK brought portable disks with the systematized materials to the Verkhniaia-Toima District, both to the regional museum and to the library. The Japanese folklorists invited Tat'iana Kaneva, who compiled the digital material, «Ust'-Tsil'ma Folklore Tradition», on the trip so that she could share her knowledge about processing folklore recordings with the museum employees and regional specialists in the Verkhniaia-Toima District. The body of electronically systematized materials and digital inventory was titled «Verkhniaia-Toima Archive of Japanese-Russian Folklore-Ethnographic Expeditions» or «VTAJaRFEE».

Transcribing the texts requires a significant amount of time, and currently, the work is only partially complete. In March 2023, the collection of articles «Everyday Life and Folklore of the Russian North. From the Field Materials Recorded in the Verkhniaia-Toima District of the Arkhangel'sk Region», was published along with a link to a website where readers can acquaint themselves with materials related to the text [13].

«Verkhniaia-Toima Archive of Japanese-Russian Folklore-Ethnographic Expeditions» is an online archive, a repository without a physical location. The folder titled «Digital Archive» contains files corresponding to the type of material from each expedition, such as «1995 Audio Archive», «1995 Photo Archive», «2000 Video Archive», and so on. There are also Excel files in each individual folder, under the title «Digital Field Notes», along with an electronic inventory.

This electronic inventory is the key to the entire archive, granting users access to all necessary materials. In the Excel notebook titled «General Inventory», one can find information about all five expeditions. The notebook consists of five pages, each of which corresponds to a particular expedition, and is named for the year in which it took place.

The date and location of the recording, the full name of the collector, and the full name and year of birth of the informant are all specified on each page. In the largest column, the topics of each interview are recorded with time stamps, followed by annotations and the file numbers of audio recordings, video recordings, photographs, and other materials. Looking at this page, the user will know who spoke about what topics, when their interview was recorded, and what file should be referenced for additional listening or viewing information. For the benefit of the local community in which the material was collected, the inventory was written in Russian (and partially in English) despite the fact that it was prepared by Japanese folklorists.

Almost all the recorded materials are housed in the online archive. General users do not need access to the entire archive, so full access rights are held only by participants of the expeditions and the local institutions of the Verkhniaia-Toima District. Anyone interested in using the archive must contact them for further access.

Besides the electronic archive, expedition participants also prepared a collection of articles titled «Everyday Life and Folklore of the Russian North. From the Field Materials Recorded in the Verkhniaia-Toima District of the Arkhangel'sk Region» [13]. The collection was published as a printed book, but the text also directs readers to a website with audiovisual materials related to the articles. The book was published in Japanese, but the site has descriptions in Russian.

Conclusions

The diversification of the expedition research team may be one of the specificities of twenty-first-century folkloristics. The authors of the article conducted a unique expedition in the summer of 2022 and continue to collaborate on their research. Questions involving the archiving and direction of their joint work remain a task for the future.

In addition to discussing the advantages of diversity in expedition teams, this article has also posed a long-term project on Japanese-Russian folklore expeditions. The authors have also described in detail the creation and collective usage of an online archive of field materials by both researchers and community members, as well as the creation of a multimedia publication for a wider readership. The question of the full transcription of these materials and their use in the future, however, remains an open question for this project.

References

1 Каргин А. С. Вместо введения. К вопросу о стратегии приоритетов в фольклористике // От конгресса к конгрессу : Навстречу Второму

Всероссийскому конгрессу фольклористов. Сборник материалов. – М. : ГРЦРФ, 2010. – С. 5–16.

2 **Корб А.** О проблемах, возникающих при публикации и экспонировании материалов, собранных в диаспорах, а также при возвращении их обратно в общины // От конгресса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов. Сборник докладов. Том 3. – М. : ГРЦРФ, 2011. – С. 428–435.

3 **Sherman, B., Wiseman, L.** «Towards an Indigenous Public Domain?» in P. Bernt Hugenoltz and Lucie Guibault (eds), *The Future of the Public Domain* (Kluwer, 2006), pp. 259–277.

4 **Litman, J. D.** «The Public Domain» in *Emory Law Journal*. – Vol. 39 (Michigan Law School Scholarship Repository, 1990). – P. 965–1023.

5 **Бломквист Е. Э.** Гринкова Н.П. Бухтарминские старообрядцы: материалы комиссии экспедиционных исследований. Серия Казахстанская. – Л. : Наука, 1930. Вып. 17. – 460 с.

6 **Ёсикадзу, Накамура.** В поисках святой Руси: утопические предания старообрядцев. – Токио : Хэйбонся, 1990 (на яп. яз.). – 302 с.

7 **Ёсикадзу Накамура.** Под небом России. – Токио: Фукося, 2014. – 304 с.

8 **Куманоя Ё., Цукадзаки К.** Японско-русские фольклорные экспедиции в Верхнетоемский район Архангельской области (с 1990-х гг. по настоящее время) // *Живая старина*. 2019. № 2. – С. 6–9.

9 **Куманоя-Накагава, Ё.** Частушки и рассказы о лесозаготовках 1930–1940-х годов в Верхнетоемском районе Архангельской области // IV Всероссийский конгресс фольклористов: сб. науч. ст. в 3 т. – Т. 3 : Комплексные исследования традиционной культуры / сост.: В. Е. Добровольская, А. Б. Ипполитова; отв. ред. А. Б. Ипполитова. – М. : ГРДНТ, 2020. – С. 128–132.

10 **Куманоя-Накагава, Ё.** Бывальщины о пинежанах и историко-биографические рассказы пинежан: внешний и внутренний взгляд на локально-этнографическую особенность // *Современная научная мысль о традиционной народной культуре*. Сборник научных статей. – М., 2022. – С. 274–283.

11 **Куманоя, Ё.** Русская частушка. – Токио: Тойосётэн, 2007. – 63 с.

12 «Усть-цилемская фольклорная традиция. Справочно-библиографическое мультимедийное издание» (компактный диск), Сыктывкарский университет, 2013.

13 *Быт и фольклор Русского Севера. Из полевых материалов, записанных в Верхнетоемском районе Архангельской области.* Под ред. Кёко Цукадзаки (на яп.яз.). – Токио: Марудзэн-юсёдо, 2023. –

243 с. – Режим доступа: URL: // <https://sites.google.com/hus.ac.jp/verkhnyaya-toima/%E3%83%9B%E3%83%BC%E3%83%A0>

References

1 **Kargin, A. C.** Vmesto vvedeniia. K voprosu o strategii prioritetrov v fol'kloristike // [In Place of an Introduction. On the Question of Strategizing Priorities in Folkloristics] // *Ot kongressa k kongressu: Navstrechy Vtoromy Vserossiiskomy kongressy folkloristov. Sbornik materialov*. – Moscow : GRCRF, 2010. – P. 5 – 16.

2 **Korb, A.** O problemakh, vosnikaiushchikh pri publikatsii i eksponirovanii materialov, sobrannykh v diasporakh, a takzhe pri vosvrashchenii ikh obratno v obshchiny // [On the Problems that Arise During the Publication and Exhibition of Materials Collected Among Diaspora Groups and their Return Back to the Community] // *Ot kongressa k kongressu. Materialy Vtorogo Vserossiiskogo kongressa folkloristov. Sbornik dokladov. Vol. 3*. – Moscow : GRCRF, 2011. – P. 428–435.

3 **Sherman, B., Wiseman, L.** «Towards an Indigenous Public Domain?» in P. Bernt Hugenoltz and Lucie Guibault (eds), *The Future of the Public Domain* (Kluwer, 2006), P. 259–277.

4 **Litman, J. D.** «The Public Domain» in *Emory Law Journal*. Vol. 39 (Michigan Law School Scholarship Repository, 1990), P. 965–1023.

5 **Blomkvist, E. E., Grinkova N. P.** Bukhtarminskije staroobriadtsy: materialy komissii ekspeditsionnykh issledovani. Seriya Kazakhstanskaia. // [Bukhtarma Old Believers : Materials from the Commission on Expeditionary Research. Kazakhstan Series]. – Leningrad: Nauka, 1930. Issue 17. – 460 p.

6 **Yoshikazu, Nakamura.** V poiskakh sviatoi Rusi: utopicheskie predaniia staroobriadtsev // [In Search of Holy Rus': Utopian Legends of the Old Believers]. – Tokyo: Heibonsha, 1990 (in Japanese.). – 302 p.

7 **Yoshikazu, Nakamura.** Pod nebom Rossii // [Under the Sky of Russia]. – Tokyo : Fukosha, 2014. – 304 p.

8 **Kumanoya, Y., Tsukazaki, K.** Iaponsko-russkie fol'klornye ekspeditsii v Verkhnetoemskii raion Arkhangel'skoi oblasti (s 1990-kh gg. po nastoiashchee vremia) // [Japanese-Russian Folklore Expeditions to the Verkhniaia-Toima District of the Arkhangel'sk Region (from the 1990s to the Present)] // *Zhivaia starina*. 2019. – № 2. – P. 6–9.

9 **Kumanoya-Nakagawa, Y.** Chastushki i rasskazy o lesozagotovkakh 1930–1940-kh godov v Verkhnetoemskom raione Arkhangel'skoi oblasti // [Chastushki and Stories of Tree Felling in the 1930s and 1940s in the Verkhniaia-Toima District of the Arkhangel'sk Region] // IV Vserossiiskii kongress

folkloristov: sbornik nauchnykh statei. Issue 3, Volume 3: Kompleksnye issledovaniia traditsionnoi kul'tury / compiled by V. E. Dobrovol'skaia, A. B. Ippolitova; Ed. A. B. Ippolitova. – Moscow : GRDNT, 2020. – P. 128–132.

10 Kumanoya-Nakagawa, Y. Byvalshchiny o pinezhanakh i istoriko-biograficheskie rasskazy pinezhan: vneshnii i vnutrennii vzgliad na lokal'no-etnograficheskuiu osobennost' // [Byvalshchiny about the Pinegians and Historical-Biographical Stories of the Pinegians: An Inside and Outside Look at Local Ethnographic Specificities] // Sovremennaiia nauchnaia mysl' o traditsionnoi kul'tury. Sbornik nauchnykh statei. – Moscow, 2022. – P. 274–283.

11 Kumanoya, Y. Russkaia chastushka // [The Russian Chastushka]. – Tokyo : Toyoshoten, 2007. – 63 p.

12 «Ust'-Tsil'skaia fol'klornaia traditsiia. Spravochno-bibliograficheskoe mul'timediinoe izdanie» (kompaktnyi disk) // [«Ust'-Tsil'ma Folkloric Tradition. A Multimedia Bibliographic Reference Publication» (compact disk)], Syktyvkar University, 2013.

13 Byt i fol'klor Russkogo Severa. Iz polevykh materialov, zapisannykh v Verkhnetoemskom paione Arkhangel'skoi oblasti. Ed. Kyoko Tsukazaki (in Japanese) // [Everyday Life and Folklore of the Russian North. From the Field Materials Recorded in the Verkhniaia-Toima District of the Arkhangel'sk Region. Ed. Kyoko Tsukazaki (in Japanese)]. – Tokyo : Maruzen-Yushodo, 2023. – 243 p. – [Elektronik resurs]. – URL: // <https://sites.google.com/hus.ac.jp/verkhnyaya-toima/%E3%83%9B%E3%83%BC%E3%83%A0>

Material received on 09.06.23.

*Ё. Куманоя-Накагава¹, А. Цветкова², И. Паланджи³

¹Кейо университеті, Токио қ., Жапония;

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы Павлодар қ.;

³Висконсин университеті, АҚШ, Мэдисон.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ТҮРЛІ ҚҰРАМДЫ ТОПТАР БОЙЫНША ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ БОЛАШАҒЫ: ЭКСПЕДИЦИЯЛАР, МҰРАҒАТТАР, БАСЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТАЛДАУ

ТМД елдерінде фольклорлық материалдардың далалық жазбаларын экспедицияларды тікелей ұйымдастырушы және қатысушылары болған ғылыми мекемелер жүргізеді және пайдаланады. Алайда 1990 жылдардан бастап далалық зерттеулерге шетелдіктер көбірек қатысып,

экспедициялық топтардың құрамы сан алуан болды. Экспедициялық топтың ғылыми-зерттеу құрамын әртараптандыру бірқатар оң нәтижелерге әкелуі мүмкін: қатысушылардың қызығушылықтары мен білімдерін кеңейту, әртүрлі ғылыми бағыттар мен мамандықтар бойынша қатысушылардың ынтымақтастығы. Бұл мақалада 2022 жылы Американың «Орыс, Шығыс Еуропа және Еуразия фольклорына серіктестік» ұйымының Шығыс Қазақстанға ұйымдастырған халықаралық экспедициясы мысал ретінде сипатталған. Фольклортану әдістемесіндегі тағы бір тенденцияны атап өтуге болады: сандық мұрағатты құрастыру және оны материалдар жиналған ауданның жергілікті халқымен бірлесіп иелену. Қазіргі әлемде белгілі бір мәдениетті және қоғамдық игіліктерді (қоғамдық игілік) тасымалдаушылардың зияткерлік меншік құқығы (зияткерлік меншік құқығы) туралы пікірталас фольклор жинаушыларды мұрағат материалдарына зерттеушілер де, облыс тұрғындары да еркін қол жеткізу туралы ойлануға мәжбүр етеді, онда олар жазылған. Осы мақала авторларының бірі кіретін жапон фольклоршылары тобы өлкетанушылармен, мұражаймен және кітапханамен бірлесіп Ресей Федерациясының Архангельск облысының Верхнетоемск ауданына 5 рет экспедиция жасады. Жапондықтар әу бастан жинақталған материалдарды мұражаймен бөлісуге тырысып, 2015 жылдан бастап цифрлық мұрағат құруға кірісті. Мақаланың соңында «Верхнетоемский архив жапон-орыс фольклорлық-этнографиялық экспедицияларының» сандық мұрағаты мен 2023 жылдың наурыз айында жарық көрген бейне және аудио жазбасы бар кітап ұсынылды.

Кілтті сөздер: фольклор, зияткерлік меншік құқығы, әртараптандыру, ынтымақтастық, цифрлық мұрағат.

*Ё. Куманоя-Накагава¹, А. Цветкова², И. Паланджи³

¹Университет Кэйо, Япония, г. Токио;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Висконсинский университет, США, г. Мэдисон.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ПЕРСПЕКТИВЫ ФОЛЬКЛОРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ГРУППАМИ РАЗНООБРАЗНОГО СОСТАВА: ЭКСПЕДИЦИИ, АРХИВЫ, ПУБЛИКАЦИИ И АНАЛИЗ

В странах СНГ полевые записи фольклорных материалов хранятся и используются научными учреждениями, которые непосредственно были организаторами и участниками экспедиций. Однако с 1990-х годов в полевых исследованиях принимает участие больше иностранцев, и состав экспедиционных групп стал разнообразным.

Диверсификация исследовательского состава экспедиционной команды может привести к ряду положительных результатов: расширению интересов и знаний участников, сотрудничеству между участниками разных научных направлений и специальностей. В настоящей статье в качестве подобного примера описывается международная экспедиция в Восточный Казахстан, организованная американской организацией «Partnership for Russian, East European, and Eurasian Folklore» в 2022 году.

Можно отметить другую тенденцию в методологии фольклора: составление цифрового архива и совместное владение им с местным населением того района, где были собраны материалы. В современном мире дискуссия о правах интеллектуальной собственности (intellectual property right) носителей той или иной культуры и об общественном достоянии (public domain) заставляет собирателей фольклора задуматься о свободном доступе к архивным материалам как исследователей, так и жителей регионов, в которых они были записаны.

Группа японских фольклористов, к которой принадлежит один из авторов данной статьи, совершила 5 экспедиций в Верхнетоемский район Архангельской области Российской Федерации в сотрудничестве с местными краеведами, музеем и библиотекой. Японцы с самого начала старались поделиться собранными материалами с музеем, а с 2015-го года они приступили к созданию цифрового архива. В конце статьи представляется цифровой архив «Верхнетоемский архив японско-русских фольклорных и этнографических экспедиций» и книга с видео- и аудиозаписью, изданная в марте 2023 года.

Ключевые слова: фольклор, права интеллектуальных собственности, диверсификация, сотрудничество, цифровой архив.

<https://doi.org/10.48081/AATZ8674>

***A. M. Kurkimbayeva**

Kazakh Ablai khan University
of International Relations and World Languages,
Republic of Kazakhstan, Almaty

*e-mail: aizhan-k@mail.ru

LINGUOPRAGMATIC ASPECT OF QUOTATIONS IN DIPLOMATIC DISCOURSE

This article discusses the linguopragmatic aspects of quotations in current diplomatic discourse. Diplomatic discourse as a branch of institutional discourse is being widely studied in contemporary linguistics by domestic and foreign researchers. Currently Kazakhstan is well known in the world due to its advanced diplomatic relations. With the introduction of the concept «New Kazakhstan», the Kazakhstani media sphere has become rich in linguistic materials, that can turn into research objects. Therefore, President of Kazakhstan K. K. Tokayev's vivid quotations have been taken as practical material. These quotations have become as an object of linguistic analyses for the first time in Kazakhstani science. This fact determines the relevance of the research. The aim of the article is to reveal linguistic and pragma linguistic features of President Tokayev's quotations in the media discourse. To achieve the goal, the following tasks were set: to define the linguistic notion «diplomatic discourse», to consider pragmatic aspects of quotations and identify their linguistic features. The scientific significance of the research work expands the research scope of diplomatic-discourse as a branch of institutional discourse. The practical significance: research results can be used as teaching material in the study of the discipline «Translation in the field of diplomatic discourse», as well as in the preparation of cases on diplomatic discourse.

Keywords: diplomatic discourse, New Kazakhstan, public diplomatic discourse, pragmatic effects, linguistic analyses, addressee, attractive linguistic tool.

Introduction

I would like to start this article with seventh [Secretary-General of the United Nations](#) Organization Kofi Annan's quotation «words have a remarkable power which can be for good or ill». Pragmatic potential of these words can be investigated deeply, both in linguistic and pragmatic aspects. Diplomatic discourse can be presented taking into account the following three aspects, who speaks, whom the speech is related and what is the speaker's goal. President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev in the «State-of-the-Nation Address» delivered on March 16, 2022 has spoken on the theme «New Kazakhstan: The Path of Renewal and Modernisation», where he introduced the concept of «New Kazakhstan». To examine the diplomatic language of our President in various international and home events is really worth analyzing. The public speeches of politicians, especially presidents' speeches have already become the object of linguistic analyses in the world and in our country. Kazakhstani researcher Khamrayeva Sh. A. defended PhD theses on the theme «Translation strategies of menacing speech act in political discourse from Russian into English language» [1]. The young scientist conducted the comparative analyses of former American president Donald Trump's speech from the theory of speech act, particularly from menacing speech act. American president Barack Obama's speeches also have been analyzed by the scholars from pragmatic and linguistic aspects. Therefore, it is also necessary to carry out such kind of researches in our scientific world now. Our politicians' speeches have not been analyzed from pragmatic and synergy aspects up to this time. Diplomatic discourse is a type of discourse that is hugely vital in our globe at present time. Moreover, the use of tact during communication with the public can be considered as an important phenomenon in diplomatic discourse. The hashtag #KūşimizBirlikte is also introduced to be close to the public.

Methods and materials

President of Kazakhstan Tokayev's quotations have been taken as practical materials from Instagram account ptrk.kz. In full Television and radio complex of the President of the Republic of Kazakhstan. While analyzing the diplomatic discourse materials the next methods are being used: the method of definitional and medially linguistic analysis, method of contextual analysis and methods of estimation of the synergy effect. One of the basic characteristics of the diplomatic discourse is to create a desire for cooperation, integration, multilateral, multi-vector character of interaction. Furthermore, wide informational influence of its content can be followed by the recipients in the media space.

Results and discussion

Kazakhstani scientist Ismailova F. K. researched communicative-pragmatic features of diplomatic discourse [2]. Diplomatic discourse can be considered as a type of institutional discourse where, tact and moderation must be kept.

While writing this article the quotations that have been mentioned by our president have been divided into several groups: quotations which are devoted to business, education, society, motherland, independence. (Together we have begun the construction of a New Kazakhstan).

Who can be the addressee of diplomatic discourse? According to the literature review the addressee of the diplomatic discourse can be the broadest mass audience, in the case when diplomatic events and decisions are covered by the media. Furthermore, narrow circle of people – diplomatic staff of different ranks, who take part in the negotiations can also be the addressees of the diplomatic discourse.

The presidents usually deliver powerful speech in different occasions. For example, we all have heard on TV American President Barack Obama's speech at the Democratic National Convention in 2004. He said: «There is not a Black America and a White America and Latino America and Asian America; there's the United States of America» [3]. Presidents use such powerful quotations in order to impact the addressees. They give persuasive speech that can motivate individuals to live in solidarity and facilitate mutual understanding between nationalities. Such language tools can be used as communicative strategy of persuasiveness. Rhetorical speeches particularly in diplomatic discourse in most cases use a publicistic style that is widely spread in media space. The function of impact to the recipients can be implemented via persuasion. As a result, politicians' speech can be turned into argumentative, suggestive type of a communicative process. Here, persuasion is communicative technique that is targeted to influence recipients.

Russian researchers Zinkovskaya A.V. and et al investigated the usage of metaphors in the American Presidents' persuasive speeches [4]. They underlined that American Presidents' speeches can be used as an axiological tool.

Number of linguists have already studied aphorisms as an object of linguistics. For example, E. E. Ivanov in his article analyzed a big number of aphorisms that are often cited in different kind of discourses in the media space. He highlighted their effective power like to persuade the recipients of the message like a motto etc. [5].

Pragmatic aspect of citations have been also central in number of scientific articles in linguistics and philology from intertextual point of view based on literary works. For example, Sirenko T. S. in her article «Pragmatic aspect of citation» investigated citations that come across British modern literature [6]. The researcher pointed out multifunctionality of citations in literature as pragmatic and stylistic. Some scientists use the term citation, some use like quotation in their works. These terms are synonymous.

In our president's speeches, we can observe quotations are being used as full sentences in most cases. Sometimes aphorisms are used as a separate phrase. During the process of analyzing the quotations, they are divided into several groups:

About business

President K. K. Tokayev mentioned this quotation at a meeting with business representatives: «*Yest' lyudi, kotoryye putayut GEGELYA s BABELEM*» («There are people who confuse Hegel with Babel») [7]. After the statement of the president Kazakhstani people searched the Google to find information about the proper names «Hegel» and «Babel». These two words entered the top engines. Addressees wanted to know what were these two figures. They found out that Hegel is a German philosopher, who is considered as one of the founders of Western philosophy, whose influence extends to the entire spectrum of modern philosophical problems. Babel – is Russian, Soviet writer, translator, screenwriter and playwright, journalist and war correspondent. If to analyze this quotation here it can be seen the usage of stylistic device alliteration Here the usage of alliteration makes the quotation more harmonious, emotionally colored and easy to remember. The pragmatics of this quotation demonstrates those who do not have a special education, have a huge amount of business, while at the same time, educated people who have gained quite enough competence cannot get through to the sources of business. Here we can see the elements of public speaking skills.

On the interests of the state

One of the quotations that are admired by Kazakhstani public is «*Platon mne drug, no istina dorozhe*» (Plato is my friend, but the truth is dearer) [8]. Here our president cited Greek philosopher Aristotle. He mentioned that the interests of the state are higher for him than good relations with anyone. Linguopragmatic aspect of this quotation is definitely higher. Addressees left very positive comments on YouTube after this speech. For example, «SIL VAM I ZDOROV'YA, KASYM ZHOMART KEMELEVICH !!! PROSVETANIYA NASHEMU KAZAKHSKOMU NARODU !!!». In this comment addressee has written all sentences with caps lock. From linguistic aspect, it shows the highest respect to the head of our country. It expresses feelings of the recipient. The next comment also shows the supportive view: «Prezident Tokayev, Nastoyashchiy patriot Kazakhstan!.. Tolko uvazheniye k takomu cheloveku!. My v vas verim!!!».

About education

There are also quotations that are related to the education sphere that are mentioned in our president's speech. In August conference which is dedicated to «Bilim and Ğylym» president K.K. Tokayev said «*Jeti türli ilim biletin*» *urpaq tärbiälew – bügingi künniñ negizgi mindeti*) (Raising a generation that knows seven different education is the main task of today) [9]. This quotation really has vital role nowadays. Thousands of Kazakhstani students have wonderful opportunities

to study in top universities of the world thanks to “Bolashak” programme in our country. We are proud that our president can easily shift from one language to another language. We all have seen how our president has spoken in Kazakh, Russian, English, French, Chinese languages in media space. Even this fact definitely motivates young generation to strive for learning languages. We all know that in the past many Kazakh enlighteners have spoken several languages. In the competitive world, those who acquire quality knowledge can make prosperous career. If we could communicate in several languages, it can mean we are the representative of each culture. Moreover, all cultures are unique.

In the media space, we could also read our president's speech that are concentrated to young Kazakh generation. He highlighted the importance of technical specialists saying: «*Qazaqtar, qazaq jastarı, texnar bolw kerek, bul meniñ tereñ senimim.*» (Young Kazakhs should be techies. This is my deep conviction). Some well-known technical universities branches is being planned to open in west part of our country. This is amazing opportunity for our students to gain technical knowledge staying at home, not going overseas. We see on Instagram account of TV and Radio Complex of the President of the Republic of Kazakhstan our president's supporting younger generation of Kazakhstan. If to analyze the quotation «*Ulağattı urpaq tärbiälew – asa jawaptı äri kürdeli mindet*» (Raising the successive generation is a very responsible and complex task) from linguistic aspect it can be seen that quotations have their own style and pragmatic appeal. The adjective+noun construction *ulağattı urpaq* stylistic device alliteration is used, as both lexemes start with initial sound. It is clear that successive generations are the guarantee of the quality of the nation in the world. This quotation could definitely inspire our successive generation.

About motherland

There are also quotations that are dedicated to our motherland. For example, «*Otanımız – bir; memleketimiz – bir; khalqımız – bir! Sondıqtan ärqasha birge bolayıq!*» (Our motherland is one, our state is one, and our people is one! So let's always be together!). In this quotation stylistic device, repetition is being used. The word «bir» which means one is repeated three times. It is a rhetorical tool that makes the speech more powerful. There is a technique, which is also known as «Magic of 3» in public speaking. Presenters, journalists and politicians use this technique very often in their speeches. American president Barack Obama said in his innaguration speech said: «We have responsibility to ourselves, our nation and our world». In this example, we could notice the usage of magic of three techniques. Magic of three is a literally device, rhetorical technique that are used by leaders, speakers, politicians, orators. They use it to make the language come alive, to give more rhythm, to give it more power and to give it more detail. If to look to the picture 1, it can be seen that the word «bir» is written with yellow color. In this

example of the quotation, color attracts the addressees' attention. This is also can be considered as a linguopragmatic language aspect that can influence the readers. The usage of three nouns that have the same endings like *otanimiz*, *memlekerimiz*, *khalkhymiz* can attract the readers due to the fact all of these concepts are unique to us. We could not imagine our language picture of the world without these basic concepts. Quotations can definitely interpret modularity of mind.

Picture 1 – Instagram account ptrk.kz

Our president K. K. Tokayev in his inauguration speech said: «*Men бүкіл Qazaqstan xalqınıñ aldında esep beremin. Qazaqta «Baylıq ne kerek, adaldan jımasañ, bilik ne kerek, ädildik qurmasañ» degen söz bar. Bul-buljıtpay ustanatın ömirlik qağıdatım*» (I will report to the entire people of Kazakhstan. There is a saying in Kazakh: «What's the use of wealth if you don't act honestly, what's the use of power if you don't create justice.» This is my life principle that I always adhere to). In this speech, addresser used full sentence Kazakh aphorism, which has deep meaning. Addressees receive this message with respect. If to analyze it from linguopragmatic aspect recipients are aware of negative information published in media space. They are often related to ineffective akims and various kinds of social problems. So therefore, this aphorism mentioned by our head of state has much persuasive affect. «*Qızmet waqıtşa, al xalqımız мәңгі*» (Work is temporary, but our people are forever) is also taken from the speech of the Inauguration of the President of the Republic of Kazakhstan. Pragmatic effect of this quotation is that nothing is valuable than our people. The concept of *khalyk* always plays a key role in the modern world. At present anthropocentric approach that is totally related to person, people, in general for whole humanity is topical for researchers. «*Otani*

birdiñ –tilegi bir, jüregi bir» (You have one motherland - one desire, one heart). This example again illustrates that numeral one in Kazakh linguistic picture of the world symbolizes unity. Therefore, from linguistic point of view it must be said that the usage of numeral one is adequately used as a persuasive language tool.

About unity and Independence

Our president while opening ceremony of the memorial Tagzym has said the quotation «*Biz ult bolıp uyıssaq, kez kelgen qawıp-qaterdi eñsere alamız*» (If we unite as a nation, we can overcome any threat). This example shows that the concept *ult* can be interpreted as a nation who owns a certain language, a society with its own traditions and psychological characteristics. In this above-mentioned quotation, the term *ult* is connected with the verb *uyıssaq* that deepen the concept of «ult», giving expressive and emotional strength to the context.

The President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev gave an interview to the newspapers «Egemen Qazaqstan» and «Aiqyn». In this interview, he said «*Barımız da, bağıımız da – Tawelsizdik*» (All we have is Independence) [10]. The concept *Tawelsizdik* plays crucial role in the history of Kazakhstan. For many centuries our ancestors planned to be independent and dreamed about it. The concept of independence is associated in Kazakh language picture of the world with the concept «*Mäñgilik El*». This vivid quotation by our president underlines the importance of independence and calls the public to value this sacred notion. This example illustrates the harmony of sounds. For example, the pragmatic effect of the lexemes *barımız*, *bağıımız* is quite high in the context. There the sender used stylistic language tool to influence the cogitation of the recipients. The recipients accept this quotation due to it's pragmatic effect in the media discourse.

Conclusion

Quotation as a phenomenon has definitely become the object of linguistic analysis in the world. Due to this fact, the first attempt to analyze the quotations used by our president in the media discourse has been carried out from semantic, pragmatic and analytic philosophy of language aspects. Quotations are not just investigated from intertextual aspect in literature, it is central in media discourse analysis. Quotations used by heads of state in media could be the object to further philological studies. The functions of the quotes are still not fully studied due to their multiplicity. The use of certain quote functions depends on the author's intentions and the meaning that the author is trying to convey to the reader, using the quote as an intertextual inclusion. The readers easily decode not all quotations. Therefore, addressees chose those quotations that could not cause any obstacles to decoding the message taking into account background knowledge of the readers.

References

- 1 **Хамраева, Ш. А.** Стратегии перевода менасивных речевых актов в политическом дискурсе с английского на русский язык : диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности 6D020700 – Переводческое дело [Текст]. – Алматы, 2019. – 162 с.
- 2 **Исмаилова, Ф. К.** Дипломатиялық дискурстың коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. – 2020. Филология сериясы [Текст]. – Алматы : ҚазҰПУ, 2020. – № 3(73). – Б. 75–80.
- 3 **Obama, B.** Speech at the Democratic National Convention. [Electronic resource]. – URL: <http://americanradioworks.publicradio.org/features/blackspeech/bobama.html> (Accessed: 05.01.2023).
- 4 **Zinkovskaya, A. V., Plaksin, V. A., Katermina, V. V.** Political Persuasiveness: Usage Of Metaphors In American Presidents' Speeches // Dialogue of Cultures-Culture of Dialogue: from Conflicting to Understanding. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – Vol 95. – P. 306–311. – [Electronic resource]. – URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2020.11.03.32> (Accessed: 08.01.2023).
- 5 **Иванов, Е. Е.** Афоризм как объект лингвистики: основные признаки // Вестник РУДН – 2020. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика [Текст]. – М. : РУДН, 2020. – № 4. – С. 659–706.
- 6 **Сиренко, Т. С.** Прагматический аспект цитаты // Историческая и социально-образовательная мысль – 2014. Серия : Филология и лингвистика [Текст]. – Краснодар : ИСОН, 2014. – №6-1. – С. 274–277.
- 7 **Дюсенгулова, Р.** Цитаты президента. Самые яркие высказывания Токаева за 2022 год [Электронный ресурс]. – URL : https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tsitaty-prezidenta-samyie-yarkie-vyiskazyvaniya-tokaeva-487326/ (Дата обращения: 02.01.2023).
- 8 YouTube. Платон мне друг, но истина дороже : Токаев о трудных решениях в пользу государство. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HJ11nJXiSe0> (Дата обращения: 02.01.2023).
- 9 **Шотбайқызы, А.** Міндет жеті түрлі ілім білетін ұрпақ тәрбиелеу. [Электронды ресурс]. – URL : <https://egemen.kz/article/206857-mindet-%E2%80%93-dgeti-turli-ilim-biletin-urpaq-tarbieleu> (Дереккөзге жүгінген күн: 05.01.2023).
- 10 **Қыдырәлі, Д.** Президент: «Барымыз да, бағымыз да – Тәуелсіздік». [Электронды ресурс]. – URL : <https://egemen.kz/article/186793-prezident-barymyz-da-baghymyz-da-%E2%80%93-tauelsizdik> (Дереккөзге жүгінген күн: 18.01.2023).

References

- 1 **Khamrayeva, Sh. A.** Strategii perevoda menasivnykh rechevykh aktov v politicheskom diskurse s angliyskogo na russkiy yazyk : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D020700 – Perevodcheskoye delo. [Translation strategies of menacing speech act in political discourse from Russian into English language : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D020700 – Translation Studies] [Text]. – Алматы, 2019. – 162 p.
- 2 **Ismailova, F. K.** Diplomatıyalıq diskwrstıñ kommunikativti-pragmatikalıq erekshelekteri [Communicative and pragmatic features of diplomatic discourse]. [Text]. // Abay atındaǵı QazUPU habarshsy. Filologiya seriyası [Bulletin of KazNPU philological sciences series]. – 2020. – № 3(73). – P. 75–80.
- 3 **Obama, B.** Speech at the Democratic National Convention [Electronic resource]. – URL: <http://americanradioworks.publicradio.org/features/blackspeech/bobama.html> (Accessed: 05.01.2023).
- 4 **Zinkovskaya, A. V., Plaksin, V. A., Katermina, V. V.** Political Persuasiveness : Usage Of Metaphors In American Presidents' Speeches // Dialogue of Cultures-Culture of Dialogue : from Conflicting to Understanding. – European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – Vol. 95. – P. 306-311. [Electronic resource]. – URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2020.11.03.32> (Accessed: 08.01.2023).
- 5 **Ivanov, E. E.** Aphorism as an object of Linguistics : the main properties // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2020. – № 4. – P. 659–706.
- 6 **Sirenko, T. S.** Pragmatic aspect of citation // ISOM. – 2014. – № 6-1. – P. 274–277.
- 7 **Dyusengulova, R.** Tsitaty Prezidenta. Samyye yarkiye vyskazyvaniya Tokayeva za 2022 god [Quotes of the president. The brightest statements of Tokayev for 2022] [Electronic resource]. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tsitaty-prezidenta-samyie-yarkie-vyiskazyvaniya-tokaeva-487326/ (Accessed: 02.01.2023).
- 8 YouTube. Platon mne drug, no istina dorozhe : Tokayev o trudnykh resheniyakh v polzu gosudarstva [Plato is my friend, but the truth is dearer : Tokayev on difficult decisions in favor of the state] [Electronic resource]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HJ11nJXiSe0> (Accessed: 02.01.2023).
- 9 **Shotbaykyzy A.** Mindet – jetti türli ilim biletin urpaq tärbielew [The task is to raise a generation that knows seven different teachings] [Electronic resource]. – URL: <https://egemen.kz/article/206857-mindet-%E2%80%93-dgeti-turli-ilim-biletin-urpaq-tarbieleu> (Accessed: 05.01.2023).

10 **Kydirali, D.** Prezident : Barımız da, bağıımız da – Täwelsizdik [President : Independence is our everything and our fortune] [Electronic resource]. – URL: <https://egemen.kz/article/186793-prezident-barymyz-da-baghymyz-da-%E2%80%9393-tauelsizdik> (Accessed: 18.01.2023).

Material received on 09.06.23.

*А. М. Куркимбаева

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық
қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ДИСКУРСАҒЫ ДӘЙЕКСӨЗДЕРДІҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ

Бұл мақалада қазіргі дипломатиялық дискурстағы дәйексөздердің лингвопрагматикалық аспектілері қарастырылады. Дипломатиялық дискурсты институционалдық дискурстың саласы ретінде отандық және шетелдік зерттеушілер қазіргі лингвистикада кеңінен зерттеуде. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы дамыған дипломатиялық қарым-қатынасының арқасында әлемге кеңінен танымал «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасын енгізумен қазақстандық медиасфера зерттеу нысанына айналуы мүмкін тілдік материалдарға бай. Осыған байланысты аталмыш мақалада Қазақстан Президенті Қ. Қ. Тоқаевтың жарқын дәйексөздері практикалық материал ретінде пайдаланылды. Бұл дәйексөздер қазақстандық ғылымда алғаш рет лингвистикалық талдау объектісіне айналды. Бұл зерттеудің өзектілігін айқындайды. Мақаланың мақсаты – Президент Қ. Қ. Тоқаевтың медиа дискурстағы дәйексөздерінің лингвостилистикалық және прагмалингвистикалық ерекшеліктерін анықтау. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды: «дипломатиялық дискурс» лингвистикалық түсінігін анықтау, дәйексөздердің прагматикалық аспектілерін қарастыру және олардың лингвистикалық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы институционалдық дискурстың саласы ретінде дипломатиялық дискурстың зерттеу аясының кеңеюіне байланысты. Зерттеудің практикалық маңыздылығы – зерттеу нәтижелерін «Дипломатиялық дискурс саласындағы аударма» сияқты мамандыққа бағытталған пәндер аясында,

сондай-ақ дипломатиялық дискурс бойынша кейстер дайындап оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: дипломатиялық дискурс, Жаңа Қазақстан, қоғамдық дипломатиялық дискурс, прагматикалық әсерлер, лингвистикалық талдаулар, адресат, тартымды лингвистикалық құрал

*А. М. Куркимбаева

Казахский университет международных
отношений и мировых языков
имени Абылай хана,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЦИТАТ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В данной статье рассматриваются лингвопрагматические аспекты цитат в современном дипломатическом дискурсе. Дипломатический дискурс как отрасль институционального дискурса широко изучается в современной лингвистике отечественными и зарубежными исследователями. В настоящее время Республика Казахстан широко известен в мире благодаря развитым дипломатическим отношениям. С внедрением концепции «Новый Казахстан» казахстанская медиасфера стала богата языковыми материалами, которые могут стать объектами исследований, в связи с чем, в русле настоящей статьи в качестве практического материала были использованы яркие цитаты Президента Казахстана К. К. Токаева. Эти цитаты впервые в казахстанской науке стали объектом лингвистического анализа, что обуславливает актуальность исследования. Цель статьи – выявить лингвостилистические и прагмалингвистические особенности цитат Президента К. К. Токаева в медиадискурсе. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: определить лингвистическое понятие «дипломатический дискурс», рассмотреть прагматические аспекты цитат и выявить их лингвистические особенности. Научная значимость исследования обусловлена расширением области исследования дипломатического дискурса как ветви институционального дискурса. Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы в качестве

учебного материала при изучении дисциплины «Перевод в области дипломатического дискурса», а также при составлении кейсов по дипломатическому дискурсу.

Ключевые слова: дипломатический дискурс, Новый Казахстан, публичный дипломатический дискурс, прагматические эффекты, лингвистический анализ, адресат, притяжательное языковое средство.

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/10.48081/SJHX5215>

***Б. Қ. Қапасова¹, С. Т. Елікпаев², Р. М. Муталиева³**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: Kapasova1970@mail.ru

ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КЕЙІПКЕР МІНЕЗІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ балалар әдебиетіндегі кейіпкер ерекшеліктері талданған. Әдебиеттегі кейіпкер мінезі туралы зерттеулер көбінесе ересектерге арналған шығармаларды талдайды. Ал балалар әдебиетіндегі кейіпкер бейнесі туралы зерттеулер, әсіресе, қазақ әдебиетінде әлі де кең қарастыруды қажет ететін сала болып отыр. Біз мақалада қазақ балалар әдебиетіндегі кейіпкер мінезінің сипаттарын халық ауыз әдебиетіндегі шығармалар негізінде талдауды дұрыс деп таптық. Себебі халық ауыз әдебиетіндегі кейіпкер бейнесі баланың тұтас болмысын ашады. Халық шығармаларында балаға өнерді, көркемөнерді танытудың классикалық әдіс-тәсілдерін таңдап алған. Баланың табиғи даму ерекшеліктерін негізге ала отырып, оны қоғамға дайындайды, табиғат сырларын ұқтырады. Кейіпкердің табиғат пен қоғамды тануы баланың дүниеге келген кезінен басталады. Балалар шығармаларында бала бейнесі алғашқыда ересектер қалауымен басталып, бірте-бірте балалар ортасындағы кішкене қоғамның өз ортасында шыңдап, содан кейін барып, ересектер ортасына әкеледі. Біз мақалада осы ерекшеліктерді көркем шығармалар арқылы бердік. Талдау кезінде қазақ балалар фольклорындағы жырлармен бірге кейінгі жазба әдебиеттің де үлгілері мысал ретінде алынды. Бұл ретте, балалар шығармаларының үздік үлгілері Б. Алтынсарин, Б. Соқпақбаев, М. Әлімбаев шығармалары арқылы балалар әдебиетіндегі көркем бейне жасалуының ерекшеліктері ашылды.

Қазақ балалар әдебиеті – баланы өмірге дайындайтын, қоғам мен табиғат сырын ұқтыратын үлкен тәрбие мектебі қызметін атқарып келген кешенді жүйе. Осы жүйенің бүгінгі жаһандану кезіндегі мәні мен маңызын, мақсаттары мен міндеттерін, бағыттарын айқындаудың да қажеттілігі туындайды. Сондықтан мақалада

кейіпкерді қоғамға дайындап, жаратылыс сырларының алғашқы әліппесін үйреткен әдебиеттің қазіргі ақпараттық технология мен жаһандану кезіндегі ролі арта түседі. Өзге өнер түрлеріне балалар шығармалары жол басшы болғанда ғана ұлттық таным мен түсінікті көңілге ұялатқан ұрпақ болатыны сөзсіз.

Мақалада балалар әдебиетіндегі кейіпкер бейнесін анықтай отырып, жаһандану кезіндегі көркем әдебиеттегі кейіпкер бейнесін жасаудың модельдерін ұсыну туралы ой түюге болады. Бұл модель кейіпкердің қоғамдық қызметі, кейіпкердің міндеті, кейіпкердің әрекеті т.б. шарттарын қамтуы тиіс.

Кілтті сөздер: кейіпкер, көркем бейне, бала, ерекшелік, қоғам, көркемдік, талдау.

Кіріспе

Балалар әдебиетінің көркемдік сипаттары суреттеу тәсілдері, бояуы жағынан ғана емес, кейіпкер мінезінің ерекшеліктерімен де ашылады. Балалар әдебиетіндегі кейіпкер мінезін зерттеу мен зерделеу, оның басты белгілерін анықтау қазақ әдебиетінде терең зерттеле қоймаған. Қазақ балалар әдебиетінде кейіпкердің түрлі мінез ерекшеліктерін ашатын, сан түрлі мақсаттағы, міндеттерді белгілеген шығармалар жазылғанымен де кейіпкердің өзгерістері әлі де зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты талдау кезінде қазақ балалар әдебиетінің үлгілері материалдар ретінде таңдалып алынды. Әсіресе балалар фольклорына көп көңіл бөлінді. Себебі бұл қазақ балалар әдебиетіндегі кейіпкер бейнесін жан-жақты, әрі нақты ашатын нысан деп саналды. Сонымен бірге қазақ балалар әдебиетінің классиктерінен, әр кезең өкілдері Ы. Алтынсарин, Б. Соқпақбаев, М. Әлімбаев шығармалары алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Балалар әдебиетінің ересектер әдебиетінен басты ерекшеліктерінің бірнеше сипаттарын анықтауға болады:

- кейіпкерінің бейнесінің жас ерекшеліктеріне қарай өзгермелілігі;
- шығарманың тақырыптық-идеясы;
- шығарма жазылған кезең мен қоғам талаптары.

Әдебиеттің өзі де қоғамның суреттері дегенімізбен де, ересектер бейнесінде тұрақтылық басым. Жас ерекшеліктеріне қарай да аса өзгермелі белгілері бола бермейді. Ал балалар әдебиетін тұтас қамтитын кейіпкер мінезін ашатын белгілер ортақтығы бола бермейді. Қазақ балалар әдебиетінің зерттеушісі, ғалым Ш. Ахметов балалар шығармалары үшін 6

талапты қоя отырып, соның ең бастысы «көркем образдың нақтылығы», – дейді [1, 10 б.].

Әдебиет үшін кейіпкер бейнесіндегі нақтылық ересектер үшін шарт емес. Кей тұста кейіпкер бойындағы қай мінездің басым екендігін көркемдік тәсілдер де анықтап жатады. Ал балалар шығармасы үшін кейіпкердің бір негізгі қасиеті алға шығуы шарт. Сондықтан да біз Қожа десек, сотқар, Кендебай десек батыр, Тазша бала десек – қу, тапқыр деп басты бір қасиетін еске аламыз.

1 Балалар әдебиетінде кейіпкер бейнесі баланың өз қалауымен емес, ересектер тілегімен алдын-ала дайындалады

Балалық шақ, адамзат ұрпағы үшін оның бүкіл өміріндегі азаматтық тұлғасын қалыптастыратын алғашқы баспалдақ болса, балдырғанның таным тәрбиесін дамытатын, оған әлеуметтік өмірді, рухани әлемді танытатын өнер туындыларының ішіндегі біріншісі бұған дейін әдебиет болып келді. Сондықтан да қазақ фольклорындағы бала бейнесінің жасалу үлгілері кейінгі әдебиетте жалғасып жатты. Балалар әдебиетінің жалпы әдебиеттен өзгешеленетін тұсының бірі – бүлдіршіндердің бүгінгі қабылдауы, білімі, пайымдауы, тағылымы, сезім, эмоциясы ертеңге жол ашатындығы фольклорлық үлгілерде дәл сақталып келді. Бала бейнесі қазақ фольклорындағы жас ерекшеліктеріне қарай сатылап өсіп отырды. Мысалы, дүниеге келген сәбиге баяу әуен, ырғаққа негізделген бесік жыры айтылса, кейіннен дыбыстар бірыңғай, үндесе келетін, ойнақы, қысқа буынды сөздерден тұратын жырлар айтылады [2, 13–14 б.].

Мысалы:

Қарағым менің қандай-ды?

Мойнына садақ байлайды:

Шапқан жаудың жылқысын

Дүркіретіп айдайды [3, 14 б.].

«Бесік жыры» балаға айтылғанымен бала бейнесінен гөрі оның анасының (мүмкін әже, ата, әкесінің) тілегі мен көңілі бар. Ендеше бұл – баланың болашақтағы бейнесіне деген тілек.

Бесік жыры – кішкене бөбекке айтылатын жыр. Бұл жырдың маңызы да сонда, әуен мен саз, ананың сезімімен өріліп түседі. М. Жұмабаев: «Баланың есту сезіміне аса әсер беретін – бесік жыры. Баланы қолына алған, баланың бесігі жанына келген ана аузына тас салғандай үндемей отырмасын. Жырлай берсін», – дейді [4, 66 б.].

Кейіпкер бейнесінің қандай болуын қалау мен тілектен бастап, біртіндеп кейіпкердің өсуіне қарай оның ел мен халық мақсат-мұраттарына қарай бейнесі жасалып отырады.

2 Кейіпкер бейнесі – баланың өзі

Бала өскен сайын фольклорда шығарманы тек тыңдаушы болмайды, кейіпкермен бірге болады. Сол кейіпкердің орнына баланың өзін қояды. Бұған ойын өлеңдерін алуға болады. Баланы ойната отырып, көркемөнер мен тіршілік арасы бірігеді. Бала өлеңді тыңдаушы емес, сол өлеңнің кейіпкеріне айналады.

Балалардың ойын өлеңдерінде бала өлеңдегі кейіпкерді сырттай бақылаушы немесе оны шығарма арқылы танушы емес, бала сол тапқары айтып, өзі кейіпкерге айналады да, өнер мен бала арасы тұтасып кетеді.

Ақтұш!

Ақ сиырдың сүтін іш!

Ақ сүт берер саған күш.

Шым-шым ыстық суға түс!

Тымау тисе, қуа түс! [3, 14 б.].

Немесе:

... жақсы деймін,

Нанын алдап жеймін!

Алдағанға көнбесе

«жаман бала» деймін! [3, 14 б.].

Екінші тапқа балалар көп нүктенің орнына өздерінің достарының, бірге ойнайтын, қылығы жақпаған баланың атын қояды. Сөйтіп, балалардың «кішкене қоғамында» өздері тәрбиелейді. Бұл тәрбиенің құралы – тіл, көркемөнер. Сондықтан да қазақ баласы кішкене кезінен өлең сөзге, тапқыр сөзге, шешен сөзге құмартып өседі. Себебі балалар ортасындағы мәртебе мен бедел көркемсөзді дәл тауып, бояулы да суретті айта білуімен де өлшенеді.

3 Кейіпкер бейнесі әрекетке көшеді

Қазақ балалар әдебиетіндегі бала бейнесінің сатылап өсіп, дамып, әр баланың мінезіндегі бар қылықты, әрекетті, мінез ерекшеліктерін түгел қамтуының өзі де – кейіпкер бейнесінің әрекетке көшуінде. «Осы тұста бір ескертетін жағдай – балалар фольклорының кейбір үлгілерінде мазмұнға жеткілікті мән беріле бермейді. Ұйқасы оңай, ойнақы болса, әсіресе, түрлі іс-әрекеттерге айтылуы сәйкес келсе, ондай өлеңдер көбірек қолдау табады. Осындай өзгешелікті біз әсіресе ойын өлеңдерінен анық көреміз» [5, 12 б.].

Балалар әдебиетінде кейіпкер мінезінің ересектер ортасынан ерекшелігі – кейіпкер мінезі томаға тұйық қала алмауында. Кез келген оқиға әрекетке көшеді. Бала өмірі әрекетсіз болмайды. Балалар шығармаларындағы басты шарттардың бірі динамика, кез келген шығарма үшін қажет. Динамика – баланың өзінің табиғаты. Балалар қоғамы күнделікті өсіп, дамып келе жатқан кейіпкерлер ортасы. Бұл ортада тоқтау мен кідіру жоқ. Сондықтан

да бала табиғатының өзі де қозғалысты қажет етеді. Бір әрекеттен екінші, одан үшінші, бұл келесіге ауысады.

Қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы, балаларға арнап түрлі тақырыптарда шығарма жазған Ыбырай Алтынсариннің әңгімелерінің мақсат-міндеттері – көркемсөз арқылы баланың болашағына қажет, адамшылық қасиеттерді бойға дарыту. Ы. Алтынсарин балаларға арналған әңгімелерінде ұстаз ретінде, ең бастысы тәрбиеге көңіл аударады. Тәрбиені көркем суретпен береді де, оның дидактикалық күші байқала бермейді. Жазушы балаларға арналған шағын әңгімелерін әрекетке құрады. Шағын бір эпизодты әңгімелерінің өзінде кем дегенде 2–3 әрекет болады. Ал ең көлемділерін қат-қабат әрекеттермен беріп, тұтас балалар ортасын да ашып көрсету үшін алады. Сондай көлемді шығармасы – «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесі [6, 47–51 б.].

«Бай баласы мен жарлы баласы» деп аталатын әңгімеде Асан мен Үсенге қатысты әрекеттер:

- ойнап жүріп, көшкен елден қалып қоюлары;
- Асанның жылауы, Үсеннің жұрттан керекті заттарды жинап алуы;
- көштің сұрлеуін тауып, сол сұрлеуге түсулері;
- Үсеннің үйрекке тұзақ құруы;
- үйректі ұстап, пісіріп жеулері;
- Үсеннің қармақ жасауы, балық аулауы;
- Асанға шегіртке тергізуі;
- өткелден өтіп, кеш бата, тезек терулері;
- Үсеннің сақтанып от жағып отыруы;
- таң ата Асанды оятуы;
- сәскеде адасқан сұрлеуді қайта тауып, жолға түсулері;
- мола, өзенді көрулері;
- ауылдарын тауып келуі.

Жазушы Асан мен Үсеннің бастан кешкендерін баяндау үшін оқиғаны әрекетпен береді. Әрекеттер жиі өзгереді, ал әрекет пен қимыл өзгерген сайын кейіпкер мінезі де ашыла түседі.

Мысалы, М. Әлімбаевтың «Секпіл беттің сыры» деген өлеңі бар. Өлең 12–13 жастағы балаларға арналған. Бұл жастағы балалардың мінезі құбылып, балалықтан өту де бар, келесі жасөспірімдік кезеңге жетуде кейіпкер үшін де бастысы – қимыл. Өлеңнің сюжеті де әдемі лиризмге толы. Қарлығаштың балауса сезімі балалықтан айырылғысы келмейді. Бірақ тіршілік пен қозғалыс та оны алға жетелейді. Ақын балалар бейнесіндегі алғашқы бұр жарған балауса көңілдің мөлдір сезімін өзгеше өрген. Секпілді деталь ете отырып, ақын тұтас әрекетті береді.

Қарлығаштың тал бойында жоқ міні,
Әттең ғана, бетінің бар секпілі
Жұрттың бәрі қарайтындай қайрылып,
Қарлығаш жүр дегбірінен айрылып.
... «Бір сүйгізсең жақсы көрер кісіне,
Өзің түгіл кірмес секпіл түсіне».
Депті әжесі Бейбітгүлдің рас па?
Осы әңгіме тарап кетті класқа-
Кластағы ұлдар келіп шетінен,
Өбіп шықты Қарлығаштың бетінен,-
Жаз өткен соң өшті бірге секпіл де,
Сол секпілдің ізі де енді жоқ мүлде.
- Кімді жақсы көреді екен бұл қыз?-деп,
Кластастар таба алмай жүр күнде іздеп
Төмен қарап, ләм демейді Қарлығаш,
Жақсы көрер біреуінің бары рас.
Жұрттың бәрі қарайтындай қайрылып,
Қарлығаш жүр соған бола қайғырып. [7, 36 б.].

Балалар қоғамының өз заңдары бар. Ол заңдардың бастысы – кейіпкердің үнемі өзгерісте болуы. Себебі бала кейіпкер өсуі және ортаны тануы керек. Оның танымы мен түсінігі үшін қозғалыс керек. Бұл қозғалыс кейіпкердің мінезін танытатын негізгі белгі болып та саналады. Сол себепті де өлеңнің табиғилығы бала оны жаттап немесе оны оқып қоюында емес. Сонымен бірге өзінен секпіл іздейді, сыныптастарынан секпіл іздейді, қиялы мен ойы оны көркем әлемге әкетеді. Балалар шығармаларының өміршеңдігі де осында. Шығарманың баланың өмірімен бірге тыныстауында. Балалар шығармалары баланың өз өмірімен бірге болғанда ғана, кейіпкер жандана түседі. Сондықтан да бүгінде балалар кейіпкерлерін жасау кезінде тек көркем әдеби кейіпкерді жасап қоймайды. Оның бала өмірінде тіршілік етуі үшін қосымша жұмыс түрлері қатар жүреді.

Қазақ әдебиетіндегі Қожа бейнесі кейіпкердің әрекеттерімен есте қалды. Қожа – 6-сынып оқушысы. Жазушы Қожаның бейнесін жасауда оны үнемі әрекет үстінде береді. Алғашқы бөлімнен бастап, оқырмандарымен таныса салып, оқулық жайы, Қаратай жайы, лагерь туралы, жайлау т.б. болып кете береді. Жазушы өз кейіпкерінің іс-әрекеттері арқыл кейіпкерін ашады. Мысалы 4-тарау «Жантасқа пионер лагеріне баруға жолдама беріліп, маған берілмеуі, менің шат-шәлкей ашулануым айтылады» деп алдын-ала қысқаша аңдатпамен сол тараудағы оқиғаларды беріп отырады. Осы аңдатпаларды оқысақ, тек әрекеттерден тұрады. Әрі әрекеттер өзгеріп отырады. Дойбы ойнау, ат ұрлап мінбекші болуы, Сұлтанмен кездесу, шылым тарту, Дәулетпен

танысу осылай кейіпкер бейнесін ашудың нүктесі Майқанованың сөмкесіне бақа салуына дейін жалғасады [8, 81–83 б.].

Қожа бойындағы ұмтылыс, дүниені, ортаны тануға деген құлшыныс, қоғамдағы адамдардың ортасында өзін көрсетуге деген бет алыс – әр баланың бойында бар әрекет. Сонымен бірге бұл шығармадағы екінші бір жасырын әрекет әр баланың бойындағы қарсылық та кейіпкер мен баланы жақындастырады. Қожа бойындағы алып ұшқан ұмтылыс пен құштарлықтың келесі бір жағы – қоғамға деген қарсылық. Қоғамдағы әділетсіздіктерді (мысалы Жантастың Майқанова апайлары айтқанындай жақсы бала еместігін Қожа да, оқырман бала да таниды), адамдар арасында балалардың кейбір шақтары елеусіз қалуы (мысалы Қожаның анасының колхоз жұмысынан қол босамауы, босаған күнде Қожамен емес, Қаратайдың қасында отыруы), әкесіз өсуі т.б. қарсылықтар әр балада бар, көңіл түпкіріндегі сезімдері. Осыны Қожа әрекеттері арқылы қозғауының өзі де – жазушының кейіпкер бейнесін берудегі шеберлігі де.

Әрекет – кейіпкердің көрінетін мінездерін ғана ашып қоймай, жазушы жасырған, кей тұстары көркемдік тәсіл ретінде таңдаған үлгісі ретінде де қажетті болып шығады.

Қазіргі жаһандану кезінде балалар әдебиетіндегі кейіпкер бейнесі қалай жасалуы керек деген сұрақты жиі қоямыз. Осы тұста балалар әдебиеті мәселелерін мемлекеттік деңгейге көтерген кезеңдер тәжірибесі үлгі болуы керек. Қазақ балалар әдебиетінде қаламгерлер жаппай балалар әдебиетіне ат салысқан кезең осыны еске түсіреді [9, 163 б.].

Халықтық шығармаларды үлгі етіп, балалар бейнесінің үздік үлгілерін жасаған – XX ғасырдың 60-90 жылдары [10, 274 б.]. Ал бүгінгі XXI ғасырдағы бала бейнесі үшін бұл кейіпкерлер үлгі болғанымен де, сол қалпында көшірілмейтіні анық. Сондықтан да қазіргі балалар әдебиетінде кейіпкер бейнесінің жаңа модельдері де жасалуы тиіс екені анық. Бұл бала бейнесіндегі ересектер ықпалы – баланың өзінің қалауы – балалар ортасындағы әрекет үрдістері негізінде жүргізілуі керек деп есептейміз.

Қорытынды

Балалар әдебиетіндегі кейіпкердің өз ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер олардың бастапқыда ересектер қалауымен жасалып, кейіннен қоғамдағы әрекеттерімен анықталады. Кейіпкер мінезін суреттеуде балаларға арналған шығармалар әрекетті басты негіз етіп алады. Себебі балалар қоғамы басқа. Ол ересектер қоғамындай тұрақтылыққа бағынбайды. Балалар әлемі өзгеруді, үнемі дамуда қажет етеді. Сондықтан да кейіпкер бейнесі де тек әрекет үстінде әлдеқайда кең ашылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Ахметов, Ш.** Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері: оқу құралы [Текст]. – Алматы : Мектеп, 1965. – 256 б.
- 2 **Қапасова, Б. Қ.** Қазақ балалар лирикасы (60–90 ж.) : оқу құралы [Текст]. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 126 б.
- 3 Алтын абдыра: Қазақ балалар ауыз әдебиеті. Бесік жыры, тұсаукесер, түрлі тақпақтар, төрт түлік жыры, жұмбақтар, жаңылтпаштар, аңыз, ертегілер [Текст]. Жүйелеп құрастырған : О. Асқар. – Алматы: Балауса, 2007. – 496 б.
- 4 **Жұмабаев, М.** Педагогика [Текст]. – Нұр-сұлтан: Сенімен болашақ РҚБ, 2022. – 160 б.
- 5 **Ыбыраев, Ш.** Мәңгі балауса жыр [Текст]. // Кітапта : Ақ сандық, көк сандық: балалар фольклоры (Бесік жырлары, тақпақтар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, ойын өлеңдері мен ойындар, ертегілер. / Құраст., алғы сөзін жазған Ш. Ыбыраев. – Алматы : Жазушы, 1988. – 256 б., суретті.
- 6 **Алтынсарин, Ы.** Таза бұлақ : Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар [Текст]. – Алматы: Раритет, 2008. – 208 б.
- 7 **Әлімбаев, М.** Екі тақтай – бір көпір [Текст]. – Алматы : Балауса, 1992. – 195 б.
- 8 **Соқпақбаев, Б.** Менің атым Қожа [Текст]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 304 б.
- 9 **Сұлтанова, Б. М., Бейсеева, Н. Ә., Тойғанбаева, М. Ш.** XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті : оқу құралы [Текст]. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 282 б.
- 10 **Әлтай, А. Д.** Қазақ балалар поэзиясы: генеологиясы, типологиясы, поэтикалық дамуы : Монография [Текст]. – Астана: Фолиант, 2009. – 384 б.

References

- 1 **Ahmetov, S.** Qazaq balalar әдебиеті тарихының очерктері : oqu qūraly [Essays on the history of Kazakh children's literature][Text]. – Almaty : Mektep, 1965. – 256 p.
- 2 **Qapasova, B. Q.** Qazaq balalar lirikasy (60-90 j.j.): oqu qūraly [Kazakh children's lyrics – 60-90 years)][Text]. – Pavlodar : «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 126 p.
- 3 Altyn abdyra: Qazaq balalar auyz әдебиеті. Besik jyry, tūsaukeser, түрлі тақпақтар, төрт түлік jyry, jūmbaqtar, jañyltpaştar, aңыз, ertegiler [Kazakh children's oral literature. Lullabies, presentations, various poems, four food songs, riddles, misconceptions, legends, fairy tales] [Text]. Jüielep qūrastyrған : O. Asqar. – Almaty: Balausa, 2007. – 496 p.

- 4 **Jūmabaev, M.** Pedagogika [Pedagogy] [Text]. – Nūr-sūltan: Senimen bolaşaq RQB, 2022. – 160 p.
- 5 **Ybyraev, S.** Mäñgi balausa jyr [Eternal balausa zhyr // in the book : White chest, blue chest: children's folklore (lullabies, poems, riddles and riddles, game poems and games, fairy tales.) [Text]. // Kıtapta: Aq sandyq, kök sandyq : balalar fōlklorı (Besik jyrlary, taqpaqtar, jañyltpaştar men jūmbaqtar, oıyn öleñderi men oıyndar, ertegiler. / Qūrast., alğy sözın jazğan S. Ybyraev. – Almaty : Jazuşy, 1988. – 256 p., suretti.
- 6 **Altynsarin, Y.** Taza būlaq : Öleñder, äñgimeler, ocherkter, hattar [Clean Bulak : poems, stories, essays, letters] [Text]. – Almaty: Raritet, 2008. – 208 b.
- 7 **Älmbaev, M.** Eki taqtai – bir köpir [Two boards – one bridge] [Text]. – Almaty : Balausa, 1992. – 195 p.
- 8 **Soqpaqbaev, B.** Meniñ atym Qoja [My Name Is Khoja] [Text]. – Almaty : Atamūra, 2003. – 304 p.
- 9 **Sūltanova, B. M., Beiseeva, N. Ä., Toiğanbaeva, M. S.** XX ğasyr basyndağy qazaq әдебиеті: oqu qūraly [Kazakh literature at the beginning of the XX century] [Textboole] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2017. – 282 p.
- 10 **Ältai, A. D.** Qazaq balalar poeziasy : geneologiasy, tipologiasy, poetikalıyq damuy: Monografıa [Kazakh children's poetry: genetics, typology, poetic development] [Text]. Monografıa – Astana : Foliant, 2009. – 384 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. К. Капасова¹, С. Т. Еликпаев², Р. М. Муталиева³

^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРА ГЕРОЯ
В КАЗАХСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье проанализированы особенности характера в казахской детской литературе. Исследования характера персонажа в литературе часто анализируют произведения для взрослых. А исследования образа героя в детской литературе, особенно в казахской литературе, по-прежнему являются областью, требующей широкого рассмотрения. В статье мы сочли правильным проанализировать характеристики характера в казахской детской литературе на основе произведений в народной устной литературе. Образ героя

в народной устной литературе раскрывает целостную личность ребенка.

В детских народных произведениях выбираются классические методы и приемы проявления искусства, художественной самодетельности. Опираясь на особенности естественного развития, ребенка подготавливают к социуму, он познает тайны природы. Познание природы и общества начинается с рождения ребенка.

В детских произведениях образ героя формируется под желанием взрослых, затем постепенно углубляется в среде детского общества, а затем ведет к взрослой среде. Мы предоставили эти особенности в статье через художественную литературу. В ходе анализа были взяты примеры более поздней письменной литературы, наряду с песнями из казахского детского фольклора. При этом лучшими образцами детских произведений были раскрыты особенности создания художественного образа в детской литературе через произведения И. Алтынсарина, Б. Сокпакабаева, М. Алимбаева. Казахская детская литература – это комплексная система, которая служит большой воспитательной школой, которая готовит ребенка к жизни, знакомит с тайнами общества и природы. Возникает также необходимость определения сущности и значения, целей и задач, направлений этой системы в условиях сегодняшней глобализации.

В статье, определяя образ героя в детской литературе, можно сформулировать мысль о представлении моделей создания образа героя в художественной литературе в условиях глобализации. Данная модель должна включать условия общественной деятельности героя, обязанности героя, действия героя и т.д.

Ключевые слова: персонаж, художественный образ, ребенок, особенность, общество, искусство, анализ.

*B. K. Kapassova¹, S. T. Elikpayev², R. M. Mutaliyeva³

^{1,2,3}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 09.06.23.

FEATURES OF THE CHARACTER OF THE HERO IN KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE

The article analyzes the peculiarities of character in the Kazakh children's literature. Character studies in literature often analyze works

for adults. And the study of the image of the hero in children's literature, especially in Kazakh literature, is still an area that requires broad consideration. In the article, we considered it right to analyze character characteristics in Kazakh children's literature based on works in folk oral literature. The image of the hero in folk oral literature reveals the integral personality of the child. In folk works, the child chose classical methods and techniques for the manifestation of art, amateur performance. Based on the peculiarities of the natural development of the child, prepares him for society, learns the secrets of nature. The recognition of nature and society as a hero begins with the birth of a child.

In children's works, the image of a child first begins with the desire of adults, gradually deepening into its own environment of a small society in a children's environment, and then goes and leads to an adult environment. We have provided these features in the article through fiction. During the analysis, examples of later written literature were taken, along with songs from Kazakh children's folklore. At the same time, the best examples of children's works revealed the peculiarities of creating an artistic image in children's literature through the works of I. Altynsarin, B. Sokpakbayev, M. Alimbayev. Kazakh children's literature is a complex system that serves as a large educational school that prepares the child for life, introduces the secrets of society and nature. There is also a need to define the essence and meaning, goals and objectives, directions of this system in today's globalization.

In the article, defining the image of the hero in children's literature, it is possible to formulate the idea of presenting models for creating the image of the hero in fiction in the context of globalization. This model should include the conditions of the hero's social activity, the duties of the hero, the actions of the hero, etc.

Keywords: character, artistic image, child, peculiarity, society, art, analysis.

<https://doi.org/10.48081/AWUV8653>

***А. А. Мадеева¹, А. Ш. Жумашева², А. Ж. Кайдарова³**

^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НОСИТЕЛЯМИ РУССКОГО ЯЗЫКА)

Статья посвящена актуальной проблематике преодоления лингвокультурной интерференции при изучении иностранного языка. Целью исследования является изучение возможностей преодоления лингвокультурной интерференции носителями русского языка при изучении английского языка. Методами исследования стали анализ научной литературы, лингвокультурологический анализ, сравнительно-сопоставительный анализ, комплексный анализ, индукция, дедукция, обобщение и прогнозирование сведения к минимуму лингвокультурной интерференции разных видов при использовании определенных принципов и этапов работы с английскими лексическими единицами. Автор статьи приходит к выводу о том, что преодоление лингвокультурной интерференции возможно посредством обращения к толковому и словообразовательному словарям, лингвокультурологическим мини-текстам, содержащим данную лексическую единицу с разными обстоятельствами употребления и вариативностью контекстных значений, если она имеется, а также объяснения употребления в английском языке содержащих эту лексему метафор и выполнения упражнений на сопоставление применения лексических единиц в английском и русском языках. Перспективным направлением исследования автор считает разработку специального комплекса упражнений для преодоления лингвокультурной интерференции носителями русского и казахского языков при изучении английского языка.

Ключевые слова: лингвокультурная интерференция, этапы преодоления, языковая картина мира.

Введение

Проблематика лингвокультурной интерференции изучается многими учеными в Казахстане [1; 2] и других странах мира [3; 4]. Человек воспринимает действительность через призму своих языковой и культурной картин мира. Картина мира представляет собой комплекс основанных на мировосприятии, мироощущении, мировоззрении и миропонимании систематизированных целостных представлений, мнений и знаний человеческих общностей и отдельного человека (мыслящего субъекта) о мире и мироздании, а также о творческих и познавательных способностях, смысле жизни и месте человека в мире [5, с. 231; 6, с. 118]. В каждой картине мира преобладают идеи (обыденного, религиозного, научного, философского и эстетического сознания), соответствующие смыслу жизни и ценностным представлениям отдельного человека. В контексте проводимого нами исследования особый интерес представляют языковая и культурная картины мира. В связи с этим остановимся подробнее на этих понятиях и особенностях их исследования в разных научных трудах. По своему содержанию культурная картина мира является комплексом рациональных знаний и представлений о нормах, ценностях, нравах, менталитете собственной культуры и культурах других народов. В нее входят неосознанные значения, личностные смыслы, оценки и переживания.

Языковая картина мира является одной из наиболее интересных и содержательных тем в лингвистике. Однако вплоть до настоящего времени в науке еще не сформировалось достаточно четкого представления о смысле, которым наполнено данное понятие. При этом проблема взаимосвязи культуры, языка и сознания рассматривается с разных сторон [8, с. 116].

Безусловно, языки культуры весьма многообразны, поскольку по своей природе, по выражению М. С. Кагана, «культура полиглотна». Все языки культуры имеют свои отличительные особенности и непередаваемы адекватно на другие языки мира. Термин «языковая картина мира» опирается на идеи Вильгельма фон Гумбольдта и неогумбольдтианцев, посвященные внутренней форме языка, а также на идеи американской этнолингвистики, особенно на гипотезу Сепира-Уорфа о лингвистической относительности. Именно лингвист Гумбольдт впервые обратил внимание на национальное содержание языка и мышления, указывая на то, что различные языки становятся для наций органами их оригинального восприятия и мышления. Данное, по сути, уникальное представление может объективизироваться, исключительно прокладывая «себе путь через уста во внешний мир». В связи с этим слова включают в себя комплекс субъективных представлений, которые различаются только в конкретных рамках, поскольку их носители являются

членами одного языкового коллектива, имеют конкретное национальное сознание и характер [9, с. 26].

Термин «языковая картина мира» вошел в науку благодаря трудам Лео Вайсгербера. Данное понятие придало своеобразие его лингвофилософской теории, совместно с такими категориями, как «промежуточный мир» и «энергия языка». Языковая картина мира представляет собой систему всех потенциальных содержаний: духовных, которые обеспечивают своеобразие менталитета и культуры конкретной языковой общности, и языковых, которые поддерживают существование и функционирование самого языка. Специфика языка, существующая в сознании конкретной общности (народа, носителей языка), создает определенную языковую картину мира, через которую человек воспринимает окружающий мир [10, с. 34].

Представитель определенного лингвокультурного сообщества воспринимает и оценивает все объекты и феномены окружающего мира не только в пространственных и временных категориях, но и в их значениях, заключающих в себе многочисленные внутрисистемные связи. Межкультурное взаимодействие ведет к взаимному влиянию языковых картин представителей разных лингвокультурных сообществ, поэтому их интерференция становится лингвокультурной. Значение лексической единицы и контекст имеют двустороннюю связь, когда, с одной стороны, значение ее зависит от контекста (привычного сценария развития ситуации), а, с другой стороны, лексическая единица сама продуцирует предсказуемый, желательный сценарий (контекст).

В. В. Красный, в своем исследовании, приходит к выводу что комплекс знаний и представлений об экстралингвистических явлениях (обычаях, традициях, быте, нормах и правилах поведения в конкретном лингвокультурном сообществе, национальной картине мира, основанной на особом восприятии окружающего мира, менталитете, художественной культуре народа) формируется когнитивными структурами и, как и лингвистические знания представляет собой значимую часть коммуникативной компетенции конкретного человека [11, с. 64]. Безусловно, когда данный комплекс вербализуется, возникает риск лингвокультурной интерференции, обусловленный разной коммуникативно-культурной значимостью конкретного явления для представителей разных лингвокультурных сообществ в условиях коммуникации. В теории межъязыковой коммуникации лингвокультурная интерференция представляет собой перенос на элементы изучаемого языка части лингвистических и паралингвистических свойств родного языка, которые прямо зависят от фактов родной лингвокультуры [12, с. 45].

Материалы и методы

При написании научной статьи были применены следующие методы исследования: анализ научной литературы, лингвокультурологический анализ, сравнительно-сопоставительный анализ, комплексный анализ, индукция, дедукция, обобщение и прогнозирование сведения к минимуму лингвокультурной интерференции разных видов при использовании определенных принципов и этапов работы с английскими лексическими единицами. Материалами исследования стали толковые и словообразовательные англо-русские словари.

Результаты и обсуждение

В лингвистической литературе выделяют разные виды лингвокультурной интерференции: фонетическая, семантическая, лексическая; грамматическая, стилистическая, социокультурная и другие. В рамках данной статьи мы не ставим задачу рассмотреть все эти виды, поэтому проанализируем те из них, которые встречаются наиболее часто и представим способы их преодоления. Широко известна, в частности, фонетическая интерференция, когда в словах на английском языке, например, «industry» («промышленность»), «botany» («ботаника»), «influence» («влияние»), «development» («развитие») и др. смещается ударение под воздействием родного языка.

Н. П. Федорова указывает на то, что в английском языке есть краткая и долгая гласная, которая имеет смысловую функцию и приводит к коммуникативному провалу: например, неправильная замена долгой гласной на краткую ([i:] vs. [i] – «seek» («искать») – «sick» («больной»), ([a:] vs. [α] «dark» («темный») – «duck» («утка») или игнорирование семантически значимого различия между зубо-губным и губным ([v] vs. [w]), шипящим и межзубным ([s] vs. [θ/ð]) [13, с. 9].

В теории перевода существует понятие «ложные друзья переводчика», которое означает подбор пары лексических единиц в двух языках, которые имеют схожее написание, происхождение и/или произношение, но разное смысловое значение. Приведем примеры «ложных друзей переводчика» с неправильным и правильным переводом: «actual» (неправильно «актуальный», правильно «фактический»), «accurate» (неправильно «аккуратный», правильно «точный»), «complexion» (неправильно «комплексия», правильно «цвет лица»), «focus» (неправильно «фокус», правильно «внимание»), «criminal» (неправильно «криминал», правильно «преступник») и т.д.

Безусловно, существует много интернациональных слов, например, «globalization» («глобализация»), «communication» («коммуникация»), «information» («информация»), «management» («менеджмент»), «test» («тест»), которые переводятся методом калькирования (дословного перевода),

однако при изучении английского языка следует в целях преодоления семантической интерференции внимательно проанализировать проблематику «ложных друзей переводчика», выявить такие слова и запомнить их правильный перевод, обратившись к словарю.

Другим видом лингвокультурной интерференции является грамматическая интерференция. В частности, предлоги русского языка оказывают деструктивное воздействие на применение предлогов английского языка; значение русского предлога «в» в английском языке представлено различными тематическими предлогами времени, пространства и движения (at, on, in; to, in; into и др.). Серьезной проблемой для изучающих английский язык становится также правильное употребление артиклей определенного (the) и неопределенного (a, an) артиклей, поскольку в русском языке данная грамматическая категория полностью отсутствует. Носители русского языка часто пропускают английские артикли в речи или неправильно ими пользуются.

Широко распространен у носителей русского языка такой вид лингвокультурной интерференции, как несоблюдение прямого порядка слов в английских предложениях. Они забывают, что в утвердительном английском предложении перед сказуемым обязательно должно находиться подлежащее. Это обусловлено тем обстоятельством, что русский язык имеет свободный порядок слов в предложении, например, «я играл с друзьями», «с друзьями играл я», «я с друзьями играл», английский же язык имеет строго фиксированный порядок слов в предложении: «I walked with my friends yesterday» – подлежащее всегда находится перед сказуемым, а в безличных предложениях нельзя использовать только существительное, глагол или прилагательное, как в русском языке «Солнечно», «Тепло», «Зима». Обязательно наличие безличного подлежащего и сказуемого – «It's sunny», «It's warm», «It's winter» и т.д. Фиксированный порядок слов в английском языке породил теорию лингвистической относительности Сепира-Уорфа.

Даже в самых простых фразах, таких как «I am a student» («я студент») и «I am 18 years old» («мне 18 лет») допускаются ошибки, поскольку в русском языке почти всегда отсутствует глагол-связка «быть», например, «я студент», «мне 18 лет», «я из Москвы». Английские предложения всегда имеют глагол-связку «to be».

Много трудностей с лингвокультурной интерференцией возникает при изучении времен английского глагола. В связи с тем, что в русском языке только три времени (настоящее, прошедшее и будущее), носителю этого языка сложно понять, почему Present Perfect Tense относится к линии настоящего, а не прошедшего времени, тогда как в русском языке предложения «Я уже купил», «я еще не купил» – указывают на прошедшее время. Непросто

понять и тот факт, что Past Perfect Tense характеризует, так называемое, «предпрошедшее» время. Полагаем, что эффективнее всего воспринимать ситуацию через категорию «результат» (если что-то имеет значение сейчас, речь идет о настоящем времени совершенного действия, если это было важно в прошлом – значит, о прошедшем времени).

Реализация методики преодоления лингвокультурной интерференции требует разработки принципов, адекватных успешной реализации этого процесса в теории и практике изучения английского языка. К наиболее важным принципам относятся следующие:

- принцип опоры на родной язык;
- принцип коммуникативной направленности обучения;
- принцип добросовестности;
- принцип ясности;
- принцип последовательности в изложении грамматического материала;
- принцип усложнения овладения видами речевой деятельности;
- принцип поэтапного формирования грамматических навыков и развития речевых навыков;
- принцип адекватности употребления грамматических средств;
- принцип учета грамматических трудностей в процессе взаимодействия языков.

Социокультурная интерференция порождается самой культурой, которую отображает данный язык. Это обусловлено различиями в менталитетах, системах ценностей, этических нормах и т.д. Интерференция появляется тогда, когда хотя бы один из участников общения воспринимает сходные реалии, явления, нормы поведения в другой культуре через призму усвоенных моделей миропонимания, например, изучающие английский язык нередко отвечают «please» («пожалуйста») в ответ на фразу «thank you» («спасибо») или начинают рассказывать о жизненных проблемах в ответ на вопрос «How are you?» («Как дела?»), несмотря на то, что в английской лингвокультуре принято отвечать стандартно «I'm fine, thank you» («Все отлично, спасибо»), или говорят «good» («хорошо») в ответ на вопрос «How do you do?» («Как дела?»), хотя в действительности носители английского языка так выражают обычное приветствие незнакомому человеку, что предполагает тот же встречный вопрос «How do you do?» («Как дела?») или ответ «Nice to meet you» («Рад нашей встрече»).

Снижение уровня лингвокультурной интерференции при изучении английского языка представляется нам, безусловно, трудной задачей, однако представляется, что использование аутентичных учебных материалов, аудиокурсов, газет, журналов, Интернет-материалов, а также правильная организация работы над особенностями английского языка приводят к

повышению уровня владения английским языком и, соответственно, в большинстве случаев сводит к минимуму лингвокультурную интерференцию всех видов.

Большинство казахских и зарубежных ученых сходятся во мнении, что преодолением лингвокультурной интерференции следует заниматься уже на начальных этапах изучения английского языка. На основе проведенного в настоящей статье анализа мы полагаем, что комплексный анализ употребления в английском языке тех или иных лексических единиц полезно начинать с обращения к толковому словарю. Язык диктует носителю «свое» мировоззрение, которое вследствие этого обстоятельства частично определяется языковой картиной мира. В связи с тем фактом, что представители разных лингвокультурных сообществ видят мир сквозь призму родного языка, то в именуемом объекте (или феномене) важным они считают именно «свой» признак. Следующим этапом комплексного анализа слова может стать уже обращение к толковому словообразовательному словарю. Далее работу с национально маркированной лексической единицей для определения ее кумулятивной функции следует продолжить в рамках лингвокультурологических мини-текстов, содержащих данную лексическую единицу с разными обстоятельствами употребления и вариативностью контекстных значений, если она имеется. Завершающим этапом анализа кумулятивной функции конкретной лексемы могут быть объяснение употребления в английском языке содержащих эту лексему метафор, а также выполнение упражнений на сопоставление употребления этой лексической единицы в английском и русском языках.

Выводы

В завершение нашего исследования подчеркнем, что предупреждение лингвокультурной интерференции подразумевает контекстуальную работу с большим объемом культурологического материала, что позволяет изучающим английский язык носителям русского языка лучше и проще понимать значения разных лингвокультурем, способствует формированию умений и навыков, связанных с применением таких лексических единиц в речи, помогает расширить подбор подходящих для адекватной передачи информации лексических и грамматических средств. Работа с семантизацией и актуализацией в речи национально маркированной лексики для исключения лингвокультурной интерференции не должна сводиться к узнаванию ее значений. Важно учиться «переводить» такую информацию из непосредственно лингвистической сферы в область собственной картины мира, которая должна постоянно расширяться и обогащаться за счет более глубокого погружения в изучаемый язык и его культуру.

Список использованных источников

- 1 **Гаджиева, А. А.** Некоторые аспекты преподавания казахского языка в русскоязычной аудитории // Полилингвильность и транскультурные практики. – 2020. – № 5. – 64–70 с.
- 2 **Сулейменов, Р. Х.** Интерференция в обучении иностранному языку и способы ее преодоления // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – № 4(106). – 43–49 с.
- 3 **Гальченко, Р. Г.** Методика преодоления интерференции в условиях многоязычия. – М. : Наука, 2012. – 312 с.
- 4 **Kharkhurin, A. V.** The Role of Cross-linguistic and Cross-cultural experience in Bilinguals Divergent Thinking // Cognitive Aspects of Bilingualism, 2007. – 175–210 p.
- 5 **Айдукевич, К.** Картина мира и понятийный аппарат // Философия науки. Вып. 2 : Гносеологические и логико-методологические проблемы. – М. : ИФ РАН, 2017. – 376 с.
- 6 **Зорин, В. И.** Евразийская мудрость от А до Я: философский толковый словарь. – Алматы : Создік-Словарь, 2019. – 114–127 с.
- 7 **Федоров, А. А.** Введение в теорию и историю культуры: словарь. 2-е изд., стер. – М. : Флинта, 2012. – 387 с.
- 8 **Гумбольдт, В.** Фон. Язык и философия культуры. – М. : Прогресс. 1985. – 418 с.
- 9 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 2020. – 30–43 с.
- 10 **Красных, В. В.** «Свой среди чужих»: миф или реальность? – М. : Гнозис, 2003. – 312 с.
- 11 **Тимачев, П. В.** Лингвокультурная интерференция как коммуникативная помеха (на материале английского языка) : дис., канд. филол. наук. – Волгоград, 2018. – 174 с.
- 12 **Федорова, Н. П.** Преодоление лингвокультурной интерференции в процессе обучения иностранному языку студентов неязыковых вузов (на материале английского языка) : Автореф. дисс... канд. пед. наук / Н. П. Федорова. – Нижний Новгород, 2010. – 42 с.
- 13 **Ибраимова, Ж., Ибраева, С.** Проблемы интерференции родного языка на занятиях по английскому языку в условиях двуязычия // Актуальные научные исследования в современном мире, 2020. – № 9–4 (65). – 132–140 с.

References

- 1 **Gadzhieva, A. A.** Nekotorye aspekty prepodavaniya kazakhskogo yazyka v russkoyazychnoy auditoria [Some aspects of teaching Kazakh in Russian auditory]. // Polilingvialnost i transkulturnyye praktiki. – 2020. – № 5. – 64–70 p.
- 2 **Suleymenov, R. KH.** Interferentsiya v obuchenii inostrannomu yazyku i sposoby yeye preodoleniya [Interference of teaching foreign languages and ways to overcome it]. // Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal. – 2021. – № 4 (106). – 43–49 p.
- 3 **Galchenko, R. G.** Metodika preodoleniya interferentsii v usloviyakh mnogoyazychiya [Methodology of interference overcoming in a multilingual environment]. – Moscow, Nauka, 2012. – 312 p.
- 4 **Kharkhurin, A. V.** Rol kroslingvistikheskogo i kroskulturnogo opyta v divergentnom myshlenii bilingvov [The Role of Cross-linguistic and Cross-cultural experience in Bilinguals Divergent Thinking]. // Cognitive Aspects of Bilingualism. – 2007. – 175–210 p.
- 5 **Aydukevich, K.** Kartina mira i ponyatiynnyy apparat [Picture of the world and the conceptual apparatus]. // Filosofiya nauki. – Vyp. 2: Gnoseologicheskiye i logiko-metodologicheskiye problemy. – Moscow, IF RAN, 2017. – 376 p.
- 6 **Zorin, V. I.** Yevraziyskaya mudrost' ot A do YA [Eurasian wisdom from A to Z]. Filosofskiy tolkovyy slovar'. – Almaty : Sozdik-Slovar', 2019. – 114–127 p.
- 7 **Fedorov, A. A.** Vvedeniye v teoriyu i istoriyu kul'tury [Introduction in the theory and history of culture]. // Slovar'. 2-ye izd., ster. – Moscow, Flinta, 2012. – 387 p.
- 8 **Gumbold, V.** Fon. Yazyk i filosofiya kul'tury [Language culture and philosophy of language]. – Moscow, Progress, 1985. – 418 p.
- 9 **Postovalova, V. I.** Kartina mira v zhiznedeyatel'nosti cheloveka [The picture of the world in human life]. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: YAzyk i kartina mira / otv. red B. A. Serebrennikov. – Moscow, Nauka, 2020. – 30–43 p.
- 10 **Krasnykh, V. V.** «Svoy» sredi «chuzhikh» : mif ili real'nost'? [«Friend among strangers» : myth or reality?]. Moscow, Gnosis, 2003. – 312 p.
- 11 **Timachev, P. V.** Lingvokulturnaya interferentsia kak kommunikativnaya pomeha [Linguistic and cultural interference as a communicative hindrance (on the material of the English language)] : Dissertation, cand. phil. Sciences. – Volgograd, 2018. – 174 p.
- 12 **Fedorova, N. P.** [Overcoming linguistic and cultural interference in the process of teaching a foreign language to students of non-linguistic universities (on the material of the English language)] : Abstract of dissertation, cand. phil. Sciences / N. P. Fedorov. – Nizhny Novgorod, 2010. – 42 p.

13 **Ibraimova, Zh., Ibraeva, S.** Problemy interferentsii rodnogo yazyka na urokah angliiskogo yazyka v dvuyazychnih usloviyah [Problems of native language interference in English classes in bilingual conditions]. Actual scientific research in the modern world, 2020. – No. 9–4 (65). – 132–140 p.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

*А. А. Мадеева¹, А. III. Жумашева², А. Ж. Кайдарова³

^{1,2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫ МЕҢГЕРУ МҮМКІНДІКТЕРІ (МЫСАЛ РЕТІНДЕ ОРЫС ТІЛІ ИЕЛЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНҮЙРЕНУІ)

Мақала шет тілін оқудағы лингвомәдени араласуды жоюдың өзекті мәселесіне арналған. Зерттеудің мақсаты – ағылшын тілін үйрену кезінде орыс тілінде сөйлейтіндердің лингвомәдени араласуын жеңу мүмкіндіктерін зерттеу. Зерттеу әдістері ғылыми әдебиеттерді талдау, лингвомәдени талдау, салыстырмалы талдау, кешенді талдау, индукция, дедукция, жалпылау және ағылшын лексикалық бірліктерімен жұмыс істеудің белгілі бір принциптері мен кезеңдерін пайдалану кезінде әртүрлі типтегі лингвомәдени араласуды азайту болды. Мақала авторы лингвомәдени араласуды еңсеру түсіндірме және туынды сөздіктерге, осы лексикалық бірлікті қамтитын лингвомәдениеттанулық шағын мәтіндерге, егер бар болса, қолданылу жағдайлары мен контекстік мағыналарының өзгермелілігіне сілтеме жасау арқылы мүмкін болады деген қорытындыға келеді. ағылшын тілінде осы лексеманы қамтитын метафораларды қолдану және ағылшын және орыс тілдеріндегі лексикалық бірліктердің қолданылуын салыстыру жаттығуларын орындау. Автор ағылшын тілін үйренуде орыс және қазақ тілдерінде сөйлейтіндердің лингвомәдени араласуын жеңуге арналған арнайы жаттығулар кешенін әзірледі перспективалық зерттеу бағыты ретінде қарастырады.

Кілтті сөздер: лингвомәдениеттік интерференция, меңгеру кезеңдері, лингвистикалық дүниетаным, тілдерлік қарымқатынас.

*A. A. Madeyeva¹, A. Sh. Zhumasheva², A. Zh. Kaidarova³

^{1,2,3}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

LINGUOCULTURAL INTERFERENCE AND WAYS TO OVERCOME IT (ON THE EXAMPLE OF STUDYING ENGLISH BY NATIVE RUSSIAN SPEAKERS)

The article is devoted to the actual problem of overcoming linguocultural interference in the process of foreign language learning. The research aim is to study the possibilities of overcoming linguocultural interference by native Russian speakers when learning English. The research methods were the analysis of scientific literature, linguocultural analysis, comparative analysis, complex analysis, induction, deduction, generalization and forecasting of minimizing linguocultural interference of different types when using certain principles and stages of working with English lexical units.

The article's author comes to the conclusion that overcoming linguocultural interference is possible by referring to explanatory and derivational dictionaries, linguoculturological mini-texts containing this lexical unit with different circumstances of use and variability of contextual meanings, if any, as well as explaining the use in English metaphors containing this lexeme and performing exercises to compare the use of lexical units in English and Russian.

The author considers the development of a special set of exercises to overcome linguocultural interference by native speakers of Russian and Kazakh languages in the process of English learning as a promising research area.

Keywords: linguistic and cultural interference, overcoming stages, linguistic worldview, interlingual communication.

FTAMP 17.71.01

<https://doi.org/10.48081/LWLO3479>

*Б. К. Олжабаев¹, А. Ш. Пангереев²

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

*e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІ

Қазіргі уақытта Қазақстанның алдында еліміздің тарихи өткенінен бастау алатын геосаяси, экономикалық, демографиялық, мәдени-патриоттық сипаттағы өзекті мәселелер тұр. Осы проблемаларды шешу үшін ғылыми негіздерге сүйену қажет. Әсіресе гуманитарлық сала бойынша этникалық, патриоттық сипаттағы географиялық атаулар – топонимдерді зерттеу маңызды, өйткені бұл қазақ халқының тарихи жады. Мақалада қазақ халқының топонимдік аңыздары қарастырылып, жер-су атауларының өскелең ұрпақ бойына отансүйгіштік қасиет дарытып, туған жерге деген сүйіспеншілікпен байланысы сараланды. Нәтижесінде қазіргі патриотизм аясындағы этнопсихологиялық жайыттарға негізделген «Туған жер» концептісі зерттелді.

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің әр аңыздан менмұндалап тұруы қазақ халқының жаугершілік заманда өмір сүрген қайсар, батыр халық екендігінің анық айғағы. Туған жері үшін жанын пиде етуге әзір қаншама ер-азаматтардың, батырлардың ерлігіне куә болған табиғат, батырларымен абыройлы болған халық сол мекенге болып өткен оқиғаға сай атау берген. Кең байтақ қазақ жерінің әрбір тасына дейін, өзен-көліне дейін атаусыз емес. Әрқайсысының өзіне тән немесе сол жерде орын алған оқиғаға байланысты қойылған атаулары бар. Ұзақ жылдар бойы басына қара бұлт төніп, өзгелердің қиын қыспағын басынан өткерген момын халқымыздың мәселе туған жердің тағдырына келіп тірелгенде намысқа салып, атойлап, буырқанған қара күшке ие болатындығын тарихтан көріп отырмыз. Батырлардың қаһармандығы тарих беттерінде – аңыздарда қалды. Отан үшін отқа түскен ерлердің қайсарлығы жер-су атауларында қалды. Қазақ жерінің әр шартарабы кезінде болып өткен орасан

оқиғалардың, сол оқиға ішінде өткен ерлердің, сол ерлерін дәріптеген дана халықтың тағдырын тасқа жазған сынадай анық бейнелеп тұр.

Кілттік сөздер: фольклор, аңыз, топонимдік аңыздар, тау, жер, өзен, туған жер, концепт, ұлы тұлғалар.

Кіріспе

Фольклорлық шығармалар қазақ халқының рухани дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Қазіргі уақытта бұл еңбектер толық зерттеліп, ғылыми тұрғыдан қамтылды деп айта алмаймыз.

Фольклор – адамдарды біріктіретін мәдени, біртұтас жүйе ғана емес, сонымен бірге бүкіл ұлттың дүниетанымын бейнелейтін этнофилософиялық құбылыс [1, 795].

Фольклорлық жанрлардың ішінде аңыз жанры көп қырлы. С. Қасқабасов бұл жанрды тарихи аңыз және топонимикалық аңыз деп екіге бөліп көрсеткен. Ғалым мұндай саралаудың шарттылығын, оның тек тақырыптық принципке негізделгенін айта келіп: «Топонимикалық аңыздарда да тарихи негіздер, деректер кездеседі. Ал тарихиларында топонимикалық мотивтер кездеседі. Бұған аңыз жанрындағы шығарма ғана ұшырамайды. Сондықтан «топонимикалық аңыз» атауы шартты, оған белгілі елді мекенге байланысты шығармалар кіруі мүмкін», – дейді [2, 125].

Топонимикалық аңыз, ең алдымен, «Неге бұлай аталған?» деген сұраққа жауап іздейді. Аңыз – әу бастағы бастапқы мәнін жоймаған құнды мұра. Аңыз – халықтық және тарихи проза түрінде көрінетін тарихи мазмұндағы шығармалар. Бұл шығармалар ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен.

Аңыздарда халықтың шығу тегі, тұрмысы туралы мәліметтер берілген. Сол себептен де аңыздар ру мен этникалық топтардың шығу тегі туралы ақпаратты тасымалдау үшін пайдаланылды.

Кейбір аңыздар елді мекендердің жаңа атауларын түсіндіруге бағытталған. Кез келген халық өздерінің орналасқан жеріне атау бергенде, қандай да бір оқиғамен байланыстырады. Осылайша олар өздерінің мекендеріне, тау-тасына, өзен-көліне атау беріп жатқанда кейінгі заманға мұра болар құнды топонимикалық аңыз-әңгімелер жасап жатқанын аңғармаған да болуы керек.

Өткен өмірдің көптеген тарихи процестерін айғақтайтын қазақ аңыздары халықтың рухани мұрасының құрамдас бөлігіне айналды. Кең байтақ сардаланың өзен-көлдерінің, тауларының атауларын баяндайтын қазақтың көне аңыз-әңгімелері мен салт-дәстүрлері қашанда шалғайдағы ата-баба өмірінің айнадағы бейнесі болған.

Көбінесе аңыздар тарихта болған қандай да бір нақты оқиғаға негізделеді және бұл оқиға белгілі бір аймаққа, тауға, тау асуына, өзенге немесе көлге

байланысты болады, олар бүгінгі күнге дейін бар. Мысалы, халық арасында Қазығұрт тауы туралы мынадай аңыз бар: «Бұл аймақ «Қазығұрт тауы» деп аталады, өйткені мыңдаған жылдар бұрын Нұх пайғамбардың кемесі Топан судан кейін осы жерге келіп қонды». Дәл осындай аңыздар топонимикалық болып табылады, яғни берілген географиялық объектінің неге мұндай атау алғанын түсіндіреді.

Кейде мифті аңыздан, аңызды тарихи дәстүрден ажырату қиын. Географиялық атаулардың шығу тегін баяндайтын аңыздар, әсіресе топонимдік аңыздар қазақ ауыз әдебиетінің ерекше жанры.

Сонымен, біздің жұмысымыздың мақсаты – топонимдік аңыздарды саралап, сол аңыздардың пайда болуына түрткі болған қазақ халқы ерекше кие тұтып, қастерлеген қасиетті «Туған жер» концептісін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер алға қойылды:

- Осы мәселе бойынша ғалымдардың зерттеу еңбектерін қарастыру;
- Аңыз жанрына сипаттама беріп, оның классификациясын талдау;
- Топонимдік аңыздардың ерекшелігін көрсету;
- Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісін анықтау.

Материалдар мен әдістер

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісі атты ғылыми зерттеу жұмысын қарастыру барысында тақырыпқа арқау болатын ғылыми еңбектерге, қазақ ауыз әдебиетінің фольклор мұраларына, оның ішінде аңыз-эпсаналарға жүгіндік. Олардың ішінде отандық ғалымдар мен шетелдік ғалымдардың аталмыш тақырыпқа арналған ғылыми монографиялары мен зерттеу еңбектері, мақалалары бар.

Тақырыпты зерттеу барысында ғылыми зерттеу әдістерінің теориялық және эмпирикалық әдістерін қолдандық. Тақырыпқа сай материалдарды, ғылыми еңбектерді эмпирикалық әдістің жинақтау, зерттеу, бақылау тәсілдері арқылы талдасақ, теориялық әдістің анализ, синтез, салыстыру тәсілдері арқылы ғылыми еңбектерді бір-бірімен салыстырып, ұқсас бөліктерін бір арнаға тоғыстырдық.

Біз қызықты, тамаша уақытта өмір сүріп жатырмыз. Өйткені бүгінде ежелгі адамдардың таңғажайып құпияларының кейбір тұсы бізге қолжетімді. Олардың ішінде ғарыш, оның эволюциясы, жер планетасының даму тарихы, адам туралы, географиялық объектілердің пайда болуы туралы ежелгі мәліметтердің тереңдігі мен дәлдігі біздің заманымыздың ғалымдарын да таңғалдырады.

Антикалық дәуірде адам ойлап тапқанның бәрі үш жанрға оңай сәйкес келеді: мифтер, аңыздар және ертегілер. Бұл жанрлардың көптеген ұқсастықтары бар, сондай-ақ көптеген жағынан ерекшеленеді. Ертегілерде қиял өте көп: жануарлар адам тілінде сөйлейді, түрлі ғажайыптар болады,

батырлар тек жау әскерімен ғана емес, сонымен қатар айдаһарлармен, рухтар және халық қиялынан туындаған басқа да құбыжықтармен шайқасады. Ертегілерден айырмашылығы – мифтер бізге ежелгі адамдардың әлемді бейнелеуін ашады. Ал аңыздар (лат. *legenda* «күнделікті қызметке арналған литургиялық үзінділер жинағы») – ертегіден тыс прозалық фольклордың бір түрі; қандай да бір тарихи оқиға туралы поэтикалық дәстүр. Бейнелі мағынада өткендегі тамаша, таңғаларлық оқиғаларды білдіреді. Әдетте, онда қосымша діни немесе әлеуметтік пафос бар [3, 12]. Осы тұста ғалымдардың топонимикалық аңыздарға қатысты жазылған еңбектері жан-жақты қарастырылды.

Аңыздардың классификациясы да ғылыми еңбектерге сүйене отырып сараланды. Топонимдік аңыздардың басым көпшілігінде қазақ халқының туған жерге деген ыстық ықыласы мен ұлы махаббаты бейнеленіп, жер-су, мекен атауына жекелеген батырлар мен ұлы тұлғалардың есімдері немесе олардың ерлік істері негіз болғанын түрлі материалдарды талдау арқылы қолжеткіздік.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың аңыз-әпсанаға негізделген шығармалары танымдық жағынан да, эстетикалық жағынан да қызығушылық тудырады. Олардың шындықпен байланысы тарихшылық пен идеологиялық бағыттылықтан көрінеді.

Қазақ аңыздарының идеялық қабаты мифологиялық сипаттағы сюжеттер арқылы берілген: космогониялық, этиологиялық және топонимикалық [4, 11].

Космогониялық аңыздардың негізін аспан денелері туралы әңгімелер құрайды. Олар жердегі жануарлармен және адамдармен байланысы туралы өте ежелгі мифологиялық идеялардың ерекшеліктерін сақтап қалды. Мәселен, аңыздарға сәйкес, Үлкен аю шоқжұлдызы ұлы патшаны көріп, үркігеннен таудың басына секіріп, көк аспанға бірақ жеткен жеті сұлу қыз негізінде қалыптасқан делінеді.

Этиологиялық аңыздар – табиғаттың тірі ағзаларының шығу тегіне байланысты пайда болған. Өсімдіктердің, жануарлардың, құстардың шығу тегі туралы аз. Мифологиялық мазмұны бойынша қазақ халқының этиологиялық аңызы көптеген халықтардың әпсаналарымен үндес.

Топонимдік аңыз – ең алдымен халық санасында орын тепкен белгілі бір жер-судың, өзен-көлдің, тау-тастың неліктен бұлай аталғанына, ол жерлерде қандай оқиғалар болып өткендігіне жауап іздеуден бастау [5, 152].

Халықтық ертегіден тыс прозада топонимикалық аңыздар елеулі орын алады. Топонимикалық аңыздарда да, космогониялық аңыздарда да табиғат поэтикалық жанданған. Өзендер сөйлейді, айтысады, ашуланады, қызғанады, жылайды («Сырдария мен Әмудария» туралы аңыз, «Биші қайыңдар» аңызы).

Қазақ аңыздарында таулардың, өзендердің, қалалардың шығу тегі көбінесе қазақ халқының шығармашылығымен («Домбыра» туралы аңыз, «Шешенқара»), махаббат хикаяларымен («Жұмбақтастың сырлы жартасы», «Іле мен Қаратал») байланысты. Сонымен қатар жаугершілік замандағы қазақ батырларының туған жерді қорғау жолындағы көзсіз ерліктерін баяндайтын аңыздар да көп.

Қазақ халқының тарихы мен фольклоры қашан да Қазақстан жерін мекендеген басқа халықтардың тарихымен, ауызша өнерімен тығыз байланыста дамып келеді. Олай болса, аңыз-әңгімелер мен басқа да ауызша әңгімелер, дәстүрлі және қазіргі заманғы халық өмірімен, оның тарихымен, наным-сенімдерімен, дүниетанымымен байланысты. Олар халықтың тарихи дамуының және оның қоғамдық санасының әртүрлі кезеңдерін бейнелейді.

Қазақ халқының дүниетанымында ерекше орын алатын қастерлі ұғым – туған жер ұғымы болса, сол ардақты туған жер, киелі атамекен, қастерлі атақоныс үшін болған түрлі тарихи күрестердің бел ортасында жүріп, жер мен ел азаттығын қара басының қамынан биік қойған небір ержүрек бабаларымыздың жауынгерлік келбеті, биік рухы, көзсіз ерлігі табиғатымыздың түрлі жерлеріне телініп, атауына айналып отыр. Батырын дәріптеп, ерін қастерлеген қазақ халқы ел үшін туған батыр ұлдарымен мақтанып, олардың қаһармандығын дәріптеу мақсатында түрлі аңыздар таратып отырған. Сол аңыздардың бір бөлігі ауыздан-ауызға таралып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, бүгінгі күні бізге жетіп отыр.

Туған жер, ел, мекен аттарына байланысты айтылатын топонимдік аңыздардың үлкен танымдық мәні бар. Топонимдік аңыздар тек жер атауының себептерін түсіндіріп қана қоймайды, олар жартылай тарихилық мәнге ие, яғни белгілі бір тарихи оқиғаны баяндауы арқылы сол өңірдің тарихын білдіреді. Оның тағылымдық, тәрбиелік мәні де зор.

Топонимикалық аңыздардың пайда болып, қалыптасуына әр елдің өзінің шағын Отанына деген сүйіспеншілік сезімі, жер-су, өзен атауының сол немесе басқа атауларының себебін білуге деген ұмтылыс әсер ететіні анық. Бұл атауларда әрқашан танымдық мән бар. Осылайша, жергілікті халық атап өткен табиғат құбылыстарының ерекшеліктері, кез келген тарихи оқиғалардың себептері мен алғышарттары туралы мәліметтерді, халықтың қоғамдық өмірі туралы деректерді сол халықтың өмір сүріп, жасап кеткен жер атауларынан аламыз. Сондықтан да жер-су атауының этимологиясын баяндайтын аңыз-әңгімелер бүгінгі ұрпаққа бәз баяғы қалпында сақталып жеткен. Кез келген тарихи нысан атауының этимологиясын білуге деген ұмтылыс тарихи сәттерді суреттеуден басым болғанын айта кеткен жөн.

Сондықтан біз аңыздарды топонимикалық деп ойлауға бейімбіз. Жоғарыдағы сөздерді дәлелдеу үшін біз мәтін үзінділерін ұсынамыз. Қазақ

халқында Олжабай батыр туралы топонимдік аңыздар көптеп кездеседі. Олжабай батыр (1709–1783) Орта жүздің арғын тайпасынан шыққан. Абылай ханды жоңғар тұтқынынан босатуға атсалысқан, тарихи деректерде Хан Абылай оны «Ер Олжабай, Қу жарғақ» (жаудың атқан оғы тимегендіктен) деп атаса, Орта жүздің ханы Әбілмәмбет алтын сапты қылыш сыйға тартқан. Олжабай мен жиен інісі Жасыбай туралы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының жинаған аңызынан біршама деректер қалған.

Аңыз бойынша Олжабай мен Жасыбай Сарыарқа даласын, Баянауыл өңірін жоңғарлардан азат ету күресіне белсене араласқан. Қалмақтарға қарсы кезекті жорықтың бірінде екі батыр екі асу бойын күзетуге уағдаласады. Бұлардың жол тосып жатқанын қалмақтар да біліп, қапысын тауып, Орта жүздің арғын тайпасынан шыққан Жасыбай қолына тосыннан келіп тиіседі. Мыңға толмайтын жасақты бастаған Жасыбай батыр екі есе көп жау қолымен асқан ерлікпен соғысады. Бірақ оқыс тиген жау садағының оғынан қаза табады. Мұны естіген Олжабай әскерімен дереу жетіп, Шойынды көлінің басында қалмақтарды талқандайды. Сонда Олжабайдың сұсын көрген жолдасы Төртуыл Баймұрат батыр: «Енді сен дем ал мұнда саған қарсы келер ешкім қалған жоқ. Қалған-құтқаны болса, маған сауғаға бермейсің бе?» – деп, атының сулығынан ұстағанда, Олжабай: «Жасыбайдың бір бармағының да құны толған жоқ», – деген екен күрсініп. Кейін халық қапыда кеткен есіл ердің құрметіне Жасыбайдың жау күткен асуын Жасыбай асуы, Шойынкөлді Жасыбай көлі атап кетіпті [6]. Жасыбай батырдың бейігі сол асудың үстінде. Халық арасында батырдың ерлігін баяндайтын «Ер Жасыбай» жыры сақталған. Ал Олжабай батырдың қалмақтарды қойдай қамап қырған жері, бұл күнде «Қалмаққырған» деп аталады.

М. Ж. Көпейұлы аңызына сүйенген Ә. Х. Марғұлан зерттеуінде Олжабай батыр жасағы Баянауылға Әмірсананы іздеп келген бір топ қытай әскеріне соғыс ашып, тегісімен қырады. Қытай армиясынан бөлініп шыққан бір топ шүршіт әскерін қырған жер содан «шүршітқырған» деп аталады.

Олжабай батыр өмірінің соңында Ереймен тауында ауырып, көз жұмады. Мәшһүр-Жүсіп «Ереймен тауындағы Олжабай қаласы атанған қала сол Олжабайдың өлген жері» деген. Әзіреті күмбезге апарамыз деп сөрелеп қойған жері «Олжабай сөресі», «Олжабай қаласы» атанып қалады [6].

Еліміздің қай өңірінде де осы сипатта баяндалатын бір жағынан өткен тарихты тарқатып, танытатын, бір жағынан жер-судың қойылу сырын анықтайтын аңыздар көптеп саналады.

Сонымен қатар көптеген жер атаулары қазақ халқының жаугершілік замандағы жеңісін білдіреді. Мәселен, «Қалмаққырған» таулары, «Аңырақай» мекені, «Бұланты» өзені [7, 33].

«Қалмаққырылған» таулары – тарихи құнды нысан. Бұл нысан жер бедерімен де ерекше. Мұнда скифтер, сақтар, жоңғарлар, қазақтар өмір сүрген. Ортағасырлық қоныстардың іздері де бар. Қалмаққырылған таулары, бір жағынан, бүкіл Сарыарқаның тағдырын шешкен қазақ-жоңғар соғыстары дәуіріндегі ең маңызды шайқастың сахнасы, екінші жағынан, қазақ халқының бірегей тарихи жады. Бұл көптеген тарихи аңыздарға, ата-бабалардың бай материалдық және рухани мұраларына бай көрнекті табиғат ескерткіші.

Қалмаққырған, Аңырақай топонимдері қазақ халқының «Ақтабан шұбырынды», «Алқакөл сұлама» атты нәубет кезеңдегі басынан өткерген қиындықтарының соңы қуанышты жеңіспен аяқталғанын, қастерлі туған жердің тасына дейін қорғап қалған ержүрек ұлдардың батырлығын баяндап тұр. Бұл атауларды естігенде алдымен сол тарихи жағдай еске оралатыны, осы өлкелерде қалмаққа қырғын таптырған бабалардың туған жер, ел үшін жойқын ерліктері көз алдымызға келіп ерекше әсер береді.

Аңыздардағы негізгі ой өзегі мекеннің атын түсіндіру емес, яғни жердің, мекеннің не себепті солай аталуында емес. Негізгі идея – туған жерін, елін ақ найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғаған халықтың ерлігін, өрлігін көрсету.

Ертеде қасиетті туған жерге баса көктеп кіріп, аяулы атақоныс, киелі атамекенді басып алмақшы ниеттегі аяусыз жауларға қарсы ерлікпен шайқасқан ата-бабаларымыздың ерлігін, қайсарлығын көрсететін қазақ батырлары туралы аңыздар топонимикалық аңыз жанрының ішінде ерекше орын алады. Мұндай аңыздарға Массaget патшайымы Томирис (қазіргі Тараз қаласы) туралы ертегілер, Отанды сақтау жолында Қызылқұмда жанын пидә еткен бакташы Шырақтың ерлігі жатады [8, 15]. Бұл әңгімелер аңызға айналды, себебі олардың шын мәнінде болғанына көп уақыт өтті, сонымен бірге олардың шынайы не өтірік екенін ешкім растай алмайды және олар тарихи құжаттарда бір-ақ рет жазылған.

Қорытынды

Қазақстан – аңыз-эпсаналар мен ертегілердің елі, ұлы империялардың пайда болып, қайта ыдыраған жері. Қойнауын түрлі топтар мен тайпалар жайлаған жер. Қазақстан – Шығыс пен Батысты байланыстырушы ел. Ал қазақтың өзі қонақжайлығын бар жомарттығымен танытатын еркіндік сүйгіш, бейбітшілікті сүйетін қайсар халық. Өзінің пайда болып, қалыптасу тарихының күллі кезеңінде қазақ халқы басынан түрлі жағдайларды өткерді. Қиын кезеңдердің күрделі сәттері уақыт өте келе адамның есінен өшсе де, дархан даланың төсінде жаңғырығы қалды. Нәубет кезеңдер мен қаһарлы жылдар сыйлаған түрлі қайғылы оқиғалар мен елдің мұң-зарына кең байтақ сар даланың тау-тасы куә, өзен-көлі куә. Ежелгі ата-бабаларымыздың елі мен жерінің бостандығы үшін, тәуелсіздікке ұмтылысы үшін көрген бар азабы

бүгінде тек тарих беттерінен менмұндайды. Сол қайсар бабаларымыздың туған жер үшін жасаған ерлігі, жерге қызыққан зұлым жаулармен күресі, бір пұшпақ жердің амандығы үшін, бала-шағаның азаттығы үшін, болашақ ұрпақтың еркіндігі үшін қиылған жаны мен аққан қаны бүгінде жер-су атауына негіз болып, тарихтың терең қатпарынан сыр шертеді. Тарихта қойнауы байлыққа лық толы ұлы даламыздың кеңдігіне қызыққан жаудың басын иілтп, олардың дегеніне көнбей, шетінен сұлатқан батырларымыз да аз емес. Олардың даңқы ел ішінде аңызға айналып, ерлігі көпке үлгі болып отырды. Көптеген батырлар есімдері сол өздері туған, мекен еткен не ерлік оқиғасы орын алған жерлерге атау болып берілді. Бұның бәрі бүгінде топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің айшықты айғағы болып отыр.

Қазақ ономастикасының маңызды бөлшегі топонимдер де қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері. Ономастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Топонимиканы зерттеу кіші Отанымыздың жеке имиджін нығайтуға, туған өлкеге деген махабатты насихаттауға ықпал етері сөзсіз [9, 72].

Топонимдер – кез келген халықтың қымбат меншігі, сол халықтың қалай жасалғанының айғағы. Мұны түсіну – топонимдерді зерттеуде, оларды келесі ұрпаққа жеткізуде, олармен қарым-қатынас жасауда аса сақ болуды талап етеді, өйткені олар халықтың тарихы.

Топонимдер белгілі бір мағынада халық өмірінің, оның тұрмыс-тіршілігінің, моральдық-этикалық ой-пікірлерінің, эстетикалық түсініктерінің, наным-сенімдерінің, көне салт-дәстүрлерінің, халық даналығының айнасы болып табылады. Топонимдердің танымдық құндылығының өзі қаншалықты мағынаны қамтиды. Мысалы, Сарыарқа сөзінің семантикасы – Қазақстанның кең байтақ аймағының атауы. Тұран, Түрік қағанаты, Ұлы Дала, Алтын Орда, Қазақ хандығы, Түркістан өлкесі – бір елдің әртүрлі атаулары. Қазақ жері ерте заманда дүние жүзіндегі ең көне өркениеттердің бірі дала өркениетінің бастау алып, өзінің түпкілікті дамуына жеткен гүлденген ел болды. «Халықтың сан ғасырлық жасампаздық туындысы бола отырып, географиялық атаулар ең бай мәліметтерді жинақтайды. Сондықтан да олар лингвистер, тарихшылар, өнертанушылар, географтар, этнографтар, археологтер және көптеген басқа ғылым салаларының өкілдерінің зерттеу нысаны болып табылады. Нағыз халықтық топонимдердің негізгі қызметтерінің бірі, былайша айтқанда, адрестік, номинативті қызмет. Және олардың бұл рөлі біздің барлық деңгейлерде – әртүрлі ұлт адамдары арасында да, ғылыми-техникалық революция мен әлеуметтік-экономикалық прогресс дәуірінде де әртүрлі

мемлекеттер арасында – күшейіп жатқан дәуірде айтарлықтай артып келеді. Тиісінше топонимикалық ескерткіштердің дұрыс қалпында сақталуына адамдардың жауапкершілігі де жоғары болуы керек» [10, 13].

Топонимдік аңыздардағы «Туған жер» концептісінің әр аңыздан менмұндалап тұруы қазақ халқының жаугершілік заманда өмір сүрген қайсар, батыр халық екендігінің анық айғағы. Туған жері үшін жанын пиде етуге әзір қаншама ер-азаматтардың, батырлардың ерлігіне куә болған табиғат, батырларымен абыройлы болған халық сол мекенге болып өткен оқиғаға сай атау берген. Кең байтақ қазақ жерінің әрбір тасына дейін, өзен-көліне дейін атаусыз емес. Әрқайсысының өзіне тән немесе сол жерде орын алған оқиғаға байланысты қойылған атаулары бар. Жер-су атауларына байланысты аңыздардың көпшілігіне көз жүгіртсек, қазақ халқының талайлы тағдырын аңғарамыз. Ұзақ жылдар бойы басына қара бұлт төніп, өзгелердің қиын қыспағын басынан өткерген момын халқымыздың мәселе туған жердің тағдырына келіп тірелгенде намысқа салып, атойлап, буырқанған қара күшке ие болатындығын тарихтан көріп отырымыз. Қаншама батырларымыз Отан үшін, жер үшін қыршынынан қиылып түсті. Олар дүниеден өтсе де, қасиетті туған жері үшін жасаған құрбандықтары ұмыт қалмады. Көзсіз батырлардың қаһармандығы тарих беттерінде, аңыздарда қалды. Отан үшін отқа түскен ерлердің қайсарлығы жер-су атауларында қалды. Қазақ жерінің әр шартарапы кезінде болып өткен орасан оқиғалардың, сол оқиға ішінде өткен ерлердің, сол ерлерін дәріптеген дана халықтың тағдырын тасқа жазған сынадай анық бейнелеп тұр. Топонимдік аңыздардың мән-маңызы, мінекей, осындай тарихилығында, тереңдігінде.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 Obayeva, G. S., Baltymova, M. R., Niyazova, G. M., Toxanbayeva, T. Z., Ulipanova, A. Z. Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. // Opción, Año 36. – Especial No.27. – (2020). – P. 794-808. – ISSN 1012-1587/ ISSN:2477-9385. [Электронды ресурс]. – <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>
- 2 Қасқабасов, С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1985. – 272 б.
- 3 Жерінің аты – елінің хаты. Энциклопедиялық-анықтамалық. – Алматы : Аруна, 2006. – 808 б.
- 4 Телғожа, Ж. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы : Сөздік-словарь, 2010. – 365 б.
- 5 Пангереєв, А. Ш. Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. – Ақтөбе : Nobel, 2014. – 465 б.

6 **Артықбаев, Ж. О.** Олжабай Толыбайұлы (Төлебайұлы). Шарапат Олжабай: ғылыми публицистикалық мақалалар, корреспонденциялар мен естеліктер. – Павлодар : Сытин, 2014. – 384 б.

7 Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. – Алматы : Аруна, 2010. – 815 с.

8 Қазақ ономастикасы: басым бағыттар мен үлгілі үрдістер. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Астана, 2010. – 405 б.

9 **Ахметова, Г. С.** Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Филология сериясы. – № 1(138). – 2022. – 173 б.

10 **Сейдімбеков, А.** Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар. – Алматы : Жалын, 1981. – 240 б.

References

1 **Obayeva, G. S., Baltymova, M. R., Niyazova, G. M., Toxanbayeva, T. Z., Ulikpanova, A. Z.** Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. // Opción, Año 36. – Especial No.27. – (2020). – P. 794-808. – ISSN 1012-1587/ ISSNе : 2477-9385. [Electronic resource]. – <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>

2 **Qasqabasov, S.** Qazaqtyñ halyq prozasy [Kazakh folk prose]. – Алматы : Ğylym, 1985. – 272 p.

3 Jeriñniñ aty – eliñniñ haty. [The name of your land is the letter of your country] Encyclopedic reference. – Алматы : Аруна, 2006. – 526 p.

4 **Telğoja, J.** Tarihi jer-su attarynyñ tüptörkını [Origin of historical toponyms]. – Алматы : Sözdik-slovar, 2010. – 365 p.

5 **Pangereev, A. Ş.** Toponimdik fólklordıñ janrlıq türleri [Genre types of toponymic folklore]. – Aqtöbe : Nobel, 2014. – 465 p.

6 **Artyqbaev, J. O.** Oljabai Tolybaiuly (Tölebaiuly). Şarapat Oljabai : ğylymi publisistikalyq maqalalar, korespodensialar men estelikter [Sharapat Olzhabai : scientific publicistic articles, correspondence and memoirs]. – Pavlodar : Sytin, 2014. – 384 p.

7 Toponimika Kazakhstan. [Toponymy of Kazakhstan. Encyclopedic reference] – Алматы : Аруна, 2010. – 815 p.

8 Qazaq onomastikasy : basym bağytтар мен ülgılı ürdister. [Kazakh onomastics: main directions and exemplary directions] // Materials of the international scientific-theoretical conference. – Астана, 2010. – 405 p.

9 **Ahmetova, G. S.** Abai öñiri toponimderiniñ etimologialyq erekselikteri. [Etymological features of toponyms of the Abay region] Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian national university, Philology Series. – №1(138). – 2022. – 173 p.

10 **Seidimbekov, A.** Kűñgır-kűñgır kűmbezder : Sűlulyq turaly syrlar [Domes : beauty secrets]. – Almaty : Jalyn, 1981. – 240 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. К. Олжабаев¹, А. Ш. Пангереев²

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актобе.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

КОНЦЕПТ «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ» В ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНДАХ

В настоящее время перед Казахстаном стоят актуальные вопросы геополитического, экономического, демографического, культурно-патриотического характера, берущие свое начало в историческом прошлом страны. Для решения этих проблем необходимо опираться на научные основы. Особенно важно изучение географических названий – топонимов этнического, патриотического характера в гуманитарной сфере, так как это историческая память казахского народа. В статье рассмотрены топонимические легенды казахского народа, проанализирована связь топонимов с патриотизмом и любовью к родному краю, воспитание патриотизма у подрастающего поколения. В связи с этим был исследован концепт «Туган жер», основанный на этнопсихологической проблематике в рамках современного патриотизма.

То факт, что концепция «Туган жер» в топонимических легендах состоит из разных легенд, является ярким свидетельством того, что казахский народ – мужественный и героический народ, живший в военные времена. Природа, видевшая отвагу столько людей, отдавших свои жизни за родную землю, и люди, гордящиеся своими героями, назвали эти места в соответствии с происшедшими событиями. Каждый камень, река или озеро необъятной казахской земли не без названия. У каждого из них есть свойственные ему имена или названия, связанные с произошедшим там событием. Из истории мы видим, что наш скромный народ, находившийся много лет под игом и испытывавший на себе чужие невзгоды, становится гордым и сердитым, когда встает вопрос о судьбе родного края. Героизм батыров остался на страницах истории – в легендах. Упорство и

мужество мужчин, сражавшихся за Родину, осталось в названиях мест.

Ключевые слова: фольклор, легенда, топонимические легенды, концепт, родной край, батыры, великие личности.

*B. K. Olzhabaev¹, A. S. Pangereev²

^{1,2}Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Republic of Kazakhstan, Aktope.

Material received on 09.06.23.

THE CONCEPT «NATIVE LAND» IN TOPONIMICAL LEGENDS

Currently, Kazakhstan is facing pressing issues of geopolitical, economic, demographic, cultural and patriotic nature, originating in the historical past of the country. To solve these problems, it is necessary to rely on scientific foundations. It is especially important to study geographical names – toponyms of ethnic, patriotic character in the humanitarian sphere, as it is the historical memory of the Kazakh people. The article deals with the toponymic legends of the Kazakh people, analyzes the connection of toponyms with patriotism and love for the native land, and patriotism education of the younger generation. In this regard, the concept of «Tugan zher» (Native land) based on ethno-psychological issues within the framework of modern patriotism was investigated.

The fact that the concept of «Tugan zher» (Native land) in toponymic legends consists of different legends is a clear indication that the Kazakh people are a courageous and heroic people who lived in wartime. Nature, which saw the bravery of so many people who gave their lives for their native land, and the people, proud of their heroes, named these places according to the events that took place. Each stone, river or lake of the vast Kazakh land is not unnamed. Each of them has a peculiar name or a name associated with the event that took place there.

From history we see that our humble people, who have been under the yoke and experienced other people's hardships for many years, become proud and angry when the question of the fate of their native land arises. The heroism of the batyrs has remained on the pages of history – in legends. Perseverance and courage of the men who fought for the homeland, remained in the names of places.

Keywords: folklore, legend, toponymic legends, concept, native land, batyrs, great personalities.

FTAMP 17.82.09

<https://doi.org/10.48081/TLXD6446>

***Б. Оспанов**

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

*e-mail: bakhtiar_aa@mail.ru

ЕРІМБЕТ КӨЛДЕЙБЕКҰЛЫНЫҢ ИСЛАМИ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ

Мақалада Сыр бойы мен Арал теңізі маңында ғұмыр кешкен, ислами дүниетаным қағидаларын ұстанған ақын, шайырлар шығармашылығындағы негізгі тірек, басты бағыт – дін болғаны, бұл шығармалардың XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихында айрықша маңызға ие екендігі, олардың діни-танымдық шығармаларында Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбар Хадистерін насихатталғаны, адамгершілік, имандылық рухында жыр толғап, азаматтық пікір тұғызғаны, Сыр сұлейлерінің адам өмірі турасындағы ойлары да мұсылмандық тұрғыда қалыптасқаны көрсетіліп, Сыр сұлейлер ішінде Ерімбет Көлдейбекұлының XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық бағытта өзіндік орны бар ақын екендігі, қазақ ақын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ерімбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейін репродуктивті әдіспен екінші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылғаны, оның күллі адамзатқа ислам идеологиясы ұсынған жаңа жүйені насихаттаушы және Сыр сұлейлері арасында дамыған ескішіл бағыт – қадим негізінде тәрбиеленіп, герменевтикаға бой ұсынған тәпсіршіл шайыр, софилық тәрбиеге суарылған поэзияның туын көкке көтерген алдыңғы шептегі жаңашылдардың бірі екендігі, оның ағартушылығы исламдағы күрделі мәселелер мен шариғат шарттарын жыр-уағыз арқылы айта отырып халықтың көзін ашып, көкірігін ояту

мәселеріне негіздегені, шайыр шығармаларынан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды, әділетті қоғам орнауды армандау, елді, ұрпақты адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға тәрбиелеу мақсаты анық көрінетіні нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

Кілтті сөздер: Ерімбет шайыр, ислами дүниетаным, тәсіршілдік, адам тәрбиесі, ұлт тәрбиесі.

Кіріспе

Ислам дінін негіз ете өмірге келген Сыр сүлейлері шығармаларының көп мәселені қамтығаны да, бұл шығармалардың XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихында айрықша маңызға ие екендігі де өлең-жыраларын насихатқа құралған арнау өлеңдерден бастап, дінитанымдық және ағартушылық бағытты ұстануымен айқындалады. «Сыр бойы ақындарының туындыларын зерделей отырып, олардың діни-танымдық шығармаларында Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбар Хадистерін насихаттағанын, адамгершілік, имандылық рухында жыр толғап, азаматтық пікір туғызғанын аңғарамыз Сыр сүлейлерінің адам өмірі турасындағы ойлары да мұсылмандық тұрғыда қалыптасқан»[1, 76.], – дейді Ғ. Ө. Тұяқбаев. Бұл пікірді біз де қуаттаймыз. Сыр бойындағы діни-ағартушылық бағыт өкілдері ислам дінін негіз ете отырып, зайырлы қоғам құруды армандады, ұрпақ тәрбиесінде адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға дін тірек болатынын түсінді. Осыған орай Сыр өңірі де дәстүрлі діндердің қазақ даласындағы екінші отанына айналды.

Сыр сүлейлер ішінде Ерімбет Көлдейбекұлы – XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық бағытта өзіндік орны бар ақын. Әдетте, өзіне дейінгі қатып, семіп қалған сенді бұзып, дәстүрге жаңалық әкеле қоятындар сирек. Он тоғызыншы ғасырдың орта тұсында Сыр өңірінде эпикалық жыршылық үрдістің асқақтай дамығандығы соншалық, өлкедегі әншілік, күйшілік, сал-серілік сияқты өнер түрлері өздерінің табиғи қалыпта өмір сүрулерін саябырсытып, эпик жыршылар ықпалынан жұтыла бастаған. Оның үстіне Хиуа мен Қокан, Қытай мен Ресей сияқты алып империялардың саяси-рухани әсері мен жалпыадамзаттық ислам мәдениетінің күн санап күшею әсерінен әдеби, мәдени, діни, ағартушылық ағымдардың белең алған шағында өскен орта дәстүрі мен ұлттық ерекшеліктерге құрмет көрсете отырып, өзіндік соны сүрлеу қалыптастыру айтар ауызға ғана оңай шаруа.

Қазақ ақын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ерімбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейін репродуктивті әдіспен екінші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылды. Ерімбет Көлдейбекұлы осылайша терменің Шығыс дидактикасы мен діни уағыз түріндегі Сыр бойындағы жаңа үлгісін жасап шықты. Бұл үрдісті кейін Сыр сүлейі Тұрмағамбет Ізтілеуов сияқты шәкірті түбегейлендіріп, бояуын қанықтырып, дамыта түсті. Сөйте тұра, Ерімбет шайыр байырғы классикалық жыраулық үлгіден де түгелдей қол үзіп кетті дей алмаймыз.

Ерімбет шайыр Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың жақын серігі, туысы, төртінші халиф – Әлидіңерлікті жорықтарын өзінің «Ақтам саһаба», «Хазірет Ғали мен Дариха қыз», «Хазірет Ғали мен Мағауияның соғысы» деген дастандарында және терме, толғауларында көп жырлаған. Әйтсе де, қазақ қаһармандық эпосындағыдай шығарманың ертегілік-аңыздық сарынмен басталуы, ғажайып туу мотивтері, толып жатқан ауызша эпос дәстүрінің заңдылықтары Ерімбет дастандарында жоққа тән.

Жаһандық дамуда дін – адамзат баласының басты тірегі болғандықтан, қай кезде дешешуші рөл атқарған. Мұны өз өлкеміздің өткенінен-ақ көруге болады. Мәселен, Сыр топырағы ислам дінінің қазақ даласындағы екінші отаны болды. Ерімбет ақын да ислам діні арқылы көркем мінез, салиқалы сабыр, тіректі таяныш тапты. Бала кезінде ауыл молдасынан тіл сындырып қана қоймай, бастауыш ибтидай, орта рушдия оқыған Ерімбет кейін, кемелді кезінде білімін Хиуада жалғастырады. «Құдай бір, Құран шын!» деп илансаныз, Шыққанша жан кеудеден шек алмайсың» деген имантұрғысының ақиқатты дұрыс түйсінген шайыр төл шығармаларының мазмұнында «Көңіліңнен һақ жадына ашсаң ұя, Қапылатта ғапыл ұйықтап жата алмайсың» – деп, қара халықтың исламды жадқа алмағандықтан азып бара жатқанын айтып, сол «азығы жоқтарға» сара жол нұсқаудан бір танбайды.

Ерімбет өмір сүрген XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың алғашқы он жылдық кезеңінің өзінде Қазалы топырағында жетпіс сегіз мешіт, он екі ишан бар екен. Десе де, өз алдына дербес қазақ мүфтиятының жоқтығына қайғырып, мешіт-медресе салдыру ісінде өзінің барша күш-жігерін аямаған Ерімбет ақын тілін алмағандарға: «Жер үстін кәпір алып кетсе – дағы, Дін аумай келе жатыр бұлжымастан», – деп күйінді. Пайғамбардың ақ туының астындағы ақиқи дінді тұтынып, құлшылық етуден басқа ауыр жұмыстың қалмағанын айтып, жалғаншының түбіне жететін жан болмайтынын ескертіп, аһ ұрған шайыр үшін «Мысалы, жалғаншының ойлағанға, Саудаға өтпей қалған бір прос тас!», – қана еді.

Ерімбет күллі адамзатқа ислам идеологиясы ұсынған жаңа жүйені насихаттаушы Сыр сүлейлері арасында дамыған ескішіл бағыт – қадим негізінде тәрбиеленіп, герменевтикаға бой ұсынған тәпсіршіл шайыр, софылық тәрбиеге суарылған поэзияның туын көкке көтерген алдыңғы шептегі жаңашылдардың бірі. Ерімбет ағартушылығы исламдағы күрделі мәселелер мен шарифат шарттарын жыр-уағыз арқылы айта отырып халықтың көзін ашып, көкірігін ояту мәселеріне негіздеген. Бұл жерде ескеретін бір жәйт: халыққа жаппай тегін білім беру – ағартушылық идеологияның да, кешегі большевиктік-кеңестік идеологияның да мәдени бағдарламасының желіқазығы – Француз ағарту дәуірінің доктриналарына сүйенетіндігі. Ал, діни-ағартушылық бағыт жәдит тұрғысынан қарастырғанда дінді жаңа заманға бейімдеп, кітаби үрдіс арқылы еуропалық білім үлгісі негізінде уағыздауды жақтайды.

Ол өзінің толғау, дастан, қиссалары арқылы Құран-Кәрім аяттары мен пайғамбар хадистерін тарихтап қана қоймай, таратып, тармақтап, мағынасын түсіндіріп, оны үнемі ұлттық ұғымға сай ұлағаттап отырады. Қадим, яғни, естелік тұрғысынан келгенде діни-ағарту исламдық мораль – ақлақты Құран сүрелеріне сүйене отырып уағыздау, пайғамбар хадистері негізінде шарифат айту, ислам тарихын толғау, дастандарының сюжетіне бөлеп, оны қазақи ұғымдар мен тәлім-тәрбиелік маңызға толы ұлағат сөзіне сіңіріп отыру – Ерімбет шайыр шығармашылығының басты сипаттарының бірі.

Материалдар мен әдістер

Сыр бойы ақын-жырауларына байланысты зерттеу еңбектер аз емес, алайда олар көбіне жалпы шығармашылығына, шығармалары көркемдігіне қатысты болып келеді. Сонымен қатар Сыр сүлейлері шығармашылығындағы ислами құндылықтарға қатысты да бірнеше еңбек бар, алайда, оларда ислами дүниетанымдық өлең-жырлардағы тәрбие, тәлім зерттеу нысанына айналмаған. Сондықтан мақалада А. Байтұрсынұлы, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Б. Кенжебаев, Т. Кәкішов, Н. Келімбетов, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ә. Дербісәлин, М. Мырзахметов және т.б. аға буын ғалымдар мен ел тәуелсіздігінен бергі кезде еңбектері жарық көрген А. Жақсылықов [2], Б. Әзібаева [3], М. Әбдуов [4], Д. Сатмирова [5], Ф. Жұмажанова [6], Ұ. Байбосынова [7], Ғ. Тұяқбаев [8], С. Бермағанбетов [9], Ұ. Қалижанұлы [10], Б. Жүсіпов [11], Ұ. Жанбершиева [12], А. Әбдірасылқызы [13] және т.б. ғалымдар ой-пікірлері қорытыла, зерттеу материалы ретінде Ерімбет Көлдейбекұлы шығармалары алынды.

Жұмыста талдау, салыстыру, салғастыру әдістері қолданды.

Нәтижелер

Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ әдебиеті тарихында осы күнге дейін зерттеу нысанына айналмай келе жатқан ислами дүниетанымдық өлең-

жырлардағы тәлім-тәрбие мәселесі зерттеуге алынып, осы көкейтестіліктің әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келе жатқандығы көрсетіле отырып, Қарасақал Ерімбет шығармаларына талдау жасау арқылы Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларында ислами дүниетаным мен ұлттық тәрбие ісі тығыз бірлікте екені, ұлттық тәрбиеде олардың шығармалары адам кемелдігі, адам сұлулығы тәрбиесін негізгі бағыт еткені, сол арқылы ұрпақ, ел дамуына үлес қосқаны анықталды. Қарасақал Ерімбет шығармаларының көркем кестесі, тәрбиелік мәні, тәлімдік қуаты мысалдар арқылы дәлелденді.

Талдау

Ерімбет шайыр шығармаларында «Нешеулер әйелінің тілін алып, Айрылып иманынан қадір өтті», – деген діни көзқарасын да ашық айтқан. Біз Ерімбет шайырдың ислам діні тақырыбын көтерген шығармаларын саралай келе, оның мінәжат және насихат үлгісінде көптеп қалам тербегенін аңғарамыз. Бір сөзбен айтқанда, ол өз жырларында ислам дінінің қағидаларына сай Жаратушыға жалбарынып, тілек тілеп, мінәжат етеді. Сонымен қатар, алған діни білімін ізіне ерген шәкірттері мен жалпы көпшілікке үгіт-насихат ретінде өлеңмен жеткізіп отырады.

Мінәжат жырлар Сыр сүлейлері шығармашылығында ерекше орынға ие. Мінәжат сөзі араб тілінен енген кірме сөз. Н. Оңдасынов құрастырған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте» оның мағынасы былай деп берілген: «Күпия намазда құдайға мұңын айтып жалыну, жалбарыну, оны мақтау» [14, 252]. Бұл бір сөзбен айтқанда, күдіреті күшті Жаратушыға жалбарынып, тілек тілеп, дұға қылу дегенге саяды. Аталмыш жырлардың мәселесін теориялық тұрғыда қазақ әдебиеттану ғылымы саласында ең алғаш Ахмет Байтұрсынов көтергені белгілі. Әйгілі «Әдебиеттанушы» еңбегінде ол әдебиетті діндар дәуір және ділмәр дәуір деп екіге бөліп көрсетеді де, мінәжатты діндар дәуірі ішінде қарастырады. «Діндар дәуір мұңды, зарлы сөздеріне мінәжат деп ат қойған. Әуелінде мінәжат деп ғұламалардың құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған. Бара-бара зарлық, мұңлық мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінәжат деп аталатын болған» [15, 150]. Демек, мінәжат – жеке жанр емес, діни әдебиеттің ішіндегі бір түрі. А. Байтұрсынұлының діндар дәуірі ішінде қарастыруының себебі де осыдан болса керек. Мінәжат мәселесінде түбі бір түркі жұртының пайымы ортақ. Татар әдебиетіндегі мінәжат жырлары туралы зерттеуші А. Камалиеваның да пікірі осымен үндес. Өз зерттеуінде ол татар халық әдебиетіндегі ең маңызды жырлардың бірі болған мінәжат өлеңдердің негізгі мағынасы Алланы сүю, Аллаға жалбарыну және дұға қылу тақырыбын қамтиды деп баға береді. Бұл да жоғарыдағы ой-пікірлермен үндеседі. Тағы да айтылатыны бір жәйт – бұл мінәжатқа ақындардың жеке басы үшін ғана

емес, отан мен ұрпақ үшін Алладан тілек тілеген, дұға қылған өлеңдері де жататындығы.

Ерімбет ақын жырларының арқауында күнделікті қолданыстан шығып қалған архаизмдерге толы тілдік-көркемдік қолданыстар көп кездеседі. Осы тұста тағы да айрықша атап өтетін нәрсе – оның жырларына тән ерекшеліктің бірі – суреттеумен қоса мысалдап, баяндап отырудың басымдығы екендігі.

Мәселен, «Тәубе – бұлт, көңіл – тұман, қанағат – күн», «Нәпсі – жар, шайтан – бөрі қорғалаған», «Бай – қайқы, молла – ғазиз, софы – ғафис», «Дәме – арам, жайма қолыңды ешбір жанға», «Еріншек – емсіз кесел, ауру дайын», «Артында ер жігіттің дәулет – перзент», «Ей, Алла, әмірің – парыз, дәдің – қабыл!», «Дүнианың әуелі – гүл, ақыры – ғар» сияқты тіркестер оның білім нәрінің қанықтығының, шайыр шығармаларының халық ауыз әдебиетімен егіз өрім туыстығының белгісі [16, 78–84].

Қарасақал Ерімбет шығармаларынан оның бір Аллаға ғана сенетін мұсылман екендігін, сонымен қатар кезкелген нәрсенің себебі Алла деп білетінін аңғарамыз. Өйткені өзінің «Ісболмас жаратқансыз бір халіхал» атты еңбегінде астрономиялық болсын, географиялық болсын, барлық нәрсе Аллаға мұхтаж екендігін айта келіп, Өз пайғамбарымыздың жүз жиырма төрт мыңпайғамбардың ішіндегі бәрінен де абзал туылғандығын атап өтеді.

«Іс болмас жаратқансыз бір халі-хал!

Айтылған хикаяға құлағың сал,

Әдиәти болсаң мүмкін, кеуіліңе ал!

Аспан, жер астын-үстін болса-дағы,

Іс болмас, Жаратқансыз бір халі-хал!

Боздағы – бір жүз жиырма төрт мың пайғамбардың,

Бәрінен абзал туыпты біздің Мұрсал!

Ғаламда жан беретін болып Сәруар,

Барша ислам саясынан тапты сауал» [16, 67].

Бұл өлеңнің ішіндегі пайғамбарымыздың ауыз екі әңгіменің арасында көп қолданыла бермейтін Мұрсал есімімен атауының өзі шайырдың діни хабарының жоғары екендігіне меңзейді. Сонымен қатар Ерімбеттің өлеңдерінің ішінде азшумақты өлеңдеріне жататын «Ерміндеті» атты өлеңінде Исламның парыздары мен сүннет, уәжіп сияқты амалдар туралы сөз қозғап иманның дәрежесі жоғарылығын, Алла тарапынан түскен төрт кітаптың да танымал екендігін жеткізеді. Адам баласы жалған дүниені біліп бола алмайтынын, күйбең тіршілікке салынып жаныға бермеу керектігін меңзейді ақын. Шыдамдылық пен сабырлылықтан пайғамбарлар арасында да аты мәшһүр болған Аюб пайғамбар туралы айта кетіп ерлерді соның ішінде қазақ ерлерін сабырлылыққа шақырғысы келген сияқты.

«Парыз бен уәжіп, сүннет – ерміндеті,
Иманның, боржа келсе, көп құрметі.
Мағынасы төрт кітаптың мәшһүр болып,
Құранның келді бізге сүре, аяты.
Айлады Халил үшін отты гүлзар,
Сақтады, етпеді кәр, қалың өрті.
Он жеті жыл құрт жесе де тимеді қаш,
Аюбтың тапты сабыр жамал еті.
Еш пенде біліп болмайды фәни халді,
Тең болған күллі ғаламға құдіреті!» [16, 66–67].

Сонымен қатар әлемнің тылсым сыры да осы өлеңде айтылады. Біреулер Ерімбет өлеңдеріне аскеттік сипат беруі мүмкін. Менің ойымша Қарасақал Ерімбет аскеттік сипаттағы ақындардан көшілгері шайыр.

«Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш!
Кел, кеуілім, Хақтан қауіп ет, қорықпа құлдан,
Пендеге пенде қылмақшы келсе қолдан.
Әзелде Тәңірім сені сақтаса аман,
Қарсы жүр жанған отқа, қалма жолдан!
Бай – қайқы, молла – ғазим, сопы – ғафис,
Алладан бәй әмірсіз болмайды іс еш.
Тағдырда жазулы істің жоқ жазымы,
Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш!» [16, 70].

Дана халқымызда бабаларымыздан қалған мынадай керемет аталы сөздер бар. «Тәуекел деген – желқайық, мінерсің де жетерсің. Уайым деген – тұңғұйық, батарсың да кетерсің». Өсиеті де, өнегесі де мол осы сөздермен Қарасақал Ерімбет атамның «Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш» атты өлеңі ой тоғыстыратын секілді. Бұл өлеңде ақын Алладан қорқу керектігін, адамнан қорқып қажеті жоқ екенін айтып, онсызда руға бөлінгіш қазақтың жатбауырлық қасиетті болмауын ойлайды. «Қарсы жүр жанған отқа» деп келетін тармақтан біз ақынның пайғамбарлар қиссасынан да терең мағұлматты екенін көреміз. Ол Ибраһим пайғамбардың Алла жолында қорықпай отқа түсіп, аман қалған оқиғасынан үлгі еткен. «Алладан бәй әмірсіз болмайды іс еш» деген тармақта Алла жазған тағдырдан асып ешнәрсе болмайтынын меңзейді. Қазақтың «жазымыштан озымыш жоқ» деген тәмсілін жыр-мағына кестесіне салады.

Шығармаларынан шайырдың өзіне сын көзімен қарайтынын, өзгеден бұрын өзіне талап қоя алатын адам екенін аңғарамыз. Осы қырының өзі ұлы ақын Абаймен қатты ұқсас, бұдан бірін-бірі көрмесе де замандас ақындардың бір соқпақпен жүргені байқалады. Ащы шындықты айту – Аллаға жаққанымен, адамға жаға бермейтінін меңзейді.

Қазақта Иса десен кәпір деп шыға келетіндері кездеседі. «Жалғаншы ерге опа берген емес» деген өлеңінде акын сол біз атаған қазақы кептен, қазақы түсініктен жоғары тұрғанын және бір дәлелдейді. Бұған акын өлеңнің мазмұнына үңілсек, анық көз жеткізуге болады:

«Исаны туған емес ерке етіп,
Болды абзал бибі Мария нәпсі тиып.
Жебірейіл әби аттан алып келіп,
Сүлеймен құрды кеңес жұртын жиып.
Келмеген жанды мақұлық қалмаған соң,
Қағазға қайыр болды жанын қиып.
Жаһанға уақытында үкімі жүрген,
Ескендір ағзам еді сонша биік.
Жалғаншы ерге опа берген емес,
Неше ерлер жатыр сондай жерге сиып» [16, 78].

Тек Иса пайғамбар ғана емес, оның анасы Мәриәм туралы, Жебірейіл періштенің, Сүлеймен пайғамбар және оны жаһанға үкімі жүрген уақыты, Ескендір Зұлқарнайн, оның өте биік даңқы туралы айтқанда ондағы оқиғалардың мазмұны Қасиетті кітабымыз Құран сүрелеріндегі аяттармен мағыналас келуі, ол айтылғандардың барлығы өлеңде мағыналы ұйқас табуы таңқалдырмай қоймайды. Бұл айтылғандар біздің Қарасақал Ермбеттің Құранды жетік меңгерген ғалым болған деп топшылауымызға негіз бола алады. Акынның «Патшамыз не дер екен бізге сонда?» өлеңін алып қарасақ қазақтың басқа акындары секілді дүниенің екі келместігімен айналып қана қоймай, өлімнен безінбей, шошынбай, керісінше иманын үйіріп отырады, мұның барлығы өлең өрнегіне түседі.

Қарасақал Ермбет акынның келесі өлеңі тәлімге толы, тұңғұйық терең ойлармен көріктенеді. Адамзат баласының бір атасы болып табылатын Адам ата мен әйел біткеннен тұңғыш болып Адам атаның қабырғасынан жаратылған Хауа анамыз туралы жырлайды. «Бел байлап тәуекелге, қойдым қалам!» атты осы өлеңінің мазмұнына үңілсек:

«Халық болған әуелі Адам, соң Хауа Ана.
Топырақтан сурет айлап, қылған бінә.
Ғайыптың Меккеменен ортасында
Уәнада көп тұрғызды Хақ тағала.
Төбіреніп суретіне жан кірген соң.
Жебірейіл тағылым берді «Айт, – деп, – сәне!»
Әлһамды оқып Хаққа, «Орныңнан тұр!»
Пейішке пәрмен қылды «Кір!» деп жаңа.
Хауаны сол тараптан жаратқан соң.
Жебірейіл некесін қиды жұптың, ана!

Бес жүз жыл пейіш кезген екі жаннан,
Бір мұндайдан зиян көрді зәрре ғана.
Жұмактан шайтан сөйтіп шығарған соң,
Көздері жылауменен зарын ала» [16, 82].

Ермбет акын өлеңінен оның «Ей, адам баласы! Шыққан жерің мынадай-мынадай ғибрати нәрсеге толы. Әуел баста өмірің шүкіршіліктен басталған. Жаратылысымыздан әйелмен қосылу үрдісі періштенің неке қиуымен басталып, қадірлі болған. Адам дәрежесі пейіште болатындай қадірлі болған, адамзаттың сол қадірін жоғалтпай, сақталып келе жатқан адамгершілік үрдістен аттамай, қадіріңді қашырып алма, Алла берген иманыңды жоғалтпа! Кезінде Адам ата мен Хауа ана ібіліс (малғұнның) азғыруына еріп Жаратушының алдында дәрежесі төмендеген еді. Енді пенде пенденің алдындағы дәрежеңді төмендетіп алма» – деп, имани тұнық өсиет қалдырғанын көреміз. Шайыр шығармаларынан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды, әділетті қоғам орнауды армандау, елді, ұрпақты адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға тәрбиелеу мақсаты анық көрінеді. Жалпы, Қарасақал Ермбет шығармаларындағы ислами дүниетанымдық өлең-жырлардың қайсысын алсақ та тәлім-тәрбиелік мәнге ие және ол жоғарыда айтып өткеніміздей насихаттық және мінажаттық мақсаттағы шығармаларынан анық аңғарылады. Аталған жәйттер Сыр сүлейлері шығармашылығында осы мәселенің арнайы зерттелуі қажеттігін көрсетеді.

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтылып өткен пікірлерімізді жинақтай келе, Ермбеттің артына қалдырған мұралары қазақ этнопедагогикасын тәлімі мол тәрбиелілігімен, ғылыми құндылығымен толтыратыны даусыз. Акын жырларының арқауында күнделікті қолданыстан шығып қалған архаизмдерге толы тілдік-көркемдік қолданыстар көп кездеседі. Оның жырларына тән ерекшеліктің бірі – суреттеумен қоса мысалдап, баяндап отырудың басым екенін атап өтуіміз керек. Қазақ акын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ермбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейін репродуктивті әдіспен екінші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылды. Ермбет Көлдейбекұлы осылайша терменің Шығыс дидактикасы мен діни уағыз түріндегі Сыр бойындағы жаңа үлгісін жасап шықты. Шайыр өлеңдері арқылы кейінгі ұрпақты терең білім алуға, адами тазалыққа, имандылыққа, уақытты босқа өткізіп алмауға шақырады. Ол қазақтың болашағы – жас

ұрпаққа халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиелік ойларын жырлары арқылы жүйелі жеткізеді және ондағы ойды ислами құндылықтар арқылы тиянақтайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Тұяқбаев, Ғ.** Сыр бойындағы діни-ағартушылық ағым өкілдері // Қазақ әдебиетінің ақындық дәстүрі. Халықаралық ғылыми конф. жинағы. – Түркістан, 2009.

2 **Жаксылыков, А. Ж.** Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алматы, 1999.

3 **Азизбаева, Б. У.** Казахский дастанный эпос. – Алматы : Ғылым, 1998.

4 **Әбдуов, М.** Қазақтың діни эпосы. 10-01-09 – Фольклортану бойынша филол.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайындаған докторлық диссертация авторефераты. – Алматы, 2006.

5 **Сатемирова, Д. А.** Ермбет Көлдейбекұлының әдеби мұрасы және ақындық орта дәстүрі. – 10.01.02.–Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындағын диссертациясы. – Алматы, 2001.

6 **Жұмажанова, Ф.** Қазақ әдебиетіндегі шариғат негіздерінің көрінісі. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филол.ғ.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Астана, 2010.

7 **Байбосынова, Ұ.** Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларындағы ислам тақырыбы. 10.01.02. – Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындағын диссертациясы. – Алматы, 2006.

8 **Тұяқбаев, Ғ.** Қаңлы Жүсіп Қадырбергенұлының әдеби мұрасы. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филол.ғ.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы авторефераты – Тараз, 2004.

9 **Бермағанбетов, С.** Діни-ағартушылық және Кердері Әбубәкірдің мұрасы: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 1995.

10 **Қалижанұлы, У.** Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: Білім, 1998.

11 **Жүсіпов, Б.** Сүлейлер. Монография – Алматы : Арна, 2010.

12 **Жанбершиева, Ұ.** Тұрмағанбет Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы : Арыс, 2013.

13 **Әбдірасылқызы, А.** Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі. Монография. – Алматы : «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007.

14 Арабша-қазақша түсіндірме сөздік / құраст. Ондасынов Н. Д. – Алматы : Қазақстан, 1969.

15 **Байтұрсынов, А.** Әдебиеттанушы. – Алматы : Атамұра, 2003.

16 **Көлдейбекұлы, Е.** Слова назидания поколению Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Астана : Фолиант, 2009.

References

1 **Tūjaqbaev, Ғ.** Syr boıyndary dini-aғartushylyk aғym өkilderi [Representatives of religious and educational movements along the Syr] // Kazak әdebietiniң aқyndyқ dәstyri. Halyқaralyқ ғыlymi konf. zhinary. – Tyrkistan, 2009.

2 **Zhaksylykov, A. Zh.** Obrazy, motivy i idei s religioznoj soderzhatel'nost' ju v projzvedenijah kazahskoj literatury: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk [Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature]. – Almaty, 1999.

3 **Azibaeva, B. U.** Kazahskij dastannyj jepos [Kazakh Dastan epic]. – Almaty : Fylym, 1998.

4 **Әbduov, M.** Қазақтың dini jeposy [Kazakh religious epic]. 10-01-09 – Fol'klortanu boıynsha filol.ғ.d. dәrezhesin alu ғыshin dajyndagan doktorlyk dissertacija avtoreferaty. – Almaty, 2006.

5 **Satemirowa, D. A.** Erimbet Koldjebekulyның әdebi mұrasy zhәne aқyndyқ orta dәstyri [Literary heritage and traditions of the poetic environment of yerimbet Koldeybekuly]. – 10.01.02. – Kazak әdebieti boıynsha filologija ғыlymdaryның kandidaty ғыlymi dәrezhesin alu ғыshin dajyndaryn dissertacijasy. – Almaty, 2001.

6 **Zhymazhanova, F.** Kazak әdebietindegi sharifat negizderiniң kōrinisi [Reflection of the foundations of Sharia in Kazakh literature]. 10.01.02 – Kazak әdebieti boıynsha filol.ғ.kand. dәrezhesin alu ғыshin dajyndagan dissertacijasy. – Astana, 2010.

7 **Bajbosynova, Ұ.** Syr boıy aқyn-zhyraulary shyғarmalaryndary islam taқyryby [The theme of Islam in the works of poets-zhyrau of Syrdarya]. 10.01.02. – Kazak әdebieti boıynsha filologija ғыlymdaryның kandidaty ғыlymi dәrezhesin alu ғыshin dajyndaryn dissertacijasy. – Almaty, 2006.

8 **Tūjaqbaev, Ғ.** Қаңлы Zhysip Qadyrbergenulyның әdebi mұrasy [Literary heritage of kanly Zhusip Kadyrbergenovich]. 10.01.02 – Kazak әdebieti boıynsha filol.ғ.kand. dәrezhesin alu ғыshin dajyndagan dissertacijasy avtoreferaty – Taraz, 2004.

9 **Bermaғанbetov, S.** Dini-aғartushylyқ zhәne Kerderi Әbubәkirdiң mұrasy [Religious and educational and heritage of Kerder Abubakir] : filol. ғыl. kand. avtoref. – Almaty, 1995.

10 **Kalizhanyly, U.** Қазақ әдебиетіндегі dini-ағартушылық ағым [Religious and educational trends in Kazakh literature]. – Almaty : Bilim, 1998.

11 **Zhysipov, B.** Sylejler [Solomon]. Monografiya – Almaty : Arna, 2010.

12 **Zhanbershieva, Y.** Tұrmaranbet Iztileuovtiң әdēbi mұrasy [Literary heritage of turgaganbet Iztileuov]. – Almaty : Arys, 2013.

13 **Əbdirasylkyzy, A.** Kozha Ahmet Jasauidiң akundyk әlemi [The poetic world of Khoja Ahmed Yasawi]. Monografiya. – Almaty: «KIE» lingvoeltanu innovacijalyk ortalıyū, 2007.

14 Arabsha-qazaksha tysindirme sozdik [Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary] /kұrast. Oñdasynov N.D. – Almaty : Qazakstan, 1969.

15 **Bajtyrsynov, A.** Ədēbiettanytkysh [Literary critic]. – Almaty : Atamұra, 2003.

16 **Koldejbekuly, E.** Ylarat sozim ұғраққа [Words of edification to the generation]. – Astana : Foliant, 2009.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. Оспанов

Кызылординский университет имени Коркыт Ата,

Республика Казахстан, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ВОСПИТАНИЕ В ИСЛАМСКИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЕРИМБЕТА КОЛДЕЙБЕКУЛЫ

В статье рассказывается о поэте, жившем в окрестностях Сырдарьи и Аральского моря, следовавшем принципам исламского мировоззрения, основоположнике литературы шайыров, главным направлением которой была религия. Эти произведения имеют особое значение в истории казахской литературы последней четверти XIX века и начала XX века. В этих религиозно-познавательных произведениях пропагандировались стихи Корана и хадисы Пророка Мухаммеда, воспевались человечность, нравственность, взывали к гражданскому мнению, формировали представление о жизнедеятельности жителей Сырдарьи в мусульманском контексте. Выходцем из Сырдарьи был Еримбет Колдейбекулы, занимающий особое место в религиозно-просветительском направлении последней четверти XIX века и начала XX века. Традиционный, дидактический, фольклорный, образцовый жанр терме, часто встречающийся в творчестве казахских поэтов, впервые был обновлен в произведениях

Еримбета. Поэт логическим и художественным мастерством, затем репродуктивным методом, систематизируя во второй раз, заменив элементы восточной поэзии, изменил содержание и форму терме. Его обновленные произведения предложили исламскую идеологию всему человечеству и одновременно старую традицию жителей Сырдарьи – воспитание на основе кадима. Он был погружен в герменевтику и был одним из первых новаторов, вознесших до небес, зная поэзии, пропитанной софистическим воспитанием, рассказывая через проповедь о сложных проблемах и условиях шариата в исламе, что открывало глаза и пробуждало у народа вопросы. В произведениях Еримбета воспевались мечты о благополучии народа, о построении справедливого общества, о стремлении к человечности, чистоте, честности, благородству, знаниям, взаимоуважению и др. В статье доказывается на конкретных примерах, что произведения Еримбета имели своей целью воспитание и формирование нравственных качеств человека.

Ключевые слова: Еримбет шайыр, исламское мировоззрение, духовность, воспитание человека, воспитание нации.

*B. Ospanov

Korkyt Ata Kyzylorda University,

Republic of Kazakhstan, Kyzylorda.

Material received on 09.06.23.

EDUCATION IN THE ISLAMIC WORLDVIEW WORKS OF YERIMBET KOLDEIBEKULY

The article tells about the poet who lived in the vicinity of the Syrdarya and the Aral Sea, who followed the principles of the Islamic worldview, the founder of Shayyr literature, which main focus was religion. These works are of particular importance in the history of Kazakh literature of the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. In these religious and educational works, the verses of the Koran and the hadiths of the Prophet Muhammad were propagated, they sang of humanity, morality, appealed to civil opinion, formed an idea of the life of the inhabitants of the Syrdarya in the Muslim context. Yerimbet Koldeibekuly was a native of the Syrdarya, who occupied a special place in the religious and educational direction of the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. The traditional, didactic, folklore, exemplary terme genre,

often found in the works of Kazakh poets, was first updated in the works of Yerimbet. The poet, by logical and artistic skill, then by the reproductive method, systematizing for the second time, replacing the elements of oriental poetry, changed the content and form of terme. His updated works offered the Islamic ideology to all mankind and at the same time the old tradition of the inhabitants of the Syrdarya – education based on kadim. He was immersed in hermeneutics and was one of the first innovators who raised to the skies the banner of poetry, saturated with sophistic education, telling through a sermon about the complex problems and conditions of Sharia in Islam, which opened the eyes and aroused questions among the people. In the works of Yerimbet, dreams of the well-being of the people, of building a just society, of striving for humanity, purity, honesty, nobility, knowledge, mutual respect, etc. were sung. The article proves with concrete examples that the works of Yerimbet were aimed at educating and shaping the moral qualities of a person.

Keywords: Yerimbet shayyr; Islamic worldview, spirituality, education of a person, education of a nation.

SRSTI 16.21.34

<https://doi.org/10.48081/HMAI6970>

***E. Yu. Pogozheva¹, E. A. Zhuravleva²**

¹²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: pogosheva@mail.ru

LEXICO-GRAMMATICAL FEATURES OF THE GERMAN PRESS DISCOURSE

This article is devoted to the analysis the of lexical and grammatical means use in the periodical press texts of Germany as a reflection of the discoursepeculiarities of the German press.

The relevance of the article lies in the modern trends peculiarities and in the development of society and the state of Germany, which influence both the stylistic features the of electronic media language and the choice of language means for expressing expression and modality. The work takes into account extralinguistic factors that can have a significant impact on the discourse formation of the German official press text messages. The diversity of scientists' positions in relation to such a phenomenon as discourse only emphasizes the changes in trends by the fact that the main characteristic of discourse is clearly highlighted – its subjective uniqueness not only for each individual case of linguistic representation, but also invariance for each individual linguistic personality. In other words, each individual native speaker has his own discourse. Stylistic means of expression and modality are more often studied as means of expressing the author's manner and position, «distributing» the products of textual activity by literary genres and styles, can also be considered as features of the discourse an individual and the discourse of some social, public or social groups. General trends in the use of lexical and grammatical means, manifested in specific publications, which allow us to draw conclusions of a high degree of reliability both about the goals and objectives of articles and about the relations of the press, government, business and society.

Keywords: discourse, tropes, reduction, lexico-grammatical means, expression, modality.

Introduction

The reader's modern generation is gradually turning into consumers of information products. Journalism and even informational, analytical articles turn into a separate type of marketing materials to promote individual points of view and, importantly, to create a certain psycho-emotional mood with a minimum of information exchange. The so-called «dialogue» between the reader and the journalist turns into an emotionally expressive «stuffing», more often of a negative nature.

The relevance of the article is due to the following factors:

- The press interests transformation (due to the change in the emphasis of social and human development) from the ethical, ideological and educational field to the pragmatic and manipulative.

- The extreme dependence of the modern individual on the info sphere, the virtual digital information space, which was also exacerbated by measures to counter the spread of the coronavirus. They are remote work, distance education, the transfer of communications to a virtual environment.

- A decrease in the quality of modern literature, culture, art, science, human material, and threshold values of thinking and consciousness.

Materials and methods

The research material was thirty articles which were published in 2021–2022 by the following periodicals, considered the most authoritative among German readers: «Der Spiegel», «Die Welt», «Der Tagesspiegel», «Die Zeit», and «FrankfurterAllgemeineZeitung». The articles represent the sections «Culture», «Economics», «Politics». The articles were selected by a continuous sampling method.

The following methods of scientific research were used for solving the tasks: the continuous sampling method, the descriptive method, the method of analysis, the method of stylistic interpretation, the method of statistical analysis.

Results and discussion

It seems that the definition of the discourse concept which is common and understandable for most linguists is not possible within the framework of the science of language alone. Discourse is a phenomenon that can be investigated only with an integrative approach. For example, it is involved in the study of language and the phenomena within the framework of linguoculturology, psycholinguistics, sociolinguistics, linguophilosophy, and other sciences directly or indirectly.

The basis for the modern understanding of the discourse concept, which defines the research problem field were the works of E. Benveniste, who connected discourse with the actual processuality of speech and called discourses «one-time speech acts» («instances de discours»), that is, such discrete and unique acts every time, through which the speaker actualizes language into speech» [1].

In the future, the concept according to which the concepts of «discourse» and «text» began to be differentiated, highlighting the differentiated aspects of their representation. They determined the discourse in social, and the text in linguistic aspects which was developed in the works of T. A. van Dyck, also it was the result of a new, broader view of the textual activity of man as a whole T.A. van Dyck considered the text as a static object, and the discourse is no longer as a connected sequence of sentences or speech acts. But it is a way to actualize the text in certain mental and pragmatic conditions in connection with extra linguistic factors [2].

This approach remains relevant both at the end of the XX century and at the beginning of the XXI century. For example, N. D. Arutyunova considers discourse as «a coherent text in combination with extralinguistic, pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors», as «speech immersed in life» [3]. V. I. Karasik defines discourse as «text immersed in a communication situation», admitting «many dimensions» and complementary approaches in the study, including pragmalinguistic, psycholinguistic, structural-linguistic, linguocultural, sociolinguistic [4].

Despite the fact that the construction of a general discourse concept, especially its relations with the concepts of language, speech, text which is very far from completion and in linguistics, which today reveals a desire to become a whole union of theoretical and applied sciences, there are a number of definitions of the concept of «discourse», which are mostly similar. The development of the discourse seems to be all the more successful because there is a soft change of the paradigm of the natural science approach to the anthropocentric and sociocentric approach. The diversity of scientists' positions in relation to such a phenomenon as discourse only emphasizes the changes in trends by the fact that the main characteristic of discourse is clearly highlighted – its subjective uniqueness not only for each individual case of linguistic representation, but also invariance for each individual linguistic personality. In other words, each individual native speaker has his own discourse. Because of this, the more or less real construction of the general discourse definition is seen within a fairly broad semantic frame.

Speaking about lexical and grammatical means, following M. P. Brandes [5], we understand a wide range of stylistic means, namely tropes, figures, also quantitative means of syntactic expressiveness; in addition, the use of vocabulary of language various stylistic layers and different stylistic coloring.

It should be noted that tropes (comparisons, metaphors, metonymic transfers of various types) are not only a means of creating images perception of the world, but also convey subjective feelings and attitudes to reality in a certain way, remaining the main means of expressing modality. The tropes are two-sided: with denotative content, they form an assessment, meaning, sensations; «expressing

a subjective attitude, they give the meaning a sensual appearance, including a tonal one» [5].

Based on the works of M. P. Brandes, the tropes in our study will include hyperbole, meiosis, litota, metaphor, personification, synesthesia, allegory, antonomasia, metonymy, synecdoche, periphrasis, euphemism, irony [6].

Grammatical means in the stylistics of the German language include the quantitative characteristics of a sentence – this is how short, medium, and long sentences are distinguished, and the gradation is due not only to the absolute number of words, but also to insertion constructions, the use of secondary members of sentences, isolated or non-isolated constructions that complicate the sentence. In addition, the techniques of reduction (aposiopesis, ellipsis, isolation) and expansion (enumeration, polysyndeton, asyndeton, anaphora, epiphora, pleonasm, tautology, simple repetition, nominalization) of the sentence structure belong to the same group [7].

Stylistic means of expression and modality, which are more often studied as means of expressing the author's manner and position, «distributing» the products of textual activity by literary genres and styles, can also be considered as features of the discourse of both an individual and the discourse of some social, public or social groups [8].

General trends in the use of lexical and grammatical means, manifested in specific publications which allow us to draw a high degree of reliability conclusions both about the goals and objectives of articles and about the press relations, government, business and society. The language has its own internal logic and laws, due to both the structure and historical conditions of the language development.

Thirty articles from the following periodicals were selected to study the lexical and grammatical means of the German press discourses: «Der Spiegel», «Die Welt», «Der Tagesspiegel», «Die Zeit», «Frankfurter Allgemeine Zeitung».

All publication works, including in an online format which are nationwide, and even European features. Their publications have a high level of citation frequency, their opinion is taken into account by the largest news agencies in the world, their influence extends far beyond Germany and Europe.

The selection of articles was carried out in a random order without any individual preferences by the continuous sampling method. The articles under consideration are grouped under thematic headings: «Culture», «Politics», «Economics».

The following publications were selected for describing lexical and grammatical means of articles in the section «Culture»: «Der Spiegel» (2 articles), «Die Welt» (1 article), «Der Tagesspiegel» (2 articles), «Die Zeit» (3 articles), «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1 article).

These category publications are characterized by a fairly large number of lexical and grammatical means. The articles are aimed at a thoughtful, reader understanding who will appreciate the author's efforts to create a coherent and consistent image. The use of a large number of borrowings, historicisms and even dialectisms, which is unusual for central publications, is fully justified by the authors' goals. Despite the small volumes of articles – from 290 to 1000 words (including articles) – they are quite informative, although all the factual information can fit articles headings and subheadings. But the main body of articles in this category works precisely to create the impression, the right mood, performing the functions of a stimulator and stabilizer of the psych emotional recipient state. In one case, it is a state of euphoria from a bright and enchanting show, in the other – a deep seal, regret, feelings of great loss and complicity from the death of the musician.

It is necessary to note the long sentences predominance over short ones, which are the presentation features in this particular category. The use of long sentences allows you to combine more complex and deep ideas in one mental frame, slow down the perception time, and create conditions for a more complete immersion in the publication plot.

Articles of the heading «Culture», first of all, differ precisely in long complex sentences with several predicative parts, additional constructions. Sometimes an article of 300–350 words (including articles) may consist of 10–12 sentences. Thus, we can talk about the almost complete, 100 % long sentences predominance.

In addition, there is a certain number of tropes, among which it is necessary to note metaphors, which make up 5 % of the total number of words of independent parts of speech. Antitheses – 2 % in individual articles – are more a means of describing some new culture manifestations of new time or a means of direct oppositions «life – art», «culture – politics», «war – culture».

It is necessary to note the presence of dialectics, a small number of which does not allow us to talk about their use tendency. But the fact of their presence slightly changes the overall picture of the literary language dominance in Germany.

A small number (3 %) rhetorical question of the total mass and exclamations attracts attention. A certain number of historicisms (4 %) are significantly inferior to Anglicism and Americanisms, including both proper names and barbarisms – 7 % of the total number words of independent parts of speech (up to 17 % in individual publications).

The eleven articles of the following publications are considered under the heading «Politics»: «Der Spiegel» (4 articles), «Die Welt» (2 articles), «Der Tagesspiegel» (1 article), «Die Zeit» (2 articles), «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (2 articles).

Articles devoted to politics can be divided into two groups according to their political orientation. When it comes to domestic politics, the language becomes less official, there is a sense of slight irony, especially when it comes to elections. Any problems are discussed more freely, and the author's position is more or less clear, which reflects the means expression use, journalistic modality.

Another thing is articles devoted to foreign policy events and problems. The language is often dry and monotonous, but there is a certain tension and understanding behind the smooth wall of the official style, vocabulary of socio-political content and clichés. It seems that this happens due to strict editing and strict guidelines, which take the form of persistent recommendations. The articles resemble printing text messages that are issued by neural networks of an advanced interface, which also suggests some thoughts. Political articles play the role of a mouthpiece of the German government, which indicates the direction of attention and actions of the government and the legislature. Publications of this orientation also serve as a kind of report on activities of their country population and a demonstration of intentions for others, including not entirely friendly states. Therefore, the language in this type publications is dry, strict and thoroughly official which relatively easy to translate with the help of an ordinary pocket dictionary, quite simple and understandable [9].

The main lexical means of articles under the heading «Politics» are expected to be political and legal terms and commonly used words from the field of jurisprudence, politics, economics, diplomacy and even theology. On average, the share of such words is 10 % of the total number of words of independent parts of speech.

A great interest is the inclusion of legal formulations from court decisions, interstate documents, excerpts from diplomatic correspondence, where hard uncompromising messages and even threats can be easily seen behind the soft tone of euphemistic parables of the official style and high-sounding phrases. The share of euphemisms is 12 %, and in some articles the number of euphemisms directly depends on the sharpness and dialogue intensity.

The imagery and expressiveness of the language of political dialogue tends to zero, the use of tropes and figures is within the statistical error. Another thing is when it comes to internal politics. There is a penetration of metaphor-metonymic transference into the political language, but such tropes use is rather a consequence of a tendency to save linguistic resources and create certain symbols not in the field of discourse, but in political life itself. Tropes in this case are an alternative means of naming new and temporary phenomena not being a means of expression or modality.

The share of simple sentences for articles of the heading «Politics» is 80 %, the remaining 20 % divide almost equally long sentences and short ones.

Articles of the following periodicals of Germany were selected for the analysis of articles in the section «Economics»: «Der Spiegel» (1 article), «Die Welt» (1 article), «Der Tagesspiegel» (2 articles), «Die Zeit» (6 articles).

Abrupt changes in style are not typical for articles of a political orientation, which is more similar to the official-business one. Expression is more common in the quoted phrases of politicians and business representatives, but their comments do not carry any maximum or minimum values. In fact, the use of metaphors often excites involuntarily attention, which in an era of crisis is quite dangerous. Moreover, if the author and editor know the system of fears and phobias of citizens and residents of Germany, which in sociology and psychology are called «German fear», then they will not cultivate them [10].

Therefore, euphemisms and periphrases are more common in publications of this kind, which mitigate the effect of a negative mood from unpleasant news. It should be understood that the Federal Republic of Germany is a state with highly developed and very subtle integrative ties with almost the entire world. Products with high VAT, a well-organized structure, educated and able-bodied specialists are a consequence of the extreme scarcity of natural resources, which also determines the dependence of the national economy on imports of resources, fuel and raw materials.

And the articles are addressed primarily to German citizens, thus being a kind of dialogue between the government and the population through the media, which also causes restrictions in the choice of language media.

The lack of stylistic means also indicates style, as well as the presence of a large number of tropes and figures.

The most used means of creating a business atmosphere were terms and common words, phrases and the fields of economics and finance in the articles of the rubric «Economics». Making up an average of up to 10 % of all words of independent parts of speech (excluding articles), in some articles words of this kind have a share of up to 16 % of the total number of all nouns in the text.

The most common type of trope that is used in all articles, which is euphemisms (5 %), 15 % in individual articles. The difference in indicators indicates a high degree of the tropes penetration of this villa into the culture of the official language, it is difficult to isolate them due to their implicitness in everyday speech. In addition, sometimes a euphemism is built on the type of common periphrasis, when instead of one word, capacious in meaning and extremely truthful, phrases are built, which are then changed to other, often more cumbersome and therefore less truthful constructions.

There are a number of metaphorical and metonymic constructions and antithesis, but despite the small volume of articles (300–350 words), their share

is vanishingly small, and within the framework of the study it does not allow us to talk about their tendentious use.

It should be noted that articles of this type support the general trend towards simplification of syntactic constructions. The main means of presentation is a simple non-distributed sentence of a narrative type, which is 75 % of the total number. There are a number of short sentences that have the functions of author's remarks. Complex sentences are not used.

Conclusion

As follows from the analysis of the language tools use in the discourse of the German press, the more frequent use of tropes and figures is characteristic of articles devoted to culture. The predominance of long sentences is noticeable in addition, in the publications of this column, which in principle is more characteristic of fiction than of newspaper articles. The authors of the articles act as expressionist artists, creating vivid images of varying detail degrees, even if they are reporting from the field, or, less often, in the role of critics – art historians conducting thoughtful and biased analysis.

As mentioned above, the articles of the «Politics» rubric can be divided into two vector groups, depending on the direction of publication. If the language of a foreign policy article is characterized by features of an official business style, with short, verified calculations, a simpler language using a large number of terminology and euphemisms. Then for political articles of «internal use» it is permissible to use tropes, figures, the general mood and tone of the article resembles satirical and humorous feuilletons. The main task of such articles of the «Politics» column is to demonstrate the productive work of the authorities, both local and federal, to depict the dynamic political life of a democratic society.

Articles devoted to the economy of Germany, expectedly resembled the transcription of the reports of statistical agencies – figures, percentage ratios, an abundance of highly specialized terms and common words from the field of economics and finance. The low, almost zero percentage of the use of expressive language tools says more about the generally accepted trend in the German press (which is not openly talked about), not to create a stir around the coming negative changes and existing problems. Moreover the articles themselves are built on allegorical constructions using euphemisms for reducing the severity of the negative aspects.

Thus, the tasks of the press discourse can be achieved both with the help of large-scale, layered use of linguistic means of expression, and with the restriction of their use.

Список использованных источников

- 1 **Бенвенист, Э.** Общая лингвистика [Текст]. – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
- 2 **Дейк, Т. А. ван.** Язык. Познание. Коммуникация [Текст]. – М. : Благовещенский гуманитарный колледж им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
- 3 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс [Текст] // Лингвистический энциклопедический словарь – М. : Большая российская энциклопедия, 2002. – С. 136–137.
- 4 **Карасик, В. И.** О типах дискурса [Текст] // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
- 5 **Брандес, М. П.** Стилистика немецкого языка: учебник для институтов и факультетов иностранных языков [Текст]. – М. : Высшая школа, 1990. – 320 с.
- 6 **Поталуй, В. В., Ширишкова, Е. А.** Факторы, влияющие на появление неологизмов в военной терминологии (на материале английского языка) [Текст] // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. – № 12(54). – Ч. 2. – С. 66–68.
- 7 Жаргон и речь [Электронный ресурс]. – URL: http://inprotvino.ru/novosti/kultura_i_sport/11-03-2015-12-53-47-zhargon-i-rech
- 8 **Красноярова, О. В.** Коммерциализация СМИ и изменения в информационной среде [Текст] // Массовая коммуникация и методология. – 2006. – № 2(47). – С. 106–112.
- 9 Brot // Германия. Лингвострановедческий словарь [Электронный ресурс]. – URL: https://germany_de_ru.academic.ru/698/Brot
- 10 **Золовкин, С.** Эзопов язык германского бюрократа [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/ehzopov-yazyk-germanskogo-byurokrata-47731/>.

References

- 1 **Benvenist, E.** Obchaya lingvistika [General linguistics] [Text]. – Moscow : Progress, 1974. – 446 p.
- 2 **Deik, T. A. van.** Yasyk. Posnanie. Kommunikazia [Language. Cognition. Communication] [Text]. – Moscow : Blagovetshenskii humanitarnyi kolledg im. I. A. Boduena de Kurtene, 2000. – 308 p.

3 **Arutyunova, N. D.** Diskurs [Discourse] [Text] // Lingvisticheskii enziklopedicheskii slovar' – Moscow : Bol'shaya rossiiskaya enziklopediya, 2002. – P. 136–137.

4 **Karasik, V. I.** O tipah diskursa [About the types of discourse] [Text] // Yasykovaya lichnost': instituzionalnyi i personalnyi diskurs – Volgograd : Peremena, 2000. – P. 5–20.

5 **Brandes, M. P.** Stilistika nemezkogo yasyka: uchebnik dlya institutov i fakultetov inostrannykh yasykov [Stylistics of the German language: textbook for institutes and faculties of foreign languages] [Text]. – Moscow : Vysshaya shkola, 1990. – 320 p.

6 **Potalui, V. V., Shirshikova, E. A.** Faktory, vliyayutshie na poyavlenie neologizmov v voennoi terminologii (na material angliiskogo yasyka) [Factors influencing the appearance of neologisms in military terminology (based on the material of the English language)] [Text] // Megdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal. – 2016. – № 12(54). – Ch.2. – P. 66–68.

7 Zhargon i rech' [Jargon and speech] [Electronic resource]. – http://inprotvino.ru/novosti/kultura_i_sport/11-03-2015-12-53-47-zhargon-i-rech

8 **Krasnoyaro, O. V.** Kommerzialisaziya SMI i ismeneniya v informatsionnoi srede [Commercialization of mass media and changes in the information environment] [Text] // Massovaya kommunikaziya i metodologiya. – 2006. – № 2(47). – P. 106–112.

9 Brot // Germaniya. Lingvostranovedcheskii slovar' [Brot] [Electronic resource]: elektron. dannye. https://germany_de_ru.academic.ru/698/Brot

10 **Solovkin, S.** Esopov yasyk germanskogo byurokrata [The Aesopian language of the German bureaucrat] [Electronic resource]. – <https://www.caravan.kz/gazeta/ehzopov-yazyk-germanskogo-byurokrata-47731/>.

Material received on 09.06.23.

*Е. Ю. Погосева¹, Е. А. Журавлева²

¹²Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

НЕМІС БАСПАСӨЗ ДИСКУРСЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала неміс баспасөзінің дискурсының ерекшеліктерінің көрінісі ретінде Германияның мерзімді баспасөз мәтіндерінде лексика-грамматикалық құралдарды қолдануды талдауға арналған.

Мақаланың өзектілігі электронды бұқаралық ақпарат құралдары тілінің стилистикалық ерекшеліктеріне де, экспрессия мен модальдікті білдіретін тілдік құралдарды таңдауға да әсер ететін Германия қоғамы мен мемлекетінің қазіргі даму тенденцияларының ерекшеліктерінде жатыр. Жұмыста неміс ресми баспасөзінің мәтіндік хабарламаларының дискурсын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етуі мүмкін экстралингвистикалық факторлар ескеріледі. Дискурс сияқты құбылысқа қатысты ғалымдардың ұстанымдарының әртүрлілігі дискурстың негізгі сипаттамасы – оның субъективті бірегейлігі тек тілдік өкілдіктің әрбір жеке жағдайы үшін ғана емес, сонымен қатар әрбір жеке тілдік тұлға үшін инварианттылықпен ерекшеленетіндігімен тенденциялардың өзгеруін ғана көрсетеді. Басқаша айтқанда, әр жеке сөйлеушінің дискурсы әртүрлі. Әдеби жанрлар мен стильдер бойынша мәтіндік іс-әрекеттің өнімдерін «тарату» арқылы авторлық мінез-құлық пен позицияны білдіру құралы ретінде жиі зерттелетін экспрессия мен модальдіктің стилистикалық құралдары жеке адамның да, кейбір әлеуметтік, қоғамдық немесе әлеуметтік топтардың да дискурсының ерекшеліктері ретінде қарастырылуы мүмкін. Белгілі бір басылымдарда көрсетілген лексика-грамматикалық құралдарды қолданудағы жалпы тенденциялар мақалалардың мақсаттары мен міндеттері туралы да, баспасөз, билік, бизнес және қоғам қатынастары туралы да жоғары сенімділік туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: дискурс, троптар, редукция, лексика-грамматикалық құралдар, экспрессия, модальділік.

*Е. Ю. Погосева¹, Е. А. Журавлева²

¹²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСА НЕМЕЦКОЙ ПРЕССЫ

Данная статья посвящена анализу использования лексико-грамматических средств в текстах периодической печати ФРГ как отражения особенностей дискурса немецкой прессы.

Актуальность статьи заключается в особенностях современных тенденций развития общества и государства

Германии, которые оказывают влияние как на стилистические особенности языка электронных СМИ, так и на выбор языковых средств для выражения экспрессии и модальности. В работе учитываются экстралингвистические факторы, которые могут иметь существенное влияние на формирование дискурса текстовых сообщений немецкой официальной прессы. Разнообразие позиций ученых в отношении такого явления как дискурс только подчеркивает изменения тенденций тем, что явно выделяется основная характеристика дискурса – его субъективная уникальность не только для каждого отдельного случая языковой репрезентации, но также инвариантность для каждого отдельной языковой личности. Говоря иначе, дискурс у каждого отдельного носителя языка свой. Стилистические средства экспрессии и модальности, которые чаще исследуются как средства выражения авторской манеры и позиции, «распределяя» продукты текстовой деятельности по литературным жанрам и стилям, могут рассматриваться также в качестве особенностей дискурса как отдельного человека, так и дискурса некоторых социальных, общественных или социальных групп. Общие тенденции в использовании лексико-грамматических средств, проявляемые в конкретных публикациях, позволяют делать выводы высокой степени достоверности как о целях и задачах статей, так и об отношениях прессы, власти, бизнеса и общества.

Ключевые слова: дискурс, тропы, редукция, лексико-грамматические средства, экспрессия, модальность.

МРНТИ 16.01.11

<https://doi.org/10.48081/WVSK9101>***Г. С. Самсенова¹, Е. А. Журавлева²**

^{1,2}Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана

*e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЯЗЫКА КАЗАХСТАНСКИХ СМИ В РАБОТАХ СОВРЕМЕННЫХ ЛИНГВИСТОВ

Статья посвящена исследованию современного языка СМИ как основной сферы функционирования и трансформации литературного языка. Язык современных СМИ характеризуется стилистическим разнообразием, открытой и динамичной структурой, что вызывает перманентный интерес лингвистов. Объектом исследования являются труды современных ученых в области языка казахстанских СМИ, рассматривающих его функционирование в различных позициях. Цель работы – выявление и классификация основных научных направлений ученых в области языка казахстанских СМИ. При исследовании в работе были применены классические научные методы анализа и синтеза, а также метод критического анализа источников. В результате исследования авторы классифицируют труды современных ученых по различным признакам и выделяют лексико-фразеологические, дискурсивно-прагматические, лингвокогнитивные, идиостилевые и конвергентные исследования современного казахстанского языка СМИ. Авторы отмечают, что большинство работ посвящено газетному дискурсу, так как в нем наиболее оперативно и полно отражается динамика языковых процессов. Также отмечается, что в основном исследования направлены на изучение лексико-фразеологической системы современного языка СМИ. В заключении автор приходит к выводу, что современные исследования казахстанских СМИ, в целом, имеют диффузный характер и требуют концептуального продолжения и комплексного анализа.

Ключевые слова: медиатекст, язык СМИ, газеты, Казахстан, лексика, фразеология, исследование языка СМИ.

Введение

Современное функционирование языка в условиях динамично развивающегося прогресса подразумевает и стремительное развитие языковых процессов, отражающих кардинальные изменения в обществе и культуре народа в целом. В связи с этим, как отмечает основатель нового направления языкознания – Медиалингвистики – Т. Г. Добросклонская: «Основной объем речепользования приходится сегодня именно на сферу массовой коммуникации. Тексты массовой информации, или медиатексты, являются одной из самых распространенных форм современного бытования языка, а их совокупная протяженность намного превышает общий объем речи в прочих сферах человеческой деятельности. При этом корпус текстов, ежедневно производимых и передаваемых по каналам СМИ, продолжает постоянно увеличиваться» [1, 38].

Теорию медиатекста активно разрабатывали российские ученые (С. И. Бернштейн, Д. Н. Шмелев, В. Г. Костомаров, Ю. В. Рождественский, Г. Я. Солганик, С. И. Трескова, И. П. Лысакова, Б. В. Кривенко, А. Н. Васильева и др.). В более полном виде концепция медиатекста как базовой категории медиалингвистики впервые была сформулирована в исследованиях Т. Г. Добросклонской.

Будучи одним из главных ресурсов, пополняющих лексику и грамматику языка, современный медиатекст является также когнитивным и прагматическим рычагом в формировании общественного сознания. Анализируя язык публицистики, основатель Московской школы стилистики Г. Я. Солганик отмечал его важность в развитии всего литературного языка в связи с чем, требуется выработка «соответствующей методики, выделения параметров, адекватных его специфике, позволяющих характеризовать не только конкретные тексты, но и целые периоды в развитии языка СМИ» [2, 462–463].

Одной из ключевых проблем не только казахстанского масс-медийного пространства, но и мирового является трансформация языка СМИ. В него входит весь корпус текстов, производимых и распространяемых СМИ. Язык СМИ – это устойчивая внутриязыковая система, характеризующаяся определенным набором лингвостилистических свойств и признаков. Язык СМИ рассматривают как особую знаковую систему смешанного типа с определенным соотношением вербальных и аудиовизуальных компонентов, специфическим для печати, радио, телевидения, Интернета.

Г. Я. Солганик говорит о созидательной функции языка СМИ, называя его «своеобразной лабораторией», где «разнообразные лексические потоки – от сниженных до высоких, от функционально-стилевых до нелитературных – трансформируются в языке СМИ, сливаясь в единый

стилистический континуум и различаясь лишь степенью экспрессивности, оценочности» [3, 21]. Таким образом, язык СМИ способствует обогащению общелитературного языка, являясь ключевой сферой формирования новых слов и устойчивых сочетаний, пришедших из разных областей человеческой деятельности: общественно-политической, экономической, культурной, научной и т.д.

Исходя из сказанного, актуальным на сегодняшний день является всестороннее изучение языка СМИ как основополагающего феномена современной языковой картины мира. Российскими учеными достаточно полно представлено системное описание языка СМИ и с точки зрения его внутренней функционально-стилевой дифференциации и на когнитивно-прагматическом уровне. В данной статье мы попытаемся рассмотреть и классифицировать научные изыскания казахстанских ученых в области языка СМИ. Как отмечалось ранее, под языком СМИ мы подразумеваем весь корпус медиатекстов, функционирующих в СМИ.

Материалы и методы

Объектом исследования статьи выступают научные труды ученых в области языка казахстанских СМИ, преимущественно монографические и диссертационные работы, так как в них, на наш взгляд, наиболее полно представлены авторские концепции по вопросам функционирования медиатекстов. Предметом исследования является рассмотрение и классификация основных направлений, по которым ведутся научные поиски ученых, изучающих язык казахстанских СМИ. В ходе написания статьи нами были применены следующие теоретические и практические методы: метод сбора и анализа информации по теме исследования, включающий в себя поиск трудов и классификацию основных направлений в изучении языка СМИ в Казахстане; метод наблюдения.

Результаты и обсуждение

Первые научные изыскания в области казахстанской публицистики приходится на вторую половину прошлого века. Как отмечает автор Ш. И. Нургожина, учеными были рассмотрены вопросы: истории и теории печати (Х. Н. Бекхожин, Т. С. Амандосов), радио (С. К. Козыбаев, Н. О. Омашев), сатирической журналистики (Т. Кожакеев), становления казахстанской телевизионной журналистики и ее жанрового своеобразие (М. К. Барманкулов) и др. [4; 13–15]. Специфику публицистического дискурса Казахстана на русском языке в своих трудах исследовали Е. А. Журавлева (1998), Ш. А. Сабитова (1999), Б. Ж. Раимбекова (1999), Б. Ж. Жамишева (1996) и др.

Проанализировав работы современных казахстанских исследователей в области языка СМИ, мы классифицировали основные аспекты проблем, затрагиваемых учеными.

Наиболее продуктивны научные изыскания казахстанских ученых в области лексики и фразеологии: Г. К. Рахимжанова «Тюркизмы в русском газетном тексте (на материале СМИ южного региона Республики Казахстан)», 2005; К. К. Сегизбаева «Изменение активного пласта разговорно-просторечной лексики в дискурсе СМИ», 2006; А. С. Жуматова «Функционирование фразеологизмов в современной прессе (на материале немецкого и казахского языков)», 2006; А. М. Таукенова «Функционирование заимствованных фразеологических единиц русского, казахского, английского и французского языков в аспекте семантики: на фразеографическом, лексикографическом материале и материале СМИ Республики Казахстан», 2008; В. А. Исенгалиева «Новообразования в русскоязычной прессе Казахстана (1991-2008 гг.)», 2010; Л. З. Маханова «Языковые средства выражения толерантности в текстах масс-медиа», 2010; Г. Т. Фаткиева «Стилистически маркированная русская лексика на страницах казахстанской печати (1994–2004 гг.)», 2010; Л. Б. Нагиятова «Функционально-типологические и жанровые особенности региональной печати постсоветского Казахстана», 2012; М. М. Аймагамбетова «Функционирование трансформированных фразеологизмов в заголовках казахстанских газет и новостных сайтов», 2018; Ж. Т. Таубаев «Эпонимы в политическом дискурсе: прагмалингвистический аспект», 2019 и др.

Большинство исследователей солидарны с мнением российских ученых о смещении границ литературного стиля в СМИ. Немаловажную роль в этом играют активные словарные процессы в языке СМИ: пополнение словарного состава экзотизмами, окказионализмами, коллоквиальной лексикой и др. Эти процессы, по мнению ученых, обусловлены тенденциями развития самого общества. В данном аспекте интересна работа К.К. Сегизбаевой [5], автор анализирует коллоквиальную лексику и фразеологию в газетном дискурсе, выявляет прагматический аспект использования данного языкового пласта, а также отмечает их общее влияние на литературный язык. Исследователь определяет состав современного просторечия, периферийная зона которого пополняется жаргонной, профессиональной, окказиональной, нормированной лексикой. В работе автор делает выводы, что изменения в семантике слов, новообразования и новая сочетаемость обусловлены изменениями в языке современного общества.

Г. К. Рахимжанова [6] исследует такой пласт лексики, функционирующей в СМИ Казахстана, как тюркизмы. Они подразделяются на освоенные и неосвоенные, тюркизмы-вкрапления, тюркизмы-реалии. К тюркизмам-реалиям относятся слова из тюркских языков, заполняющие лакуны русского

текста, потому что в русской языковой картине мира отсутствует предмет или деталь быта. Автор отмечает, что тюркизмы обладают стилистической маркированностью и расширяют языковую картину мира русскоязычного читателя.

Л. Б. Нагиятова [7] изучает вопросы присутствия и использования иноязычной лексики, аббревиатур, сниженных лексем в материалах газет, их характерные особенности и тенденции. Также автор затрагивает вопросы жанрового своеобразие региональной печати, отмечая эволюционный характер системы жанров.

Наиболее полно представлен лексический пласт языка СМИ Казахстана в монографически-лексикографическом труде В. А. Исенгалиевой [8]. На обширном фактическом материале автором изучены и систематизированы инновации словоупотребления и словообразования в области имен существительных, прилагательных, глаголов, наречий и словосочетаний в русскоязычной прессе Казахстана.

Современные казахстанские исследователи активно интересуются функционированием фразеологических единиц в СМИ Казахстана. Думается, что данный феномен привлекает ученых своей ярко выраженной экспрессивной и прагматической направленностью, которая, в свою очередь, отражает стилистическую тенденцию медиадискурса. Например, М. М. Аймагамбетова [9] в своей работе обращает внимание на функционирование трансформированных фразеологизмов в заголовках СМИ, отражающих процесс актуализации языковых средств. Автор определяет их как метод вторичной номинации и способ интеллектуализации языка СМИ.

Таким образом, казахстанские ученые на данный период ведут достаточно разнонаправленные исследования в этой области, но не охватывают весь спектр проблем тематики.

Еще одно направление, интересующее современных исследователей СМИ Казахстана, является дискурсивно-прагматического характера: Ф. З. Жаксыбаева «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығатын газет материалдары бойынша)», 2000; Г. К. Ихсангалиева «Функционально-прагматический анализ газетных заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм)», 2000; Г. А. Солтанбекова «Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі», 2001; А. Т. Таткенова «Функционально-прагматический аспект экспрессивно-синтаксических конструкций в казахском и английском языках (на материале языка газет)», 2003; И. М. Филиппова «Рекламный текст в СМИ Республики Казахстан», 2003; Ж. С. Абаева «Парентезные конструкции современного русского языка в газетном тексте: семантика и прагматика», 2006; З. Ж. Аманбаева «Функционально-прагматический аспект знаков препинания

в газетном тексте на английском и казахском языках», 2006; А. Г. Бозбаева «Оценочность рекламного текста в СМИ Республики Казахстан (на материале теле- и радиожурналистики)», 2006; К. У. Есенова «Прагматика современного казахского медиа-текста (на материале периодической печати)», 2007; Д. С. Сурова «Заголовок как компонент публицистического (газетного) текста в прагматическом аспекте», 2008; Е. Н. Ормаханова «Телевизионный дискурс системно-функциональный аспект (на материале развлекательно-публицистической программы «Талант шоу»», 2018; Г. Б. Норузова «Лингвопрагматическая специфика юридического медиадискурса (на материале английского и русского языков)», 2018 и др.

Прагматический подход в исследованиях дискурса СМИ выражается в выявлении функционально-языковых особенностей медиатекстов суггестивной направленности. Объектом исследования данного направления часто выступают тексты аналитического характера и реклама. Например, в работе И. М. Филипповой [10] исследуется прагматический эффект и специфика языковых единиц (лексических, фразеологических и синтаксических) рекламных текстов в зависимости от жанровой характеристики текста и канала коммуникации.

Функционально-прагматический эффект заголовков газет и названий телепрограмм рассмотрен в работе Г. К. Ихсанғалиевой [11]. Автор провел комплексное (функциональное, структурное, семантическое, прагматическое) описание основных закономерностей развития заголовков в сопоставительном аспекте, разработал типологию заголовков с учетом синтаксических особенностей.

В исследовании К. У. Есеновой [12] выявлена зависимость прагматического потенциала газетного текста от журналистского мастерства, языковой компетенции, адекватного восприятия адресатом информации в тексте. Автор систематизировал и классифицировал прагматические интенсификаторы в газетных текстах.

Лингвокогнитивные исследования в Казахстане велись в большинстве случаев призму билингвальной этноязыковой ментальности казахского народа. Современные исследования когнитивной лингвистики продолжают традиции известных ученых-лингвистов Казахстана М. М. Копыленко, Е. Н. Жанпеисова, З. К. Ахметжановой, Э. Д. Сулейменовой, З. К. Сабитовой, Г. Г. Гиздатовой и др. На современном этапе изучения языка СМИ Казахстана с лингвокогнитивной точки зрения интерес представляют работы ученых: Г. С. Кусаиновой «Функциональный аспект политической метафоры на страницах казахскоязычных и англоязычных газет», 2006; Д. Б. Калкабековой «Метафора персонификации в публицистическом дискурсе (на материале казахстанских СМИ)», 2010; С. А. Садуакасовой «Политические метафоры в

медиатекстах: социально-лингвистические и педагогические аспекты», 2015; А. И. Скрипниковой «Лингвокогнитивный аспект исследования языка СМИ (на материале полиязычной казахстанской прессы)», 2015 и др.

Д. Б. Калкабекова [13] рассматривает концептуальную метафору персонификации в публицистическом дискурсе. Ученый отмечает важность метода метафорического моделирования в выявлении новых тенденций в развитии лексической системы и особенностей казахстанского национального сознания.

В работе А. И. Скрипниковой [14] исследован язык полиязычной казахстанской прессы с точки зрения реализации основных когнитивных форматов знаний (концепт, понятие, фрейм, сценарий, гештальт) и их языковой объективации; выявлены когнитивные форматы кодирования информации, характерные для полиязычных СМИ Казахстана; обоснована возможность отнесения речевых клише к гештальтам.

Таким образом, данные исследования направлены на изучение языка СМИ с точки зрения когнитивной лингвистики и лингвопрагматики, где выявляются закономерности порождения различных концептуальных феноменов в текстах СМИ как механизмов воздействия на сознание публики.

Описание и анализ языковой личности в публицистических текстах представлены в следующих диссертациях: З. Н. Ермағанбетова «Қақімжан Қазыбаевтың көркем-публицистикалық мұрасы», 2007; Г. Ш. Әшірбекова «Асқар Токмағамбетовтің публистикасы», 2007; Г. Б. Еңсепова «Фариза Оңғарсынова – журналист, публицист», 2009; Р. Р. Жаева «Способы актуализации прецедентных феноменов в публицистических текстах Ю. Д. Поминова», 2012 и др.

В этом направлении представляет интерес работа Р. Р. Жаевой [15], которая рассматривает публицистические тексты современного автора Ю. Д. Поминова. Ученый изучает способы актуализации прецедентных феноменов, на основе которых выявляет идиостиль журналиста.

Большинство вышеперечисленных трудов анализируют язык газеты, так как данный вид медиатекста улавливает и передает все основные тенденции (новые явления из общественной, политической и других сфер деятельности), происходящие в обществе на данный момент, и способен оперативно и довольно точно показывать изменения в языке. Однако на сегодняшний день язык СМИ значительно расширил свои границы, и соответственно – сферу влияния на общественное сознание.

Относительно новое направление СМИ – конвергентная журналистика, вошло в нашу жизнь с активным распространением глобальной сети Интернет. Среди казахстанских исследований уделили внимание данной проблеме: А. С. Рузуддинова «Соотношение звука и изображения в электронных СМИ

Казахстана», 2003; С. И. Лось «Интернет-СМИ Казахстана как конкурент традиционных медиа Республики», 2010; И. К. Мамбетова «Актуальные проблемы прессы Казахстана (1991–2016 гг.)», 2016; З. Қ. Буенбаева «Традиции, контент и конвергенция в медиапроцессе Востока и Запада: (сравнительный анализ)», 2019 и др.

В работе А. С. Рузуддиновой [16] изучено соотношение звука, слова и изображения в СМИ. Автор исследует новую лаконичную форму аудиовизуального информационного сообщения – слоган, определяет его специфичные стилистические и языковые особенности: сжатость изложения, использование слов в номинативном значении, индивидуальный авторский стиль, экономное использование языковых средств.

В своем труде И. К. Мамбетова [17] раскрывает актуальные проблемы журналистики Казахстана в социально-политическом контексте за период независимости. В исследовании подвергаются анализу конвергентная журналистика и намечаются основные тенденции ее развития, автор вносит свои предложения для дальнейшего развития прессы Казахстана.

В диссертационной работе З. К. Буенбаевой [18] рассматривается комплексное изучение традиции, контента и процесса конвергенции в медиа пространстве Востока и Запада. Основной целью исследования является определение возможностей медиа в эпоху быстро развивающихся технологий, анализ казахстанского сегмента нового формирования медиа и условий его развития, объективное осмысление заимствованного западного опыта современных медиатехнологий.

В общем, исследования в русле конвергентной журналистики направлены на изучение нового формата медиатекста, включающего в себя мультимедиа.

Выводы

Итак, исследование научных трудов ученых в области языка казахстанских СМИ позволило выявить некоторые особенности и заключить следующие выводы. Во-первых, при рассмотрении различных аспектов языка СМИ, его языковых процессов большинство ученых обращаются к газетному дискурсу. Это обусловлено тем, что в нем более полно и наглядно отражены основные тенденции современного развития языка. Во-вторых, авторы чаще всего исследуют лексический пласт казахстанских медиатекстов с точки зрения стилистической, функциональной и прагматической направленности. На наш взгляд, такой интерес к лексике вызван тем, что она наиболее «чувствительный» элемент в системе языка, который реагирует на любые изменения в обществе. В-третьих, ряд исследований посвящен изучению медиатекстов в когнитивно-прагматическом ракурсе, от которого также зависит выбор языковых средств в СМИ. В-четвертых, исследования

конвергентных процессов в СМИ направлены на изучение взаимодействия языка и современных технологий. В-пятых, в работах авторов не представлен комплексный функционально-стилистический анализ казахстанских медиатекстов, что открывает возможности для дальнейшего исследования языка СМИ.

Список использованных источников

- 1 **Добросклонская, Т. Г.** Роль СМИ в динамике языковых процессов [Текст] // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 3. – С.38–68.
- 2 **Володина, М. Н.** Язык средств массовой информации [Текст] : учеб. пос. для вузов / под ред. М. Н. Володиной. – М. : Академический Проект; Альма Матер, 2008. – 760 с.
- 3 **Солганик, Г. Я.** Язык СМИ на современном этапе [Текст] // Мир русского слова. – 2010. – № 2. – С.21–24.
- 4 **Нургожина, Ш. И.** Основы журналистики. Теоретические аспекты функционирования современной журналистики Казахстана [Текст] : учеб. пособие. – Изд. 2-е, дополн. – Алматы : Қазақ университеті, 2012. – 140 с.
- 5 **Сегизбаева, К. К.** Изменение активного пласта разговорной просторечной лексики в дискурсе СМИ : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец.10.02.01 – Русский язык [Текст]. – Петропавловск, 2006. – 28 с.
- 6 **Рахимжанова, Г. К.** Тюркизмы в русском газетном тексте (на материале в СМИ южного региона Республики Казахстан) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец.10.02.01 – Русский язык [Текст]. – Астана, 2004. – 26 с.
- 7 **Нагиятова, Л. Б.** Функционально-типологические и жанровые особенности региональной печати постсоветского Казахстана (по материалам печати Кызылординской области) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец.10.01.10 – Журналистика [Текст]. – Казань, 2012. – 23 с.
- 8 **Исенгалиева, В. А.** Новообразования в русскоязычной прессе Казахстана (1991-2008 гг.) [Текст] : монография. – Алматы: М-во образования и науки Респ. Казахстан, Казахский гос. женский пед. ун-т, 2010. – 343 с.
- 9 **Аймагамбетова, М. М.** Функционирование трансформированных фразеологизмов в заголовках казахстанских газет и новостных сайтов: дис. ... д-ра филос. (PhD) : спец. 6D020500 – Филология [Текст]. – Алматы, 2018. – 207 с.
- 10 **Филиппова, И. М.** Рекламный текст в СМИ Республики Казахстан : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец.10.02.19 – Теория языка [Текст]. – Алматы, 2002. – 24 с.

11 **Ихсанғалиева, Г. К.** Функционально-прагматический анализ газетных заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): дис. ... канд. филол. наук : 10.02.00 – Языкознание [Текст]. – Алматы, 2000. – 135 с.

12 **Есенова, Қ. Ө.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол. ғыл. док. ... дис.: 10.02.02 – Қазақ тілі [Текст]. – Алматы, 2007. – 345 б.

13 **Калкабекова, Д. Б.** Метафора персонификации в публицистическом дискурсе (на материале казахстанских СМИ) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – Русский язык [Текст]. – Алматы, 2010. – 24 с.

14 **Скрипникова, А. И.** Лингвокогнитивный аспект исследования языка СМИ (на материале полиязычной казахстанской прессы): дис. ... д-ра филос. (PhD) : спец. 6D021300 – Лингвистика [Текст]. – Алматы, 2015. – 158 с.

15 **Жаева, Р. Р.** Способы актуализации прецедентных феноменов в публицистических текстах Ю. Д. Поминова : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 – Теория языка, 10.02.01 – Русский язык [Текст]. – Кемерово, 2012. – 26 с.

16 **Рузуддинова, А. С.** Соотношение звука и изображения в электронных СМИ Казахстана : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.10 – Журналистика [Текст]. – Алматы, 2003. – 27 с.

17 **Мамбетова, И. К.** Актуальные проблемы прессы Казахстана (1991-2016 гг.): дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 – Журналистика [Текст]. – М. : 2016. – 163 с.

18 **Буенбаева, З. Қ.** Шығыс және Батыс медиа үдерісі: дәстүр, контент және конвергенция (салыстырмалы талдау): философия докторы (PhD) диссертация : 6D050400 – Журналистика [Текст]. – Алматы, 2019. – 170 с.

References

1 **Dobrosklonskaya, T. G.** Rol' SMI v dinamike yazy'kovy'x processov [The role of the media in the dynamics of language processes] [Text] // Vestnik MGU. Ser. 19. Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya. – 2005. – № 3. – P. 38–68

2 **Volodina, M. N.** Yazy'k sredstv massovoj informacii : ucheb. pos. dlya vuzov [Media language] [Text]. / pod red. M. N. Volodinoj. – Moscow : Akademicheskij Proekt; Al'ma Mater, 2008. – 760 p.

3 **Solganik, G. Ya.** Yazy'k SMI na sovremennom e'tape [Media language at the present stage] [Text] // Mir russkogo slova. – 2010. – № 2. – P. 21-24.

4 **Nurgozhina, Sh. I.** Osnovy' zhurnalistiki. Teoreticheskie aspekty' funkcionirovaniya sovremennoj zhurnalistiki Kazaxstana: ucheb. posobie [Fundamentals of journalism. Theoretical aspects of the functioning of modern journalism in Kazakhstan] [Text]. – Izd. 2-e, dopoln. – Almaty' : Qazaq universiteti, 2012. – 140 p.

5 **Segizbaeva, K. K.** Izmenenie aktivnogo plasta razgovornoj prostorechnoj leksiki v diskurse SMI : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : specz. 10.02.01 – Russkij yazy'k [Changing the active layer of colloquial colloquial vocabulary in the media discourse : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.02.01 – Russian language] [Text]. – Petropavlovsk, 2006. – 28 p.

6 **Raximzhanova, G. K.** Tyurkizmy' v russkom gazetnom tekste (na materiale v SMI yuzhnogo regiona Respubliki Kazaxstan) : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : specz. 10.02.01 – Russkij yazy'k [Turkisms in the Russian newspaper text (based on the material in the media of the southern region of the Republic of Kazakhstan) : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.02.01 – Russian language] [Text]. – Astana, 2004. – 26 p.

7 **Nagiyatova, L. B.** Funkcional'no-tipologicheskie i zhanrovye osobennosti regional'noj pechati postsovetskogo Kazaxstana (po materialam pechati Ky'zy'lordinskoj oblasti) : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : specz. 10.01.10 – Zhurnalistika [Functional-typological and genre features of the regional press of post-Soviet Kazakhstan (based on the materials of the press of the Kyzylorda region) : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.01.10 – Journalism] [Text]. – Kazan', 2012. – 23 p.

8 **Isengalieva, V. A.** Novoobrazovaniya v russkoyazy'chnoj presse Kazaxstana (1991-2008 gg.) : monografiya [New developments in the Russian-language press of Kazakhstan (1991-2008)] [Text]. – Almaty' : M-vo obrazovaniya i nauki Resp. Kazaxstan, Kazaxskij gos. zhenskij ped. un-t, 2010. – 343 p.

9 **Ajmagambetova, M. M.** Funkcionirovanie transformirovanny'x frazeologizmov v zagolovkax kazaxstanskix gazet i novostny'x sajtoj : dis. ... d-ra filos. (PhD) : specz. 6D020500 – Filologiya [The functioning of transformed phraseological units in the headlines of Kazakh newspapers and news sites : dis. ... of doctoral philosophy (PhD) : spec. 6D020500-Philology] [Text]. – Almaty', 2018. – 207 p.

10 **Filippova, I. M.** Reklamny'j tekst v SMI Respubliki Kazaxstan : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk : specz. 10.02.19 – Teoriya yazy'ka [Advertising text in the media of the Republic of Kazakhstan : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.02.19-Theory of language] [Text]. – Almaty', 2002. – 24 p.

11 **Ixsangalieva, G. K.** Funkcional'no-pragmaticheskij analiz gazetny'x zagolovkov (na materiale kazaxstanskix gazet i teleprogramm): dis. ... kand. filol. nauk : spec. 10.02.00 – Yazy'koznaniye [Functional and pragmatic analysis of newspaper headlines (based on Kazakhstani newspapers and TV programs) : dis. ... of Candidate of Philology : 10.02.00-Linguistics] [Text]. – Almaty', 2000. – 135 p.

12 **Yesenova, K. U.** Qazirgi qazaq media-mätininiñ pragmatikası (qazaq baspasöz materialdarı negizinde) : filol. ғыл. dok. ... dis.: specz. 10.02.02 – Qazaq

tılı [Pragmatics of modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials) : philol. science. doc. ... dis. : spec. 10.02.02 –Kazakh language] [Text]. – Almaty, 2007. – 345 p.

13 **Kalkabekova, D. B.** Metafora personifikacii v publicisticheskom diskurse (na materiale kazaxstanskix SMI) : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : specz. 10.02.01 – Russkij yazы`k [The metaphor of personification in journalistic discourse (based on the Kazakhstani media) : autoref. dis. ... of Candidate of Philology Sciences : spec. 10.02.01 – Russian] [Text]. – Almaty, 2010. – 24 p.

14 **Skripnikova, A. I.** Lingvokognitivny`j aspekt issledovaniya yazы`ka SMI (na materiale poliyazy`chnoj kazaxstanskoj pressy`) : diss. na soiskanie step. d-ra filos. (PhD) : specz. 6D021300 – Lingvistika [Linguistic and cognitive aspect of the study of the language of the media (on the material of the multilingual Kazakhstani press) : dis. ... of doctoral philosophy (PhD) : spec. 6D021300 – Linguistics] [Text]. – Almaty, 2015. – 158 p.

15 **Zhaeva, R. R.** Sposoby` aktualizacii precedentny`x fenomenov v publicisticheskix tekstax Yu.D. Pominova : avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk : specz. 10.02.19 – Teoriya yazы`ka, 10.02.01 – Russkij yazы`k [Ways of actualization of precedent phenomena in Yu.D. Pominov's journalistic texts : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.02.19 – Theory of language, 10.02.01 – Russian language] [Text]. – Kemerovo, 2012. – 26 p.

16 **Ruzuddinova, A. S.** Sootnoshenie zvuka i izobrazheniya v e`lektronny`x SMI Kazaxstana : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : specz. 10.01.10 – Zhurnalistika [The ratio of sound and image in the electronic media of Kazakhstan : autoref. dis. ... of Candidate of Philology : spec. 10.01.10 – Journalism] [Text]. – Almaty, 2003. – 27 p.

17 **Mambetova, I. K.** Aktual`ny`e problemy` pressy` Kazaxstana (1991–2016 gg.) : dis... kand. filol. nauk : specz. 10.01.10 – Zhurnalistika [Actual problems of the press in Kazakhstan (1991-2016) : dis... of Candidate of Philology : spec. 10.01.10 – Journalism] [Text]. – Moskva, 2016. – 163 p.

18 **Buenbaeva, Z. Q.** Şyğys jäne Batys media üderisi: дәстүр, контент jäne konvergencia (salystyrmaly taldaу) : filosofiya doktory` (PhD) dis. : specz. 6D050400 – Zhurnalistika [Eastern and Western media process; tradition, content and convergence (comparative analysis) : dis. ... of doctoral philosophy (PhD) : spec. 6D050400 – Journalism.] [Text]. – Almaty, 2019. – 170 p.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

*Г. С. Самсенова¹, Е. А. Журавлева²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
Материал 09.06.23 баспаға түсті.

ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТЕРДІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БАҚ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақала әдеби тілдің қолданылуы және трансформациялаудың негізгі саласы ретінде қазіргі БАҚ тілін зерттеуге арналған. Қазіргі БАҚ тілі стилистикалық әртүрлілікпен, ашық және динамикалық құрылыммен сипатталады, бұл лингвистердің тұрақты қызығушылығын тудырады. Зерттеу нысаны қазақстандық БАҚ тілі саласындағы заманауи ғалымдардың еңбектері болып табылады. Жұмыстың мақсаты – қазақстандық БАҚ тілі саласындағы ғалымдардың негізгі ғылыми бағыттарын анықтау және жіктеу. Зерттеу барысында талдау мен синтездің классикалық ғылыми әдістері, сондай-ақ дереккөздерді сыни тұрғыдан талдау әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижесінде автор заманауи ғалымдардың еңбектерін әртүрлі белгілерге қарай жіктейді және қазіргі қазақстандық БАҚ тілінің лексикалық-фразеологиялық, дискурсивті-прагматикалық, лингвокогнитивтік, идиостилдік және конвергентті зерттеулерді бөліп көрсетеді. Авторлар жұмыстардың көпшілігі газет дискурсына арналғанын атап өтеді, өйткені ол тілдік үдерістердің динамикасын барынша жедел және толық көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеулер негізінен қазіргі БАҚ тілінің лексика-фразеологиялық жүйесін зерттеуге бағытталған. Қорытындысында автор қазіргі қазақстандық БАҚ-тың зерттеулері жалпы диффузды сипатта болады және тұжырымдамалық жалғастыру мен кешенді талдауды талап етеді деген шешімге келеді.

Кілтті сөздер: медиамәтін, БАҚ тілі, газеттер, Қазақстан, лексика, фразеология, БАҚ тілін зерттеуі.

*G. S. Samsenova¹, Ye. A. Zhuravleva²^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Material received on 09.06.23.

RESEARCH OF THE LANGUAGE OF THE KAZAKH MASS MEDIA IN THE WORKS OF MODERN LINGUISTS

The article reveals the study of the modern language of the media as the main sphere of functioning and transformation of the literary language. The language of modern mass media is characterized by stylistic diversity, open and dynamic structure, which arouses the permanent interest of linguists. The object of the research is the works of modern scientists in the field of the language of the Kazakh mass media, considering its functioning in various positions. The purpose of the work is to identify and classify the main scientific directions of scientists in the field of the language of the Kazakh media. Classical scientific methods of analysis and synthesis, as well as the method of critical analysis of sources were used in the study. As a result of the research, the author classifies the works of modern scientists on various grounds and identifies lexico-phraseological, discursive-pragmatic, linguocognitive, idiostyle and convergent studies of the modern language of the media in Kazakhstan. The authors note that most of the works are devoted to newspaper discourse, since it most promptly and fully reflects the dynamics of language processes. It is also noted that the research is mainly aimed at studying the lexical and phraseological system of the modern language of the media. In conclusion, the author comes to the conclusion that modern studies of the Kazakh media, in general, have a diffuse nature and require conceptual continuation and comprehensive analysis.

Keywords: media text, media language, newspapers, Kazakhstan, vocabulary, phraseology, media language research.

FTAMP 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/JOL12709>**A. T. Самтарова¹, *А. Е. Ерланова²**¹Академик М. М. Адышев атындағы

Ош технологиялық университеті,

Қырғыз Республикасы, Ош қ.;

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП ПОЭТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі, фольклорист, ақын, ойшыл Мәшһүр Жүсіп Көпеев поэтикасының бастау көзі, рухани арнасы қарастырылады. Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығына қатысты жазылған түрлі зерттеу жұмыстарын сараптай отырып, ақын шығармашылығының поэтикалық бастауларын, рухани арнасын айқындау, ашып көрсету мақаланың мақсатына жатқызылады.

Әдебиет ғылымында поэтика тақырыбына арналған зерттеулер өте көп. Поэтика туралы алғаш рет Аристотельдің еңбегінде қарастырылғанын ескерсек, поэтиканың зерттелу тарихы тереңде жатқанын көруге болады. Сол кезден бастап поэтикаға түрлі анықтамалар беріліп келді. Қазіргі таңда да поэтика өзекті тақырыптардың бірі, себебі ақын-жазушы шығармашылығының көркем табиғатын зерттеу, оның басқа тұлғалардан ерекшелігін бөліп көрсету әрбір тұлғаның әдебиеттегі орнын, ізін анықтауға көмегін тигізеді. Сондықтан да біз зерттеу жұмысымыздың нысаны ретінде алып отырған Мәшһүр Жүсіп поэтикасының ерекшеліктерін зерттеудің қажеттілігі бар деуге болады.

Осылайша жұмыстың ғылыми-тәжірибелік мәні Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық бастауларын, рухани арналарын айқындап, саралауда жатыр. Талдау барысында ақынның поэтикалық бастаулары жүйеленді, рухани арналарының бастау көздері анықталды. Зерттеу материалдарын жоғары оқу орындарының арнайы курстарында, семинарларда, әдебиет сабақтарында қолдануға болады.

Кілтті сөздер: поэтика, көркем шығарма, поэтикалық бастаулар, рухани арна, ұлттық болмыс, әдеби байланыс, көркемдік ерекшелік, шығарманың көркем табиғаты

Кіріспе

Әдебиетте әрбір қаламгердің алатын орны бар. Әр қаламгердің шығармашылығын зерттей отыра, әлі де қарастыратын тұстары көп екеніне көзіміз жете түседі. Бұл яғни ақын не жазушы шығармашылығының мазмұнын, көлемін, маңыздылығын, қоғамға қажеттілігін және зерттеу арнасының дұрыс бағыт алып келе жатқанын байқатады. Қай ақын-жазушының шығармашылығын зерттесек, алдымен автордың болмысын, өмірін қарастырудан бастаймыз. Себебі әрбір қаламгер мейлі ол ақын, жазушы, ойшыл болсын өзі өмір сүрген қоғамның, тарихтың мәселелерін шығармашылығымен байланыстыруға тырысады. Әдебиет өмір айнасы деген сөз қолданысының мазмұны осында жатыр. Демек, автор мен әдебиет, автор мен өзі өмір сүрген қоғам бір-бірімен тығыз байланысты. Осы тұста автордың өмірін, шығармаларының шығу тарихын, жазылу себебін, тіпті алған білімін, сүйіп оқыған әдебиетін, рухани арналарының бастау көздерін қарастыру қажеттілігі туады. Осылайша жеке поэтиканың маңызы арта түседі.

Әдебиет тарихында поэтика туралы зерттеулер Аристотельдің еңбектерінен бастау алып [1], Буало [2], Потебня [3], Веселовскийдің [4] еңбектерінде өз жалғасын тапты. Демек, бастауын сонау ерте замандардан бастаған поэтика өміршең ұғым екенін дәлелдей түсті. Сол уақыттардан бастап поэтика тұсында бірнеше пікірталастар орын алып, поэтикаға түрлі анықтамалар беріліп келді. Айтылған көптеген пікірлерді қарастыра келе, поэтиканы «қаламгер шығармашылығының көркем табиғаты» не болмаса «көркем шығармашылықтың табиғаты» деуге болады. Пікірімізді дәлелдеу үшін ақын, әдебиетші Тұрсынхан Әбдірахманованың пікірін келтіре аламыз: «Демек поэтика деген ұғым әдебиеттің тегіне қатысты айтылса да, жанрға қатысты айтылса да, творчествоға қатысты айтылса да қисынды. Мұнда сол жанрдың, сол еңбектің құрылысы мен онда қолданылған көркемдік құралдарының жүйесі, оның заңдылықтары ғана емес, мүмкін болғанынша сол жанр, сол еңбектің барлық табиғаты жан-жақты ашылуға тиіс. Олай болса, біздіңше поэтика – зерттеуге алынып отырған объектінің күллі табиғаты деген сөз. Демек, поэтика – көркем творчество табиғаты туралы ғылым. Өйткені поэтика қамтымайтын әдебиеттің бір де бір саласы, бір де бір жанры, бір де бір проблемасы жоқ» [5].

Осы көркем шығармашылықтың табиғатын зерттеу үшін еңбектің барлық табиғаты оның көркемдік ерекшеліктері, құрылысы, стилі сондай-ақ қаламгер поэтикасының қалыптасуы, дамуы, рухани арналарының

бастаулары да қарастырылу қажет. Осы айтылғандардың барлығын толық зерттеп қарастырған жағдайда ғана қаламгер поэтикасын аша аламыз. Ал ол үшін ақын не жазушы қандай арналардан нәр алды, поэтикалық бастауы қайдан бастау алады деген мәселелерге жауап табу маңызды мәселе деуге болады.

Материалдар мен әдістер

Жұмысты жазу барысында келтірілген ғылыми тұжырымдарды дәлелдеу үшін материалдарды жинау және талдау әдістері қолданылды. Сол арқылы XX ғасыр басындағы әдебиетті, поэтиканы және Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың да еңбектері сараланды және салыстырылды. Салыстырудың, герменевтиканың, талдаудың нәтижесінде Мәшһүр Жүсіп Көпеев поэтикасының бастау арналары, көздері мысалдар, тұжырымдар келтіріліп дәлелденді.

Нәтижелер мен талқылау

Әрбір қаламгер болмысының қалыптасуы өзіндік бір қайталанбас ерекшелігімен есте қалады. Сондықтан да әдебиетте әр ақын жазушыны жеке алып қарастыруға тырысамыз. Орыстың ұлы сыншысы В. Г. Белинский: «Ақын қоғамның, уақыттың, адамзаттың органы және өкілі», - деп жазды [6]. Олай болса қандай ақын-жазушы болмасын оның шығармашылығы өзі өмір сүріп отырған дәуірмен тұспа-тұс келеді, сол дәуірдің әдеби процесімен дәл келетін, бөліп даралап қарауға болмайтын құбылыс деуге болады. Сол секілді Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығы да өз дәуірінің әдеби процесімен, дамуымен, көтерген проблемаларымен бірлікте болды.

Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген кезең қазақ тарихындағы қиын замандардың бірі еді. Бұл кезде Ресейде революция дауылдары өршіп, халықтың басына сан түрлі қиын күндер, сынақтар төнген заман болды. Ресейдегі әлеуметтік жаңарулар мен өзгерістердің, революциялардың, ірі-ірі көптеген оқиғалардың үні қазақ даласына жетіп жатты. Бұл зұлмат қазақ әдебиетінде де көрініп тауып, өз ізін қалдырып кетті. Осы дәуірдегі қазақ әдебиетін сол тұстағы түрлі тарихи оқиғалармен, әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста алып қарастырған жөн. Енді осы оқиғалардың барлығы ақын поэтикасының қалыптасуына қаншалықты әсер етті, әлде қалыптасып, дамып келе жатқан ақын шығармашылығының өзгеруіне себеп болды ма сұрақтар төңірегіне көз салайық.

Әр ақын-жазушының шығармашылығына, жоғарыда айтқанымыздай, өзі өмір сүрген дәуірдің көрінісі, шындығы қатты әсер етеді. Сол дәуір тұлғаның қалыптасуына, өсуіне тіпті алған білімі де ықпал етеді. Себебі тарихтағы әрбір оқиға мәдениеттің, білімнің, өркениеттің дамуымен тығыз байланысты болады. Мәселен, Абай кішкентай кезінен орыстың (батыстың), шығыстың әдебиетімен таныс болды. Халық ауыз әдебиетінің шығармаларымен таныс

болды. Өйткені сол уақытта орыс (батыстың) әдебиетінің гүлденіп, өсіп келе жатқан шағы еді. Тарих сахнасына Пушкин, Лермонтов, Толстойларды шығарған замана қазақ даласына да жетті. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деп күйзелген Абай атамyz балаларын орыстың білімін алуға шақырады. Өлеңдерінде де осыны баса айтып, үлгі етеді. Сол секілді Мәшһүр Жүсіп өзі өмір сүрген дәуірдің талабына сай кішкентай кезінде ауыл молдасынан дәріс алып, хат таниды. Хамеретдин хазіреттің медресесін бітіріп, мұсылманша орта білім алып шығады. Ауыз әдебиеті нұсқаларымен ерте танысып, жыр-дастандарды жаттап өседі. Өзінің ақындыққа, сөз өнеріне бейімділігін сол кезден-ақ аңғарады. Бұл туралы өз өлеңінде былай дейді:

Айрылдым дәл он бесте ақыл естен

Жабысып бір дауасыз ауырып төстен... [7].

Профессор С. Н. Сүтжанов ақынның өмірбаяны туралы: «1875 жылдан бастап біраз уақыт ауылда бала оқытып, қаражат жинайды. Білімін толықтыру мақсатымен 1886 жылы Бұхараға келіп, діни жоғары оқу орнында оқиды. Сосын оқуын Ташкентте жалғастырады. Осы жылдары Орта Азияны аралап, Самарқан, Ташкент, Түркістан, Бұқара т.б. қалаларда болды. Осы жылдары түрколог-академик В. В. Радловпен танысып, ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыру ісімен айналысты», – деп жазады [8, 8 б.]. Осы сапар туралы ақын өз өлеңінде былай дейді:

Мәшһүрден келе жатыр өнер қайнап,

Бұлбұлдай қапастағы тұрған сайрап.

Самарқанд, Бұхар, Ташкент бәрін кезген

Жасында бір кем отыз тәңірім айдап [7].

Бұл өлең жолдарынан-ақ ақынның оқу, білім іздеп Бұхара, Самарқан асып кеткенін көре аламыз. Ақын өз өлеңдерімен осыны дәлелдейді. Білімнің ақынның өмірінде қаншалықты маңызды рөл атқарғаны оның басқа өлеңдерінде де байқалады. Мәселен

Өнерге, ғылым-білім, болсаң жерік,

Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.

Көп жұртты көз жасыңа қылсаң куә,

Табылар мұңлы-зарлы саған серік [7].

Осы айтылғандарға қарап, Мәшһүр Жүсіптің заманында мұсылманша сауат ашудың, хат танудың өріс алғанын байқаймыз. Қаражат жинау мақсатында бір жылдарында ауылда бала оқытқаны да осының бір дәлелі. Сұлтанмахмұт та мұсылманша хат танып, қаражат жинау үшін ауыл балаларын оқытқаны мәлім. Ал тарихқа үңілсек, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жаңа ұсулы жәдит оқуы шығуына байланысты, қазақ арасындағы мұсылманша оқу Бұхара, Қазан жағындағы діни оқудың үлгі

тәртібі бойынша бастауыш мектеп қатарында, ал медресе орта дәрежелі оқу қатарында болды. Бұл тәртіп Қазан революциясына дейін болды.

Демек, Мәшһүр Жүсіптің өз заманындағы өзекті болған мұсылманша хат танып, медреседе оқуы, кейіннен діни жоғары оқу орнында білім алуы оның болашақта діни-ағартушылық бағытты ұстанған ақын ретінде қалыптасуына ықпал етті. Бұл туралы XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттеуші белгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев былай дейді: «Сонымен, Мәшһүр Жүсіп Көпеев – діни көзқарастағы, прогресшіл, демократтық-ағартушылық ой-пікірлерді, сонымен бірге қате-қайшылықтары да бар ақын» [9, 59 б.].

Сонымен қатар XX ғасыр басындағы әдебиеттің тарихта халықты «ояту» деп танылғанын ескерсек, Мәшһүр Жүсіптің діни-ағартушылық бағыттағы ақын болуын сол дәуірдегі қалыпты жағдай деуге болады. Ал шығармашылығының осы бағытта қалыптасуының бір себебі осы десек, екінші бір себебі бала кезінде мұсылманша, кейіннен медреседе алған білімінен бастау алады десек қателеспейміз. Бұл бағытта ақынның «Қара өлең», «Адам екі түрлі», «Жалқаулар туралы айтқаны», «Жеткізер құдай, пенде қылса талап», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол» атты өлеңдері бар.

Әдебиеттегі әдеби байланыс – әрдайым зерттеу нысанында болатын ұғымдардың бірі. Бастауын тереңнен алатын әдеби байланыс қазақ әдебиетін де айналып өтпеді. Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген XX ғасырдың басындағы әдебиетте әдеби байланыс арналарының бірі Ресейдің отаршылдық саясатымен байланысты. Осы саясатқа қарсы күрес жолындағы Ресей мұсылмандары мен түркі халықтарының идеялық бірлігі негізіндегі қарым-қатынастарының дамуы, өнер тұлғаларының шығармашылығындағы өзара ықпалдастықтың артуы, басқа ұлттардың яғни шығыс-батыс әдебиетінің шығармаларымен танысу, олардың туындыларын қазақшаға аудару, тәжірибе алмасу сынды мәселелер осы XX ғасыр басындағы әдебиеттегі әдеби байланыс арналары болды.

Осы кезең әдебиетінде исламшылдық идеясын көтерген діни тақырып үлкен орын алды. Мұның басты себебі XX ғасырдағы Ресейдің отарлау саясаты, қазақ жерлеріне крестьяндарды орналастыра бастау, сол арқылы билеп төстеу құралын күшейту, рухани тонау еді. Міне, белгілі бағыттағы жұмыстар жүргізіле бастағанда қазақ даласында «мұсылмандық қозғалыс» басталды. Мұны жүзеге асыру үшін әдебиет сахнасында діни-ағартушы бағыттағы ақын-жазушылардың шығармашылығы маңызды рөл атқарды. «Халықты ояту» идеясын діни-ағартушы ақындар адамгершілікпен, имандылықпен, діни іліммен байланыстыра жүргізді. Осылайша Абай салған сыншыл реализмді жалғастыра түсті. Осы ағымды сөз еткенде оның шығыс және исламдық әдебиетпен байланысы айтылады. XX ғасырдың басындағы

әдебиетті бұл бағыт өкілдері шығыс және ислам әдебиетімен ықпалдастықты, байланысты арттыра түсті. Осылардың қатарында Мәшһүр Жүсіп те болды. Әрине бұл байланыс тек біз қарастырып отырған кезеңде ғана бола қойды деуден аулақпыз. Тарихи негізі тереңде жатқаны белгілі. Десе де XX ғасырдағы басындағы әдебиетпен шығыстық байланыс бір жүйелілікке түсті.

Мәшһүр шығармашылығындағы әдеби дәстүрлердің байланысы айқын. Онда төрт бағыт айқын байқалады: біріншісі – қазіргі қазақ әдебиеті рухында ауызша халық шығармашылығының үлгілерін жаңарту, жанрлық алуан түрлілікті кеңінен қолдану; екіншісі – жаңа тарихи жағдайларда пайда болған дәстүрлер тұрғысынан ақындар мен жыраулардың, Мәшһүрдің ізашарларының туындыларын түсіндіру; үшіншісі – қазақ әдебиетінің дамуына орасан зор әсер еткен Шығыс классиктері мен түркі сопыларының шығармаларын рухани қайнар көзі ретінде пайдалану, төртіншісі – орыс әдебиетінің белгілі өкілдерінің шығармашылығымен түпнұсқа тілінде және Байрон, Гете сияқты әлемдік әдебиеттің данышпандарының орыс тіліне аудармаларымен танысу, оларды қолдану идеялар мен ойлар.

Бұған қоса Мәшһүр Жүсіптің бала кезінен мұсылманша хат танып, өсе келе Орта азияны аралап Бұхара, Самарқан қалаларына барғанын ескерсек ақынның сонау ерте жастан шығыс әдебиетімен етене таныс болғанын көреміз. Арабша, парсыша шыққан кітаптарды қадағалап зерттегені ақынның шығыс тілдерін жақсы білгенін дәлелдейді.

Ақынның діни сауаттылығының жоғары болуы және шығыс әдебиетімен өте жақсы таныс болуы оның шығармашылығының қалыптасуына, ақындық өнерінің жоғары деңгейге көтерілуіне және поэтикасының ерекшеліктерінің қалыптасуына көп ықпалын тигізді. Яғни ақын шығармашылығындағы әдеби байланыстар соның ішінде шығыс әдебиетімен байланысы оның поэтикасының екінші ерекшелігіне немесе поэтикасының бастау көздеріне жатады дей аламыз. Бұл пікірімізге дәлелді бірінші орында ақын шығармаларындағы Алланы тану, сүйіспеншілік немесе Аллаға құлшылық ету көрінісі мысал бола алады. Шығыс әдебиетінде бұл көрініс «жылау» немесе «көз жасы» сөздерімен жиі беріледі. Осы ұғымды Мәшһүр Жүсіп кең мағынада алып, Аллаға немесе ақиқатқа деген құштарлықты көрсету үшін қолданған. Мысалы, «Ханымбике» өлеңінде:

...Көз жасың шын жылаумен бетті жауып,

Аласың шын іздесең, жоқты тауып.

Қалғаның қолқа ала алмай Құдайыңнан

Тілеуің кеткендіктен дүниеге ауып [10, 189 б.].

Бұл үзіндіде жеке пенденің көз жасы «шын жылаумен бетті жауып» тілек етсе, ниетіне жететіні сөз болып отыр. Яғни Алладан шын ниет етіп, тілесек,

ниетіміздің дұрыс екенін білдірсек, ақиқатты таба аламыз, мақсатымызға жете аламыз деген астарлы ойларға жетелеген өлеңдері баршылық. Бұдан басқа тағы да:

Ағады күндіз түні көзден жасым,

Түйіліп тамағымнан ішкен асым [10].

Көзімнен неге ақпасын саулап жасым,

Жатыр ғой арзанға өтіп асыл тасым! [10], –

деген өлең жолдары бар. Бұл мысалдардан «көз жасы», «жылау» ұғымдары өз алдына жеке ұғым болып қалып қалмай, әрі шығыстық мұсылман әдебиетіндегі ортақ игі дәстүрді сақтау әрі Мәшһүр Жүсіптің осы дәстүрді сақтап, өзінше өрістетіп, дамыта алғанын аңғарамыз. Шығыс әдебиетімен байланыс ақынның шыңдалуына, әдебиетте өзіндік ізін қалдыруға септігін тигізгенінің дәлелі осылар болар.

Ақын мұрасын зерттеуші Ертай Жүсіпов: «Алланың тек жалғыз екені, оның құдіреті шексіздігі, Алла жолын іздеу мәні туралы Шығыс жұлдыздары – Омар Хайям, Низами, Сағди, көне түркі дарабоздары – Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, XIX ғасырдағы ерен құбылыс – Абай шабыттана жырласа, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы бұл дәстүрді жаңа биікке көтерген», – деп баға береді [11, 36 б.]. Мысал ретінде Қожа Ахмет Ясауи кітабын ақынның бала кезінде, 5–6 жасында-ақ оқығаны оның әулеттік мұрағатта сақталған «Мәшһүрдің 21 жасында жазғаны» өлеңін келтіреді:

Ясауи Құл Қожа Ахмет кітабынан

Көңіліме төгілді нұр хош (хуош) калами.

Алты жасқа келгенде алдым сабақ,

Оқығаным – Шар кітап, панаһим – Хак.

Мәшһүр Жүсіптің шығыс әдебиетімен сусындап, өз шығыс шайырының шығармаларымен етене таныс болып, ақындық жолы қалыптасу жолында өлеңдеріне арқау етіп алуы оның шығармашылығының жанрлық, стильдік, көркемдік тұрғыдан дамып, өсуіне негіз болды. Ақынның өлеңдерінің жанрлық тұрғыдан үгіт (дидактикалық), хикаят, төрттағандар (рубаи), ойлану (философиялық), мұңлы мәснауи болып жіктелуі де шығыс әдебиетімен үндестігін білдіреді.

Қаламгердің поэтикасының ерекшеліктерінің келесі бір түріне оны ақындыққа жетелеген халық ауыз әдебиетінің ықпалы бар десек қателеспейміз. Рас, әдебиетте өз шығармаларында халық ауыз әдебиетінің үлгілерін қолданбаған, дәстүр жалғастығын сақтамаған ақын жазушы кем де кем. Десе де Мәшһүр Жүсіпке халық ауыз әдебиеті қалай әсер етті, ақындық жолының қалыптасуына әсері турасында сөз қозғасақ, бірінші орында жастайынан халық ауыз мұраларынан сусындауы, екіншіден,

өлеңдерінің жанрлық сипаты жағынан жоқтау, арнау, жұмбақ, мадақ, айтыс өлеңдерін жазуын және үшіншіден, ақынның фольклоршылық қызметін баса айтқымыз келеді. Оның халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы қызметі, жинап, қағаз бетіне түсірген аңыз, әңгіме, тарихи жырлар өз алдына шоқтығы биік туындылар. Бұл туралы көптеген зерттеу жұмыстары да жазылды, диссертациялар қорғалды. Яғни ақынның фольклоршылық қызметі дәлелденді. Ал осы фольклоршылық қызметі ақынның поэтикасына ықпалын тигізді.

Мәселен, «Исабек Ишан», «Мұса Шорманұлы», «Әменді жоқтау», «Мәшһүр Жүсіптің Мұса Шормановты оның келіні атынан жоқтауы» т.б. жоқтау жанрында жазылған өлеңдері халық ауыз әдебиетінің үлгісін көрсетеді.

Бісмілла, сөз бастайын асыл тектен,
Түскендей асыл еді ау аспан көктен!
Керуендей бұ дүниеге аз күн қонып,
Паниден жақсы, жаман, бәрі де өткен [10, 229 б.].

немесе

Қозғамай қайтіп тұрайын, күйікке қалай қайтіп шыдайын?
Айтпастай болмас іс болды, қалайша шер қылмайын?
Мен құдайға жылайын, сөкпеңіздер жамағат,
Өртеніп ішім барады, шығарып лебіз тынайын! [10, 239 б.].

Осы өлеңдерінде нақты тарихи деректер келтіріле отырып, өлеңдерінің бәрінде дерлік бастапқы жағында белгілі бір адамның дүниеден озғанын ескертіп алып, бірден оған дейін күйініш әсерімен сол адамның өмір жолын, мінезін, игі істерін, халық үшін сіңірген еңбегін деректермен келтіріп, кең қамтып көрсетуге тырысады. Бірінші мысалда «Исабек Ишанның» өмір жолы, оның қажымай еңбек етуі, әулие адам екені кеңірек бейнеледі. Осылай берілу – жоқтау өлеңінің сипатына тән құбылыс. Ахмет Байтұрсынұлы жоқтауға мынандай анықтама берген: «Жоқтау – өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Жоқтау көбінесе белгілі адамдарға айтылады. Өлген адамның қатыны, я қызы, я келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз. Жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді. Сондықтан жоқтау лұғатты келеді» [12, 254 б.].

Байтұрсынұлы берген анықтамамен Мәшһүр Жүсіптің өлеңдерін салыстырып қарасақ, жоқтау жанрына тән барлық сипаттарды таба аламыз.

Келесі халық ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде шоқтығы биік туындысы – ол айтыс өлеңдері. Профессор Қ. П. Жүсіп: «Мәшһүр Жүсіп қазақ лирикасы дамуына не үлес қосты дегенде оның айтыс өлеңдерінің өзіндік түрін

тудырғанына назар аударған жөн. Бұл туындылардың ерекшелігі – онда сөз таластырушы екі адам, екі ақын емес, бірі лирикалық қаһарман да, екіншісі не дерексіз шартты ұғым, немесе адамша сөйлеуге тиісті емес жануар, құс түрінде алынады. Демек бұл айтыстар өмірде орын аларлық сөз таластырудан гөрі шартты қақтығыс ретінде туып, ақынның лирика жанрында өмірді бейнелеу аясын кеңейтуімен көңіл бөлгізеді», - деп бағалауы ақынның айтыс өлеңдеріне берілген ең тұщымды тұжырым [13, 97 б.]. Бұл жанрға «Сүлеймен мен Байғыз», «Мәшһүр Жүсіптің шабдар атпен айтысы», «Мәшһүр Жүсіп пен Ғалы Күзембайұлы айтысы», «Мәшһүр Жүсіптің қарғамен айтысы» және т.б. өлеңдері жатады.

Бұдан шығатын қорытынды, жастайынан халық ауыз әдебиеті үлгілерін жатқа айтып өскен бала Мәшһүр Жүсіп ақындық жолға бет бұрғаннан бастап тек фольклоршылық қызметімен ғана емес, осы үлгідегі өлеңдер жазу арқылы поэтикасының ерекшелігін үлкейте түсті. Тек көбейтіп қана қоймай, қазақ лирикасының дамуына да өз үлесін қосты. Профессор Қ. П. Жүсіптің пікірі сөзімізге дәлел.

Бұл айтылғандардан басқа ақын шығармашылығының көркемдік ерекшеліктерінен де халық ауыз әдебиетінің сарынын, әсерін көре аламыз. Ол ұлттық өрнекті, ұлттық нақышты ұтымды қолдану. Мысалы,

Жаяу қыл, нәпсінді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін өзі бағуға көп әл керек,
Көз сонынан көңілді жүргізбей бақ [10].

Бұл жерде ақын ұлттық өрнекті шебер қолданған. Себебі қазақ халқының түсінігінде мінер атсыз жаяу қалу нағыз кедейліктің, жоқтықтың белгісі саналған. Ал бұрынғы заманда көшпелі қазақтардың тұрмысында атсыз басқа жерге жету, басқа қалаға, мемлекетке жету мүмкін емес еді. Мәшһүр Жүсіп өмір сүрген кезеңге де осылай деуге болады. Демек, ақын қолданып отырған «жаяу қыл» қолданысы – сол замандардағы адамға етене жақын, түсінікті ұғым.

Ақынның поэтикалық бастауларына, қайнар көзіне, рухани арналарының бастау көзіне осылайша халық ауыз әдебиетінің әсерін, ықпалын жатқызуға болады.

Дәстүр жалғастығы мен үндестік те Мәшһүр Жүсіптің рухани арналарының қатарын толықтырады. Ақын шығармашылығындағы дәстүр жалғастығы, дәстүр тағлымы профессор М. Н. Баратованың еңбегінде айтылып өтті [14]. Жыраулар поэзиясымен үндестігі, дәстүр жалғастығы стиль, көркемдік ерекшеліктер тұрғысынан дәлелді мысалдармен талданды. Мұнда айтылғандарды қайталаудың қисыны жоқ деп ойлаймыз. Әйтсе де

дәстүр тағлымы ақынның поэтикасын толықтыруға, жетілдіруге, дамытуға өзінің үлесін қосқаны сөзсіз. Себебі дәстүр жалғастығы – өміршең құбылыс.

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіптің поэтикасы зерттеуді қажет ететін үлкен дүние. Осы зерттеу жолында оның поэтикасының қалыптасуы, дамуы яғни поэтикалық бастаулары, рухани арналары, суреткерлік дүниетанымы, идеялық, эстетикалық көзқарастары, шығармашылығындағы жаңашылдықтар, бейнелілігі толық қарастыруды қажет етеді. Біз бүгінгі зерттеу жұмысымызда ақынның шығармашылығының көркем табиғатының поэтикалық бастауларын қарастырдық. Оларды басты басты үш топқа бөліп топтастырдық: алған білімі, шығыс әдебиетімен байланысы және шығыс әдебиетінің ақынның шығармашылығына әсері, үшіншіден, халық ауыз әдебиеті. Дәстүр жалғастығы, Абаймен үндестігі ақынның шығармашылығында ойып орын алатыны сөзсіз. Әйтсе де бұлар поэтикалық бастауларынан гөрі қаламгер шығармашылығының ауқымды екенін білдіреді. Бұл шағын зерттеу жұмысымыз әлі де зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Аристотель**. Поэтика. Риторика [Мәтін]. – М. : Азбука-Классика, 2014. – 320 с.
- 2 **Буало, Н.** Поэтическое искусство [Мәтін]. – М. 1937.
- 3 **Потебня, А.** Теоретическая поэтика [Мәтін]. – Москва : Высшая школа, 1990. – 342 с.
- 4 **Веселовский, А.** Историческая поэтика [Мәтін]. – М. : Высшая школа, 1989. – 404 с.
- 5 **Әбдірахманова, Т.** Қасым Аманжоловтың поэтикасы [Мәтін]. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976. – 298 б.
- 6 **Белинский, В. Г.** Шығармаларының толық жинағы. 6-том [Мәтін]. – М. 1955. – 585 с.
- 7 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 4 том [Мәтін]. – Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 535 б.
- 8 **Сүтжанов, С. Н.** Мәшһүртану курсы: оқу құралы [Мәтін] / С. Н. Сүтжанов– Павлодар : ПМПУ, 2019. – Изд. 2-е, доп. – 99 б.
- 9 **Кенжебаев, Б.** Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары [Мәтін]. – Алматы, Қазақ мемлекет баспасы. 1958. – 312 б.
- 10 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 1 том [Мәтін]. – Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.
- 11 **Жүсіпов, Е. Қ.** Мәшһүр Жүсіп түркілік әдебиеттің соңғы биігі [Мәтін] // Е. Қ. Жүсіпов // Аңыз адам. – 2013. – № 19 (79). – 36 б.

- 12 **Байтұрсынов, А.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.
- 13 **Мәшһүр Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. – Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.
- 14 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал [Мәтін]. – Павлодар : Brand print, 2010. – 256 б.

References

- 1 **Aristotel.** Poetika. Ritorika [Poetics. Rhetoric] [Text]. Moscow : Azbuka-Klasika, 2014. – p. 320
- 2 **Bualo, N.** Poeticheskoe iskustvo [Poesy] [Text]. – Moscow, 1937.
- 3 **Potebnä, A.** Teoreticheskaja poetika [Theoretical poetics] [Text]. – Moscow : Vyssjaia škola, 1990. – p. 342
- 4 **Veselovski, A.** İstoricheskaja poetika [Historical poetics] [Text]. – Moscow : Vyssjaia škola, 1989. – p. 404
- 5 **Äbdırahmanova, T.** Qasym Amanjolovtyñ poetikasy [The Poetics of Kasym Amanzholov] [Text]. – Almaty, Qazaq SSR-nıñ «Ğylym» baspasy, 1976. – 298 b.
- 6 **Belinski, V. G.** Şyğarmalarynyñ tolyq jınağy. 6-tom [The complete works. Vol.6.] [Text]. – Moscow, 1955. – p. 585
- 7 **Köpeiüly, M. J.** Şyğarmalary. 4 tom [Collection of works. Vol.4.] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2003. – 535 p.
- 8 **Sütjanov, S. N.** Mäshhürtanu kursy : oqu qıraly [The course of Mashkhur study. Study guide] [Text]. / S. N. Sütjanov. – Pavlodar : PMPU, 2019. – İzd. 2-e, dop. – 99 p.
- 9 **Kenjebaev, B.** Qazaq halqynyñ HH ğasyr basyndağy demokrat jazuşylary [Democratic writers of the Kazakh people of the early twentieth century] [Text]. – Almaty. Qazaq memleket baspasy, 1958. – 312 p.
- 10 **Köpeiüly, M. J.** Şyğarmalary. 1 tom [Collection of works. Vol. 1.] [Text]. – Pavlodar : «EKO» ĞÖF, 2003. – 436 p.
- 11 **Jüsipov, E. Q.** Mäshhür Jüsip türkılık ädebiettñ soñğy biğı [Mashkhur Zhusup-the last peak of Turkic literature] [Text]. // E. Q. Jüsipov // Añyz adam. – 2013. – № 19 (79). – 36 p.
- 12 **Baitürsynov, A.** Şyğarmalary [Collection of works] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1989. – 320 p.
- 13 **Mäshhür Jüsip, Q. P.** Qazaq lirikasyndağy stil jäne beinelılık [Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar : Pavlodar universiteti baspasy, 1999. – 384 p.

14 **Baratova, M. N.** Mäshür Jüsip öleñderiniñ janrlyq-stildık erekseligi. Oqu qūral [Genre originality of the poetic works of Mashkhur Zhusip. Study guide] [Text]. – Pavlodar : Brand print, 2010. – 256 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*A. T. Саттарова¹, *А. Е. Ерланова²*

¹Ошский технологический университет имени академика М. М. Адышева, Республика Киргизия, г. Ош;

²Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИКИ МАШХУРА ЖУСУПА

В данной статье рассматриваются различные духовные направления поэта, источники поэтики одного из выдающихся представителей казахской литературы, фольклориста, поэта и мыслителя Маихура Жусупа Копеева. Цель статьи – анализ исследовательских работ, посвященных творчеству Маихура Жусупа, выявление и раскрытие поэтических истоков в творчестве поэта.

В литературоведении довольно много научных исследований, подробно изучающих тему поэтики. Термин «поэтика» впервые упоминается в трудах Аристотеля. В настоящее время изучение поэтики является одной из важных проблем в теории литературы, так как изучение художественного замысла поэта, выделение отличительных поэтических черт помогает определить его место и след в литературе. Исходя из цели нашей статьи, мы можем сделать вывод, что изучение поэтики не теряет своей актуальности и по сей день.

Таким образом, научно-практическая значимость работы заключается в выявлении и дифференциации поэтических истоков Маихура Жусупа. В ходе анализа систематизированы особенности поэтического языка, определены истоки духовного начала в творчестве поэта. Материалы исследования могут быть использованы в специальных курсах вузов, семинарах, уроках литературы.

Ключевые слова: поэтика, художественное произведение, поэтические начала, духовное направление, национальный быт и культура, литературная связь, художественная специфика.

*A. T. Sattarova¹, *A. Y. Yerlanova²*

¹Osh Technological University named after Academician M. M. Adyshev,

Republic of Kyrgyzstan, Osh;

²Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 09.06.23.

FEATURES OF MASHKHUR ZHUSUP'S POETICS

The article examines the spiritual source of poetics of one of the outstanding representatives of Kazakh literature, folklorist, poet and thinker Mashkhur Zhusup Kopeev. The analysis of various research papers devoted to the works of Mashkhur Zhusup, the identification of the origins of his spiritual source of the refers to the purpose of the article. There are a lot of studies devoted to the topic of poetics in literary science.

Poetics was first mentioned in the work of Aristotle, so it is clearly seen that the study of poetics has a long history. Since then, various definitions have been given to poetics. Currently, poetics is considered to be one of the ways of studying the artistic nature of the poet and a writer, because the identification of they are distinctive features from others helps to determine the place of each poet and writer in literature.

Therefore, we can talk about the need to study the features of Mashhur Zhusup's poetics, which we take as the object of our research work. Thus, the scientific and practical significance of the work lies in the identification and differentiation of poetic origins, spiritual sources of Mashhur Zhusup's poetry. In the course of the analysis, the poetic principles of the poet are systematized and the origins of spiritual sources are determined. The research materials can be used for special university courses, seminars, literature lessons.

Keywords: poetics, artistic work, poetic principles, spiritual sources, national household and culture, literary relation, artistic specificity, artistic nature of the work.

<https://doi.org/10.48081/YFUN4991>

***Ж. С. Таласпаева¹, Г. С. Хамзина²**

^{1,2}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік

Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.

*e-mail: talaspava@inbox.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Тіл білімінде әдеби тілдің нормасына қатысты біршама ғылыми тұжырымдар берілген және оларды зерттеуге арналған ғылыми еңбектер аз емес. Осы ретте Ә. Ахметов, Ә. Хасенов, Ә. Болғанбаев, М. Серғалиев, Ғ. Қалиев, Б. Сағындықұлы т.б. ғалымдарымыздың пікір-тұжырымдары мен еңбектерін атауға болады. Мақалада күнделікті тұрмыста жиі жұмсалатын эвфемизм, дисфемизм, диалектизм, жаргон сөздер, қарапайым сөздер мен тіпті варваризмдер сияқты қолданыстардың стильдік ерекшеліктері сөз етіледі. Сонымен қатар, келтірілген терминдердің теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, олардың көркем шығарма материалдары негізінде қолданылу сипаты қарастырылады. Көркем шығарма тіліндегі тілдік нормаға жатпайтын сөздер мен сыпайы сөздердің лексика-семантикалық сипаты анықталады. Олардың эмоционалды-экспрессивтік мағыналары ашылып, прагматикалық ерекшеліктерін анықталады. Көркем шығарма тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдерді оппозиция тұрғысынан көрінуі салыстыра қарастырылады. Сөйлеу тілінің элементтері кейіпкерлердің тілдік қарым-қатынасын толықтырып, айтылар ойды жеткізуде, кейіпкер бейнесін ашуда айрықша орын алатын тілдік бірліктер болып табылатындығы нақты мысалдар арқылы анықталды. Қаламгерлердің бейнелі, әсерлі сөз қолданыстарын шығармаларында молынан пайдаланып, қажетіне жаратуы – халық тілінің байлығы, ауыз әдебиетінің сөз үлгілерінің әдеби тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны дәлелденеді.

Кілтті сөздер: сөйлеу тілі лексикасы, эвфемизм, дисфемизм, диалектизм, жаргон сөздер, дублеттік варианттар.

Кіріспе

Жалпы көркем шығармаларда әр кейіпкердің қоғамда алатын әлеуметтік жағдайына, ортасына байланысты сөз саптауы мен сөйлеу мәнері әртүрлі болып келеді. Кейіпкер тілінің осындай ерекшеліктері тілдің лексикалық және грамматикалық қабаттары арқылы жүзеге асатындығы белгілі. Кейіпкердің тілі арқылы оның мәдениеттілігі, жас мөлшері, қызметі, кәсібі, мінезі т.б. байқалады. Кейіпкердің сөйлеу мәнеріндегі өзіндік ерекшелігі оның сөйлеу тілі лексикасынан анық аңғарылады. Тілімізде ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездесетін тілдік материалдар аз емес, оған әрине әдеби тілдің нормасына жатпайтын сөздерді де жатқызамыз. Бұл ойымызға академик М. Серғалиев: «Ауызекі сөйлеу стиліне әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздердің қолданылуы – табиғи құбылыс», – деген тұжырымы дәлел болады [1, 62 б.].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мәселесі бойынша сипаттау, жүйелеу, баяндау, талдау, қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қоладыныс тапты. Оқырманның эстетикалық талғамын жетілдіру үшін көркемдеуіш құралдар, эмоционалды-экспрессивтік қызмет атқаратын сөздер қолданылады. Әдетте жағымсыз, әдепсіз, дөрекі, тұрпайы сөздер, дисфемизмдер кейіпкердің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады, көркем прозада олардың жасалу жолдары, қолданылу аясы әрқилы.

Дөрекі, қарапайым элементтер, бөгде тілдік сөздер, әсіресе кейіпкердің мінез-құлқын, алған тәлім-тәрбиесін, білім, мәдениет дәрежесін көрсету үшін келтіріліп, оның образын жасауға көмектеседі. Көркем шығарманың «көркемдік» шарттарының бірі де осында. Бұл шарт – тәсіл, стильдік тәсіл. Тәсілдің дұрыс қолданылуы – жазушының сөз құдіретін тану шеберлігіне алып барады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Шығарма материалына негіз болатын жағымды, жағымсыз адамдардың тілі – тіл білімінде табу, эвфемизм дисфемизмдер (какофемизм) деп аталады. Қаламгерлер сөздерді өз мағынасында пайдаланумен қатар, сөздерді ауыспалы, келтірілген мағынада, қанатты сөздер мен тұрақты тіркестердің, мақал-мәтелдердің құрамында пайдаланады [2, 93 б.].

Эвфемизмдар мен дисфемизмдер – көркем әдебиетте жиі кездесетін экспрессивті және эмоционалды лингвистикалық қолданыстар. Бұлардың айырмашылығы экспрессивтік реңкінде, мұндай сөздердің барлығы күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде жиі кездеседі. Сөздің мағынасы дөрекілеу болып келген жағдайда тілдегі басқа бір сөзбен алмастырылып беріледі. Мұндай жағдайда дөрекі, тұрпайы сөздің орнына сол ұғымды жұмсартып, жеңілдетіп жеткізетін сыпайы, жұмсақ сөздер қолданылады. Тіл білімінде мұндай құбылыс эвфемизм деп аталады [3, 71 б.].

Жазушылардың шығармаларында тілдік құрылымның бір қатарын сөйлеу тілінің элементтері құрайды. Қаламгерлердің стильдік даралықтары олардың белгілі тілдік құралдарды қолдануларындағы ерекшеліктерінен көрінеді.

Эвфемизм – көркем шығарма тілінде өзіндік тиімді орны, реті бар сөз қолданыстың түрі. Зерттеушілер эвфемизмді ойды бейнелеп, көркем түрде жеткізудің негізгі бір тәсілі деп санайды. Эвфемизм, сыпайы сөз – мағынасы тұрпайы сөздерді сыпайылап жеткізу. Эвфемизм сыпайыгершілікке, әдептілікке байланысты туған. Олар (эвфемизмдер) сөздердің синонимдік қатарын молайтады. Синонимдерді қолданудың бір тәсілі ретінде эвфемизмдердің қызметі жайлы синонимдер сөздігінде төмендегідей анықтама берілген: «Мағынасы жағымсыз сөздердің мәнін тыңдаушыларға жеңілдетіп, жұмсартып айту тәсілі болып саналады» [4, 311 б.].

Әкесі Сүтемген осыдан үш жыл бұрын *дүние салғанда* дөңгелек дәулетінің иелігі соңынан ерген жалғыз тұяғы осы Наймантайға тиген (А. С., 63 б.). Сонда бір барымтада біздің Қарағаш елінен бір жігіт *мерт болып*, осы Аққызбен ердің құнын даулап, екі елдің арасындағы ырың-жырыңды басуға бардық (Сонда, 96 б.). Тіршіліктің бітпейтін күйбеңімен жүріп *қайтыс болған* ерінің аруағына бағыштап жеті-сегіз айдан бері тым болмаса отқа май да тамызбапты (Д. И., 367 б.). Бірақ тағдырдың жазуына дауа бар ма, бәйбіше, тоқалдан көрген жеті перзенті бірінен соң бірі *шетіней-шетіней*, ақырында қарайып жалғыз Аққыз қалған (А. С., 82-б.). Дұшпанынан кек ала алмай іштей тынып Доскей де *көз жұмды* (Д. И., 251-б.). Өлді деген жағымсыз сөздің орнына – *дүние салғанда*, *мерт болып*, *қайтыс болған*, *шетіней*, *көз жұмды* деген синонимдік қатарлар тиімді жұмсалған.

Қорғанып, қаймыға беруші ем, бертін келе абысыныма *ауыр сөзді* мен айтатын болдым (Б. Н., 194 б.). Көшенге қосылғалы көп жыл өтсе де, Жаңыл әлі *құрсақ көтермепті* (Б. Н., 195 б.). Бірақ бәрі жазудан ғой, сол тоқалының *етегі қанамай-ақ* кетті (А. С., 45 б.). Өлген қызы Жақыптан емес екен, қыз күнінде *ойнап қойып*, содан болыпты (Сонда, 196 б.). «*Қол жұмсады*», -дегенді естіп, қайран қалды (Сонда, 212 б.). Жоғарыда келтірілген кейіпкер тілдеріндегі «боктық сөз» дегеннің орнына «ауыр сөзді», әйелдің терісқылдықты іс-әрекетін «ойнап қойып», «ұрды, соқты» сөзінің орнына «қол жұмсады»; сол сияқты «құрсақ көтермепті», «етегі қанамай» деген сөз тіркестерін қолданғанын байқаймыз.

Эвфемизмдер этикаға, сыпайыгершілікке, ұят сақтауға, моральдік нормаларға байланысты болып келеді. Ғалым Ә. Хасеновтің айтуынша, ең көп тарағаны – ауру-сырқатқа байланысты (Хасенов, 2007: 79). *Трахомасы қандай ауру деп біреулерден сұрап ек, орысшаға жетіктеу бір жігіт*

қазақша оны «қарыққан» дейді деп долбарлап түсіндірді (С. Ж., 292 б.). «Көзін шел басыпты», – деген сөзіне алғашқыда жүрегім мұздап есімнен кетпей жүруші еді, кейінгі кезде оны ұмытып, көз ауруға әбден етім өліп алды (С. Ж., 315 б.). Әкесі қыл тамақтан өлгенде ол іштегі алты айлық бала еді (Д. И., 346 б.).

Тілімізде стильдік қызмет атқаратын дисфемизмдердің ең жиі қолданысқа түсетін жері – ауызекі сөйлеу тілі. «Дисфемизмдерді қолдану ауызекі сөйлеу стиліне тән ерекшелік болып табылатындығын көруге болады», – деп пайымдайды Ә. Ахметов [5, 56 б.]. Жалпы дисфемизм, яғни тұрпайы, анайы сөздер бір адамды кемсіту мағынасында жұмсалып, көркем шығармада, көбінесе, ауызекі тілдің сөйлеу ретінде кейіпкерлердің тілінде жиі ұшырасады. Мысалы, *Жоқ өсекті жанынан шығарып та кей адам ләззат табады. ...Ой, өлік-ей, өле алмай жүріп епті екенсің өзің! ... Қатынын қуанта түскісі кеп күніңді ме, тапқырлығы ұстап солай дегізді ме әлде (Б. Н., 193 б.). - О, сорлы, соған да аузыңның суын құртып, сайқал да ол бір (Сонда, 193 б.). Сол-ақ екен: «А-а жүзіқаралар, дәмелерің зор екен!», – деп ақыра ұмтылған екінші жылқышы Наймантайға сарт-сұрт сойыл сілтеп қалды (А. С., 75 б.).* Бұл сөздер кейіпкердің ашу-ызасын білдіріп, психологиялық сезім-күйін күшейте түседі.

Мәтіндерде кейіпкерлер тілінде кездесетін қарапайым сөздер мен сөз тіркестері әсіресе олардың мінез-құлық ерекшелігін айқындауға, образды аша түсу мақсатында жұмсалады:

– Туу, мынаның *көк малтасын езуін-ай!* (А. С., 73 б.).

– Мына тіл-аузы жоқ *дүлей* қырды ғой... (Сонда, 76 б.).

Па, тағы ішіңсің ғой, *сабаз!* (Б. Н., 198 б.).

– *Шошқа тағалап па ең шаршаптайын?! – Қолын икемдеп тағы әкелді* («Кінәлі махаббат», 205 б.).

– Жеңіл нәпсі іздеген *жынды неме* екен деп жүрмегейсің, күйеуің қызғанишақ көрініп еді, бағасын білмейтін біреу ме деп, сол түннен бері түк есімнен шықпай қойдың (Сонда, 206 б.).

Жазушы шығармасындағы оқиғаны шынайы өмірге жақындату мақсатында кейіпкерінің аузына осы сияқты дәрекілеу болса да, өмірде кездесетін қарапайым сөздерді мақсатты түрде салып отыр. Сонымен қатар кейіпкерлерінің эмоционалдық сезім-күйін білдіретін сұраулы, лепті сөйлемдерді стильдік мақсатта уәжді пайдаланған.

Түркі тілдес халықтардың тілінде «хатун», «хатын» сөздерінің қолданысында ешбір дәрекілік, жағымсыздық байқалмайды, алайда бұл сөз уақыт өте келе қазақ тілінде «қатын» сөзі қалпында дәрекі сөздердің қатарынан орын алып отыр. Мұндай сөз әйел, жұбай, зайып, ақжаулық сияқты жағымды болып естілетін сыпайы сөздермен алмастырылып отырылады.

Ал «қатын» сөзі, ұрғашы, шүйкебас, төменетек, қаншық, салдақы сияқты жағымсыз, кемсіту, дөрекі мағынасындағы сөздермен қатар қарапайым сөйлеу тілінде дисфемистік мәндегі мақал-мәтелдер ұшырасады. Ғалым Ә. Ахметовтің тұжырымдауы бойынша, «фразалық тіркестермен қатар мақал-мәтелдер де дисфемизмдердің қайнар көзі деген қорытынды жасауға әбден болады» [5, 56 б.]. – *Шырағым, «Қарамаса қатын, бақпаса мал кетеді» демеп не еді бұрынғылар* (А. С., 64 б.). Кейіпкер осы мақалда дөрекі сөзді қолдану арқылы сөйлемнің экспрессивті-эмоционалды күш-қуатын арттырып, айтар ойын дәл, нақты жеткізген.

С. Жүнісов, Д. Исабеков шығармаларында адамның дене мүшесінің кемшілігін көрсететін жағымсыз, дөрекі сөздерді кейіпкер тілінде қолданғанын жиі ұшыратамыз: *Менімен алысып, әбден зықысы шығып ыза болған Әбен тістеніп тұрды да, бүйірімнен бір тепті. Ол аз дегендей кетіп бара жатып: – Басыңа қой, соқыр неме! – дегені бар емес пе. Денем мұп-мұздай болып кетті. Осы сөзді бір көрші әйелдің аузынан да естідім. «Ыдырыстың соқыр баласы», – деп беті бұлк етпестен айтып тұр екен* (С. Ж., 315 б.).

С. Жүнісовтің «Әжем мен Емші және Дәрігер», Д. Исабековтің «Тіршілік», О. Бөкейдің «Қар қызы» шығармаларында варваризмдер де белгілі бір стильдік мақсатпен қолданылған. Тілді шұбарлап сөйлеудің түрлі себептері бар, сөйлеушінің өз сөзіне мән бермей, әдеті болып кетуі болса, енді бір жағдайларда оның сөздік қорының аздығы, тілінің жұтандығы себеп болып жатады. Кейіпкер аузына орыс сөздерін салу арқылы тіл шұбарлаудың жиі кездесетіндігін және варваризмнің сол уақыттағы адамдардың тіліне тән екендігін ерекшелеп көрсету мақсатында салады: *Қонаққа шақырғандар дастарқанға бауырсақ төксе, «Што такой думалақ» деп жемей қойыпты. Ал Брыскелді менің көзімнің ауруын естіген соң: – О, бұл чепуха! – деп көңілімді бір көтеріп тастады. – Мен колхоз – «Жаңа жол». Жол блохай. Осында келінім – қызымке болнай. Сол қайда? Давай, үйге алып кетуге келдім. Мынау соның баласы – бараниігі. Көзі ауырады. Бұл да болнай. Бұны да қаратайын деп едім. – Важнай ваброс деймісің-ай, көзала!*

– Болтай, кәне тұр. Тамақты қайтып кеп ішерсің. Сенің баруың абезательно! – деп Қайкен дігірлеп тұр.

Е-е, бұлардың бәрі әліне қарамай тумап жатып шетінен зәкүншіл. Шешелеріңнің қойнына әкелерің емес, зәкүн түнеген бе осы-а?

– Шалын құдай ма еді сонша. Әйда, екінші көрмейтін болайын.

– Ойбай-ау, – деді Киван жұртқа қарап, – мынау не дейді-ей, а! Кемпір сенікі ме, менікі ме? Мені тап бір әмірикадан келгендей... Әктілеймін дейді зой маған барып.

– *Әкеңнің аузын ұрайын, сволыш, ойнайды екен десем, шындап жүр зой.* Қаламгерлердің повестеріндегі негізгі қарым-қатынаста кейіпкерлер екенін ескере отырып, жазушылар варваризм сөздерді кейіпкерлер тілінің ерекшелігін көрсету үшін де қолданғандарын байқаймыз.

Д. Исабековтің «Тіршілік» туындысында жаргон сөздердің болуымен де ерекшеленеді. Т. Пірімбетов жаргон сөздер туралы: «Олар жалпы халықтық лексикасындағы сөздерді өз мұқтаждықтарына пайдалану үшін арнайы түрде фонетикалық, семантикалық басқа мағынада өзгертіп қолданылатын жасанды (искусственный) тілге жатады» деген анықтама береді [6, 12 б.].

Кассир де ылғи үш сомдықтан берген екен, үйге келген соң кемпірін қасына мөлтітіп отырғызып алып, түн жарымы ауғанша санады. Құдай-ай, шпаналар тонап кетер ме екен, – дейді кемпірі көзі алақандай боп (Д. И., 408 б.). Бұзақы, тәртіпсіз, ұрлық жасайтын жасөспірімдер ұғымындағы жалпы халықтық лексикасындағы бар сөздерді екінші мағынада «шпана» сөзі – кейіпкер тілінде жұмсалған жаргон сөз.

Жалпыхалықтық деңгейде қолданылатын, дәстүрлі норма болып қалыптасқан, баршаға ұғынықты әдеби сөздермен қатар түрлі өңірде түрліше айтылып, өзгешеленіп тұратын сөздер мен сөз тіркестері көптеп ұшырасады. Мұндай сөз қолданыс жергілікті ерекшеліктер (диалектизмдер) деп аталады [7, 9 б.].

Көркем әдебиет тілінде диалектизмдер кейіпкер образын жасау ашу үшін, жергілікті халықтың ерекшелігін көрсету үшін қолданады. Қаламгерлер кейіпкерлердің аузына диалектизмдерді көркемдік мақсатта салады. Диалектілік ерекшеліктерді орнымен қолданбаса, әдеби тілді шұбарлайды.

Академик Ә. Қайдаров: «Тілде қанша сөз болса да, ол тек қоғам мүшелеріне қажеттілігінен ғана дүниеге келген, ал олардың бәрі бірдей ғасырлар бойы сақадай сай сайланып тұруы мүмкін емес. Дегенмен, бір заманда ғимараттың бейне бір кірпіші тәрізді өзіне тілден орын тапқан сөздердің сол ғимарат тұрғанда басы артық болмаса керек», – дейді [8, 12 б.].

Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаев диалект деген терминге мынадай анықтама береді: «Жалпыхалықтық сипат алмаған белгілі бір жерде ғана қолданылатын ерекшеліктердің жиынтығын, өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктері бар жекеленген аймақ, территорияны білдіреді» [9, 4 б.].

Жазушылардың шығармаларындағы жергілікті ерекшеліктер (диалектизмдер) кейіпкер тілінде де, авторлық ремаркада да ұшырасады.

Қаламгерлер кейіпкерлерінің белгілі бір өңір тұрғыны екенін білдіру үшін, кейіпкер тілінің нанымды шығуы мақсатында жұмсаған.

Жергілікті тіл ерекшелігіне жататын *бағана, азан, ақ соңке, тәте, әбүйір сөздері кездесті: Тұрсынның есіне бағаназы қайың қызықты шымға тоқпақсыз сіңіріп жүрген жылқышы жігіт түсті* (А. С., 71 б.).

Азанның кешке дейін осы қимылмен-ақ бітіріп тастайды (Д. И., 227 б.). *Қол созым жерде ақ сөңке боп бықып жатқан ариша анау...* (А. С., 40 б.) бұл сөйлемдердегі *бағана* (Ақтөбе, Қараб.) *мана, азан* (оңтүстік өңірде) *таңертеңгі уақыт, ақ сөңке* орман ішіндегі қураған бұтақ, тал, бос ағаштар деген мағыналарында жұмсалған.

Бір заттың ұғымы Қазақстанның түкпір-түкпірінде кейде бірнеше синонимдер арқылы беріледі немесе бір ұғымды білдіретін сөздер әр жерде әртүрлі вариантта қолданылады. Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаев әдеби варианты анықталмаған дублеттік қатарды былай көрсетеді: «Әдеби компоненті анықталмаған, әдеби тілде жарыса қолданылып жүрген синонимдік қатарлар мен фонетикалық дублеттер жатады. Дублеттік варианттардың мына сыңары әдеби тіл, мына сыңары диалектизм деп кесіп айту қиын. Өйткені олар әдеби тілде қатар, жарыса қолданылып жүр, бірақ келешекте әдеби варианты анықталады», – деген [10, 71 б.]. Д. Исабеков повесінде осындай дублеттік варианттар кездеседі. Мысалы: *Қырдағы ауылдың қораздары шақыра бастады. Киеван көзін жұмып отырып босаған кесесін кемпіріне қарай домалатып жіберді, кемпірі шай құйып ұсынды, бұл көзін ашпаған күйі қолын дәл созып ала қояды* (Д. И., 317 б.). *Қырдағы ауылдың әтеіштері үшінші рет шақырғанда, Киеван көкнәрға жаңадан кірісе бастады* (Сонда, 320-б.).

Әтеіш/қораз сияқты мағынасы бір, бірақ әрбір сыңары дыбысталуы жағынан бір-біріне ұқсамайтын сөздер.

Әдеби тілде де, диалектіде де кейде сөздердің айтылуы бірдей болады да, мағыналары әртүрлі болып келеді, мысалы, **там** деген сөз үй және мола деген мағынада жұмсалады. Оңтүстік-шығыс қазақтарының тілінде бұл сөз үй мағынасында жұмсалады, ал солтүстік-батыс аймақтарында бұл сөз мола, моланың күмбезі мағынасында айтылады.

Бейтаныс жол-жөнекей бір тіл қатқан жоқ. Атқа қамшыны көміп отырып, бір сағаттық жолды артқа тастаған соң бұзылған бір тамның қасына кеп, сонда тұрған ер-тұрманы сай басқа атқа ауысып мінді де, өзен жиегіндегі құлама, биік жарқабаққа қарай тіке тартты (Д. И., Тіршілік, 335 б.).

Д. Исабековтің «Тіршілік» және «Сүйекші» повестерінде там сөзі оңтүстік қазақтарының тіліндегі үй деген мағынасында жұмсалған.

Қорытынды

Кейіпкерлер тіліндегі жайсыз мәнді қарапайым сөздер сөздің экспрессивтілігі мен мәнін күшейтеді және пендеге немесе анық өмір құбылыстарына байланысты айтылады, дәрежі сөздер кейіпкер образын нақтылай, анықтап беру үшін қолданады.

Қаламгерлердің шығармаларында кейіпкерлерінің бейнесін анағұрлым шындыққа жанастырып ашу үшін, кейіпкерлер тіліне баса көңіл бөлінген. Кейіпкерлердің мінезі, сөйлеу ерекшеліктері олардың ішкі жан-дүниесіне

байланысты беріледі. Ойды бейнелеп көркем жеткізуде кейіпкер тіліндегі эвфемизмдер мен дисфемизмдердің, варваризмдердің, диалект сөздердің, жаргон сөздердің көтерер жүгі зор екендігіне көз жеткіземіз.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Серғалиев, М.** Стилистика негіздері [Text]. – Астана : Оқулық, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 228 б.
- 2 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Text]. – Алматы : Мектеп, 1992. – 250 б.
- 3 **Балақаев, М.** Қазақ тілінің мәдениеті [Text]. – Алматы : Қазақстан, 1971. – 93 б.
- 4 **Болғанбайұлы, Ә.** Бизақов, С. Синонимдер сөздігі [Text]. – Алматы, 2001. – 311 б.
- 5 **Хасенов, Ә.** Тіл білімі [Text]. – Астана : Ер-Даулет, 2007. – 128 б.
- 6 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер [Text]. – Алматы : Ғылым, 1995. – 197 б.
- 7 **Пірімбетов, Т.** Қарапайым сөздер мен сөйлеу тілінің басқа да элементтерімен арақатынасы [Text]. // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 1986. – № 1. – 15 б.
- 8 **Әнес, Ғ.** Үдербаев, А. Диалектологиялық сөздік [Text]. – Алматы : Арыс, 2007. – 797 б.
- 9 **Қайдаров, Ә.** Шығарма тілі – көркем әдебиет өзегі [Text]. // Өнер алды – қызыл тіл. – Алматы, 1986.
- 10 **Қалиев, Ғ.** Сарыбаев, Ш. Қазақ диалектологиясы [Text]. – Алматы : Мектеп, 2002. – 200 б.

References

- 1 **Sergaliev, M.** Stilistika negizderi [Basics of Stylistics] [Text]. – Astana : Oqulyk, L.N. Gýmilev atyndaǵy EÚÝ, 2006. – 228 p.
- 2 **Qabdolov, Z.** Sóz óneri [The art of the word] [Text]. – Almaty : Mektep, 1992. – 250 p.
- 3 **Balaqaeve, M.** Qazaq tiliniń mádenieti [Culture of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1971. – 93 p.
- 4 **Bolǵanbauly, Á.** Bizaqov, S. Sinonimder sózdigi [Dictionary of synonyms] [Text]. – Almaty, 2001. – 311 p.
- 5 **Hasenov, Á.** Til bilimi [Language education] [Text]. – Astana : Er-Daylet, 2007. – 79 p.
- 6 **Ahmetov, Á.** Túrki tilderindegi tabý men evfemizmdler [Taboo and euphemisms in Turkic languages] [Text]. – Almaty : Gylym, 1995. – 197 p.

7 **Pirimbetov, T.** Qarapayım sózder men sóley tiliniń basqa da elementterimen araqatynasy [Correlation with simple words and other elements of speech] [Text]. // Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Language, literature series. – Almaty, 1986. – № 1. – 15 p.

8 **Ánes, Ğ.** Úderbaev, Ğ. Dialektologialyq sózdik [Dialectological dictionary] [Text]. – Almaty : Arys, 2007. – 797 p.

9 **Qaidarov, Á.** Shyǵarma tili – kórkem ádebiyet ózegi [The language of the work is the core of fiction] [Text] // Art is a red language. – Almaty, 1986.

10 **Qaliev, Ğ.** Sarybaev, Sh. Qazaq dialektologiasy [Kazakh dialectology] [Text]. – Almaty : Mektep, 2002. – 200 p.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Ж. С. Таласпаева¹, Г. С. Хамзина²

^{1,2}Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
Республика Казахстан, г. Петропавловск.
Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ РАЗГОВОРНОГО ЯЗЫКА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Статья посвящена элементам речи, дополняющим языковое общение персонажей, показывающим, что слова важны в передаче идей, раскрытии образа персонажа. Целенаправленное использование элементов разговорной речи подтверждается конкретными примерами. В своих произведениях писатель использует разные стили речи для создания образа персонажей с разных сторон. Черты характера и особенности речи связаны с их внутренним миром. Было обнаружено, что богатство разговорного языка, использование пословиц в устной литературе способствуют обогащению и созреванию нашего литературного языка.

Ключевые слова: Лексика разговорной речи, эвфемизм, дисфемизм, диалектизм, сленговые слова, дублетные варианты.

*Zh. S. Talaspaeva¹, G. S. Khamzina²

^{1,2}North Kazakhstan University
named after M. Kozybayev,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.
Material received on 09.06.23.

USING SPEAKING LANGUAGE ELEMENTS IN WORKS OF ART

The article is devoted to the elements of speech that complement the linguistic communication of characters, showing that words are important in conveying ideas, revealing the image of a character. The purposeful use of elements of colloquial speech is confirmed by specific examples. In his works, the writer uses different styles of speech to create the image of characters from different angles. Character traits and features of speech are associated with their inner world. It was found that the richness of the spoken language, the use of proverbs in oral literature contribute to the enrichment and maturation of our literary language.

Keywords: Vocabulary of colloquial speech, euphemism, dysphemism, dialectism, emotionally expressive vocabulary, slang words, doublet variants.

<https://doi.org/10.48081/LOIE5198>

*А. Утегенова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

*e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАТЫС БӨЛІГІНДЕГІ ТІЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының батыс аймағындағы тілдердің әлеуметтік-лингвистикалық көріністері қарастырылады. Мақаламыздың мақсаты – Қазақстан Республикасының батыс аймағындағы тілдік жағдайды анықтайтын әлеуметтік факторларды, атап айтқанда, өңір халқының демографиялық параметрлерін, этникалық топтардың қоныстану ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың әлеуметтік-кәсіби стратификациясы мен халықтың жас санаттарын сипаттау. Сонымен қатар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің қолданылуына жанама әсер ететін аймақтың географиялық ерекшеліктері, саяси-экономикалық жағдайы, мәдени және тілдік ерекшеліктері сияқты факторлар қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі материалы ретінде әртүрлі жылдардағы Қазақстан Республикасының Ұлттық санақтарының қорытынды статистикалық мәліметтері қолданылды. Сондай-ақ зерттеуде батыс өңірде жүргізілген Қазақстан Республикасының осы аймағының әлеуметтік құрылымы туралы жан-жақты ақпараты бар әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама нәтижелері қарастырылды.

Зерттеу негізінде автор мемлекеттік тілдің экстралингвистикалық факторлары екіұштылыққа ие деген қорытындыға келеді. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының батыс бөлігінің географиялық жағдайы тілдік жағдайға айтарлықтай әсер етеді, бұл қазақтардың бір аумақта ықшам тұруына және олардың сандық басымдылығына әкелді. Тілдік адалдыққа, тұрғындардың тілдік көзқарастарының өзгеруіне ықпал ететін және тілдік ығысуды азайтатын негізгі динамикалық факторларға

жастар арасындағы білімнің прагматикалық құндылығының артуы, сондай - ақ қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің әртүрлі коммуникативтік салаларда таралуын анықтайтын халықтың әлеуметтік-кәсіби құрылымы жатады.

Кілтті сөздер: тілдік жағдай, факторлық талдау, әлеуметтік факторлар, Ұлттық санақ, әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама, экстралингвистикалық факторлар.

Кіріспе

Тілді сақтау мен дамытудың күрделі әрі көп қырлы проблемасының маңызды аспектілері әртүрлі факторлардың оның қолданысына әсерін зерттеу болып табылады. Белгілі бір тілдің қолданылуы және дамуын жалғастырып отырған тілдік емес болмыстың сипаты мен ерекшеліктерін факторлық талдау арқылы ашу қажеттілігі туындайды. Әлеуметтік-лингвистикада әдетте әлеуметтік немесе экстралингвистикалық факторлар ерекше көрсетіледі. Әлеуметтік контексті талдау үшін көбінесе белгілі бір тілдік бірлестіктің демографиялық көрсеткіштері (сол тілде сөйлейтін халықтың жалпы саны, олардың шоғырлану ерекшеліктері, тіл иелерінің жас сипаттамасы т.б.) қарастырылады. Қоғамның әлеуметтік құрылымы мен оның мәдени-тілдік ерекшеліктерін, оның ішінде тілдік қатынастар, жазбаша дәстүрлер және т.б. параметрлерді талдаудың да маңызы зор [1, 244].

Тілдің әлеуметтік шарттылығы туралы әлеуметтік-лингвистикада көптеген зерттеулер бар, соның ішінде Ю. Д. Дерешиевтің еңбектерін ерекше атап көрсетуге болады. Өз еңбектерінде ол әлеуметтік факторлардың табиғаты мен құрылымын қарастырады, олардың классификациясын көрсетеді. Оның айтуынша, тілдегі барлық элементтер адамдардың нақты тілдік сөйлеу әрекеті жағдайында, әлеуметтік факторлармен өзара араласу кезінде құрылады. Ол әлеуметтік факторды әлеуметтік шындық немесе жүйелендірілген әлеуметтік әрекет ретінде таниды [2, 7]. Мәселен, білім беру саласы, ғылым саласы, саясат, идеология т.б. әлеуметтік факторларға жатады. Сонымен қатар Ю. Д. Дерешиев әлеуметтік фактордың құрылымында субъектіні, әлеуметтік іс-әрекеттің нысанын, тілдік амалдарын, субъектінің мақсаты мен міндеттерін ерекше атап көрсетеді.

Соңғы зерттеу жұмыстарында тілде дамып және қолданылып отырған факторларды «экстралингвистикалық» факторлар деп көрсетеді. Зерттелетін аймақтың әлеуметтік-демографиялық ерекшеліктерін, оның ландшафтық, мәдени, тарихи және басқа да нақты жағдайларын талдау кез келген социоллингвистикалық зерттеудің бастапқы нүктесі болып табылады. Бүгінгі таңда зерттеушілер, негізінен, белгілі бір тілдік жағдайға қатысты жұмыстың

қолданбалы сипатына, нақты ақпаратқа негізделген материалға байланысты детерминанттық факторларды анықтайды және қарастырады [3].

Тілдердің қолданылуының әлеуметтік контекстін кейбір зерттеушілер тілдік және қарым-қатынас жағдайларымен бірге кешенді қарастырады. Әлеуметтік жағдай тілдік жағдайға себепші болады, әрі бұл белгілі бір қауымдастықта әлеуметтік жүйенің бір уақытта қолданылуын білдіреді. Ол саяси-әкімшілік мәртебесінен, саяси, экономикалық және әлеуметтік-мәдени инфрақұрылым деңгейінен, халықтың этнодемографиялық, әлеуметтік-кәсіби және білім беру өлшемдерінен, ұлттық саясат қағидаларынан, мәдени-тарихи ауқымның ерекшеліктерінен құралады [4, 36–37].

У. Фиерманның айтуынша, соңғы жиырма жылдағы қарқынды демографиялық өзгерістер айтарлықтай тілдік ығысуларға алып келді және оны, негізінен, қазақ халқы санының өсуі мен орыс халқының азаюымен байланыстырады. Бұл факт, әрине, тілдік жағдайдың маңызды сипаттамаларына әсер етеді: сыртқы тілдік жағдай 126 тілмен анықталған, бірақ іс жүзінде 124 тілде сөйлейтін этникалық топтар (қазақ және орыс тілдерінен басқа) халықтың тек 13,2 % құрайды, ал тілдік жағдай екі күшті коммуникативті қазақ және орыс тілдерінің айналасында айқын көрініс табады [5].

Осылайша, факторлық талдау тілдің қызмет ету ерекшелігін, жалпы тілдік жағдайды анықтау үшін өте маңызды. Айта кетейік, мұндай талдау көптілді, көпұлтты мемлекеттер үшін аса маңызды. Мысалы, Қазақстан Республикасы аймақтарындағы тілдік жағдай ұқсас ерекшеліктеріне қарамастан, әрқайсысының өзіндік бірегейлігі мен ерекшелігін анықтайтын ерекше сипаттамаларға ие. Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының батыс бөлігіндегі (Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау облыстарындағы) тілдік жағдайды атап өткен жөн. Олардың географиялық орналасуы халық санының, оның ішінде титулдық ұлттың сандық басымдылығына, олардың бір аумақта ықшам орналасуына, мемлекеттік тілді меңгеру деңгейлерінің өзгеруіне әкелді. Қазақ тілінің функционалды дамуына ықпал еткен бұл факторлар оның қазіргі жағдайына белгілі бір деңгейде әсер етуде.

Материалдар мен әдістер

Зерттеуіміздің материалы ретінде әртүрлі жылдардағы Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі ұсынған Қазақстан Республикасының Ұлттық санақтарының қорытынды нәтижелерінің ресми деректері болды: 1999, 2009 және 2021 жж. статистика нәтижелері қазақ тіл иелерінің әлеуметтік базасын анықтау үшін пайдаланылды, кейбір өлшемдер үшін олардың динамикасы әртүрлі жылдар тұрғысынан көрсетілген. 1999 жылғы және 2009 жылғы жинақтарының 2-томдарында білім деңгейі, некеде болуы, ұлттық құрамы және тілдер білу, дін тұту туралы көрсеткіштері,

ал 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қысқаша қорытындылары ұсынылған [6, 7, 8]. Осы жинақтардағы мәліметтерді жинақтап, талдау арқылы өңірдегі тілдік жағдайдың сипатын анықтадық. Сондай-ақ ҚР батыс бөлігіндегі тұрғындар арасында Google форманы толтыру негізінде жүргізілген әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама нәтижелері де зерттеу жұмысымыздың негізін құрады. Зерттеу барысында статистикалық мәліметтерді жинақтау, талдау, респонденттерден Google форма арқылы жауап алу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Аймақтардағы тілдік жағдайды сипаттау үшін әдетте келесі белгілердің жиынтығы қолданылады:

– тіл саясатының ерекшеліктері, тілдік заңнамалардың сипаты, тілдердің ресми мәртебесі (мемлекеттік немесе ресми қолданылатын сондай-ақ арнайы және т.б. мәртебелерді бекіту);

– аталмыш тілдік жағдайдың пайда болу тарихы, қолданыстағы тілдік жағдайға әсер етуші сыртқы факторлар (мысалы, Қазақстанның батыс және солтүстік бөліктері Ресеймен шекаралас орналасқан, өңірлер арасында тарихи қалыптасқан тығыз экономикалық және мәдени қарым-қатынастар орнаған, сонымен қатар Ресей мен Қазақстан азаматтарының орыс және қазақ тілдерін қолдануы тығыз шекаралық тілдік байланыстары арқылы да жүзеге асады). Сонымен қатар XX ғасырдың 90-жылдарының басында Ресей мен Қазақстан арасында «ашық» шекара болды, Қазақстанмен шекаралас Ресейдің 10 облыс және бір өлкесінде 22.444 мың орыс, 542 мың қазақ болса, Ресеймен шекаралас Қазақстанның 9 облысында 2.540 мың қазақ және 2.935 мың орыс мекендеді;

– аймақтарда қызмет ететін тілдердің сандық құрамы (көбінесе түрлі тілдер қалалық және ауылдық диаспораларда басым болады; күнделікті өмірде қолданылатын және оқытылатын тілдер, мысалы, шет тілдер және т.б. функционалды тілдер ажыратылып көрсетіледі);

– тіл иелерінің санымен анықталатын тілдердің демографиялық қуаты (көбінесе тілдік топтың шекаралары этникалық (ұлттық) топтың шекараларына сәйкес келмейді);

– тілдердің функционалды қуаты, олардың функционалды арақатынасы және функционалды басым тілдердің саны;

– тілдік ұстанымдар (тіл иелерінің тілдік бағдары, тілдік адалдық, тілдің беделі, оны үйренуге дайын болу және т.б.);

– осы тілдік жағдайға кіретін тілдердің лингвистикалық арақатынасы, олардың құрылымдық және функционалды жай-күйі (тиісті салаларда қолдану үшін функционалды стильдерінің болуы және тұрақтылығы: терминологиялық жүйелердің, жазбаша дәстүрлерінің болуы; тілдердің

жұмыс істеуінің ресурстық және институционалдық қамтамасыз етілуі, яғни сөздіктердің, тілдескіштердің, оқу құралдарының болуы т.б.) [9, 33].

Жоғарыда көрсетілген белгілердің басым көпшілігіне Ұлттық халық санағының халықтың ұлттық құрамы және тілдерді білу деңгейін саралайтын бөлігінде мән берілген. Төменде тілдік жағдайға байланысты Ұлттық халық санағы мәліметтеріндегі статистикалық көрсеткіштерге талдау жасап көрдік.

Алдымен 1999 және 2009 жылдардың статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып, төмендегідей көріністі байқауға болады. 1-кестеде Қазақстан Республикасының батыс өңіріндегі қазақ тілін меңгерген қазақтар санының 2009 жылғы ұлттық санақ нәтижесі бойынша сәл кемігендігі байқалады. 1999 жылғы санақ нәтижесі бойынша Ақтөбе облысы бойынша қазақтардың жалпы санының 99,5 %-ы, орыс халқының 68 %-ы, украиндардың 27 %-ы, неміс халқының 32 %-ы, татарлардың 76 %-ы, басқа этнос өкілдерінің 49 %-ы қазақ тілін меңгерген болса, 2009 жылы бұл көрсеткіш өзгеше екенін байқауға болады. Атап айтатын болсақ, облыста қазақ тілін меңгергендердің ішінде ауызша түсінетіндердердің саны 98 %-ды, еркін оқи алатындар 95 %-ды, соның ішінде еркін жаза алатындар 91 %-ды құрап отыр. Ал орыс халқының 43 %-ы ауызша сөйлей алатын болса, 12 %-ы еркін оқи алады, 9 %-ы еркін жаза алатындар құрайды. Украиндардың 40 %-ы ауызша түсінетін болса, 10 %-ы еркін оқи алатындықтарын, 8 %-ы еркін жаза алатындықтарын көрсетсе, татарлардың 82-ы ауызша түсінсе, 47 %-ы еркін оқи алады, ал 40 %-ы еркін жаза алады. Неміс халқына келер болсақ, 43 %-ы қазақ тілін ауызша түсінетіндіктерін көрсетсе, 14 %-ы оқи алатындықтарын, 11 %-ы еркін жаза алатындықтарын көрсеткен болатын. Облыстағы басқа этнос өкілдерінің көрсеткіштері бойынша олардың 55 %-ы ауызша түсінеді, 12 %-ы еркін оқи алса, 23 %-ы еркін жаза алады. Атырау мен Маңғыстау облыстарының қазақ тілін меңгеру көрсеткіші анағұрлым жоғары екендігін байқаймыз. 2009 жылғы Ұлттық санақ нәтижелеріне сәйкес Атырау мен Маңғыстау облыстарындағы қазақтардың 99 %-ы ауызша түсінеді, 98%-ға жуығы еркін оқиды, соның ішінде 95%-ы еркін жаза алатыны анықталды. Батыс Қазақстан облысындағы қазақ халқының 99 %-ы ауызша түсінсе, 95,3 %-ы еркін оқи алады, ал 93,6 %-ы еркін жаза алады.

Кесте 1 – 1999 жылғы және 2009 жылғы Ұлттық санақ нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасының батыс өңірі халқының қазақ тілін меңгеру деңгейі

Облыстар	Этностар	Қазақ тілін меңгеру деңгейі					
		1999 жыл		2009 жыл			
		Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Қазақ тілін меңгергендер	Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Ауызша түсінеді	Еркін оқиды	Соның ішінде: еркін жазады
Ақтөбе облысы	Қазақтар	482285	480227	448448	439977	426500	407757
	Орыстар	114416	33123	85881	36793	10553	7747
	Өзбектер	566	420	609	545	404	364
	Украиндар	46848	12739	22336	9019	2364	1740
	Татарлар	11675	8902	8186	6736	3895	3258
	Немістер	10721	3435	4441	1931	612	478
	Басқа ұлттар	16047	7762	9876	5230	838	2003
Атырау облысы	Қазақтар	210761	210554	332967	329776	324703	318642
	Орыстар	35339	11072	27690	16823	4702	3511
	Өзбектер	126	83	976	852	570	458
	Украиндар	1366	384	720	406	99	70
	Татарлар	2584	1797	1929	1647	990	842
	Немістер	626	173	395	252	102	79
	Басқа ұлттар	5319	1962	5515	3285	1479	1162
Батыс Қазақстан облысы	Қазақтар	399030	396888	327199	323559	311696	306367
	Орыстар	174018	25224	115461	34941	10395	8064
	Өзбектер	251	156	319	258	184	171
	Украиндар	19634	2694	10554	3498	809	623
	Татарлар	10104	6594	7370	5959	3579	3237
	Немістер	2434	493	1094	427	178	156
	Басқа ұлттар	11332	2667	7236	3273	1400	1381

Маңғыстау облысы	Қазақтар	247644	247615	293425	289607	285202	278917
	Орыстар	46630	7409	33315	14698	4351	3220
	Өзбектер	394	313	1175	1093	774	696
	Украиндар	4124	622	2059	843	190	138
	Татарлар	2490	1593	1415	1129	610	516
	Немістер	554	97	242	119	32	25
	Басқа ұлттар	12833	5131	9399	6542	3072	2513

Келесі кестеде батыс өңірі халқының орыс тілін меңгеру деңгейі екі жылғы Ұлттық халық санақтарының салыстырмалы нәтижелері арқылы көрсетілген. 2-кестедегі мәліметтерге сүйене отырып, 1999 жылғы Ұлттық санақ нәтижесі бойынша Ақтөбе облысындағы қазақтардың 69 %-ы орыс тілін меңгерсе, орыстар мен украиндардың 100 %-ға жуығы орыс тілін меңгергендігі аңғарылады. Дәл осындай көріністі татарлар, немістер және басқа этностардың санақ нәтижелерінен де байқауға болады. 2009 жылғы Ұлттық санақ нәтижесі бойынша орыс тілін ауызша түсінетін қазақтар 92 %-ын, еркін оқи алатындары 82 %-ын құраса, еркін жаза алатындары 75 %-ын құрайды. Орыстар мен украиндардың көрсеткіштері өте ұқсас, 98 %-ы ауызша түсінсе, 96–97 %-ы сәйкесінше еркін оқи алады, 94–95 %-ы еркін жаза алатындықтарын көрсеткен. Татар мен немістердің 98 %-ы ауызша түсінеді, татарлардың 95 %-ы еркін оқиды, 91 %-ы еркін жаза алады. Ал неміс халқының 97 %-ы орысша еркін оқи алса, 95 %-ы еркін жаза алады. Басқа этнос өкілдеріне келер болсақ, 97 %-ы ауызша түсінетіндіктерін, 93%-ы еркін оқи алатындықтарын, 90 %-ы орыс тілінде еркін жазатындықтарын көрсеткен. Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстары бойынша орыс тілін меңгергендер 1999 жылғы санақ нәтижесі бойынша орыс халқынан басқа ұлт өкілдерінің 93–99 %-ын құраса, 2009 жылғы санақ нәтижесі бойынша бұл көрсеткіш өзгергенін байқап отырмыз. Орыс тілін ауызша түсінетіндер 68,8–99,1 % аралығын қамтыса, еркін оқи алатындар саны 54,8–97,9 %-ын, соның ішінде еркін жаза алатындар саны 42,5–97,5 %-ды құрайды.

Кесте 2 – 1999 жылғы және 2009 жылғы Ұлттық санақ нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасының батыс өңірі халқының орыс тілін меңгеру деңгейі

Облыстар	Этностар	Орыс тілін меңгеру деңгейі					
		1999 жыл		2009 жыл			
		Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Қазақ тілін меңгергендер	Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Ауызша түсінеді	Еркін оқиды	Соның ішінде: еркін жазады
Ақтөбе облысы	Қазақтар	482285	480227	448448	439977	426500	407757
	Орыстар	114416	33123	85881	36793	10553	7747
	Өзбектер	566	564	609	569	468	435
	Украиндар	46848	12739	22336	9019	2364	1740
	Татарлар	11675	8902	8186	6736	3895	3258
	Немістер	10721	3435	4441	1931	612	478
	Басқа ұлттар	16047	7618	9876	5206	774	1932
Атырау облысы	Қазақтар	210761	140840	332967	305214	269112	249380
	Орыстар	35339	35339	27690	26855	26548	25848
	Өзбектер	126	118	976	671	458	415
	Украиндар	1366	1364	720	705	683	668
	Татарлар	2584	2498	1929	1875	1832	1771
	Немістер	626	626	395	385	377	366
	Басқа ұлттар	5319	5172	5515	4930	4567	4367
Батыс Қазақстан облысы	Қазақтар	399030	284393	327199	304819	276791	266673
	Орыстар	174018	174017	115461	113760	113038	112266
	Өзбектер	251	251	319	288	266	261
	Украиндар	19634	19631	10554	10421	10345	10290
	Татарлар	10104	9989	7370	7257	7125	7030
	Немістер	2434	2433	1094	1084	1069	1065
	Басқа ұлттар	11332	11292	7236	7098	6903	6811

Маңғыстау облысы	Қазақтар	247644	175866	293425	257662	229336	215793
	Орыстар	46630	46630	33315	32713	32446	31845
	Өзбектер	394	385	1175	903	644	584
	Украиндар	4124	4124	2059	2026	2013	1978
	Татарлар	2490	2359	1415	1400	1382	1351
	Немістер	554	554	242	238	236	233
	Басқа ұлттар	12833	11998	9399	9147	8646	8272

Өңірдегі ағылшын тілін меңгеру деңгейіне келер болсақ, келтірілген санақ мәліметтеріне сүйене отырып, 3-кестеде төмендегідей көріністі байқаймыз. 1999 жылғы Ұлттық халық санағының нәтижесімен салыстырғанда 2009 жылдың көрсеткіші біршама өзгерген. Атап айтатын болсақ, 1999 жылғы санақ нәтижесі бойынша ағылшын тілін меңгерген қазақтар жалпы халықтың тек 0,3 %-ын құраса, 2009 жылы ауызша түсінетіндер 20 %-ын, еркін оқи алатындар 13 %-ын, ал еркін жаза алатындар 9,6 %-ын құрап отыр. Орыстарға келер болсақ, 1999 жылғы санақ нәтижесі көрсеткендей тек 0,00007 %-ы ағылшын тілін меңгерген, ал 2009 жылы бұл көрсеткіш өзгеріп, 18 %-ы ауызша түсінетіндіктері, 10,5 %-ы еркін оқи алатындықтары, 7,5 %-ы еркін жаза алатындықтары анықталды. Украиндар 1999 жылғы санақ нәтижесі бойынша 0,35 %-ы ғана (Маңғыстау облысында 0 %) меңгергені, ал 2009 жылғы санақ нәтижесі бойынша 11 %-ы ауызша түсінетіндіктері, 6,4 %-ы еркін оқи алатындықтары, 4,6 %-ы еркін жаза алатындықтары белгілі болды. Ал татарлар 1999 жылы 0,7 %-ы ғана меңгерген болса, 2009 жылы бұл көрсеткіш едәуір өскен: 18 %-ы ауызша түсінеді, 11 %-ы еркін оқи алады, 8 %-ы еркін жаза алады. Немістер мен басқа ұлт өкілдеріне келер болсақ, олардың да тек 0,2-0,3 %-ы ғана ағылшын тілін білген болса, 2009 жылы бұл көрсеткіш өзгеріп, немістердің 12,5 %-ын, басқа этностардың 17 %-ын ауызша түсінетіндер, неміс ұлт өкілдерінің 7 %-ын, басқа этностардың 17 %-ын еркін оқи алатындар, немістердің 5 %-ын, басқа ұлт өкілдерінің 8 %-ын еркін жаза алатындар құрап отыр.

Кесте 3 – 1999 жылғы және 2009 жылғы Ұлттық санақ нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасының батыс өңірі халқының ағылшын тілін меңгеру деңгейі

Облыстар	Этностар	Ағылшын тілін меңгеру деңгейі					
		1999 жыл		2009 жыл			
		Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Қазақ тілін меңгергендер	Осы ұлт өкілдерінің жалпы саны	Ауызша түсінеді	Еркін оқиды	Соның ішінде: еркін жазады
Ақтөбе облысы	Қазақтар	482285	480227	448448	439977	426500	407757
	Орыстар	114416	33123	85881	36793	10553	7747
	Өзбектер	566	5	609	107	72	53
	Украиндар	46848	12739	22336	9019	2364	1740
	Татарлар	11675	8902	8186	6736	3895	3258
	Немістер	10721	3435	4441	1931	612	478
	Басқа ұлттар	16047	8177	9876	5668	1170	2314
Атырау облысы	Қазақтар	210761	1659	332967	67544	40329	31389
	Орыстар	35339	296	27690	6117	2958	2227
	Өзбектер	126	-	976	106	73	35
	Украиндар	1366	14	720	141	65	38
	Татарлар	2584	33	1929	432	231	190
	Немістер	626	8	395	89	41	34
	Басқа ұлттар	5319	1572	5515	7855	1078	907
Батыс Қазақстан облысы	Қазақтар	399030	1838	327199	67003	44458	35057
	Орыстар	174018	1097	115461	17058	9883	7644
	Өзбектер	251	2	319	52	34	27
	Украиндар	19634	77	10554	1235	637	506
	Татарлар	10104	48	7370	1381	886	735
	Немістер	2434	10	1094	186	120	100
	Басқа ұлттар	11332	66	7236	1087	648	533

Маңғыстау облысы	Қазақтар	247644	1812	293425	53205	36409	27456
	Орыстар	46630	844	33315	8570	4681	3449
	Өзбектер	394	2	1175	85	59	48
	Украиндар	4124	-	2059	482	252	182
	Татарлар	2490	39	1415	384	219	180
	Немістер	554	8	242	64	42	30
	Басқа ұлттар	12833	159	9399	2229	1305	1035

Ал 2021 жылғы Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес мемлекеттік тілді білетін халық санының өзгергендігін байқауға болады. 4-кестеде өңірлер бөлінісінде мемлекеттік тілді меңгерген халықтың пайыздық көрсеткіштері берілген. Соған сәйкес Атырау және Маңғыстау облысында тұратын қазақтардың 99,9 %-ы қазақ тілін меңгерген болса, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарының сәйкесінше 99,8 % және 99,7 %-ы мемлекеттік тілді жетік меңгергендігін байқаймыз. Өңірдегі орыс халқына келер болсақ, Ақтөбе облысында тұратындарының 63,9 %-ы, Атырау мен Маңғыстау облыстарының орыс тұрғындарының сәйкесінше 40,6 % және 24,2 %-ы, ал Батыс Қазақстан облысының орыс орыс халқы өкілдерінің 31,9 %-ы қазақ тілін меңгергендігі анықталды. Әр облыстың өзбек және татар халықтарының көрсеткіштері өте ұқсас, әрі жоғарылау. Оның себебін түбі бір түркі халықтар екендігімен түсіндіруге болады. Ал украин және немістерге келер болсақ, оекңлардың да көрсеткіштері өзара ұқсастығын байқаймыз: 23,3–42,9 % аралығын қамтып отыр.

Өткен жылдардағы сатистикалық мәліметтермен салыстырғанда 2021жылғы Ұлттық санақ қорытындысына сәйкес мемлекеттік тілді меңгергендер санының едәуір өскендігі байқалады. Мемлекеттік тілге деген қызығушылықтың артуы мен тілдік ығысудың азаюы бірнеше жағдайларға тікелей байланысты деп есептейміз: 1) өңірде қазақтар санының артуы; 2) қазақша оқытатын мектеп, балабақшалар санының көбеюі, 3) елдегі мемлекеттік тілдің мәртебесінің өсуі.

Кесте 4 – 2021 жылғы Ұлттық санақ нәтижелері бойынша мемлекеттік тілді меңгерген Қазақстан Республикасының батыс өңірі халқының пайыздық көрсеткіштері

Өңірлер бөлінісінде мемлекеттік тілді меңгерген Қазақстан Республикасының батыс өңірі халқының пайыздық көрсеткіштері				
Облыстар	Ақтөбе облысы	Атырау облысы	Батыс Қазақстан облысы	Маңғыстау облысы
Этностар				
Қазақтар	99,8%	99,9%	99,7%	99,9%
Орыстар	63,9%	40,6%	24,2%	31,9%
Өзбектер	64,4%	59,1%	45,1%	52,9%
Украиндар	37,6%	43,2%	27,3%	33%
Татарлар	61,5%	56,6%	57,2%	52,2%
Немістер	40,5%	42,9%	26,7%	33,7%

Американ ғалымы У. Фиерман Қазақстан Республикасындағы тілдік ығысуды төмендетуге: қазақ тілінің символикалық рөлін күшейту, жария маңдайшалардың қазақ және орыс тілдерінде қайталануы, көпшілік іс-шараларда қазақ тілінде сөйлеушілернің көп болуы, қазақ тілінде білім беру саласын кеңейту және бұқаралық ақпарат құралдарының салаларында қазақ тілін кеңінен пайдалану өз кезегінде оң әсерін тигізіп жатқандығын атап өткен болатын [10].

Ал өңірде жүргізілген әлеуметтік-лингвистикалық сауалнамаға келер болсақ, аталмыш сауалнама Google форма форматында орыс тілінде құрылды. Сауалнамаға барлығы Ақтөбе, Атырау, Маңғыстау және Батыс Қазақстан облыстарынан 3690 респондент қатысты. Олардың жас шамасы 13 пен 75 жас аралығын, әрі барлық дерлік әлеуметтік санаттарды қамтиды. Сауалнамаға 12 ұлт өкілдерінен респонденттер қатысты. Қатысушылардың 86,4 %-ын қала тұрғындары құраса, 13,6 %-ын ауыл тұрғындары құрады. Респонденттердің басым бөлігі (72,4 %) ана тілін қазақ тілі деп көрсеткен. Ал тілдерді меңгеру деңгейлеріне келер болсақ, барлық сауалнамаға қатысушылардың 47,4 %-ы қазақ тілін жетік меңгергендіктерін атап көрсеткен, орыс тілін 48,8 %-ы жетік меңгерген болса, ал ағылшын тілін меңгергендер тек 4,4 %-ын құрап отыр. «Үйде, жұмыста, достар арасында, әлеуметтік желілерде қай тілді жиі қолданасыз?» деген сауалдарға жауап берушілердің 36 %-ы үйде, 41,7 %-ы жұмыста, 52 %-ы әлеуметтік желілерде, ал 43,1 %-ы достарының арасында орыс тілінде сөйлейтіндерін ашып айтты.

«Сіздің өңіріңізде қоғамдық өмірдің қай саласында мемлекеттік тіл жиі қолданылады?» деген сауалға жауап берушілердің пікірлері бір жерден

шықпады. Басым көпшілігі (27 %-ы) жоғары, арнаулы орта, орта білім беру саласын көрсетсе, 18 %-ы жегілікті әкімшілік басқару саласын таңдады. Ал жауап берушілердің 13 %-ы бұқаралық ақпарат құралдарын және дәл осындай пайыздық көрсеткішпен әлеуметтік желі және интернет жүйесін таңдаған. Сұхбаткерлердің 11 %-ы мәдени саласын, 8–7%-ын сәйкесінше ісқағаздар мен іскерлік қатынас хаттар және тұрмыстық қызмет көрсету мен сауда салаларын таңдаған болатын. Ал 3 %-ы ғана шаруашылық қызмет саласын белгілеген.

Біздің бақылауымызша, ұйымдардың мамандануы, сондай-ақ бір әлеуметтік-кәсіби ортадағы олардың ұлттық құрамы белгілі бір дәрежеде тілдерді қолдануға өз әсерін тигізетіндігін көрсетеді. Ұжымның этникалық біртектілігіне қарамастан, мемлекеттік басқару органдары, ғылыми және білім беру мекемелері сияқты қызмет салаларында орыс тілі халықтар арасындағы этникалық қарым - қатынас тілі ретінде жиі қолданылады. Бұл ішінара қазақ тілінің әртүрлі функционалды стильдерінің тарлығымен және белгілі бір дәрежеде дамымауымен байланысты. Көрсетілген салаларда орыс тілі нақты сұхбаттасушыға және коммуникативті жағдайларға байланысты, негізінен, күнделікті ауызша қарым - қатынас тілі ретінде жиірек қолданылады.

Сурет 1 – Өңір халқының мемлекеттік тілді қоғамдық өмірдің қай саласында көбірек қолданатыны туралы мәлімет

Қорытынды

Экстралингвистикалық факторларды талдау тілдік жағдайдың әлеуметтік-демографиялық, географиялық және басқа да тілдік жағдай

ерекшеліктерінің бір мәнді емес екендігі және қазіргі мемлекеттік тілдің қолданылуының жағымды да, теріс те әсер ететіндігін көрсетеді. Республика тұрғындарының бір аумақта жинақы өмір сүруі және олардың аумақтағы басқа ұлттардан сандық жағынан басым болуы өңірлердегі қазақ тілінің сақталуына және одан әрі дамуына әсер ететін ең маңызды макрофактор деп санаған жөн. Бұл фактор тілді сақтауға қолайлы жағдай жасайды, оны барлық дерлік коммуникативтік салаларда қолдану қарқындылығына ықпал етеді.

Болашақта теріс салдары болуы мүмкін динамикалық факторларға өңір жастарының білім беру ұстанымдары мен халықтың әлеуметтік-кәсіби құрылымын жатқызуға болады. Біртіндеп өзгеріп жатқан әлеуметтік-кәсіби құрылым, қазіргі тіл иелерін мемлекеттік деңгейде біріктіру, негізінен, орыс және ағылшын тілдерін білуге бағытталған коммуникативті стратегияны қажет етеді. Сондықтан бүгінгі таңдағы негізгі міндет – жастардың өз мәдени мұрасынан бас тартпай, басқа мәдениеттерге бағытталған тілдік сана-сезім деңгейін арттыру болып табылады. Сондай-ақ өңірдегі тілдік жоспарлау халық санағы материалдарына, статистикалық мәліметтерге және аймақтарда жүргізілетін әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулер нәтижелеріне сүйене отырып жүргізілуі тиіс.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Михальченко, В. Ю. Словарь социолингвистических терминов [Мәтін]. – М. : Институт языкознания РАН, 2006. – 312 с.
- 2 Дешериев, Ю. Д. Теоретические аспекты изучения социальной обусловленности языка [Мәтін] // Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. – М. : Наука, 1988. – 541 с.
- 3 Беликов, В. И., Крысин, Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов [Мәтін]. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001. – 439 с.
- 4 Баскаков, А. Н., Насырова, О. Д. Языковые ситуации в тюркоязычных республиках Российской Федерации (краткий социолингвистический очерк) [Мәтін] // Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 34–129 с.
- 5 Fierman, W. Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh «Groupness». – Ab Imperio. – 2005. – № 2. – P. 393–423. [Электронды ресурс]. – URL : <https://www.semanticscholar.org/paper/Kazakh-Language-and-Prospects-for-its-Role-in-Fierman/ba205b1d159afa352b58a1d0df9e7a4e28fa2f1a> (Қаралған күні: 05.09.2022 ж.)

6 2009 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық санағының қорытындылары [Электронды ресурс]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/2009/region (Қаралған күні: 02.09.2022).

7 1999 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық санағының қорытындылары [Электронды ресурс]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/1999 (Қаралған күні: 02.09.2022).

8 2021 жылғы Қазақстан Республикасының Ұлттық санағының қорытындылары [Электронды ресурс]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/2020 (Қаралған күні: 09.09.2022).

9 **Алтынбекова, О. Б.** Этнологические процессы в Казахстане: монография [Мәтін]. – Алматы : Экономика, 2006. – 416 с.

10 **Aksholakova, A., Ismailova, N.** The language policy of Kazakhstan and the state language in government service // Materials of the 3rd World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership (WCLTA-2012). – Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2013. – № 93. – P. 1580–1586. [Электронды ресурс] – URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813035301> (Қаралған күні: 11.09.2022)

References

1 **Mixal'chenko, V. Yu.** Slovar' sociolingvisticheskix terminov. [Dictionary of sociolinguistic terms] [Text] – Moscow : Institut yazy'koznaniya RAN, 2006. – 312 p.

2 **Desheriev, Yu. D.** Teoreticheskie aspekty' izucheniya social'noj obuslovlennosti yazy'ka. [Theoretical aspects of the study of the social conditionality of language] [Text] // Vliyanie social'ny'x faktorov na funkcionirovanie i razvitie yazy'ka. – Moscow : Nauka, 1988. – 541 p.

3 **Belikov, V. I., Kry'sin, L. P.** Sociolingvistika: Uchebnik dlya vuzov. [Sociolinguistics: Textbook for Universities] [Text]. – M. : Rossijskij gosudarstvenny'j gumanitarny'j universitet, 2001. – S. 439. Sociolingvistika: Uchebnik dlya vuzov. – Moscow : Russian State University for the Humanities 2001. – 439 p.

4 **Baskakov, A. N., Nasy'rova, O. D.** Yazy'kovy'e situacii v tyurkoyazy'chny'kh respublikakh Rossijskoj Federacii (kratkij sociolingvisticheskij ocherk). [The language situations in the Turkic-speaking republics of the Russian Federation (a brief sociolinguistic sketch)] [Text] // Yazy'ki Rossijskoj Federacii i novogo zarubezh'ya: status i funkci. – Moscow : E'ditorial URSS, 2000. – P. 34–129.

5 **Fierman, W.** Kazakh Language and Prospects for its Role in Kazakh «Groupness». [Text] – Ab Imperio. – 2005. – № 2. – P. 393–423. [Electronic resource]. – URL : <https://www.semanticscholar.org/paper/Kazakh-Language-and-Prospects->

[for-its-Role-in-Fierman/ba205b1d159afa352b58a1d0df9e7a4e28fa2f1a](https://stat.gov.kz/for_users/national/2009/region) – (Review date: 05.09.2022).

6 2009 zhy'lgıy' Kazakstan Respublikasy'ny'n Ultty'k sanagy'ny'n kory'ty'ndy'lary'. [Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 2009] [Electronic resource]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/2009/region – (Review date: 02.09.2022).

7 1999 zhy'lgıy' Kazakstan Respublikasy'ny'n Ultty'k sanagy'ny'n kory'ty'ndy'lary'. [Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 1999] [Electronic resource]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/1999 – (Review date: 02.09.2022).

8 2021 zhy'lgıy' Kazakstan Respublikasy'ny'n Ultty'k sanagy'ny'n kory'ty'ndy'lary'. [Results of the National Census of the Republic of Kazakhstan in 2021] [Electronic resource]. – URL : https://stat.gov.kz/for_users/national/2020 – (Review date: 09.09.2022).

9 **Alty'nbekova, O. B.** E'tnoyazy'kovy'e processy' v Kazaxstane : monografiya [Ethnolinguistic Processes in Kazakhstan: Monograph] [Text]. – Almaty' : E'konomika, 2006. – 416 p.

10 **Aksholakova, A., Ismailova, N.** The language policy of Kazakhstan and the state language in government service [Text] // Materials of the 3rd World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership (WCLTA-2012). – Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2013. – № 93. – P. 1580–1586. [Electronic resource]. – URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813035301> – (Review date: 11.09.2022).

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*А. Утегенова

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актөбе.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВ В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматриваются социолінгвістическіе аспекты функционирования языков в западном регионе Республики Казахстан. Цель нашей статьи – охарактеризовать социальные факторы, определяющие языковую ситуацию в западном регионе Республики Казахстан, в частности демографические параметры

населения региона, особенности расселения этнических групп, а также их социально-профессиональную стратификацию и возрастные категории населения. В то же время рассматриваются такие факторы, как географические особенности, политико-экономическое положение, культурные и языковые особенности региона, косвенно влияющие на использование казахского, русского и английского языков. В качестве основного материала исследовательской работы использованы итоговые статистические данные национальных переписей Республики Казахстан за разные периоды. Также в исследовании были рассмотрены результаты проведенного в западном регионе социолингвистического опроса, содержащие исчерпывающую информацию о социальной структуре данного региона Республики Казахстан.

На основании проведенного исследования автор приходит к выводу, что экстралингвистические факторы государственного языка неоднозначны. На сегодняшний день географическое положение западной части Республики Казахстан оказывает существенное влияние на языковую ситуацию, что обусловило компактное расселение казахов на одной территории и их численное превосходство.

Косновным динамическим факторам, способствующим изменению языковой лояльности, языковых установок населения и снижению языкового сдвига, относятся повышение прагматической ценности образования среди молодежи, а также социально-профессиональная структура населения, определяющая распространение казахского, русского и английского языков в различных коммуникативных сферах.

Ключевые слова: языковая ситуация, факторный анализ, социальные факторы, Национальная перепись населения, социолингвистический опрос, экстралингвистические факторы.

*A. Utegenova

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Republic of Kazakhstan, Aktobe.

Material received on 09.06.23.

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF LANGUAGES IN THE WESTERN REGION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article deals with the sociolinguistic aspects of the functioning of languages in the western region of Kazakhstan. The purpose of our article is

to characterize the social factors determining the language situation in the western region of Kazakhstan, in particular the demographic parameters of the population of the region, the peculiarities of the settlement of ethnic groups, as well as their socio-professional stratification and age categories of the population. At the same time such factors as geographical features, political and economic situation, cultural and linguistic features of the region, which indirectly influence the use of the Kazakh, Russian and English languages, are considered. As the main material of the research work, the final statistical data of the national censuses of Kazakhstan for different periods were used. The study also considered the results of a sociolinguistic survey conducted in the western region, which contains comprehensive information about the social structure of this region of Kazakhstan.

The main dynamic factors contributing to the change in language loyalty, language attitudes of the population and the decrease in language shift include the increasing pragmatic value of education among young people, as well as the socio-professional structure of the population, which determines the distribution of Kazakh, Russian and English in various communicative spheres.

Keywords: language situation, factor analysis, social factors, National Census, sociolinguistic survey, extralinguistic factors.

<https://doi.org/10.48081/XFAJ9225>

***Ғ. Б. Шойбекова¹, Е. Армия², Б. Молдағали³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ОТАНСҮЙГІШТІК МАЗМҰНДАҒЫ МӘТІНДЕРДІ ІРІКТЕУ, БЕЙІМДЕУ, ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тілдік тұлға – ауызша және жазбаша мәтін тудыра алатын, оны адресат пен адресант арасындағы коммуникацияға айналдыра алатын тұлға. Өз кезегінде барлық грамматикалық тұлғалар мен функционалды стильдердің мүмкіндіктерін бастауыш сынып оқушысы өз жасына сәйкес қолдана алады. Демек, тілдік тұлға – философиялық, психологиялық және әлеуметтанымдық т.б. тұтас ғылым салаларында қолданылатын пәнаралық термин. Бұл терминді бастауыш сыныпта отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді игере отырып, азаматтық құзыреттілікті меңгеруде де қолданылатынын ескерген жөн.

Бұл мақала отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндер лингвистикасына арналған докторлық диссертация шеңберінде ұсынылған тақырыпты негізге ала отырып әзірленген. Ғылыми мақалада тілдік тұлғаны қалыптастыруда отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді іріктеп, бейімдеп, цифрландырып пайдалану мәселесі қарастырылған. Тілдік тұлғаны қалыптастыру баланың кішкентайынан басталу керек. Жас-жасқа бөліп, барлық сынып-сынып бойынша тілдік тұлғаның қалыптасуына назар аудару керек. Осыған дейін тілді структуралық тұрғыдан оқытып, лингвистикалық білімді құрылымдық тұрғыда беруді көздеген жүйе болды. Соған сәйкес фонетикалық тілдік құзыреттіліктер, лексикалық құзыреттіліктер, морфологиялық құзыреттіліктер, синтаксистік құзыреттіліктер, сөзжасамдық

құзыреттіліктер беріліп, тек пәндік құзыреттіліктермен шектелді. Ал тілдік тұлға мәтін тұрғысынан оқыту, мәтінмен байланыстыра оқытуды басты мақсат етпеді. Бүгінде қазақ тілі функционалды аспект тұрғысынан оқытуды қолға алған шақта, мәтін арқылы тілдік тұлға қалыптастыру, сонымен қатар отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді бейімдеп беру ұсынылып отыр.

Кілтті сөздер: отансүйгіштік, мәтін, тіл, тұлға, цифрландыру.

Кіріспе

Тілдік тұлға қалыптастыру лингвистикалық білім арқылы беріледі. Әрбір балаға азаматтық құзыреттіліктің отансүйгіштік қасиетін сіңіру аса маңызды. Цифрлы Қазақстан жүйесіне ену үшін мәтіндерді өңдеп, бейімдеп, көпшілікке қолжетімді етіп, оқушылардың өз бетімен мәтін құрастыра алуына жағдай жасау мақсатында, сондай-ақ оқу құралдарының авторларына, білім беруші ұстаздарына да әдістемелік және сүйемелдеуші көмекші құралдар дайындалу қажет деп санаймыз. Бұл мақаламыз – осындай атқарылуға тиіс көптеген шаралардың алғашқы бастамасы.

Жаһандану жағдайында оқушылардың тілдік тұлғасын қалыптастыру үшін рухани-адамгершілік, патриоттық дамуы мен тәрбиелік әлеуетін күшейту керек. Бұл үшін отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді оқушылардың түсініп, қабылдап, өз бетінше мәтін құрай алуы үшін, алдымен, мәтіндер іріктеліп, бейімделіп, үлгілерге салынады, цифрландырылу қажет.

Баланың тілдік тұлғасы бастауыш сыныптан бастап мәтінді құрап үйрену арқылы қалыптасуы керек.

Отансүйгіштік мазмұндағы көркем-әдеби, публицистикалық стильдегі мәтіндерді жинақтап, жасына сәйкестендіріп, бейімдеу әрі қарай жұмыстың жүруінің басты шарты болып саналады.

Материалдар мен әдістер

Отансүйгіштікке тәрбиелейтін мәтіндерді орынды, мазмұнды ұсыну – ұрпақ тәрбиесінің дұрыс қалыптасуының кепілі. Жаңа ұрпақ тілге шорқақ, кітап оқуға құштарлығы аз, ана тілінен сөздік қоры кедей, ойын ауызекі тілде анық жеткізе алмайтын болып келе жатыр. Оқушының тілдік тұлғасын қалыптастыру үшін көркем шығармалардың маңызы зор екендігі белгілі. Отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді өңдеп, оқушының жас ерекшелігіне икемдеп ұсыну арқылы тілдік тұлғасын қалыптастыруға әсер етудің тиімді екендігі анық көрінеді. Мақаланы жазу барысында теориялық анализ, синтез, жалпылау, жүйелеу әдіс-тәсілдері негізінде материалдар сараланды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы дайындаған «Қазақстан

республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021–2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат жинағында білім беру ұйымдарының мектепалды және 1–11-сыныптарында 2021–2022 оқу жылындағы оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру жөніндегі материалдар берілген [1, 3 б.].

Ал оқылым мәтіндері арқылы бала деңгейінің өсуі, түрлі құзыреттіліктерді қалыптастырып, тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым дағдылары білім алушының өзгелермен пікір алмасып, емін-еркін қарым-қатынас жасауына, мәтін құрай алуына, сол арқылы ойын, көзқарасын жүйелеп, анық жеткізуге, оқулықтағы ақпараттарды тиімді пайдаланауына мүмкіндік туғызады. Осы дағдылардың бәрін де қолдану арқылы отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді оқу, тыңдау, жазу, айту арқылы тілдік тұлғасы қалыптасады.

«Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы 988 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес тұлғаны жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу мен оқытуды қамтамасыз ету қажет. Ол «...отанға деген сүйіспеншілік сезімі тәрізді құндылықтар қалыптастыруға көмектеседі» деген пікірін ескерсек, отансүйгіштік қасиет – жалпыадамзаттық, ұлттық құндылыққа жатады [1, 43 б.].

2021–2022 оқу жылына 1-сыныптар үшін «Әліппе», «Ана тілі», «Цифрлық сауаттылық» пәндері енгізілді. «Цифрлық сауаттылық» пәнін оқытуда пәнаралық байланыста оқыту үшін біздің тарапымыздан ұсынылып отырған ғылыми жобаның берері мол болатыны сөзсіз. Себебі бастауыш сынып оқушылары цифрланған мәтіндер жүйесін оқи алу, мәтіндерді жаза алу мүмкіндігіне ие болады.

Осыны негізге ала отырып, ғылыми жобада отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді іріктеп, бейімдеп, цифрландырып пайдалана отырып, тілдік тұлға қалыптастыру көзделіп отыр.

3) Тек бастауыш сыныпта ғана емес, барлық сыныптарға байланысты тілдік тұлғаның қалыптасуы тілді структуралық тұрғыдан оқытып, лингвистикалық білімді құрылымдық тұрғыда беруді көздеген жүйе болды. Осыған байланысты фонетикалық тілдік құзыреттіліктер, лексикалық құзыреттіліктер, морфологиялық құзыреттіліктер, синтаксистік құзыреттіліктер, сөзжасамдық құзыреттіліктер беріліп, тек пәндік құзыреттіліктермен шектелді. Ал тілдік тұлға мәтін тұрғысынан оқыту, мәтінмен байланыстыра оқытуды басты мақсат етпеді. Бүгінде қазақ тілі функционалды аспект тұрғысынан оқытуды қолға алған шақта, мәтін арқылы

тілдік тұлға қалыптастыру, сонымен қатар отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді бейімдеп беру де зерттеу жобасында алғаш рет ұсынылып отыр.

Тілдік тұлға – ауызша және жазбаша мәтін тудыра алатын, оны адресат пен адресант арасындағы коммуникацияға айналдыра алатын тұлға. Өз кезегінде барлық грамматикалық тұлғалар мен функционалды стильдердің мүмкіндіктерін бастауыш сынып оқушысы өз жасына сәйкес қолдана алады. Ғалым Ю. Н. Караулов тілдік тұлға терминіне тілді антропоэзектілік тұрғыдан тіл мен адамның қарым-қатынасын қатар қарастыратын, зерттеудің жалпы аспектілерін қамти зерттейтін деген анықтама береді. «Языковая личность – вот та сквозная идея, которая, как показывает опыт ее анализа и описания, пронизывает и все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка» [2, с. 3]. Демек, тілдік тұлға – философиялық, психологиялық және әлеуметтанымдық т.б. тұтас ғылым салаларында қолданылатын пәнаралық термин. Бұл терминді бастауыш сыныпта отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді игере отырып, азаматтық құзыреттілікті меңгеруде де қолданылатынын ескерген жөн.

Соңғы жылдардағы зерттеулердің де салааралық сипат алып, антропоэзектілік тұрғыдағы зерттеулердің көбейгенін көріп отырмыз. Тілді теориялық тұрғыдан зерделеу қазақ ғылымы үшін көп нәрсе берді. Енді теориялық мәселелерді практикалық, тәжірибелік жағынан қолдануды қолға алу қажет деп санаймыз. Сондықтан да ұлттық тілдегі ең алғашқы балаға беретін нәрсе ол оның өмір сүруге қажетті тілдік бірліктерді үйрету болса, екінші кезекте отансүйгіштік қасиетті бойларына сіңіру болмақ. Отансүйгіштік қасиетті сіңіруге байланысты әлемдік ғылымдағы зерттеу еңбектерге шолу жасалды.

С. С. Коренблит, А. Г. Арушанова, Е. С. Рычагованың «Развитие языковой личности дошкольника: теория, опыт. Программа и технология «Весёлый день дошкольника» («ВЕДЕДО»)» практикалық талдауларға негізделіп жазылған монографиясы [3, 274 с.], педагогикалық оқу орындарының оқытушылары мен білім алушыларға, ғылыми қызметкерлерге балалардың тілдік тұлғасын, тілдік қарым-қатынасын дамыту мәселелеріне арналған еңбегінде «Весёлый день дошкольника» «ВеДеДо» қысқарған нұсқасымен аталатын әдістемелік атаумен мектеп жасына дейінгі баланы қуаныш, жағымды эмоциялар, оптимизм және позитивті атмосферада тәрбиелеу және оқыту жолдары қарастырылған. Балалар өмірінің әртүрлі аспектілері туралы әндерді қамтитын жаңа буын (ойындар, іс-шаралар, серуен, мерекелер, театр, ертегі және т. б.); әндерге иллюстрациялар; әдістемелік өнер туындыларымен танысу процесінде балалар мен ересектердің өзара әрекеттесуінің жаңа

формаларын ашатын ұсыныстар бар. Бірақ еңбекте тәрбиенің салалары қарастырылғанмен, отансүйгіштік мәні келтірілмеген.

Е. А. Башмакова, Л. Н. Фадеева, И. Н. Соколованың «Формирование языковой личности как фактор развития языковой способности у детей» атты мақаласында балалардың тілдік тұлғасын қалыптастыру туралы мәселесі қозғалып, баланың сөйлеу тілінің дамуын ересектерден кішілердің қабылдауымен қалыптасатын күрделі шығармашылық процесс деп болжайды [4]. Бұл пікір ересектердің айтқан сөздерін балалардың бойына сіңіреді деп санасак, онда міндетті түрде үнемі отансүйгіштік туралы айтып, сөз қозғап отырудың қажеттігін растайды.

А. С. Дёмышеваның «Развитие языковой личности младшего школьника в процессе лингвистического образования» (2007) атты зерттеу жұмысы екінші тілді игеру кезіндегі қалыптасатын тілдік тұлға тұрғысынан зерделенсе [5, 25 с.], Е. Р. Ядровскаяның «Развитие интерпретационной деятельности читателя-школьника в процессе литературного образования: 5–11 классы» атты зерттеуі оқырман-оқушының әдеби білім алуды талдау әрекеттеріне арналады [6, 512 с.]. Ал шетелдік зерттеулерде де отансүйгіштік қасиетті меңгертуге арналған зерттеулердің болмауы, қазақ ғылымының әлемдік ғылымның бөлшегі ретінде осы жұмысты атқаруына мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Е. В. Шевцова «Формирование патриотизма у младших школьников средствами народной педагогики» [7] атты еңбегінде халықтық педагогика арқылы отансүйгіштік қасиетті бастауыш сынып оқушыларына құзыреттілік ретінде қалыптастыратын болса, бұл мақала отансүйгіштік мазмұндағы кез келген тақырыптарды кеңінен қамтиды.

Біздің зерттеуімізге дейін Қазақстан ғылымында бастауыш сынып оқушыларының тілдік құзыреттіліктерін отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндер арқылы зерделеген жұмыс болмаған. Зерттеулер тек тіл парадигмаларын ғана игерту мақсатында қалыптасатын тілдік тұлға тұрғысынан ғана орындалған. Педагогикалық қырлары зерделенген жұмыс біршама болғанмен, бүгінгі жас ұрпақтың отансүйгіштік қасиеттерін сіңіруге жеткіліксіз.

Отандық ғылымда А. Д. Рысқұлбекованың «Бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу тапсырмалар жиынтығы» атты әдістемелік көмекші құралдың жалпы мазмұнын байқар болсақ, оқу тапсырмалары бастауыш сынып оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға арналады да, азаматтық құзыреттіліктің бір арнасы отансүйгіштік тақырыбы сырт қалады [8, 36 б.].

Г. А. Тулегенова «Бастауыш сыныпта гуманитарлық пәндер негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру» тақырыпта дайындалған диссертациясына қазіргі заманғы Қазақстандағы демократиялық өзгерістер

жас ұрпақты патриоттық тұрғыда тәрбиелеудің тиімділігін талап ететіндігімен байланысты [9]. Өскемен ұрпақты патриоттық тәрбиелеу мәселесі бүгінде ерекше маңызға ие болып отыр, өйткені Кеңес заманында басқа одақтас республикалар сияқты Қазақстанда да көптеген жылдар бойы коммунистік идеология болды. Тәуелсіздік жылдарында нақты отансүйгіштік идеология көрініс таппады. Тек біртұтастық, көп ұлттардың ауызбіршілігі идеологиясы болды. «Отансүйгіштік» ұғымына зерттеу жасаған Ж. Төлен, С. Төленова, Е. Асылтаева, Н. Айтымбетовтардың авторлығымен жазылған мақалада «отансүйгіш» сөзіне «өзі тұрған жерін құрметтейді, мәңгі бақи туған жеріне адал, ата-бабаларын құрметтейтін, отандастарына деген сүйіспеншілік, әр уақытта көмек қолын созуға даяр, елінің көркеюіне күнделікті үлес қосып отыратын адам» деген түсінік береді. Авторлар қоғамдағы отансүйгіш «азаматтық сана» қалыптастырудың саяси сипаттарын да жаза келе, әр елдің отансүйгіштікке тәрбиелеу әдістерімен бөліседі. Мысалы, АҚШ-та мемлекеттік рәміздер, киноиндустрия, бұқаралық ақпарат құралдарында айтылады, арнайы мереке күнін күнтізбеге енгізген. Жапонияда 2003 жылдан бастап 11 жастан отансүйгіштік бойынша білімдері есепке алынатын болған. Қазақстанда отансүйгіштікке тәрбиелейтін Тәуелсіздік күні, Конституция күні, Қазақстан халықтарының біртұтастығы күні т.б. мерекелер ұйымдастырылады және әр аймақтан жастар мәслихатын құрып, 16 өкіл түрлі шаралар ұйымдастыруға атсалысып отырады [10, 4859–4863 б.]. Отансүйгіштік идеологияны жеткізуді балаға жас кезінен қалыптастырып, елжанды тілдік тұлға қалыптастыру керек.

Қорытынды

Осы ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып, қазақ лингвистикасында отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді іріктеп, жас деңгейлеріне сәйкес бейімдеу қажет. Сонымен бірге қазіргі кездегі техниканың да мол мүмкіндіктерін пайдаланып, цифрландырып беруді де қарастырған жөн. Бұған қоса отансүйгіштік мазмұндағы мәтіндерді сынып-сыныпқа бөліп берген де ыңғайлылық тудырған болар еді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021–2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021. – 378 б.

2 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность [Текст]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.

3 **Коренблит, С. С., Арушанова, А. Г., Рычагова, Е. С.** Развитие языковой личности дошкольника : теория, опыт. Программа и технология «Весёлый день дошкольника» («ВеДеДо») : практико-ориентированная монография [Текст]. – Краснодар : Издательский дом «ХОРС», 2015. – 274 с.

4 **Башмакова, Е. А., Фадеева, Л. Н., Соколова, И. Н.** «Формирование языковой личности как фактор развития языковой способности у детей» [Электронный ресурс]. – <https://moluch.ru/th/1/archive/170/5219>.

5 **Дёмышева, А. С.** Развитие языковой личности младшего школьника в процессе лингвистического образования : автореферат на соискание кандидата педагогических наук. по 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (русский язык, уровень общего образования) [Текст] – Екатеринбург, 2007. – 25 с.

6 **Ядровская, Е. Р.** Развитие интерпретационной деятельности читателя-школьника в процессе литературного образования : 5–11 классы : дисс. на соиск. степ. д-ра педагогических наук. по 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (русский язык, уровень общего образования) [Текст] – Санкт-Петербург, 2012. – 512 с.

7 **Шевцева, Е. В.** Формирование патриотизма у младших школьников средствами народной педагогики: автореферат на соискание кандидата педагогических наук. по 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования [Текст] – Чебоксары, 2010. – 18 с.

8 **Рысқұлбекова, А. Д.** Бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу тапсырмалар жиынтығы : әдістемелік көмекші құрал [Электронды ресурс]. – <http://dev-s.balatali.kz/uploads/books/80a1930b212edee2bc7a2950d15ab90a/%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%83%D1%8B%D1%88.pdf>.

9 **Тулегенова, Г. А.** Бастауыш сыныпта гуманитарлық пәндер негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру: 6D010200 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Мәтін]. – Талдықорған, 2021. – 131 б.

10 **Zhengisbek, Tolen., Slushash, Tulenova., Elnura, Assyltaeva., Nurken, Aitymbetov.** Formation of civil and patriotic education of youth in Kazakhstan / [Electronic resource] – https://www.researchgate.net/publication/274028640_Formation_of_Civil_and_Patriotic_Education_of_Youth_in_Kazakhstan#fullTextFileContent.

References

1 «Qazaqstan Respýblıkasynyń orta bilim berý uıymdarynda oqý-tárбие prosesin uıymdastyrdyń 2021–2022 oqý jylyndaǵy ereksheликтери týraly».

Adistemelik nusqaý hat [«On the features of the organization of the educational process in organizations of secondary education of the Republic of Kazakhstan in the 2021–2022 academic year». Methodical instructive letter] [Text]. – Nur-Sultan : Y. Altynsarın atyndaǵy UBA, 2021. – 378 p.

2 **Karaýlov, Iý. N.** Rýsski iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic personality] [Text] – Moscow : Editorial ÝRSS, 2004. – 264 p.

3 **Korenblit, S. S., Arýshanova, A. G., Rychagova, E. S.** Razvitie iazykovoi lichnosti doshkolnika: teoria, opyt. Programma i tehnologia «Vesolyı den doshkolnika» («VeDeDo») : praktiko-orientirovannaa monografia [The development of a preschooler's linguistic personality: theory, experience. Program and technology «Fun day of a preschooler» («VeDeDo») : a practice-oriented monograph] [Text]. – Krasnodar : Izdatelski dom «HORS», 2015. – 274 p.

4 **Bashmakova, E. A., Fadeeva, L. N., Sokolova, I. N.** «Formirovanie iazykovoi lichnosti kak faktor razvitiia iazykovoi sposobnosti ý detei» [«Formation of a linguistic personality as a factor in the development of language ability in children»] / [Electronic resource]. – <https://moluch.ru/th/1/archive/170/5219/>

5 **Dómysheva, A. S.** Razvitie iazykovoi lichnosti mladshogo shkolnika v prosese lingvisicheskogo obrazovania : avtoreferat na soiskanie kandidata pedagogicheskikh naýk. po 13.00.02 – teoria i metodika obýchenia i vospiania (rýsski iazyk, ýreven obshego obrazovania) [The development of the language personality of a younger student in the process of linguistic education : an abstract for the Candidate of Pedagogical Sciences. on 13.00.02 – theory and methodology of teaching and education (Russian, general education level)] [Text] – Ekaterinbýrg, 2007. – 25 p.

6 **Iadrovskaa, E. R.** Razvitie interpretasionnoi deiatelnosti chitateláshkolnika v prosese literatýrnogo obrazovania: 5-11 klassy : diss. na soisk. step. d-ra pedagogicheskikh naýk. po 13.00.02 – teoria i metodika obýchenia i vospiania (rýsski iazyk, ýreven obshego obrazovania) [The development of the interpretative activity of the student reader in the process of literary education: grades 5–11 : diss. on the job. step. Doctor of Pedagogical Sciences. on 13.00.02 – theory and methodology of teaching and education (Russian, general education level)] [Text]. – St. Petersburg. 2012. – 512 p.

7 **Shevseva, E. V.** Formirovanie patriotizma ý mladshih shkolnikov sredstvami narodnoi pedagogiki : avtoreferat na soiskanie kandidata pedagogicheskikh naýk. po 13.00.01 – Obshaia pedagogika, istoria pedagogiki i obrazovania [Formation of patriotism among younger schoolchildren by means of folk pedagogy : an abstract for the Candidate of Pedagogical Sciences. on 13.00.01 – General pedagogy, history of pedagogy and education] [Text]. – Cheboksary, 2010. – 18 p.

8 **Rysqulbekova, A. D.** Bastyýsh synyp oqýshylaryna arnalǵan oqý tapsyrmalar jyntyǵy : ádistemelik kómekshi qural [A set of educational tasks for

Primary School students : a methodological aid] / [Electronic resource]. – <http://dev-s.balatili.kz/uploads/books/80a1930b212edee2bc7a2950d15ab90a/%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%83%D1%8B%D1%88.pdf>

9 **Týlegenova, G. A.** Bastaýysh synypa gýmanitarlyq pánder negizinde oqýshylarǵa patriottyq tárbi berý : 6D010200 – Bastaýyshta oqytý pedagogikasy men ádistemesi mamandyǵy boyynsha filosofia doktory (PhD) dárejesin alý úshin daýyndalǵan disertasiya [Patriotic education of students in elementary school on the basis of humanitarian disciplines: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty 6d010200 – pedagogy and methods of primary education] [Text] – Taldyqorgan, 2021. – 131 p.

10 **Zhengisbek, Tolen., Slushash, Tulenova., Elnura, Assyltaeva., Nurken, Aitymbetov.** Formation of civil and patriotic education of youth in Kazakhstan [Electronic resource]. – https://www.researchgate.net/publication/274028640_Formation_of_Civil_and_Patriotic_Education_of_Youth_in_Kazakhstan#fullTextFileContent.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Г. Б. Шойбекова¹, Е. Армия², Б. Молдағали³

^{1,2}Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті имени Абай,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ВОПРОСЫ ОТБОРА, АДАПТАЦИИ, ЦИФРОВИЗАЦИИ ТЕКСТОВ ПАТРИОТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Языковая личность – это личность, которая может генерировать устный и письменный текст, превращая его в общение между адресатом и адресантом. В свою очередь, возможности всех грамматических форм и функциональных стилей могут быть использованы учеником начального класса в соответствии со своим возрастом. Следовательно, языковая личность – это междисциплинарный термин, используемый в областях целостной науки, таких как философская, психологическая и социологическая и т.д. Следует учитывать, что данный термин используется и в

начальном классе при овладении гражданской компетентностью, овладении текстами патриотического содержания.

Данная статья разработана на основе темы докторской диссертации, посвященной лингвистике текстов патриотического содержания. В научной статье рассматриваются вопросы исследования патриотических текстов и их отбора, адаптации, оцифровки в формировании языковой личности. Формирование языковой личности следует начинать с самого раннего возраста ребенка. Необходимо выделить возраст и обратить внимание на формирование языковой личности по всем классам. До этого существовала система структурного обучения языку и лингвистических знаний. В соответствии с этим фонетические языковые компетенции, лексические компетенции, морфологические компетенции, синтаксические компетенции, словообразовательные компетенции были переданы и ограничены только предметными компетенциями. Когда казахский язык изучается с точки зрения функционального аспекта, с нашей стороны предлагаются формировать языковую личность через текст, а также адаптировать тексты патриотического содержания.

Ключевые слова: патриотизм, текст, язык, личность, цифровизация.

*G. B. Shoybekova¹, E. Armiya², B. Moldagali³

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher

Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Kazakh National Pedagogical

University named after Abai,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 09.06.23.

ISSUES OF SELECTION, ADAPTATION, DIGITALIZATION OF PATRIOTIC TEXTS IN THE FORMATION OF A LINGUISTIC PERSONALITY

A linguistic person is a person who can give rise to an oral and written text, turn it into communication between the addressee and the addressee. In turn, the possibilities of all grammatical personalities and functional styles can be used by a primary school student in accordance with his age. Therefore, a linguistic person is an interdisciplinary term used in the fields

of science as a whole, philosophical, psychological and sociological, etc. It is important to note that this term is also used in the acquisition of civic competence, mastering texts of patriotic content in elementary school.

This article was developed on the basis of the topic developed within the framework of the doctoral dissertation on the linguistics of texts of patriotic content. The scientific article discusses the selection, adaptation and digitization of texts of patriotic content in the formation of a linguistic personality. The formation of a linguistic personality should begin with a small child. It is necessary to pay attention to the formation of a linguistic personality throughout the class-class, dividing it by age. Before that, there was a system that intended to teach the language structurally and transmit linguistic knowledge structurally. In accordance with it, phonetic language competencies, lexical competencies, morphological competencies, syntactic competencies, word-building competencies were assigned and limited only to subject competencies. And the linguistic personality did not have the main goal of teaching from the point of view of the text, teaching in connection with the text. Today, when the Kazakh language begins to be taught in terms of functional aspects, it is proposed to form a linguistic personality through the text, as well as adapt texts of patriotic content.

Keywords: patriotism, text, language, personality, digitalization.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдуов Мұхаммадғали Ілиясұлы, филология ғылымдарының докторы, Филология факультеті, «Қарағанды Бөкетов университеті» КЕАҚ, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abduov_m@mail.ru

Абдуова Назия Мұхаммадғалиқызы, т.ғ.м., «Қарағанды Бөкетов университеті» КЕАҚ, филология факультеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Абдырова Ардақ Оразғалиқызы, докторант, Торайғыров университеті, Филология факультеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdyrova_77@mail.ru

Абилдаева Қарлығаш Нұржанқызы, докторант, 8D01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, Қазақ тілі және әлем тілдері институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті КЕАҚ, Алматы қ., A00F6T9, Қазақстан Республикасы, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Абишева Гульнара Кайдарқызы, докторант, «Филология: қазақ филологиясы» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Abisheva_gulnara1982@mail.ru

Айбекқызы Нұрханым, магистрант, «Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aibekkyzy_n@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Армия Еркежан, «Филология» БББ бойынша докторант, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: erke0716@mail.ru

Әбілханова Назгүл Мукарамақызы, магистрант, КЕАҚ «Қ. Жұбанов университеті», Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhetembayeva@mail.ru

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Дарменова Гульвира Тұрсынбекқызы, PhD доктор, «Қазіргі түрік диалектілері мен әдебиеттері» бөлімінің оқытушысы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Денизли қ., 20100, Түркия Республикасы, e-mail: gdarmenova@pau.edu.tr

Елікпаев Серік Төлеубайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров

университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КеАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

Ерғалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының доценті, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Журавлева Евгения Александровна, филология ғылымдарының докторы, профессор, теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Филологиялық факультеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

Журавлева Елена Александровна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Иост Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, доцент, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: olga_jost@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru

Кажытай Балнур Кызырбековна, докторант, 8D02314-Әдебиеттану мамандығы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: k_azhytay@mail.ru

Кайдарова Асель Жанатовна, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, ассистент-оқытушы, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: slada.sladova@mail.ru

Капанова Дамели Енсебековна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер департаментінің профессоры, «Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы» ЖШС, Астана қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: damelia07@mail.ru

Карипжанова Айнур Ораловна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ainurok1974@mail.ru

Касымова Асем Аленовна, PhD докторы, Филология факультеті, КЕАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті», Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: assemzere.ak@gmail.com

Кожакметова Гулим Бакберовна, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Филология факультеті, «Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті», Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

Копеев Арслан Жәстілбекұлы, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, «Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кульбаева Баглан Тасбулатовна, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасының доценті, «Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kbaglan62@mail.ru

Куманоя-Накагава Йоко, Филология ғылымдарының докторы (Ph.D), профессор, Кейо университеті, Мита, Минато-ку, Токио қ., 108-8345, Жапония, e-mail: kumanoya@keio.jp

Куркимбаева Айжан Муратовна, PhD, қауымд. профессор, Кафедра меңгерушісі, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan-k@mail.ru

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kapasova1970@mail.ru

Мадеева Асия Айтуаровна, «Аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, assiya_madeyeva@mail.ru

Молдағали Бақытгүл, PhD, пост-докторант, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados_@mail.ru

Муталиева Раушан Мамырқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

Олжабаев Бекарыс Кобланұлы, докторант, «Филология» мамандығы, Филология факультеті, «Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті» КЕАҚ, Ақтөбе қ., 030005, Қазақстан Республикасы, e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

Оразбек Мактагул Социалқызы, профессор, «Қазақ әдебиеті» кафедрасы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Оспанов Бақтияр Есенгелдіұлы, докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bakhtiar_aa@mail.ru

Паланджи Изабелла, докторант, славистика кафедрасы, Германистика, скандинавистика және славистика факультеті, Висконсин университеті, Мэдисон, АҚШ, email: palange@wisc.edu

Пангереев Абат Шамұлы, филология ғылымдарының докторы, профессоры, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030005, Қазақстан Республикасы, e-mail: pan.abat@mail.ru

Погожева Елена Юрьевна, PhD доктор, қауымд. профессор, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru

Самсенова Гульжан Серикбаевна, докторант, «Филология» мамандығы, Филологиялық факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

Саттарова Азиза Тешабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қырғыз тілі және әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі, Академик М. М. Адышев атындағы Ош технологиялық университеті, Ош қ., 723500, Қырғыз Республикасы, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Саурбаев Ришат Журкенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университет, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Сахариева Айгүл Жумагельдиновна, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: s_aygul@mail.ru

Таласпаева Жанар Серкешовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Тіл және әдебиет институты, «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Толокольников Наталя Ивановна, аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Түлебаева Куралай Токтаровна, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bukeikhan University», Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Утегенова Асель, докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Хамзина Гүлбарам Саятқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тіл және әдебиет институты, «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Gulzada_76@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, филология кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шойбекова Ғазиза Бейсенбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тіл білімінің теориясы мен әдістемесі кафедрасы, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуов Мухаммадгали Ильясович, доктор филологических наук, Факультет филологии, НАО «Карагандинский университет Букетова», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: abduov_m@mail.ru

Абдуова Назия Мухаммадгалиевна, м.г.н., Факультет филологии, НАО «Карагандинский университет Букетова», г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Абдырова Ардак Оразгалиевна, докторант, Факультет Филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: abdyrova_77@mail.ru

Абилдаева Карлыгаш Нуржановна, докторант, специальность 8D01701- Казахский язык и литература, Институт казахского языка и мировых языков, НАО Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, A00F6T9, Республика Казахстан, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Абишева Гульнара Кайдаровна, докторант, специальность «Филология: казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Abisheva_gulnara1982@mail.ru

Айбекқызы Нұрханым, магистрант, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: aibekkyzy_n@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, ассоциированный профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Армия Еркежан, докторант, ОП «Филология», Институт филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: erke0716@mail.ru

Әбілханова Назгүл Мукарамақызы, магистрант, НАО «К. Жубанов университет», г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: zhetembayeva@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Дарменова Гульвира Турсынбековна, доктор PhD, преподаватель, кафедра «Современные турецкие диалекты и литература», Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Денизли, 20100, Турецкая Республика, e-mail: gdarkmenova@pau.edu.tr

Еликпаев Серик Төлеубаевич, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, email: serik.elikbay@mail.ru

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Высшая школа гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

Ергалиева Самал Жанатқызы, PhD, ассоциированный профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: samall17.12@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Жетписбай Алия Қожамуратқызы, кандидат филологических наук, доцент, ОП «Иностранный язык: два иностранных языка» Высшей школы гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, профессор, кафедра иностранной филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, email: anara-zhash@mail.ru

Журавлева Евгения Александровна, профессор, зав. кафедрой теоретической и прикладной лингвистики, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

Журавлева Елена Александровна, магистр филологических наук, старший преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Иост Ольга Александровна, кандидат филологических наук, профессор, доцент, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: olga_jost@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru

Кажытай Балнур Кызырбековна, докторант, специальность 8D02314-Литературоведение, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: k_azhytay@mail.ru

Кайдарова Асель Жанатовна, магистр гуманитарных наук, ассистент-преподаватель, кафедра иностранной филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар. 140008, Республика Казахстан, email: slada.sladova@mail.ru

Капанова Дамели Енсебековна, кандидат филологических наук, профессор, ТОО «Академия физической культуры и массового спорта», профессор, департамент социально-гуманитарных дисциплин, г. Астана, 140008, Республика Казахстан, e-mail: damelia07@mail.ru,

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, email: Kapasova1970@mail.ru

Карипжанова Айнур Ораловна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ainurok1974@mail.ru

Касымова Асем Аленовна, доктор PhD, Факультет филологии, НАО «Университет имени Шакарима города Семей», г. Семей 071410, Республика Казахстан, e-mail: assemzere.ak@gmail.com

Кожаметова Гулим Бакберовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, «Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави», г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

Копеев Арслан Жастилекович, докторант, специальность «Казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Кузембаева Гульжана Айтжановна, PhD, доцент, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кульбаева Баглан Тасбулатовна, кандидат филологических наук, доцент, ОП «Иностранный язык: два иностранных языка» Высшей школы гуманитарных наук, НАО «Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kbaglan62@mail.ru

Куманоя-Накагава Ёко, доктор филологических наук (Ph.D), профессор, университет Кэйо, 2-15-45 Мита, Минато-ку, г. Токио, 108-8345, Япония, e-mail: kumanoya@keio.jp

Куркимбаева Айжан Муратовна, PhD, ассоциированный профессор, заведующей кафедрой, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, 050060, Республика Казахстан, email: aizhan-k@mail.ru

Мадеева Асия Айтұаровна, докторант, специальность «Переводческое дело», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, email: assiya_madeyeva@mail.ru

Молдагали Бакытгул, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая», г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados@mail.ru

Муталиева Раушан Мамыровна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, email: raushan_mutalieva@mail.ru

Олжабаев Бекарыс Кобланұлы, докторант, специальность «Филология», Филологический факультет, НАО «Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова», г. Актобе, 030005, Республика Казахстан, email: olzhabaev.beka@mail.ru

Оразбек Мактагул Социалқызы, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Казахская литература», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Оспанов Бактияр Есенгельдиевич, докторант, Кызылординский университет имени Коркыт ата, г. Кызылорда, 120000, Республика Казахстан, e-mail: bakhtiar_aa@mail.ru

Паланджи Изабелла, докторант, кафедра славистики, Факультет германистики, скандинавистики и славистики, Висконсинский университет, г. Мэдисон, 53706, США, email: palange@wisc.edu

Пангереев Абат Шамович, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030005, Республика Казахстан, email: pan.abat@mail.ru

Погожева Елена Юрьевна, доктор PhD, ассоциированный профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru

Самсенова Гульжан Серикбаевна, докторант, специальность «Филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: gulzhan.samsenova@mail.ru

Саттарова Азиза Тешабаевна, кандидат филологических наук, доцент, Зав. кафедрой «Киргизский язык и литература», Ошский технологический

университет имени академика М. М. Адышева, г. Ош, 723500, Республика Киргизия, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Сахариева Айгуль Жумагельдиновна, старший преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: s_aygul@mail.ru

Таласпаева Жанар Серкешовна, кандидат филологических наук, профессор, Институт языка и литературы, НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева», г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Толокольников Наталья Ивановна, старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Тулбаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, Гуманитарный факультет, «Alikhan Bukeikhan University», г. Семей 070000, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, ассоциированный профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Утегенова Асель, докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Хамзина Гульбарам Саятовна, кандидат филологических наук, доцент, Институт языка и литературы, НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева», г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: Gulzada_76@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008. Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шойбекова Газиза Бейсенбековна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, кафедра «Теории и методики казахского языкознания», НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abduov Mukhammadgali Ilyasovich, Doctor of Philology, Faculty of Philology, Karaganda University of Buketov, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abduov_m@mail.ru

Abduova Nazilya Mukhammadgalievna, Master of Humanities, Faculty of Philology, Karaganda University of Buketov, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazilya_abduova@mail.ru

Abdyrova Ardak Orazgalievna, Doctoral student, Faculty of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdyrova_77@mail.ru

Abildayeva Karlygash Nurzhanovna, Doctoral student of specialty 8D01701- Kazakh language and literature, Kazakh National Women's Teacher Training University, Institute of the Kazakh Language and World Languages, Almaty, A00F6T9, Republic of Kazakhstan, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Abilkhanova Nazgul Mukaramakzy, master student, K. Zhubanov University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhetembayeve@mail.ru

Abisheva Gulnara Kaidarovna, doctoral student in «Philology: Kazakh philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Abisheva_gulnara1982@mail.ru

Aibekkyzy Nurkhanym, Master's student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, 030000, e-mail: aibekkyzy_n@mail.ru

Anesova Albina Zhenisovna, Associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Armiya Erkezhan, doctoral student in «Philology», Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: erke0716@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Darmenova Gulvira Tursynbekovna, Doctor PhD, Lecturer at the Department of Modern Turkish Dialects and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Denizli, 20100, Republic of Turkey, e-mail: gdarkmenova@pau.edu.tr

Jost Olga Alexandrovna, PhD (Philology), professor of Philology, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: olga_jost@mail.ru

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru

Kaidarova Assel Zhanatovna, Department of Foreign Philology, assistant-teacher, Master of Human sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sladova@mail.ru

Kapanova Damelia, Candidate of philological sciences, professor «Academy of physical education and mass sports» LLP, Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines. Astana, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: damelia07@mail.ru

Kapassova Bakhytgul, Candidate of Philology sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kapasova1970@mail.ru

Karipzhanova Ainur Oralovna, Ph.D., Faculty of Humanities and Social Sciences, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ainurok1974@mail.ru

Kassymova Assem Alenovna, PhD, NAO «Shakarim University of Semey», Faculty of Philology, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: assemzere.ak@gmail.com

Kazhytay Balnur Kizirbekovna, doctoral student of specialty 8D02314-Literary studies, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: k_azhytay@mail.ru

Khamzina Gulbaram Sayatovna, Candidate of Philological Sciences, docent, Institute of Language and Literature, «North Kazakhstan University named after Manash Kozybaev» HJCSC, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gulzada_76@mail.ru

Kopeyev Arslan Zhastilekovich, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: arslan.kopeyev@gmail.com

Kozhakhmetova Gulim Bakberovna, doctoral student in «Kazakh language and literature», Faculty of Philology, «Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University», Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulim_bakberovna@mail.ru

Kulbayeva Baglan Tasbulatovna, Candidate of Philology, Associate Professor of «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, NPJSC A. Marghulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kbaglan62@mail.ru

Kumanoya-Nakagawa Yoko, Ph.D, Professor of the faculty of Law, Keio University, 2-15-45 Mita, Minato-ku, Tokyo, 108-8345, Japan, e-mail: kumanoya@keio.jp

Kurkimbayeva Aizhan Muratovna, Head of the chair, PhD, associate professor, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizhan-k@mail.ru

Kuzembayeva Gulzhana, PhD, Associate Professor, NJSC «K. Zhubanov Aktobe Regional University», Aktobe, Republic of Kazakhstan, 030000, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Madeyeva Assiya, doctoral student in «Translation Studies», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru

Moldagali Bakytgul, PhD, postdoctoral, Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, «Abai Kazakh National Pedagogical University», NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru

Mutaliyeva Raushan, Candidate of Philology sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: raushan_mutalieva@mail.ru

Olzhabaev Bekarys Koblanuly, PhD student in Philology, Faculty of Philology, «Aktobe Regional niversity named after K. Zhubanov» NCJSC, Aktobe, 030005, Republic of Kazakhstan, e-mail: olzhabaev.beka@mail.ru

Orazbek Maktagul Socialkyzy, Professor of the department «Kazakh literature», Doctor of Philology, Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Ospanov Bakhtiyar Esengeldievich, doctoral student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bakhtiar_aa@mail.ru

Palange Isabella, Doctoral Student of Slavic Languages and Literature, Department of German, Nordic, and Slavic, University of Wisconsin, Madison, 53706. USA, e-mail: palange@wisc.edu

Pangereev Abat Shamovich, Doctor of Philology, Faculty of Philology, Professor of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, 030005, Republic of Kazakhstan, e-mail: pan.abat@mail.ru

Pogozheva Yelena Yurjevna, Doctor of Philosophy (PhD), associate professor, faculties of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru

Sakhariyeva Aigul Zhumageldinovna, senior tutor, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: s_aygul@mail.ru

Samsenova Gulzhan Serikbayevna, doctoral student in «Philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru

Sattarova Aziza, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department «Kyrgyz language and Literature», Osh Technological University named after Academician M. M. Adyshev, Osh, 723500, The Kyrgyz Republic, e-mail: aziza.sattarova.1965@mail.ru

Saurbayev Rishat Zhurkenovich, Candidate of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Shoybekova Gaziza Beisenbekovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, The Department of Theory and Methodology of Kazakh Linguistics, «Kazakh National Women's Pedagogical University» NCJSC, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: shoibekova_gaziza@mail.ru

Talaspayeva Zhanar Serkeshovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Institute of Language and Literature, «North Kazakhstan University named after Manash Kozybaev» HCJSC, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: talaspaeva@inbox.ru

Tolokolnikova Natalya Ivanovna, Senior lecturer, Master of humanities, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008. Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Tulebayeva Kuralay Toktarovna, Candidate of Philology, Faculty of Humanities «Alikhan Bukeikhan University», Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Uaikhanova Meruyert Assetovna, PhD, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Utegenova Assel, PhD Student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, 030000, Kazakhstan, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

Yelikpaev Serik, Candidate of Philology sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, candidate of philology, Associate Professor, Higher school of Humanities, NJSC «Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliyev1976@mail.ru

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Yerlanova Ayaulym, doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy, Candidate of Philology, Associate Professor of «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, A. Marghulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Zhumasheva Anara, Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Zhuravleva Yelena Aleksandrovna, Master of Philological Sciences, senior lecturer, Faculties of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Zhuravleva Yevgeniya Aleksandrovna, Doctor of philology, professor, Head of the Department of theoretical and applied linguistics, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philology, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес», жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 20 000 (жиырма мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МеСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliation-ы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 20 000 (двадцать тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатно.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендованное количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

– **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

– **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

– **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

– **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300– Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзіреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзіреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзіреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзіреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзіреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзіреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртебелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 09.06.2023 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 22,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4100

Сдано в набор 09.06.2023 г. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Электронное издание

3,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 22,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4100

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz